

Szenci Molnár Albert
és a magyar késő-reneszánsz

SZEGED

1978

SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS A MAGYAR KÉSŐ-RENESZÁNSZ

ADATTÁR XVII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ

4.

**Szenci Molnár Albert
és a magyar késő-reneszánsz**

**SZEGED
1978**

**KÉSZÜLT A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
I. SZ. MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKÉN
AZ ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM SUPPLEMENTUMAKÉNT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK TÁMOGATÁSÁVAL**

**A kötetet összeállította
CSANDA SÁNDOR
KESERŐ BÁLINT**

**Technikai munkatársak
KOCZISZKY ÉVA
SALIGA LÁSZLÓNÉ**

ELŐSZÓ

Szenci Molnár Albert irodalmi pályája az utolsó nagy reformátorok — Károlyi Gáspár, majd Théodore de Bèze és tanítványaik — mellől indult 1590 körül, s az angol forradalom előszelétől már megérintett fiatalok — Medgyesi Pál és társai — útra bocsátásával zárult 1633—34-ben, Molnár élete végső hónapjaiban. Majdnem pontosan e két dátum közti évtizedeket szoktuk irodalmi és kulturális fejlődésünk késő-renaisszánsz periódusának nevezni. Nem megalapozatlan tehát, ha egyszerre kerül szóba a magyar kései humanizmus társadalmi, eszmei, vallási összefüggéseinek egész komplexuma — és az áramlat legnagyobb alkotó-szervező egyénisége, Molnár Albert.

Kultúrpolitikus és tanár, teológus és diplomata is volt; de mindenekelőtt író, költő, nyelvtudós, kiemelkedően termékeny műfordító és szerkesztő-kiadó. Korszerűen, „nyomda alá” dolgozott: roppant erőfeszítések árán gondoskodott műveinek színvonalas közreadásáról. A választott életforma, a több évtizedes külföldi bujdosás szintén arra való volt elsősorban, hogy legyen pénz és nyomda ennek a szándéknak a valóra váltásához. Kéziratainak, levelezésének, s egy mozgalmas pálya más dokumentumainak megőrzésére is féltő gonddal ügyelt. Annál föltűnőbb, hogy ez a gazdag irodalmi örökség sokáig milyen mostohagyermek volt a modern szövegkiadásnak. Dézsi Lajos máig nélkülözhetetlen napló- és levelezés-kiadványa még a múlt század végén hagyta el a sajtót. Molnár Albert irodalmi munkásságának hozzáférhetővé tételéért azóta, háromnegyed évszázadon át nem tettek annyit, mint a közelmúltban, az 1970-es évek első felében. Egymás után jelent meg ekkor kritikai kiadásban zsoltárainak s más magyar és latin verseinek, előszavainak, ajánlásainak gyűjteménye (*Régi Magyar Költők Tára* XVII/6.), majd egyik prózai munkája, „A legfőbb jóról” szóló erkölcsfilozófiai értekezés (*Régi Magyar Prózai Emlékek* 4.). Válogatott műveivel (Magvető, 1976) kevésbé ismert könyveinek sok szép részlete, levelek, s a Napló első teljes magyar fordítása került az olvasók kezébe. Közben, a négyszázadik születési évforduló alkalmából néhány folyóirat — főleg a Kortárs és a pozsonyi Irodalmi Szemle — értékes anyagot adott közre különszamaiban.

A fontos vállalkozások e sorához szerényen és nagyon megkésve csatlakozik a jelen kötet. Törzsanyagát azoknak az előadásoknak a teljes (sőt részben bővített és jegyzet-apparátussal ellátott) szövege adja, amelyek jubileumi tudományos ülésszakokon hangzottak el. 1974 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia és az egyetemek képviselőiből — Tolnai Gábor vezetésével — alakult emlékbizottság Sárospatakon rendezett ilyen konferenciát; majd Csehszlovákiában a szülőváros, Szenc fogadott be egy másik tudományos összejövetelt. A két ülésszakon a kései reformáció és humanizmus legjobb magyar, szlovák, francia, német szakértői különböző szakterületek képviselőitében szöveget. A tanulmányok közt ezért éppúgy van helyi és országos érvényű gazdaság- vagy társadalomtörténeti áttekintés, mint a kor filozófiai, politikai, vallási küzdelmei egy-egy epizódjának megvilágítása, verstani polémia, irodalomtörténeti összefoglalás, vagy az

életmű bizonyos részeiről (pl. a latin versekről) kialakult eddigi fölfogással radikálisan szembehelyezkedő, új értékelés.

Talán nem túlzás a kutatómunka serkentését várni a Kisebb közlemények rovatától is: Szenci Molnár tucatnyi ismeretlen levelét, több latin versét sikerül itt közreadni, s e dokumentumok mellett szétszóródott könyvtárának töredékeire, munkásságának altdorfi szakaszára, feleségének első férjére, a titokzatos Conrad Vietorra, a lázadó kortárs, Újfalvi Imre perére vonatkozó adatokat.

A cikkeket a szerzők által használt nyelven, tehát a magyar mellett öt esetben szlovákul, franciául, illetve németül adjuk.

A József Attila Tudományegyetem, a pozsonyi Madách Könyvkiadó, a Szegedi Nyomda meg más intézmények vezetőinek, munkatársainak, s különösen a szerzőknek és a kötet lektorainak — Bán Imrének, Klaniczay Tibornak — nagyvonalú segítségük, gondos munkájuk mellett türelmükért is köszönettel tartoznak a szerkesztők.

MOLNÁR ALBERT SZEMÉLYISÉGE

Molnár Albert sokrétű életművének történetileg megragadott, egységbe foglalt értelmezése, „igazi arca”-nak ábrázolása sokáig váratott magára. Későn kezdett kibontakozni az ő „igazi arca”, s voltaképpen csak az elmúlt negyedszázad folyamán formálódott meg. Pedig már a pozitivizmus idején terjedelmes irodalom foglalkozott életével, s egyes alkotásaival. E periódus kiterjedt irodalmában — amelyben gazdag dokumentációs kiadvánnyal is találkozunk, — együtt volt a Molnárral kapcsolatos máig feltárt adatanyagnak több mint háromnegyed része. Azonban a — régi magyar műveltség képviselői esetében — nem mindennapi dokumentum-bőségnek és a részlettanulmányok eredményeinek felhasználásával, sem a pozitivizmus idején, sem majd a szellemtörténet eszközeivel, senkisémm vállalkozott az alkotó egyéniség és a teljes Molnár életmű koncepcionális megragadására. A felszabadulás után az egyetemi irodalomtörténeti jegyzetben (Klaniczay Tibor munkája) olvashatunk először terjedelmes és érdemleges fejezetet róla. Világos áttekintést kapunk pályájáról, hangsúlyozva a költő, az író és a tudós működésének haladó jelentőségét, minden hazai kortársánál modernebb világgép kialakítására irányuló törekvését. Ez az összefoglalás azonban természeténél fogva nem is törekedhetett arra, hogy a Molnár Alberttel kapcsolatos sokrétű kérdésekre feleletet adjon.¹

Magam 1953 őszén találkoztam először a témával, amikor a — tudományos munkában is oly gyakori — szerencsés véletlen folytán szembekerültem az életmű egyik vonásával. Jól tudom, az én belső ügyem, műhelyproblémám a témával való találkozás. Mégis, had szóljak róla, valamint az alig félesztendővel ezt követően nyomdába került, első idevágó tanulmányom néhány eredményéről.² A műhely-probléma a tanári és a kutatói munka egységét, egymást termékenyen támogató összhangját példázza. Akkori eredményeim egyike-másika pedig, kiindulása mostani fejtegetéseimnek, új megfigyeléseimnek, gondolataimnak.

— Mint mondtam, — 1953 őszén volt az első találkozásom a témával. Egyetemi szövegelemző órán találalomra nyitottam ki a hallgatók számára készült, régi magyar irodalmi szöveggyűjteményt,³ s egyik tanítványom kezébe adtam a kötetet. Olvasni kezdte a verset, a LXV. zsoltárt, Molnár fordítását. A vers egymásraépülő szakaszai fokozódó figyelmet váltottak ki, különösképpen az utolsó három, a záró szakaszok:

¹ Vö. *Bölcsészettudományi Kar Jegyzetei — A régi magyar irodalom*, II. rész. Írta Klaniczay Tibor, Budapest, 1953. 58—68.

² Vö. *Szenczi Molnár Albert* értékelésének néhány kérdése. *Irodalomtörténet*, 1954. 2. szám, 152—162. Újra kiadtam: *Vázlatok és tanulmányok* című, Budapesten, 1955-ben megjelent kötetemben, 23—41.

³ *Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény* I. kötet. — *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* I. rész. Szerkesztette Barta János és Klaniczay Tibor, Budapest 1951. 527—528.

Az te kutaidból az vízec
 Soha el nem fogynac:/:
 Hogy az szép földi veteményec
 Szaporodhassanak.
 Az barázdákat megitatod
 Az szántó földeken,
 Az vetést szép essővel áldod,
 Hogy bőven teremjen.

Megkoronázod az esztendő
 Nagy soc-javaiddal:/:
 Lábaid nyoma kövérséget
 Czöpöget nagy sírral.
 Lakóhelyei az pusztáknac
 Folynac kövérséggel,
 Hegyec és halmoc vígadoznac
 Nagy bőv termésseckel.

Az szép, sic mezőc ékesednec
 Soc barom czordáckal:/:
 Villagnac az szép szántó földec
 Sűrő gabonáckal.
 Az hegy oldalac, mező földec
 Szép búza nevéssel
 Örvendeznec, és énekelnec
 Nagy gyönyörűséggel.

A felhangzó zsoltárvers — és ismétlem, főként az itt is idézett három zárószakasz — a nagy alkotások légkörét teremtette meg a szemináriumi szobában A LXV. Zsoltár után másokat vettünk elő. Ugyancsak nagy hatást váltottak ki az efféle férfisan határozott, más esetben elégikusra váltó sorok és szakaszok:

Töröltessenek el azoc,
 Az kic kergetic életemet,

 (CXLIII. Zsoltár)

Szégyeníts meg Uram őket,
 Kic kergetic életemet,

 (XXXV. Zsoltár)

Oh ha szárnyaim lehetnénc,
 Mint a galamb ha röpkülhetnénc,
 Én elröpküléné messze földre,
 Elmennéné e népec közöl,
 Pusztát keresnénc ezentől,
 Az hól nyugadalmom lehetne.
 (LV. Zsoltár)

Az hazug emberec
 Nálam nem kedvesec,
 Az tettető czalárdokat
 Szívem szerint gyűlölöm,
 Es nagy távol kerülöm
 Az álnoksággal járókat.
 (XXVI. Zsoltár)

Molnár Albert igaz költészetet árasztó sorainak felidézése után kérdések következtek, részben még a szemináriumi asztalnál, részben ezt követően a magam kutatómunkája során. Az első kérdés szükségszerűen ez volt: — Miért nem él megfelelően a köztudatban, hogy a *Zsoltárok* régi költészetünk nagy alkotásainak sorába tartoznak? — A választ egy többé-kevésbé hasonló probléma kapcsán Babits Mihály szavai segítenek megadni, *Az ifjú Vörösmarty* című fiatalkori tanulmányából: „...Vörösmartyt nem ismerik — jóformán senki sem ismeri, még az írók sem, Vörösmarty a *Szózat* költője — egy olyan költeménnyé, melynek szépségét a megszokástól nehezen érezzük...⁴ Valami hasonló oka volt annak, hogy Molnár Albert versalkotásainak Balassi után is új szépségeket teremtő értékeiről alig volt tudomása a közvéleménynek, annak ellenére, hogy nem is kicsiny irodalom foglalkozott a *Zsoltárokkal* már a múltban. Négyesy László sok évtizeddel ezelőtt szögezte le: — A magyar vers európai-zálódása Balassival veszi kezdetét és Szenczi-Molnárral folytatódik.⁵ Mi a nagyra-becsülő szavaknál is több és kiterjedtebb értéket tulajdonítunk a *Zsoltároknak*. Azonban arról szóljunk most, — az imént felvetett kérdés folytatásaként, — hogy a magyar vers történetének útján nagy értéke mellett, bizonyos szempont-

⁴ Babits Mihály, *Irodalmi problémák* című kötetében, Budapest év nélkül, második kiadás, 101.

⁵ Beöthy Zsolt, *A magyar irodalom története*, I—II. kötet, Budapest, 1899. Második kiadás. I. kötet 312.

ból ellentmondásos is Molnárnak ez az alkotása. Ellentmondásos a történelmi út szemszögéből, hiszen Balassi Bálint halála után, — aki költészetünk nagy vívmányát, a *szövegverset* megteremtette — alig több mint tíz esztendővel, ismét éneklésre, mégpedig templomi éneklésre szánt verset alkot általuk Molnár. (Az más kérdés, hogy a *Zsoltárok* — a XVI. századi énekelte magyar versekkel szemben — *szövegvers*-ként is kiemelkedő alkotások; miként azok, — a francia költészet remekei — Clément Marot teremtette zsoltárok, és korántsem azok a 150 francia zsoltárnak Théodore Bèze átültette darabjai, s még kevésbé a magyar költő által alapszöveggként használt Ambrosius Lobwasser-féle német versek.) De most arról van szó, hogy Molnár zsoltárainak egy részét — csupán tíz-tizenöt szerepelt közülük rendszeresen a templomi énekanyagban — évszázadokon át énekeltek, s nem olvasták; az énekanyagban nem szereplő verseket pedig alig-alig ismerték, legfeljebb a filológusok, akik foglalkoztak velük. Ilyen módon a rendszeresen énekelte versek szépségét, akár a *Szózatét*, vagy — hozzáfűzhetjük Babits szavaihoz, — Kölcsey Ferenc *Himnuszát*, éppen a rendszeres éneklés folytán beállott *megszokástól* alig-alig érezték. A mondotak alátámasztására még annyit: a szeminárium fiatal tagjaira — az immáron szövegversként appercipiaált — minden zsoltár a meglepetés erejével hatott. A szemináriumot vezető tanárra azonban azok a zsoltárok, vagy zsoltárszakaszok tettek mély benyomást, amelyek a templomi éneklés anyagában nem szerepeltek, amelyek nem váltak számára már gyerekkorában *megszokottá*, amelyeket irodalomtörténész létére maga sem ismert.

A szemináriumi szövegelemző munka során kicsírázott Molnár Albert tanulmányomnak másik megfigyelése az volt, hogy a XVII. század első évtizedében született magyar *Zsoltárokban* a jelentős költészet máig ható erejét mélységesen táplálja létrehozójuk költői tehetségével — a műfordítás keretein belül is összefonódó *személyessége*. Az a személyesség ez, amely a maga lírai mondanivalóival találkozott Dávid király zsoltárainak világával, s ily módon saját érzelmei tükröződhetnek a magyarul újraalkotódott versanyagban. Kiderült az elemzés során az is, hogy ennek a sokat szenvedett férfinak a személyessége közösségi mondanivaló is, mégpedig a mezővárosi paraszt-polgárság élményvilágából táplálkozó mondanivaló. Ennek folytán a hazai mezővárosi polgár a maga érzelmvilágát, jobb élet utáni vágyódását élhette át a *Zsoltárokban*; találkozott bennük a veteményeket, a földeket felfrissítő esővel, a búzavetéssel ékes hegyoldalakkal, szántóföldekkel, s barom csordákkal teli mezőkkel. Mindezek által váltak *magyar honossá* a zsoltárok, s talán az által is, hogy a magyarul felhangzó szakaszok tájai, természeti képei magyar vidéket, Molnár szülőhelye vidékének képeit idézik élénk.⁶ Azzal, amit most megfogalmaztunk, lényegében tisztában volt Molnár Albert is, amikor a bázeli Ludwig Luciusnak írott

⁶ A mezővárosi polgár szemléletének világával először az itt is idézett LXV. zsoltár 7., 8. és 9. szakaszában találkoztam. Hasonló szakaszokat idézhetnénk a zsoltároknak egész sorából. Példának csupán néhányat említek. Ez az élményvilág fejeződik ki a CVII. zsoltár 17., 18. és 19. szakaszában. Nem másként LXXII. zsoltár 3., 8. és 9. versszakában ugyanúgy, mint CXXVI. zsoltár utolsó szakaszában, a CXXXIX. 4., 5. és 6. versében, a CIV.-nek 6., 7., 8., valamint 12. versszakában. A mezővárosi élményvilágon belül gyakorta találkoztunk Molnár Albert soraiban a polgári élet jellegzetes fogalmaival, mint a „kölcson” és az „uzsora”. Példák olvashatók erre — többek között — a XV. zsoltár 5. szakaszában és a XXXVII. zsoltár 11. versében. (Feldmár Teréz IV. éves pesti bölcsészettudományi kari hallgató 1974. áprilisában az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megtartott Szenci Molnár Albert tudományos diákköri ülészakán szerepelt *A mezővárosi polgár világnézetének nyomai Szenci Molnár Albert zsoltáiraiban* című dolgozatával. Adataink jórészt az ő összeállításából valók.)

— a közelmúltban Zsindely Endre felfedezte — leveleinek egyikében művét „Pannon Zsoltároskönyvem”-nek nevezi⁷.

Húsz évvel ezelőtti tanulmányomnak még néhány — az eddigiekkel összefüggő — eredményét sorakoztatom föl. Molnár Albert, aki a maga lírájával és a mezővárosi polgárság lírájával hevítette át Dávid zsoltárait — így fogalmaztam annak idején —, prózai írásait is átítatja személyes mondanivalóival. Gyerekkorának, ifjúkori fejlődésének és férfikorának olyan eseményeit is megörökíti, amilyeneket ő előtte egyetlen magyar író sem tartott megörökítésre érdemesnek. Szinte az emlékezés stílus-teremtő erejével írja le gyerekkori élményeit, legelőször — a strassburgi tartózkodásának végén elkezdett és húsz esztendőn át 1617 május 12-ig vezetett — *Napló*-jában. Ő az első magyar író, akinek szemében az apró esetek, a kicsiny jelenségek nemcsak megörökítésre méltóak, hanem emberi fejlődésének részei; későbbi működésének gyökérszárait keresi ifjúságának, gyerekkorának élményanyagában. De nemcsak *Napló*ját jellemzi ez a sajátosság. Levelezésében, tudományos és más műveinek bevezetésében, de még *Grammatikájának* példatárában és *Szótárának* jelentés-magyarázataiban is felfedezhetők a *Zsoltárokban* felismert személyesség közeli hasonmásai. Idetartozik az is, hogy nem csupán az írásbeli megörökítés terén, hanem minden életével kapcsolatos tárgyi dokumentumot, emléket megőrzésre érdemesnek tartott. Még *baccalaureatusi koszorúját* is őrizte vándorlásai során és gondoskodott arról, hogy életének dokumentumai az utókor számára fennmaradjanak. Mindezek a vonások az itthoni indításokra épülő, külföldön továbbérlelődő polgári gondolkodásának, polgári irányba haladó írónak a jellemvonásai.

Az első indításokat e próza-stílushoz kétségtelenül Strassburgban kapja. Hiszen itt kezdi el *Napló*jának írását, hasonlóan *Szótárának* szerkesztését. A szótár-írás terén pedig legfőbb mintaképénél, Petrus Dasypodiusnál is találkozunk a jelentésmagyarázatok terén személyes hangmegütéssel, de már Calepinus szótárában is.⁸ Annak idején azt a feltételezés is megkockáztattam, hogy e személyes jellegű próza-stílus elmélyülése összefüggésben lehet kedves marburgi tanárának, a filozófus Rudolf Gocleniusnak (1547—1628), példaadásával. Úgy véltem akkor, hogy Goclenius filozófiai művei aligha tettek a magyar íróra hatást, amelyekben a „marburgi Platon”-nak és „keresztény Arisztotelész”-nek nevezett gondolkodó Ramus dialektikáját és Arisztotelész logikáját igyekezett közös nevezőre hozni, de annál inkább 1590-ben megjelent *Psychológiája*. Ez a mű a spanyol humanista, Luis Vives alkotása után (az ő munkáit, a nő-nevelésről szóló dialógusát mindenképpen, Molnár ugyancsak ismerte) az első rendszeres lélektan, modern értelemben vett pszichológia. A feltételezés értelmezéséhez mondjuk meg: Goclenius nemcsak „pszichológiát” írt, hanem maga is írói eszközökkel, humanista módon, személyes, elemző stílusban fogalmazott. De bárhonnan is származzanak e prózastílusbeli sajátosságai Molnár Albertnek — amelyek majd a magyar puritánusoknál tovább fejlődnek —, első megnyilatkozásai hazánkban azoknak az írói, alkotói vonásoknak, melyek más elemekre is építve,

⁷ A mondat, amelyben a „Pannon Zsoltároskönyvem” fogalmazás olvasható, latinul így hangzik: „Nudiustertius scripsi Francofurtum ad Dominum Corvinum typographum Herbonensem, eumque rogavi, ut meo pretio tibi per dominum Schönfeldium Vestratem mittat exemplar Psalterii mei Pannonici.” — Molnár Albertnek Ludwig Luciushoz írott leveléből, Marburg, 1606, szeptember 8.

⁸ Dasypodius Szótárát már idehaza, kassai házitanítóskodása idején ismerte Molnár Albert. A Calepinus-szótárral azonban csak Németországban találkozott. Itthoni ifjúsága idején a Calepinus addigi kiadásai magyar értelmezéseket még nem tartalmaztak. Így magyar nyelvvel ellátott Calepinus megismerésére csak odakint nyílt lehetőség. — Vö. *Melich János, A magyar szótáriróadalom*, Budapest, 1907. 121.

Bethlen Miklós és Rákóczi Ferenc emlékirataiban fognak jelentkezni kiérett, fejlett formában.

Az eddig előadottak maguk is belevilágítanak valamelyest Molnár személyiségének mélyébe. Ezekkel együtt, az általa megörökített életrajzi adatok bősége lehetőség nyújthatna arra, hogy életútjáról, emberi fejlődéséről — kivéve a megfogyott dokumentumú utolsó évtizedét — akár társadalompszichológiai portrért is készíthessünk. — További munkálataim folyamán sor kerül majd erre is. — Most azonban néhány olyan kérdést szeretnék érinteni, amelyek az ő emberi és alkotói személyiségének a kor által föladott — véleményem szerint — legfontosabb viszonyainak sorába tartoznak. Ilyenek: *a nemzeti tudat kérdése, történelemszemlélete, személyiségének és tevékenységének a reneszánsz egyéniségek teljes életre, széles körű ismeretekre, valamint sokféle alkotásokra törekedő vonásai, s ennek határai és az egykorú európai valamint magyar politikához való viszonya*, A kérdések egyikével-másikkal részletesen szeretnék foglalkozni, másokra most csak jelzéseket, utalásokat teszek.

Kiindulásunk a továbbiakhoz a latin „patria” szó és magyar megfelelőjének, a „hazá”-nak Molnár írói gyakorlatában szemmel kísérhető jelentésbővülése. Szabó András fiatal egyetemi hallgató, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán rendezett *Szenci-Molnár Albert Tudományos Diákköri ülés*szakon, a latinnyelvű *Naplóról* tartott előadásában figyelt fel arra — s röviden érinti —, hogy a „patria” Molnár Albert szóhasználatában egy ideig csupán a szűkebb hazát, a „szülőföld”-et jelentette, s csak később kezdett kiterjedni a kifejezés a széles értelemben vett „hazá”-ra, Magyarországra. A fiatal egyetemi hallgató ezt fűzi hozzá megfigyeléséhez: „Az, hogy már az egész Magyarországot hazájának tekinti, egy olyan fejlődést mutat, amely munkásságának kezdő éveiben mehetett végbe...”⁹ Igen, ez a fejlődés valóban Molnár *munkásságának kezdő éveiben* ment végbe, s elemző vizsgálata rávilágít gondolkodásának, személyiségének egyik leglényegesebb vonására, illetőleg Molnár Albert tudati fejlődésére.

Szögezzük le mindenekelőtt, hogy az antik latinságban a „patria” szó kizárólag „szülőföld”-et jelentett, szélesebb értelemben vett hazát, az „ország”-ot sohasem. Ugyanez marad a szó jelentése a középkori latinságban, legfeljebb annyiban szélesedik, hogy — Bartal szerint — jelenti a „szülőföld” mellett a „provinciát” a „tartomány”-t is.¹⁰ A „patria”-nak a „szülőföld” jelentéséből a nagyobb szülőföldé, az „ország”-gá, a „hazá”-vá szélesedése — a latinban és az újlatin, de más nyelvekben is — a reneszánsz idején, a nemzeti tudat felvillanásakor, humanistáknál jelentkezik; úgy tűnik először, legalábbis az elsők között Petrarcanál.¹¹ A kiterjedő jelen-

⁹ Szabó András, I. éves hallgató dolgozata a 6. számú jegyzetben említett tudományos diákköri ülészakon került bemutatásra. A fiatal egyetemi hallgatóra történő hivatkozáshoz még a következőket: Húsz esztendő alatt, mióta — egy most már befejezéshez közeledő — Molnár Albert-könyv írásával foglalkozom, alig volt olyan egyetemi szemeszter, amikor egy vagy több tanítványom ne foglalkozott volna a XVII. század első évtizedeiben alkotó költő és író-tudós munkásságának valamelyik részletkérdésével. Ezek a dolgozatok tanár és tanítvány közös munkájának tekinthetők. Éppen ezért, e tanulmányomban ugyanúgy, mint készülő könyvemben hivatkozom rájuk, még akkor is, ha egy-egy megállapításuk csupán ötletet adott további munkámhoz.

¹⁰ Vö. Bartal Antal, *A középkori magyarországi latinság szótára*, Budapest, 1902.

¹¹ Hasonló fejlődésnek lehetünk tanúi a francia írásbeliségben. Süpek Ottó tájékoztatása szerint a „patria” — „patrie” kifejezés a XVI. század legelején már harmadrangú literátoroknál egész Franciaországot is jelenti. — A spanyolban — Kulin Katalin szerint, — a „patria” kifejezés a XV. század végéig egyik jelentésében sem élt. Ekkor azonban, amikor feltűnik, már nem a „szülőföld”-et, hanem csak az „ország”-ot fejezte ki. Azonban máig nem honosodott meg; az „ország”-ra ma is a „pais” szó az uralkodó.

tésű „patria” most, a reneszánsz időszakában mélységesen érzelmi telítettségű lesz. Érzelmi telítettsége van kezdetben Molnár szóhasználatában is, hiszen a kiterjedő jelentés, az új értelmezés külföldön, a hazától távol születik meg nála, együtt a távol-ságból következő személyességgel, szinte lírai telítettséggel.

Az sem szorul bővebb magyarázatra, hogy nem a késő-reneszánsz Molnár-Albertnél találkozunk Magyarországon először a „patria”, illetőleg a „haza” kiterjedő jelentésével, illetőleg használatával. A hazai fejlődésben a XV. század közepén jelenik meg először a „patria”-nak — és törvényszerűen vele együtt a „natio”-nak — szélesebb értelmezése. Ez az értelmezés — Szűcs Jenő szerint, elvileg mindennemű és kondíciójú népet befoglal a nemzetbe, „amelyeknek egy a hazájuk, azonos az érdekük”. Azonban az értelmezés kizárólag a magasabb humanista intelligenciának, Vitéz Jánosnak és körének a sajátja, az akkori világi értelmiség középső és alsó rétegéhez nem juthatott el. A XVI. században viszont — Benda Kálmán kutatta és magyarázta a kérdést —, a „patria” fogalma a nemesség körében politikai tartalmat nyer. Ebben az értelemben olvashatunk a „hazá”-ról — nyilván humanisták megfogalmazásában, — az 1505-ös *rákosi végzésben*, majd az 1536. évi 2. *törvénycikkben*. Ezekben a dokumentumokban a *nemesi hazáról* van szó; a „haza” a „nemesség és az uralkodó érdekközössége”¹² Megjelenik a „patria” fogalma a XVI. században már magyar nyelven, humanista műveltségű literátoroknál, íróknál és költőknél is. Másokat nem említve, Sylvester Jánosnál, Pesti Gábornál, Bornemisznánál, Balassinál, — Molnár Albert kortársra is utalva, — Rimay Jánosnál. És csaknem mindnyájuknál lírai telítettséggel, személyes fűtöttséggel. Hasonlóan a legszebb megfogalmazásokhoz, a Balassiéhoz: „Ó én édes hazám, te jó Magyarország,...”, vagy a Rimayéhoz: „Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,...”.

Az eddigiekhez — éppen a nemzeti tudat megközelítése szempontjából még a következőket: ahogy a XV. században egy szűk körben van jelen a „patria” fogalma, s a XVI. sz.-ban az 1505-ös *rákosi végzésben*, valamint az 1536. évi 2. *törvénycikkben* egyedül a *nemesség hazáját* jelentette és más osztályokra nem vonatkozott; — vajon mi a helyzet a Sylvesterek, a Pesti Gáborok, a Bornemisznák, a Balassik, a Rimayak, a Molnár Albertek „haza” fogalmával? — Anélkül, hogy a probléma részletes elemzésébe bocsátkozhatnánk, annyi bizonyos, ha lett volna is az utóbbi megfogalmazók között, aki a „hazá”-t már nem csupán a nemességre vonatkoztatta —, Molnár Albert majd ilyen lesz —, maga a fogalom a *széles hazát, az országot* kifejező jelentésével jelen esetben is, csak nagyon kis mértékben terjedhetett túl a megfogalmazó humanista értelmiségiek körén. Kismértékben terjedt túl, legalábbis a XVI. században. Még a mezővárosokban sem, ahol pedig valamelyes bázisa lehetett, hiszen a XVII. század folyamán, amikor a kifejezés jelentése a „szülőföld” mellé az „ország”-ra is nagymértékre kiterjed, a leggyorsabban éppen a mezővárosokban és Erdélyben nyer magának teret. De a XVI. században még nem. Ezt sejteti, hogy Molnár Albert magyarországi ifjúsága idején — bár maga is mezővárosi származék volt, s már ekkor sem volt csekély műveltségű — nem ismerte a fogalom kiterjedt jelentését: a „patria”, a „haza” csak „szülőföld”-et jelentett számára. A sejtést, hogy a fogalom kicsiny térre szorítkozott a XVI. században, Benda Kálmán már idézett tanulmányában társadalmi összefüggéseiben is alátámasztja és dokumentálja. A korábbi történelmi irodalom — erről szólnak többek között szavai — azt vallotta, hogy a végvári katonaság „hazafiságból, a magyar nemzet iránti szeretetből vívta megalkuvás nélküli harcát” a török ellen. Ezzel szemben a valóság az, hogy a „végváriak megnyilatkozásaiban...

¹² Vö. Szűcs Jenő, *Nándorfehérvár és a parasztság*, Történelmi Szemle, 1963. 11—14. — Benda Kálmán, *A végvári harcok ideológiája*, Uo. 15—18.

a XVI. században hiába keressük a hazára és a nemzetre való hivatkozást. Ez érthető is, ha a szavak mögötti tartalmat egybevetjük a végvári katonaság osztályhelyzetével". Az utalás arra vonatkozik, hogy a „haza” a nemesség hazája, s a végvári katonaság „óriási többségben” a jobbágyság köréből került ki.¹³

Folytassuk tovább az elemzést, most már Molnár Albertre sűrítve a mondani valót, vizsgálva a „patria” fogalomnak nála is bekövetkezett jelentésbővülésével együttjáró, nemzeti tudatbeli fejlődésének indítékait, gyökereit. 1599-ben következik be nála ez a fordulat, amikor kilenc esztendei távollét után hazaindul, hogy néhány hónapot idehaza töltsön. Az addig csak szülőföldet jelentő „patria” mellé ekkor jelenik meg fogalmazásában az „ország”, Magyarország jelentése is, és ettől kezdve egyaránt szerepel írásaiban mindkét jelentésével a „patria” ugyanúgy, mint magyar megfelelője, a „haza”.¹⁴

Molnár Albert huszonöt éves múltot ekkor. Az eltelt kilenc esztendő leforgása alatt — más városok mellett — járt Wittenbergben, Drezdában, Heidelbergben, majd három évet Strassburgban tölt; tanul, kiemelkedő személyiségekkel, tudósokkal ismerkedik, barátságot köt. Ezután ismét útra kell kelnie. Svájcba megy, — ahol az agg Théodore Bèze-t keresi fel, — innen délre, Itáliába, majd onnan vissza Heidelbergbe. A kilenc esztendőből csaknem hatot — az első és az utolsó hármát, — anyagi gondok, állandó nehézségek, betegségek, s pestis járvány réme kíséri. A fiatal férfit mégis optimizmus járja át, az ismeretek magáévá tételére törekvő, akadályokat nem ismerő szorgalom, akaraterő. Alapvonásaiban, gondolkozásának, szemléletének, törekvéseinek iránya tekintetében kiérett férfi már; nemcsak az évek száma szerint, nagyon messze van már attól a tizenhatéves gyerekifjútól, aki 1590-ben elindult nyugatra. A látottak, a hallottak az élet változásai, a politikai harcok, az új tudományos vívmányok mindenütt ahol megfordult, nagy benyomást tettek reá, kitágították látókörét. Mégis, a kilenc esztendőből a középső három, a Strassburgban és híres Akadémiáján eltöltött évek jelentették számára az életére kiható döntő indításokat, az elhatározó iránymutatást. Ezzel korántsem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha a századforduló esztendejétől csaknem egy negyedszázadon át, — a Rajna-vidéki kálvinizmus olyan középpontjaiban, mind Herbornban, Altdorfban, Marburgban, nagyrészt Heidelbergben — szerzett újabb tudományos és irodalmi ismeretek, nagy hatású emberi kapcsolatok jelentőségét ne értékelném megfelelően. Hiszen ez a csaknem huszonöt év volt Molnár életének legtermékenyebb, alkotó, cselekvő időszaka. Kiterjedt munkát végez ekkor, s — mint látni fogjuk — olyan területen is, amire eddig nem is figyelt fel a tudományos kutatás. És mégis, a döntő fordulat Strassburgban következett be szemléletében, gondolkozásában; későbbi tevékenységének csírái nagyrészt felfedezhetők itteni életében, tevékenységében, ismereteiben, írói, tudósi kezdeményeiben. Amit itt magáévá tett, arra fognak ráépülni az elkövetkező negyedszázadban szerzett ismeretek, tapasztalatok és kiérett alkotások.

¹³ Vö. Benda Kálmán, i. tanulmánya, 15.

¹⁴ Néhány idevágó idézet Molnár Albert *Naplójának* 1599-beli feljegyzéseiből: „Redii in patriam Szencinum...” — Ex patria versus Cassoviam iter suscepi...” Ugyanez év feljegyzései sorában már ekként is fogalmaz: „...in Ungariam patriam...” Vö. Dézsi Lajos, *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*, Budapest, 1898, 26—27. Molnár Albert *Szótárának* 1604-ben megjelent I. kiadásában a „patria” jelentése „hazanc, földünc”. E jelentés pontosan a Dasypodius szótárából történő átvétel. Ott ugyanis a „patria” jelentése „Vatterland, Heimat”. A Grimm Szótár szerint a „Vaterland” jelentése ez időben még születési helyet, szűkebb értelemben vett „szülőföld”.et jelentett, azonosat a „Heimat”-tal. Molnár Szótárának 1621-i kiadásában a „patria” „hazanc, földünc” jelentése mellé azonban felsorakozik harmadiknak a „hazai”, ami már kétséget kizárólag a szélesebb értelemben vett „hazá”-t, az „ország”-ot jeleni.

Strassburg Akadémiájának szellemét, oktatásának célkitűzéseit meghatározzák az intézmény létrehozójának, Johannes Sturmnak a törekvései. Az ő célkitűzései pedig elválaszthatatlanok attól a haladó, kálvinista, polgári hagyománytól, ami ezt a várost éppen a XVI. században áthatotta. Hiszen itt tevékenykedett egy ideig Kálvin — akivel Sturm személyes kapcsolatban volt —, itt kapnak menedéket a Franciaországból elűzött hugenották, s — a strassburgi haladó tradíciót magyar összefüggésbe vonva, — Eckhard Sándor már három évtizeddel ezelőtt megállapította, — a mi Molnár Albertünk előtt, évtizedekkel itt járt honfitársaink között „Ramusnak számos magyar kapcsolata volt, de még sajnos nem ismerjük eléggé őket”¹⁵ (Azóta sem rendelkezünk több ismerettel róluk.) Amikor Molnár három éven át Strassburgban tanult, már Johannes Sturm is a tradíciók sorába tartozik. Ugyanis, ahogy a lutheriek kerültek a városban hatalomra, a kálvinista tudósnak száműzetésbe kellett mennie. A mi magyar hősünk három esztendejének végéig ismét kálvinisták állnak Strassburg élén, de az intézmény létrehozója ekkor már nincs az élők sorában. Célkitűzése, szemlélete, pedagógiai módszere azonban él tovább; utóda Melchior Junius — Molnár idején is ő az Akadémia vezetője, — mindenben követi elődjét, írásaiban idézi és a pedagógiai gyakorlat tekintetében nyomában jár.

Ki volt tulajdonképpen Johannes Sturm (1507—1589)? A 20-as évek végén Párizsban, ahol ezidőben tartózkodott, — mint valamikor Augustinus Hippoban, vagy Melanchton Wittenbergben — magániskolát alapít saját házában. A nemrégien létrehozott *Collège de France*-ban tartott előadásai folytán már itt, Párizsban kiváló szónok hírében áll. Francia lányt, egyik tanítványát veszi feleségül, s a francia humanista műveltség áthatja mostani és későbbi tevékenységét is. Ugyancsak Párizsban ismerkedik meg a reformáció tanaival. 1536-ban meghívják Strassburgba. Itt a *Collegium praedicatorum*-ban tartott előadásaival egyhamar olyan rangot szerez magának, mint korábban Párizsban. Midőn Sturm 1538-ban létrehozza — 1566-ban akadémiává, 1621-ben pedig egyetemmé fejlődő — iskoláját, a maga addigi szónoki gyakorlatából vonja le nevelési elveit, a szükségletek megszabta célok érdekében, a velük együttjáró ideológiával. Iskolája szónokképző iskola, a retorikának ezidőbeli széles körű értelmezésével. Az itt folyó nevelés a cicerói ékesszólást óhajtja elsajátíttatni a növendékekkel; a reformátorok indítása nyomán, a „sapiens et eloquens pietas”-t állítva középpontba. Sturm nevelési módszere sokat megőrzött a hagyományos humanista pedagógiai módszerekből, de tovább is lépett azoknál. A tanításban és tanulásban praktikus elveket érvényesített. Diákjaitól nyilvános előadásokat, beszédgyakorlatokat, szónoki vetélkedőket kívánt meg. Előadták Plautust, Terentium és néhány görög drámaíró műveit; ugyancsak az ékesszólás gyakorlása céljából, latinul; az oktatás felsőbb szintjén a görögöket görögül. Ez a praktikus célú iskolai színjátás a fejlődés során messze túllépi a kiváló pedagógus és tudós által neki szánt szerepet; a német színjátászás irányába fog hatni.

Ismerjük a strassburgi akadémiai gyakorlat olvasmányanyagát is, mégpedig az iskolaalapító utódának, Melchior Juniusnak a műveiből. Olvasták az alapvető klasszikusokat, élen Ciceróval. Pedagógiai elveik szerint azonban a szónok nem nélkülözhetette a filozófiát, a dialektikát, a fizikát, a politikát, de a költészetet sem. Szerepeltek az olvasmányanyagban a történetírók, az antikok ugyanúgy mint az újkoriak. Az utóbbiak között az egyes nemzetekkel foglalkozó historikusok, a ma-

¹⁵ Vö. Eckhardt Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Budapest, 1944. 4. — Eckhardt tanulmánya egyébként feldolgozza — Melchior Junius művei nyomán — a Molnár előtt Strassburgban tanult magyarok közül négy diák (Révay Péter, Balassi Zsigmond, Eperjessy János Menyhért és Ungnád András) retorikai gyakorlatainak anyagát.

gyarok és a magyarságról írók is, köztük „Turotius” és „Bonfinius”. Sturm még nem ismerte föl a nemzeti nyelvek jelentőségét, de utódánál — Molnár nála vizsgázott — bizonyos hangsúllyal az ott tanuló diákok nemzeti nyelve is előtérbe került, amikor — szintén az ékeesszólás prakszisének céljából — minden diák a maga anyanyelvén fogalmazott szövegeket ültetett át latinra, vagy az általa anyanyelvére lefordított antik szerzőket fordította vissza ismét latinra. Ez a gyakorlat Molnár Albert számára fontos indítást jelentett. A strassburgi pedagógiának ugyancsak alapelvei közé tartozott — s ez sem jelentéktelen Molnár fejlődése szempontjából —, hogy a tanárnak figyelemmel kellett lenni tanítványai egyéniségére, egyéniségük sajátos vonására, belső világára. És az sem érdektelen — a mi hősrünk szemszögéből sem —, hogy Johannes Sturm politikus egyéniség volt, aki tudósi és pedagógusi elfoglaltsága mellett feladatának tartotta a politikusokkal és diplomatákkal való aktív érintkezést, s maga is gyakorta látott el különleges diplomáciai megbízatásokat. A politikus szellem, a haladó protestanizmus politikus szelleme átjárta az Akadémia légkörét, nemcsak az iskolaalapító, hanem utódainak korában ugyancsak. Így érthető Sturm következőes harca a protestanizmus konzervatív ágazata és a katolicizmus ellen. Ugyanekkor nem véletlen, hogy éppen ebben a városban — amelyben a politikai hatalom oly gyakori fluktuációnak volt kitéve — bontakozik ki már Molnár idejében, majd fokozottan erősödik: az *irénikus mozgalom*.¹⁶

Még néhány szót arról, hogy a strassburgi Akadémia tudományosságát és oktatáspolitikáját milyen ideológia, a filozófiának milyen irányulása szabta meg. A legfőbb filozófiai olvasmány Arisztotelész. És nem véletlenül. Johannes Sturm tevékenységében kísérlet történik — nem másként mint a korszak más gondolkodóinál — az ókori és a középkori kategóriák megmentésére; a reneszánsz új vívmányait, a természettudományokat is beleszorítva a retorika kereteibe. Ha úgy tetszik az arisztotelészi logika továbbfejlesztése ez, pontosabban: az új viszonylatok egyeztetése Arisztotelész tanaival, ami jelenti a metafizikának ekkor még mellőzhetetlen fenntartását. A mondottak ismeretében értelmezhető, miért ír majd Molnár a *Grammatika* egyik példamondatában a marburgi Gocleniusról ekként: „Az mostani Philosophusok között, legbölcsebb Goclenius.”¹⁷ Korábbi tanulmányaimban Goclenius *Pszichológiájának* Molnárra tett hatását hangsúlyoztam csupán. A strassburgi Akadémia ideológiájának ismeretében világosodik meg, hogy Goclenius egész művét nagyrabecsülte, hiszen a marburgi mester — aki emberileg is közel állt a magyar tudóshoz, Ferinari Kunigundával tartott lakodalmára üdvözlő verset is írt — ugyancsak a jellegzetes egyeztetők sorába tartozott; Ramus dialektikáját és Arisztotelész logikáját igyekezett közös nevezőre hozni. Ezért nevezték kortársai „marburgi Platon”-nak és „keresztény Arisztotelész”-nek. (Tanulmányom fogalmazása közben hívta fel figyelmemet Balázs János a firenzei Cesare Vasoli idevágó kutatásaira. Az olasz tudós

¹⁶ Johannes Sturmrol és az általa alapított strassburgi akadémiáról Eckhard Sándor i. tanulmánya melett lásd: Friedrich Vogt und Max Koch, *Geschichte der deutschen Literatur* von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. 2 kötet. Leipzig und Wien, 1910. I. kötet 316—317. — G. Meyer, *Die Entwicklung der Strassburger Universität und der Akademie des Joh. Sturm*, 1926. — G. Skopnik, *Das Strassburger Schultheater*, 1935. — Karl Borinski, *Die antike in Poetik und Kunsttheorie* von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt. 2 kötet. Leipzig, 1914, 1924. II. kötet 9., 62. — Paul Seelhoff, *Die deutsche Schule, Eine Kulturgeschichte der deutschen Schule und deutschen Lehrers*. Dortmund, év nélkül. 156—157.

¹⁷ Vö. *Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése* című tanulmányom, Irodalomtörténet, 1954. 160.

elemzésének feldolgozására már nem volt módom, csupán annyit jegyzek meg, hogy nézetei találkoznak előadott gondolataimmal.)¹⁸

Térjünk vissza ahhoz a megállapításhoz, hogy — Strassburgban döntő fordulat következett be Molnár Albert szemléletében, gondolkozásában későbbi tevékeniségének csirái nagyrészt már felfedezhetők itteni életében, tevékenységében, ismereteiben, írói, tudósi kezdeményeiben. — A strassburgi akadémiáról mondottakat szembesítve későbbi műveiben megnyilatkozó vonásaival, valamint naplófeljegyzései, levelezése, s ez időből származó más dokumentumai eligazítanak bennünket a kérdés tisztázásakor. Turóczi-Trostler József *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben* című, igen gazdag anyagot tartalmazó, kitűnő tanulmányában természetesen nem foglalkozik elemzően e kérdésünkkel. Azonban néhány találó mondatot így is megfogalmaz. Az egyik így hangzik: „Strassburgban ismerkedik meg a nagyvilággal és a könyvvilággal.”¹⁹ Valóban itt nyílik ki Molnár előtt az akkori világ teljes valósága, annak az ideológiának a keretein belül, ami áthatotta a Sturm-féle pedagógiát, s amit a Gocleniusra történő hivatkozással kifejezésre juttat. Ugyancsak Turóczi-Trostler szól arról — már Heidelberg és a többi Rajna-vidéki város kapcsán, de Strassburgra is vonatkozik —, hogy az időben, amikor Molnár német területre kerül, — az itteni burzsoázia már hanyatlásnak indult, a kapitalizálódás lelassult. Azonban a kálvinista tartományok humanistái ilyen körülmények között is megtartanak valamit az elődök lendületéből, bátrabbak, mint lutheránus kortársaik, s erős francia és angol kapcsolataiknál fogva kevésbé zárkoznak el a politikától, a világi gondolatától, s más ösztönzésektől.²⁰ — A polgárosult városban, majd városokban a mi Molnárunk az így jellemzett társadalmi atmoszférában él és alkot. De talán éppen az ilyen jellegű polgárosultsággal találkozással és azt magáévá téve végezheti el a hazája igényeinek leginkább megfelelő írói és tudósi tevékenységét.

Strassburgnál maradván: itt válik gondolkozásának részévé az antik műveltség, beleértve az antik színpadi alkotásokat és magát a színjátszást. A már név szerint említett latinok mellett megismeri a görögök közül Aiszkhüloszt, Szophoklész és Euripidész. A drámaírók olyan mély nyomot hagynak gondolkozásában, hogy majd *Szótárában* — mintaképénél, Dasypodius-nál egyáltalán nem szerepel ez a kifejezés, — plasztikus megfogalmazását nyújtja a *komédiának*: „Olly játék, — írja — melyben bizonyos személyek ez világon mindenféle rendek erkölcsöket, szokásokat mintegy tükörben előmutatják.”²¹ A Hamlet megszületésével közel egy időben fogalmazott definíció szinte Shakespeare-t idézi! Idekívánkozik a Shakespeare-re utaló asszociáció, még akkor is, ha Molnár fogalmazása — nem lehet másként —, valami korábbi reneszánsz forrásra, minden bizonnyal egy eddig fel nem dolgozott iskolai kézikönyvre megy vissza. Hiszen a „tükör” hasonlat eléggé elterjedt volt a reneszánsz idején, ahogy Shakespeare-nél, szerepel Leonardónál, de például Benvenuto Cellini-nél is. A komédia fogalmának meghatározásához kapcsoljuk a sturmi retorika-oktatásban jelentős szerepet betöltő *definiálási készségre* való nevelést. Molnárnak itt magáévá tett és majd továbbfejlődő definiálási képessége megmutatkozik *Szótárának* Dasypodius-nál nem szereplő, attól eltérő, illetőleg azokat a magyar fogalmazásban módosító mondataiban, fokozottabb mértékben a *Grammatikában*, nem egyszer egyé-
b

¹⁸ Cesare Vasoli művének címe: *La dialettica e la retorica dell' Umanesimo*, „Invenzione” e „Metodo” nella cultura del XV e XVI secolo. Milano, prima edizione 1968. Vasoli nagy terjedelmű művében igen gyakran hivatkozik Johannes Sturm tevékenységére, legrészletesebben szól: *Sturm, Melantone e il problema del "metodo"* című fejezetben. 310—329. l.

¹⁹ Turóczi-Trostler József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*, Magyar Irodalom—Világirodalom című 2 kötetes gyűjtemény kiadványban, Budapest, 1961. II. kötet, 116.

²⁰ Turóczi-Trostler József, i. tanulmánya, 115—116.

²¹ Vö. Molnár Albert magyar—latin Szótára, 1604-i kiadást.

művei bevezetéseiben. Említsük meg azt is, hogy Strassburgban lesz Molnár latin stilsztává. Első írásos emléke bizonyítja ezt, mégpedig nagyrésztében latinnyelvű *Naplója*, amit utolsó itteni esztendejében, 1596-ban kezd vezetni. A *Napló* nem irodalmi alkotás, túlnyomóan szinte csak pusztá adatok olvashatók benne. Mégis — 1617. május 12-ig, ameddig vezette — igen sok kérdésére válaszol a kutatóknak. A mi mostani kérdésünkre azt válaszolja, hogy írója ez időben már jó latin stilszta, természetesen a Sturm-iskola, illetőleg közvetlen tanárának Melchior Juniusnak a szellemében.²² Ugyanekkor a fiatal Molnár Albert *Naplójának* olvasója azzal találja magát szembe, hogy a latin szöveg gyakorta magyar mondatszerkesztésre épül. Találkozunk ilyen jelenséggel korábbi magyar írók latin fogalmazványaiában is, de ekkor őnála, már minden régebbi íróénál fokozottabb mértékben van jelen. Molnár latinságának ez a sajátossága annak a gyakorlatnak a következménye, — utaltunk már rá —, hogy a nemzeti nyelv a humanista oktatásban előtérbe kerül; hogy a strassburgi diákok anyanyelven fogalmazott szövegeket ültetnek át latinra, antik szövegeket fordítanak anyanyelvükre, majd azokat ismét latinra. Ez a sajátosság nemcsak Molnárnál fedezhető fel, jelen van az Akadémia más országokból származó növendékeinél is; azok ugyancsak a maguk anyanyelvének vonásait építik bele akarva-nemakarva latin fogalmazványaikba.

Mindaz amiről most szoltunk, a maga hajszalereivel a mondottaknál többet, valami általánosat is jelez. Mégpedig azt, hogy ezidőben, a XVI. század végén, a XVII. század elején fokozatosan nemzetivé válik a német humanista hagyomány, s e folyamattal párházatosan, az itt tanuló külföldiekben — köztük Molnár Albertben — fokról-fokra bontakozik ki a nemzeti tudat új távlatokat teremtő ereje. Szó volt már arról is, hogy a Sturm-iskola felhívja a figyelmet a nemzeti történetírókra, s ezzel a nemzeti történelemre. Már Molnár előtt, az itt tanuló Révay Péter és társai idejében rendkívüli érdeklődés mutatkozott Strassburgban Magyarország iránt, a török elleni harcokkal kapcsolatban. A „haza”, a „patria” fogalma itt magától értetődően, „ország” jelentéssel forog már közszájon. Társainak szóhasználatában a magyar diák „hazájá”-nak hangsúlyozása is fölmerül. A babérkoszorú elnyerésekor hozzá írott fellengző latin versezetekben találkozunk ilyen mondatokkal: „Hát a haza győzője vagy?... Kellémes hazádnak a rettenetes törököt legyőzni...”²³ És szoruló az elmondottak után további magyarázatra, hogy Molnár Albert számára itt válik „hazá”-jává Magyarország, a „szülőföld”-ön, Szencen túllépő jelentéssel, érzelmi telítettségű jelentéssel? És talán az is bizonyító erejű, hogy a hús és egynéhány esztendő fiatalember itt, Strassburgban kezdi el *Szótárának* szerkesztését. E nagy vállalkozás elindítása akkor is a nemzeti tudat jelenlétének kifejezője, ha megalkotójuk első sorban nem a nemzeti nyelvet, hanem a magyarországi latin-oktatást óhajta vele támogatni. Sajátos nemzeti tudat az, ami az ő gondolkodásában itt kicsirázik, majd életútja során tovább érik. Különbözik magyar elődei, de még a vele kortárs Rimay János lényegében nemesi nemzeti tudatától is. Klaniczay Tibor pontosan fogalmazott 1962-ben — a napjainkban többnyire csak fogyatékoságai folytán emlegetni szokott, úgynevezett Molnár Erik-féle vitában, — amikor így ír: „Szenczi Molnár hatalmas irodalmi munkássága tele van nemzeti és hazafias elemekkel. S az ő haza-, illetőleg

²² Johannes Sturm műveinek egy részét már a tudós pedagógus életében kiadták: *Iustitionis literatae sive de discendi atque docendi de ratione Sturmianus*, Tomus I. Argentorati, 1586. — Melchior Junius munkáinak egy része ugyancsak olvasható volt már Molnár Albert ott tartózkodása idején: *Artis dicendi praecepta*, Argentorati, 1589. — *Orationum...* Secundus tomus., uo. 1594.

²³ Vö. Dézsi Lajos, *Szenczi Molnár Albert*, Budapest, 1897. 47. l. Az üdvözlőversek latin szövege Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetében olvasható: 411.

nemzetfogalmában a korabeli mezővárosi polgárság szemlélete, egy másfajta, a nemességétől eltérő haza-, illetőleg nemzet-koncepció csirái jelentkeznek”.²⁴

Az öntudat az őskereséssel jár együtt; a csirázó nemzeti tudat a múlt megragadásában is megmutatja vonásait. Molnár Albert történelmi érdeklődése — feltételezhetjük a korábbiakból, ugyancsak Strassburgban gyökeredzik. Az ő történetiszemlélete, történelmi tudata — Turóczi-Trostler szölt erről először, — elválaszthatatlan a hisztorizmus kiemelkedő reprezentánsa, Matthias Bernegger tevékenységétől.²⁵ Bernegger egyik feje Fridericus Lingelsheimmel együtt — az utóbbi a pfalzi fejedelmi udvar tanácsosa, egyidőben teljhatalmú politikus — annak a szellemi körnek, melynek reprezentánsai — történétírók, filozófusok, filológusok, költők és politikusok, — különböző protestáns német városokban dolgoznak, amelyhez — alkotótevékenységének kibontakozása, hírének, rangjának gyors emelkedése nyomán — joggal odatartozónak tekinthetjük Molnár Albertet is. Berneggerről csupán annyit, hogy Tacitus-kommentárjai, a *Germániáról* tartott előadásai nagy lendületet adtak a német nemzeti tudatnak, s *irénikus* elvei mélységesen befolyásolták a *Bernegger-Lingelsheim-kör* tagjait, az ugyancsak idetartozó Martin Opitz gondolkozását, s a mi Molnár Albertünket hasonlóképpen. A Bernegger-féle történetiszemlélet — ha nem is lehet még mentes bizonyos biblicista szemlélettől — már nem kismértékben filológiai megalapozottságú hisztorizmus.

A magyar tudós írásaiban — jelentős előrelépés, — alig-alig találjuk már nyomát annak a történelmi pesszimizmusnak, ami XVI. és XVII. századi irodalmunkat áthatja; minden országos romlásban Isten büntető kezét fedezve fel. Igen, bizonyos kerekben belül ő is filológiai alapon szemlélte a múltat; például tudós-kortársaival, barátaival szemben, saját tanulmányozásai, ismeretei nyomán kimondja, hogy a magyar nyelv nem rokon a héberrel, s eltérő sajátosságokat mutat más nyelvektől is. Más oldalról illusztrálva a mondottakat: mivel tudományosan nem bizonyíthatja, ezért nem csekély tartózkodással írja a következőket: „Olyan családban születtem (távol legyen szavamtól az elfogultság), ahol a régi magyar nyelv a maga romlatlan állapotában maradt fenn. Dédapám székely nemzetiségű... Ezt ő maga is büszkén mesélte, mert ők Szkithiából jöttek. Ezt ugyan én nem tudom, hogy így volt-e, de az bizonyos, hogy ők erre nagyon büszkék voltak.”²⁶

Bán Imre ír arról, hogy a XVII. század embere még történelmi valóságnak fogadta el a görög mitológiát, — még Apáczai Csere János is, — legfeljebb racionálisan értelmezte azt. A *Magyar Enciklopédia* írója például a *Daedalus Ikarus* mondát elfogadja, csak a repülést nem tudja magáévá tenni, nála gyors hajóval menekültek el Krétából.”²⁷ Az Apáczainál korábban élt és alkotott Molnár Albert ugyancsak valóságnak fogadja el a mitológiát, ő azonban még a racionális értelmezéshez sem juthat el. A világtörténelemre vonatkozó utalásaira most nem térek ki, csupán annyit jegyzek meg, hogy különösképpen a német múltból, történetiszemléletét jól illusztráló anyagot őriztek meg művei. Világtörténelmi érdeklődését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy itthonról kéri (1609-ben) Benczédi Székely István akkor már

²⁴ Vö. Történelmi Szemle, 1963. 81. Klaniczay cikkének címe: *Néhány gondolat a vitához*.

²⁵ Turóczi-Trostler József i. tanulmánya, 117–118.

²⁶ Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentumkötetét, 3.1. — Az idézett szöveg Molnár magyar–latin szótára 1604-ben megjelent első kiadásának a magyar és erdélyi ifjúsághoz intézett ajánlásából való. Az eredeti latin fogalmazás a következő: „Natus in ea sum familia (absit dicto invidia) in qua vetus lingua Ungarica mansit incorrupta. Proavum habui ex gente Siculorum vel potius Scethulorum Transylvanorum, qui linguam Hungaricam penes se esse puriorem gloriantur: an propterea, quod primi, aut postremi ex Scythia sint egressi, nescio: hoc scio, quod gloriantur.”

²⁷ Bán Imre bevezetése a Magyar Klasszikusok című sorozat Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia*-jának kiadásához, Budapest, 1959. 26.

unikumszámba menő *Világkrónikáját*. A magyar múlttal kapcsolatos megjegyzései sorában a szent királyok is ott szerepelnek. Római tartózkodásáról megemlékezve szól „a magyarok pompás és nagyon gazdag templomáról, — az ő szavai, — amit általában Szent István kerekded templomának hívnak, amely a város falainak közelében van.”²⁸ Marburgi időszakában — az egymás után ott megforduló magyarokkal, — többször is felkeresi Szent Erzsébet síremlékét. Ekként írva róla: „...tündöklie és öröcké fenlendic jo emlekezeti az Istenes Erzsebet kiralné aszszonac, az hatalmas Magyarországi Masod Andras kiraly Leanyanac... Kinec tisztá arannyal és drága kővecel fenlő kiralyi koporsóját mi itt lattunk és czodálljuc Marpurgumban, az hostati nagy templomban, melyet azon kiralyne aszszony fundalt életében.”²⁹ A szent királyok iránti tiszteletét, nagy tradícióink sorába való állítását egy olyan dokumentummal juttatja legszebben kifejezésre, amikor egy szövegközlésében nem említi, illetőleg mással helyettesíti Szent László nevét és a személyéhez kapcsolódó ereklyéket, emlékeket. Az Abraham Scultetus-féle *Jubileus esztendei praedikáció* fordításának kiadásához csatolva közli Szkhárosi Horváth András hat énekét. A hat ének között olvasható Szent László városának — Kolozsvári testvérek lovaszobrával és a szent király ereklyéivel ékes Nagyvárad — papjait támadó, *Panasza Christushoz* című Szkhárosi vers. Molnár Albert a maga közlésében kijavítja a félreérthető és művészileg hibás sorokat, de ami a legérdekesebb; történetsszemléletével, a nagy király iránti tiszteletével nem férhet össze a Váradra, Szent László városának papjai ellen koncentrált támadás. Ezért akként formálja át a verset, hogy Várad helyett, Rómára teszi át a mondanivalót, s a hazaiak helyett a pápát és a világ pápista papjait veszi célba. Néhány példa: Szkhárosi első sora: „Várad! nagy kárt téssz mind ez országnak,...” Molnár közlésében így hangzik: „Róma! nagy kárt téssz mind ez világnak,...” Az első sor módosításából logikusan következnek a továbbiak. A Szkhárosinál olvasható: „az nagy érc lónak” helyett itt „pápa lovának” szöveggel találkozunk. A magyar király „szép koporsóját” — „Baál kápolnáját”-tal helyettesíti, „váradi papok” helyett pedig „pápista papok”-at ír. Az utolsó szakaszban szereplő „Szent László fejét ti imádjátok,...” verssor helyett viszont ezt kapjuk: „Szentek tetemit ti imádjátok,...” stb.³⁰

Molnár Albert magyar történelmi ismeretének legfőbb forrása Thuróczi és Bonfini, de ismerte Heltait, s reá, Bocskai és Bethlen politikájának hívére, jelentős hatással volt az az első magyar történelmi szintézis, amelyben protestáns történetsszemlélet érvényesül, a Székely Istváné. Túl a forrásokon és Molnár egyes utalásai-ból, valamint a Szkhárosi átirásból az általánosra is fénytvető szemléleti vonásokon, rajzoljuk fel történetsszemléletének irányulását, az azt mozgató erőket.

Molnár Albert egész tevékenységét az egykori magyar valóság igényeinek kielégítése szabta meg: teljesíteni, amit az idő megkíván, s találkozást teremtve a nyugati színvonal és a hazai célkitűzések között. Az itthoni valóság Bocskai és Bethlen Gábor

²⁸ Az idézet a magyar-latin szótár 1604-i első kiadásának ajánlásából való. Az eredeti latin szövegben így hangzik: Taceo alterum elegantiss. et opulentiss. Ungarorum templum, Stephani Rotundi vulgo dictum, quod est prope urbis murum.” Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetét, 18.

²⁹ Az idézet a *Károli Biblia* 1608-ban, Molnár Albert által sajtó alá rendezett kiadása magyar-nyelvű *Ajánlóleveléből* való. Lásd Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentumkötetében, 50. — Dézsi közlésénél pontosabb, betűhű szöveg olvasható: *Szenczi Molnár Albert költői művei*, Sajtó alá rendezte Stoll Béla, Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 6. kötet. Budapest, 1971. 470—471. Idézetünk e kiadásból való.

³⁰ Szkhárosi Horváth András versének átirására Varga József figyelt fel: *Szkhárosi Horváth András* című tanulmányában, Irodalomtörténet, 1955. 302—303.

korában távlatot adott munkásságához. Nem véletlen, hogy ez a két évtized volt az ő legtermékenyebb, legjelentősebb műveket teremtő időszaka. S az sem véletlen, hogy a Strassburgban kicsírázó, majd Heidelbergben, és a többi Rajna-vidéki városban folyamatosan fejlődő történeti érzéke első fejlett állomásához a Bocskai-szabadságharc idején érkezik el, majd teljességét Bethlen korában nyeri el. Nem szorul magyarázatra, hogy — különösen Bethlen korszakában — a magyarság reprezentánsát látták benne odakint és ez a körülmény maga is növelte személyének és alkotásainak külföldi tekintélyét. Ő pedig ugyanekkor akként tekinthetett Bethlenre, mint aki értékeli és igényeli az ő munkásságát. Azt azonban már hangsúlyoznunk kell, hogy Molnár Albert már a fejedelem életében szinte történelmi jelenséget látott benne, s reá-utaló szavai, mondatai, bekezdései összefoglalás nélkül is Bethlen Gábor arcképévé állnak össze. Mégpedig olyan arcképpé, amelyek elemei, alapvonásai lesznek a későbbi ábrázolásnak. És ezzel az arcképpel — úgy tűnik; — párhuzamosan alakul ki, véglegesül a tudós-költő gondolkozásában a magyar múlt egész képe.

Ő, a késő-reneszánsz embere nem véletlenül emeli magasra Mátyás királyt. Hiszen alakja hősünk *fekete seregben* harcolt dédapja elbeszélései révén, családi hagyományként, már a gyermek Molnár világában benne élt. Mátyás alakjának és korának értéséhez elvezették persze olvasmányai, történelmi forrásismeretei. De minden bizonnyal ő volt az első, aki Bethlen Gábort hozzá, a magyar reneszánsz uralkodóhoz hasonlította. Ez a párhuzam pedig — a korábbi hazai történetiszemlélet nyomán — egyenesen vezetett oda, hogy a távoli múltba, Attiláig vezesse vissza a hasonlítás fonalát.³¹ Történetiszemléletének kiindulását jelentő Bethlen Gábor portréjában szükségszerűen jelentős hangsúlyt nyernek a műveltségmogató fejedelem vonásai. Ennek folyamányaként az államalapító István királyt is úgy emlegeti, mint aki, — nemcsak idehaza, hanem még Romában is, templomokat épített ezen túl, kollégiumokat alapított. S ugyane kiindulópontból, szinte mentegeti, magyarázza Mátyást: „...hogya Isten engedte volna, hogy a király, aki oly nagy nyelvismerettel rendelkező ember volt, hosszabb ideig éljen, kiművelte volna az anyanyelvet, amelyen Attila és Geyza, Szent István ősei beszéltek, s olyan pallérozottá teszi, mint egykor Nagy Károly császár tette birodalmában, aki arra törekedett, hogy Germániát a régi fényében állítsa vissza.”³² Molnár eszményei közé tartozott a „közigazság”-ban és a „hitbéli szabadság”-ban „pallérozott” élet, s annak elválaszthatatlan része, a „kiművelt” anyanyelv. Közismert ez a megállapítás, mégis hadd idézzek erre nézve a *Magyar-Latin Szótár* ajánlásából egy mondatot. Az idézendő szavak történetiszemléletét is tovább árnyalva illusztrálják: „Bárcsak mi magyarok is követhetnénk a nyelv ékesítésében és terjesztésében a latinokat és a görögöket, valamint azokat, akik tőlük vették a példát, látva a népek emberiségét és műveltségre való

³¹ Erről szólva, le kell szögezni, hogy a most már Prágai Andrásnak tulajdonított, *Sebes agynak késő sisak* című kéziratot versgyűjteményben olvasható, *Bethlen Gáborról* szóló költemény aligha jöhetett létre a fejedelemnek Molnár Albert írásaiban összeálló portréja nélkül. A költeménynek szinte minden eleme megtalálható Molnár Albertnél. A versgyűjtemény 1631-ben keletkezett. Ez időben jól ismerhették már Molnár Bethlen Gábor-arcképét. Különösképpen ismerte Prágai András, aki közeli embere volt hősünknek, még Heidelbergből. — *Sebes agynak késő sisak* című gyűjteményt Komlószi Tibor tanulmánya óta tekintjük Prágai András művének. Vö. *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 85—105. l.

³² Az idézett mondat a magyar—latin Szótár 1604-i első kiadásának *Ajánlásából* való. Az eredeti szövegben ekként olvasható: „...si Deus huic regi optimo et linguarum multarum perito longiorem vitae huius usuram concessisset, non esse dubitandum, quin etiam maternam suam linguam, qua Attila (sic)! et Geysae Stephanique prisci reges usi sunt, excoluisset atque exornavisset, quemadmodum olim imperator Carolus Magnus suam Germaniam exornare studuit...” Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetét, 39. l.

igyekezetét, követői lehetnének azok szorgalmának, akik annyira kiművelték és fejlesztették nyelvüket, miszerint fenn is marad a világ végezetéig. Ezeknek nyomdokait követtem én is, amikor szerény képességeimnek és kicsiny talentumomnak megfelelően igyekeztem előrevinni a honi nyelvet...³³

Az ő történetismeretének és történet szemléletének elválaszthatatlan részei, törvényszerű velejárói műveltségünk múltbéli alkotásai is. A német városokban ahogy szemei előtt válik nemzetivé a humanista hagyomány, ugyanakkor tárják fel a régi német kéziratok egész sorát. És Molnár, aki jól ismeri a hazai latinság íróit, költőit, s örömmel írja *Naplójában*, hogy Augsburgban láthatott „egy görögnyelvű kódexet”, amely Mátyás király könyvtárából származik, de mégis, törekvéseinek szellemében, a maga munkásságának előzményeit, a magyar nyelvű irodalmat keresi, azt teszi magáévá, építi be alkotásaiba. 1610-ben fájdalmasan panaszolja, hogy — magyar nyelvű könyvvel sem nagyon sokkal, kódexszel pedig még kevésbé rendelkezünk.³⁴ Anyanyelven írott alkotásainkat debreceni diáksága idején kezdi megismerni. Külföldön ez az érdeklődése csak fokozódik. Minden lehetőséget megragad, hogy hozzájusson a korábban nem ismert és újabban kiadott magyar könyvekhez. Végső soron kevés olyan magyar nyelvű nyomtatvány van, amit pályája során ne olvasott volna el. Kielégíthetetlen érdeklődése, kíváncsisága maga is imponáló. De még inkább az Molnár Albert irodalmi műlt szemléletének biztos ízlése, válogatása, amelyben közrejátszanak ugyan a kor sajátos igényei, azonban az értékelés alapvonását fejlett történeti és esztétikai — fogalmazhatjuk így — színvonalérzék határozza meg. Legszébb példa erre a korábbi magyar zsoltárfordítók értékrendbe állítása a *Psalterium* bevezetésében, s köztük csúcsra emelve — Balassi Bálint halála után kevésbé, alig több mint tíz esztendővel — régi költészetünk remekét, a *Bocsásd meg Istenem, ifjúságom vétkeit*...

Sajnos nem szólhatok már — még vázlatosan sem — minden kérdésről, amit tervbe vettem. Szólni szerettem volna a továbbiakban Molnár Albert tevékenységére, alkotásaira, közvetve és közvetlenül tett francia és angol befolyásról. Különösen az előbbiről, hiszen maga az egykori német műveltség is olyan francia hatás alatt állott ez időben, hogy ma már nagyterjedelmű irodalom foglalkozik e kérdéssel. A strassburgi akadémia világának bemutatása már eddig is sejtette e problémát, de a francia hatás fokozottabb méretűvé válik a Rajna-vidéki városokban. Mások mellett szót ejtettem volna Petrus Ramus *módszerének* a *Grammatikán* túlterjedő hatásáról és főként a *Zsoltárok* ritmikájáról, azon belül a jambusairól, amelyek az eddigi jelentős verstani kutatások ellenére teljességgel — úgy vélem — csak a francia dallamokkal egységben fejthetők meg, mivel Molnár Albert nem szövegverset írt, — még akkor sem, ha a *zsoltárok*, miként előljáróban szó esett erről, szövegversként is remekművek, hanem a dallam és a szöveg egységében fogant énekeket. És elemezni óhajtottam volna a dallamokkal egységben formálódott, végső soron a szövegeket is átható ritmusnak Ady ritmikájára tett meghatározó befolyását. És felhívtam volna a figyelmet a hugenották mozgalma eredményeinek a protestáns országokban nyomomkövethető utóhatásaira, így a hugenották hadművészetének csak legújabbán kutatott

³³ Az idézet újra csak a magyar—latin Szótár 1604-i első kiadása *Ajánlásában* olvasható: „Utinam verò et nos Ungari in oranda et propaganda Latinorum et Graecorum et qui hos sunt secuti, populorum humanitatis (sic) studiis excultorum, posemus imitari studia et diligentiam; qui linguas suas ita excoluerunt atque perpoliverunt, ut excultae perpolitaeque ad finem usque mundi permansurae esse videatur. Eorum ego vestigia sequens pro ingenii mei tenuitate meoque seu modulo seu talento, patriam linguam promovere cupiens...” Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetét, 39.

³⁴ Turóczi-Trostler József, i. tanulmánya, 124.

sajátosságaira, amelyek jellemzik a harmincéves háború hadviselését, s a Bethlen Gáborét is.³⁵

A sokrétű francia befolyáson kívül szólni szerettem volna ennek a rendkívül sok irányban érdeklődő és sok irányban tevékenykedő reneszánsz személyiségnek, — a magyar késő-reneszánsz utolsó nagy személyiségének — az új természettudományokhoz való viszonyáról, Kopernikus, Galilei és Kepler tanításait illető felfogásáról. Jól tudom, problémafelvető jelzésem nyomán máris felhangzik a kérdés: egyáltalában ismerte, ismerhette az új tanokat? — Határozottan állíthatom, hogy igen. Magyar kortásai közül is többen tájékozottak voltak az új tudomány eredményeiben. Pázmány Péter a XVI. század végén még — nem is tagadással — nyilatkozott Kopernikus tanairól. Rimaynak verse tanúskodik tájékozottságáról: „Kerekded ez világ, gömbölyű mint lapda ...” — Majd a következő szakaszban: „Minthogy állhatatlan, nem szűnik forgása ...” Molnár németországi környezetéből csupán két személyiséget említek: Bernegger nemcsak a hisztorizmusnak volt reprezentása, valamint a vallási türelemnek és a békének szószólója. Galilei propagátorai közé tartozott: műveit latinra fordította; köztük szinte kihívásként a *Dialógust*, majd erre is ráduplázva, Campanella *Galilei-apológiáját* ülteti át. Igaz, végül kénytelen Bernegger visszalépni Galilei tanainak terjesztésétől. Viszont Molnár Albert másik támogatója és ugyancsak példaképe, a politikus Lingelsheim, haláláig következetes kopernikiánus maradt. És mindezekén túl, — kell-e utalni rá? — Keplerrel személyes kapcsolatban is állott Molnár; s ki az, aki feltételezi, hogy prágai együttlétük idején kizárólag humán témákról esett szó közöttük? A magyar tudós tájékozottsága az új tanok világában aligha vitatható. Erre vonatkozó nézeteit illetően mégis — egyelőre legalább — csak következtetésekre vagyunk utalva. Műveiben ugyanis egyetlen ideirányuló megjegyzéssel sem találkozunk. A további kutatásokat megelőzően csupán azzal a feltételezéssel élhetünk, hogy vallásos meggyőződése, bibliai alapon nyugvó gondolkodása következtében — noha ismerte Kopernikusék tanait — nem tehette azokat magáévá, s így sem ellenük, sem mellettük nem nyilatkozott. Alapideológiájának rendíthetetlen ereje — úgy vélem — attól is megóvta, hogy az új természettudományok ismerete konfliktust váltson ki gondolkozásában. Az az idő is később következik be — Bán Imre elemzi e problémát —, amikor bár a konzervatív egyházi körök még mindig a vallás és a biblia tekintélyének sérelmét látták benne, de egy Apáczai Csere János már meg volt győződve a világi tudomány értékéről, nem rendelte alá a bibliának, s a maga vallásos meggyőződésének fenntartása mellett ott állott az új tudomány oldalán, a napközpontú világrendszer hirdetőjeként.³⁶

Legvégül egy olyan kérdésről szerettem volna részletesen szólni, — most írásom befejezéséül, ez esetben is csupán utalásokra szorítkozhatom — ami közel húsz évvel ezelőtt, nem sokkal a Molnár Albert témával történt első találkozásom után, feltételezésként már felmerült bennem s azóta foglalkoztat. A feltételezést egyetemi előadásokon is emlegettem, s mivel ugyancsak hipotetikus formában leírtam a hatkötetes *Magyar Irodalomtörténet* megfelelő kötetének lektorálásakor, az ott olvasható *Szenci Molnár Albert* fejezetben is helyet kapott, ilyen fogalmazásban: „... a fejedelem talán diplomáciai vonatkozásban is igénybevette szolgálatait”.³⁷

³⁵ A hugonettákkal, s az egyetemes kutatásban is elsőnek a hadművészetükkel, Jász Dezső foglalkozik *Hugonották* című tanulmánygyűjteményében, Budapest, 1974. A mi kutatásaink számára különösképpen a *Gaspard de Coligny, a hadvezér* és a *La Rochele-i hadsereg* című tanulmányai nyújtanak indításokat.

³⁶ Vö. Bán Imre, id. tanulmánya, 23—25.

³⁷ A hatkötetes *Magyar Irodalomtörténet* Szenci Molnár Albert-fejezetét Pirnát Antal írta. Az idézett mondat a II. kötet 70. lapján olvasható.

Feltételeztem ennek valószínűségét, mivel a magyar tudós és költő — aki műveivel, egész tevékenységével hűségesen szolgált Bethlen Gábor művelődéspolitikáját — a protestáns német városokban olyan kapcsolatokkal is rendelkezett, amelyek nem voltak megmagyarázhatók csupán a humanista kapcsolatteremtéssel, mecénás-kereséssel. Politikusok voltak ezek, élükön a pfalzi fejedelmi udvar vezető személyiségeivel, M. G. Lingelsheimmel, s ugyancsak kapcsolatban volt Hippolit Collibus pfalzi ügyvivővel, Joachim Camerarius választófejedelmi tanácsossal, de külföldi diplomátákkal is, mint Jacques Bongars francia követvel, Pieter Brederodeval, a németalföldi rendek megbízottjával és másokkal. Ezek a kapcsolatok politikai szerepet, diplomáciai ténykedést sejtettek. Molnár Albert egyes levelei, s más dokumentumai azt is világossá tették, hogy a magyarországi események elemzése terén segítette érdeklődő barátait, ismerőseit. Már annak idején feltűnt, hogy politikai felvilágosító, agitációs ténykedése visszanyúlik a Bethlen Gábort megelőző időkre. Mindössze azt említem meg, hogy Hanauban újra kinyomatta a magyar protestáns rendek és prédikátorok Bocskai István mellett kiadott *Apológiáját*, s a nyomtatványt szétküldte, terjesztette a legkülönbözőbb körökben.³⁸ Nem folytatom tovább a feltételezések időszakának fölidézését. A továbbiakból is csupán annyit, leveleinek és egyéb írásainak elemzése, valamint más dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai feszültséggel terhes Európában Molnár Albertet is áthatotta a politikai cselekvés igénye. Felvilágosító munkát végzett, politikai feladatokat teljesített és diplomáciai tevékenységet folytatott, elsősorban Erdély és Pfalz, Pfalz és Erdély között. A magam kutatásai és — itt most már nem publikálható — részeredményei a Bocskai-periódusra, valamint a 1620-as évek kezdetéig terjednek. Különös öröm számomra, hogy Vásárhelyi Judit értékes idevágó dokumentumokat lelt a közvetlenül ezután következő időre, Molnár Albertnek végleges hazatérése előtti és az azt követő itthoni időszakára vonatkozóan. Ezek a dokumentumok hőszünknek nemcsak Bethlen és Frigyes választófejedelem közti tevékenységét bizonyítják, hanem az angol királyi udvar irányába folytatott diplomáciai munkáját is.³⁹

A vázlatosan jelzett tények teljesebbé teszik e különben is rendkívül sokoldalú férfi arcképét. De nemcsak teljesebbé; módosítják is vonásait. — A költő, az író, a fordító, a tudós, a teológus azért dolgozott — mondtuk már máskor is —, hogy létrejöhessen majd a magyar nemzet anyanyelvi alapon. — Most felismert tevékenysége által még jobban megvilágosodik célratörő tudatossága. Életművének sokfelé ágazó részterületei a politikus személyiség gondolkozásával állnak egységben. Ezáltal látta hiteles összefüggéseiben a kettészakadt — protestáns és katolikus Európára szakadt — világot, s ezen belül a maga hazája helyzetét. Sokévtizedes külföldi tartózkodásai idején, bárhol fordult meg: Európát lélegzett, — mint Janus Pannonius Itáliában, vagy Ady Párizsban, — a cél, amelyért dolgozott, a hazai valóság távollataiért folytatott munka. Mondjuk ki végre: *a cselekvés embere volt*. Nagyon is különböző műveivel az itthoni hiányosságokat óhajtotta pótolni. Teljes életet élt. Nem ismerte a tétlenséget. Folytonos tevékenység töltötte be évtizedeit. Olyan tevékenység, ami sohasem zárult be szűk keretek közé, önmagába.

³⁸ A 7. jegyzetben már emlegetett, Zsindely Endre felfedezte, a svájci Ludwig Luciushoz írott öt, eddig nem ismert Molnár Albert levél egyikéhez egy *Bocskai-apológia* példány van csatolva. E példányról Borsa Gedeon megállapította, hogy az eddig ismert hanaui kiadástól a betűtípusa eltér. Azt jelzi ez, hogy a politikai propaganda érdekében Molnár szükségesnek tartotta még egy edíció megjelentetését.

³⁹ Vásárhelyi Judit felfedezésének eredményeit Molnár Albert *De summo bono* című munkájának, a *Régi Magyar Prózái Emlékek* című sorozat számára készült, kritikai kiadásának bevezető tanulmányában adta közre.

LA GENEVE DE THÉODORE DE BEZE ET LES ÉTUDIANTS HONGROIS DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XVIe SIÈCLE

Genève, c'est la ville « sur le qui vive », la cité destinée à vivre dangereusement entre ses proches voisins, convoitée par le duc de Savoie, car elle serait la capitale naturelle de ses Etats d'outre les monts, protégée par MM. de Berne et par le roi de France, qui tous deux voudraient l'avoir dans leur dépendance, et qui s'entendent, bon gré mal gré, pour qu'elle ne tombe pas aux mains de l'autre.

Ville de commerce international, entourée d'un jardin, d'un mouchoir de poche, « La ville a fort peu de domaine, mais elle est trafiquante et marchande, avec les Suisses, Savoiars et Lyonnais », écrit un voyageur français en 1603. Ensermée dans ses remparts, elle est constamment menacée d'un blocus qui peut l'affamer.

A partir de 1580, la mort d'Emmanuel Philibert, le vainqueur de Saint-Quentin (1557), qui avait restauré l'Etat savoyard et conclu avec Berne le traité de Lausanne (1564) qui passerait la restitution de la rive sud du lac Léman, c'est un jeune prince aux ambitions démesurées, Charles-Emmanuel, qui règne à Turin. Les premières « escalades » sur Genève sont de 1582 déjà, vingt ans avant celle de décembre, 1602 qui faillit réussir.

Au cours de la seconde moitié du siècle, la ville est aux prises avec des difficultés financières considérables, du fait des emprunts faits à Bâle et ailleurs, soit aux temps héroïques de l'indépendance dans les années 30, soit pour subvenir aux frais extraordinaires de défense militaire en 1567, lorsque les troupes du duc d'Albe allant aux Pays-Bas avaient passé à proximité de la ville hérétique. D'où l'expression imagée : « se debasler », pour dire : payer ses dettes, réduire la charge des intérêts de l'emprunt.

Ville de refuge, Genève en connaît les charges et, à long terme, les avantages. A chaque reprise des hostilités en France, c'est une vague de gens démunis, qui cherchent un asyle dans la cité de Calvin, venant de Lyon, de la Bourgogne, du Midi, ainsi en 1567—68, en 1572 après la Saint-Barthélemy, en 1585 et années suivantes, lorsque le royaume de France semble tomber en décomposition... Pour alléger le fardeau, on organise dans les cantons évangéliques tout d'abord des collectes pour les réfugiés ; à partir de 1580, c'est pour les besoins de la République elle-même et de l'Académie que l'on fait appel au dehors. En 1582, Jean Maillet est envoyé en Angleterre, où la reine Elizabeth, les évêques, les consistoires des Eglises de réfugiés répondent généreusement à la quête. En 1592—93, nouvelles démarches, Chevallier et Anjorant sont envoyés en France et aux Provinces-Unies, qui se montrent généreuses. Et Charles Liffort, le fils d'un réfugié venu du Piémont trente ans auparavant, se rend en Allemagne, à Ulm et Nuremberg, puis en Europe Orientale, Pologne et jusque'en Transylvanie pour demander de l'aide, et il l'obtient.

Mais ce n'est pas seulement la disette de grains ou d'écus qui est à la porte, c'est aussi la peste ; cette redoutable épidémie qui menace sans cesse, et qui frappe indis-

tinctement, en dépit des mesures sévères de quarantaine et d'isolement. Nous le verrons dans les lettres de Bèze.

Voici ce qu'il écrit à Pierre Melius, le théologien calviniste de Debreczen, le 18 juin 1570 :

« De rebus nostris, pergitur felicitate, Dei gratia, summa cum animorum concordia. Crescit haec nostra Schola mirabiliter, sed quod plane miserabile est, ex multarum aliarum ruinis. Pestis reliquiae, quanvis parvae, nonnihil tamen opus nostrum remorantur. Spero etiam Dominum cui servimus, omnes malorum conatus nunc quoque infracturum, et hunc orbis terrarum angulum, ut sit aliquot pauperibus suis perfugium, pro bonitate singulari sua conservaturum. In Gallis pergit omnia vastare crudelissimi belli calamitas. Nostri adhuc subsistunt, mirabili Dei omnipotentis virtute fulti. Multos absumpsit gladius, multos morbi sustulerunt et incredibiles labores ».

Bèze, qui a assumé en 1564 la charge écrasante de succéder à Calvin, est à la fois l'âme de la Compagnie des pasteurs, qu'il a dû contre son gré présider durant quinze ans ; il occupe la chaire de théologie dans l'Académie de Calvin ; il est le conseiller très écouté de MM. de Genève, pour lesquels il rédige fréquemment des avis ou des instructions diplomatiques.

Par sa correspondance avec les Eglises du dehors, avec Bullinger de Zurich, avec les Réformés de France, d'Allemagne, des Pays-Bas, de Pologne, de Hongrie, comme avec les évêques et les chefs puritains d'Angleterre, il est au courant de tout ce qui se passe en Europe, sur le plan politique comme sur le plan religieux. Et non content de parler et d'écrire, il publie ; les presses genevoises diffusent au loin ses traités contre les Papistes, les Luthériens allemands, les hérétiques antitrinitaires de Pologne ou de Transylvanie. En 1573, il se décide à faire un recueil de ses lettres des dix ou quinze dernières années, en choisissant celles qui avaient principalement pour but de défendre la doctrine réformée, celle de Calvin et la sienne, contre toutes les déformations qui la menacent. Ce n'est pas moins de 84 pièces, qui font plus de quatre cents pages in-8°. Et ce recueil est dédié à un grand seigneur de Hongrie, Nicolas de Thelegd. Celui-ci subvenait depuis bien des années à l'entretien d'« alumni », de boursiers, à Wittenberg et à Genève.

« Il y a cinq ans, écrit Bèze, illustre et magnifique Seigneur, qu'il vous a plu me confier deux jeunes gens de grand avenir, Michael Paxius et son compagnon Mathias Thurius, destinés à se faire les adversaires redoutables de ceux que Satan suscite dans vos régions. Ce qui les a empêchés de demeurer longtemps auprès de nous et nous de répondre à votre volonté et de satisfaire à leur désir, c'est la contagion, la peste, qui nous a si durement éprouvés durant quatre années complètes ».

Mais ce n'est pas seulement le baron qui tenait à recommander à Bèze deux de ses « alumni », c'est encore sa femme, Barbara de Banffy. Les précieux volumes des archives Tronchin, appartenant au Musée historique de la Réformation, à Genève contiennent en effet une lettre d'elle, adressée à la femme du réformateur, Made-moiselle de Bèze ; aurat-on dit en ce siècle-là. Cette petite lettre autographe datée « ex arce nostra Thelegd, » le 3 des Ides d'Avril témoigne d'une grande admiration pour les deux époux, exprimée par un « munusculum », sous la forme d'un « strophium Byzantium ». Que faut-il entendre par là, un mouchoir ou une guirlande de métal ? Je ne sais que décider.

Ce qu'était le « Mécène », nous pouvons l'apprendre par une lettre de Paxius à Bèze du 5 avril 1573, qui nous donne, semble-t-il, la clef de la dédicace des *Epistolae theol.* au baron hongrois. Paxius en effet rappelle à Bèze qu'en l'envoyant de Wittenberg à Genève, Nicolas de Thelegd lui avait fait promettre de revenir porteur d'une lettre de Bèze propre à le confirmer en matière de religion, chose que Bèze accablé de besogne n'avait pu accomplir, malgré de fréquents rappels de l'étudiant. De Hei-

delberg, où il se trouve au printemps 1573, Paxius revient à la charge, car le temps presse. On peut craindre que du fait de ses relations de parenté avec le prince de Transylvanie, lequel incline vers les papistes, le baron ne se relâche de son zèle pour la bonne cause, entendez la lutte contre les Antitrinitaires.

Paxius et Thurius n'étaient pas les premiers de leur nation à fréquenter l'Académie de Calvin. Deux ans plus tôt, ce même Thurius était venu à Genève, en compagnie de Valentin Hellowaeus, qui est plus connu sous son nom de Zikzay; leur inscription dans le *Livre du Recteur* porte la date des 12 et 14 octobre 1566. Et voici comment, dans une lettre à Bèze, placée en tête d'un traité *De tota re sacramentaria*, Zikzay évoque ses souvenirs de Genève:

« Septennium est igitur, Theodore Beza, ex quo in patriam redii ex vestro Gymnasio Genevensi, ubi te sacras literas docentem summa cum voluptate sex mensibus audiui; auditurus diutius nisi Solimanno per id tempus ingenti exercitu Ungariam vastante et omnia longe lateque populante, patriae, parentum et amicorum desiderium, quibus extrema quaeque non immerito metuebamus, nos domum revocasset... »

Quia vero maximo meo bono contigit ut cum Genevae essem, tu in stata lectionum tuarum hora caput decimum et undecimum prioris Epistolae ad Corinthios enarrares, ubi totum hoc argumentum copiosissime simul et certa perspicuaque methodo explicasti, fateor ingenue me vera solidaque hujus tractationis argumenta, quae postea in hunc librum conjeci, partim ex praelectionibus illis et aliis postea scriptis tuis, praesertim ex suavissima illa privata συζητήσει qua me saepissimum dignatus es, percepisse, sicut tu ipse in hoc meo scripto facileprehendas. »

Après le témoignage de l'ancien élève, voici celui du maître, lorsque le livre sort de presse à Genève, plusieurs années après la mort de son auteur. Bèze s'adresse en ces mots aux pasteurs et docteurs de Hongrie et de Transylvanie:

« Solebat enim ille, quandiu hic fuit, non tantum attentissimum auditorem sese mihi tunc istam controversiam ex priore ad Corinthios epistola in schola explicanti praeberere, sed etiam domum meam ventitare, multa diligenter et erudite inquirere, quae ex lectionibus meis exceperat mecum conferre. Ego vicissim, si quid in adversaria conjeceram, libenter cum ipso communicare solebam, cujusmodi pleraque totidem pene verbis, eadem certe methodo postea in hoc ipsius scriptum ab ipso congesta reperi. »

Voilà qui nous prouve que la communication du maître à l'étudiant n'était pas un vain mot dans l'enseignement académique du XVIe siècle.

Et Bèze de donner la raison pour laquelle il a tardé plusieurs années encore, après la mort prématurée de Zikzay, à faire imprimer ce gros traité des sacrements, c'était pour ne pas jeter de l'huile sur le feu de la controverse entre Luthériens et Calvinistes. Il est bien déterminé maintenant à ne plus répliquer à ceux qui l'attaquent et l'injurient.

« Interea vero, utcumque me allatrent, mordeant atque adeo, si volent, illius impudentissimi et triplici publico judicio infamis, ac non ita multo post ultimum suum facinus in Papatu, quem ter ejurarat, mortui Monachi Bolseci exemplo, quibuscumque placuerit commentis lacerent, certum est mihi melioribus studiis intento, puros ab hac fricanda scabie ungues abstinere. »

Écoutons Bèze une dernière fois parler de lui-même, c'est le vieux Bèze, il a 75 ans, qui écrit à Peucer, de Leipzig, son fidèle correspondant de Saxe en 1594:

« Caeterum, de rebus Gallicis, tum etiam nostris, quae ex illis necessario nexu dependent, ex schedula istis inserta cognosces. Ad me vero privatim quod attinet, excepto manus tremore qui me vix patitur lineolam exarare, sic adhuc valeo singulari Dei beneficio, ut et diebus dominicis concionari, et alternis hebdomadibus possim sine molestia tres theologicas habere praelectiones, auditorio

prout ferunt haec tempora non prorsus infrequenti. Exercent me magnopere variae ac pene infinitae occupationes, non illae tantum quae ἀχωρίστως cum meo munere cohaerent, imo in quibus proprie versatur hujus meae functionis usus, verum etiam illae ἐξωθεν singulis pene momentis supervenientes difficultates, quales ac quantas facile potes conjicere, vitari nullo modo posse in tanta bellica tempestate qua jam primum jactamur. Sic igitur inter has turbas paulatim ad metam contendo, animum quantum fieri potest sursum subducens... ».

NOTES

N. B. Je tiens à rappeler ici les contributions en langue française d'Edouard Sayous, dans le *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*, t. 22, 1873, et de J. Kont, t. 47, 1898, de Laslo Racz, dans la *Revue des Etudes hongroises*, t. 2, 1925, ainsi que celles en allemand de Barnabe Nagy et d'Istvan Schlegl, dans les *Zwingliana*, t. XII, 1964—68. Les lettres inédites citées plus bas sont tirées des vol. 5 et 12 des Archives Tronchin, au Musée historique de la Réformation, à Genève.

Sur la situation difficile et parfois désespérée de Genève dans le dernier quart du XVIe siècle, voir Lucien Cramer, *La seigneurie de Genève et la Maison de Savoie*, t. III, 1950, p. 1 ss. et le t. IV du même ouvrage, dû à la plume d'Alain Dufour, *La guerre de Genève, 1589—1593*. Sur les collectes d'argent au dehors voir William Monter, *Studies in the Genevan Government (1536—1605)*, Genève 1964.

Pour Charles-Emmanuel, voir l'excellent article d'Alain Dufour, dans la *Revue suisse d'histoire*, 1966 p. 20—33.

Bèze à Melius, 15 juin 1570, in *Epistolae theologicae*, 1573, n 39, p. 207.

Michael Cormaeus Paxius à Bèze, Tronchin, vol. 5, fol. 179.

Beze à Nicolas de Thelegd, 15 août 1573, in *Epistolae theol.*, préface

Barbara Banffy de Lossoncz, II avril 1568, Tronchin, vol. 5, fol. 145.

Livre du Recteur, ed. S. Stelling-Michaud, t. I, p. 91.

Hellopaeus Valentin, *De Sacramentis in genere*, Genevae, 1585. (Chaix, Dufour, Moeckli)

Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600/2 éd. Genève, 1966, p. 113.

Bèze à Peucer, 26 août 1594, M.H.R. copie Hippolyte Aubert, citée par Charles Borgeaud, *L'Académie de Calvin*, Genève, 1900, p. 319.

DER CALVINISMUS IN HEIDELBERG ZU BEGINN DES 17. JAHRHUNDERTS

1. Der Calvinismus in Deutschland

Der Heidelberger Theologieprofessor Abraham Scultetus (1566—1624), dessen Kirchenpostille von 1611 und dessen Predigt zum Reformationsjubiläum 1617 Albert Molnár ins Ungarische übersetzt hat¹, zieht in seiner Selbstbiographie eine interessante Bilanz. „Ich kann nicht unterlassen, auch hier zu gedenken, wie mir und vielen andern damals zu Mut gewesen, wenn wir den Zustand deren Reformierten Kirchen, wie er im Jahr 1591 war, betrachten. In Frankreich regierte der streitbare König Henricus der IV., in England die mächtige Königin Elisabetha, in Schottland der gelehrte König Jacobus, in der Pfalz der tapfere Held Johann Casimir, in Sachsen der herz hafte und mechtige Hertzog Christian der Erste, Chur-Fürst, in Hessen der kluge und verstandige Fürst Landgraff Wilhelm, welche alle der reformierten Religion zugetan waren. Im Niederland ging es Prinz Mauritzen von Uranien alles nach seinem Wunsch, nachdem Breda, Zütphen, Hülsten, Nieumwegen eingenommen. Was gedachten wir aber? Wir bildeten uns ein, [das] aureum seculum oder: eine güldene Zeit [sei angebrochen]. Aber sehr törlich [töricht], dann in demselbigen Jahr stirbt der Chur-Fürst von Sachsen, [im folgenden Jahr] der Pfaltzgraff und Landgraff von Hessen, Henricus der König von Frankreich fällt von der Wahrheit ab, und gehen also alle unser güldene Hoffnungen in Rauch auf.“² In diesem Rückblick beklagt Scultetus besonders den Rückschlag, den der Calvinismus im Jahr 1592 in Deutschland erlitt. Dort werde, so hatte man gehofft, der Calvinismus aus der Rolle einer konfessionellen Minderheit heraustreten. Aber der Versuch der sogenannten „Zweiten Reformation“ in Sachsen unter Christian I. (1586—1591) scheiterte.³ Albert Molnár hat die Ereignisse während seines Studiums in Wittenberg in den Jahren 1590 bis 1592 aus nächster Nähe miterlebt.

Nun war das Jahr 1592 im Blick auf Hessen-Kassel und die Kurpfalz keineswegs ein Unglücksjahr für den Calvinismus. Auf den Landgrafen Wilhelm IV. folgt sein gelehrter Sohn Moritz (1592—1627), der unter anderen die ungarische Sprache zu lesen verstand⁴ und Gönner Albert Molnárs wurde. Auf den Pfalzgrafen Johann Casimir (1576—1592), der in Heidelberg als Vormund regiert hatte, folgte der junge Kurfürst Friedrich IV. (1592—1610). Beide Fürsten waren Anhänger des reformierten Bekenntnisses.

¹ Die Selbstbiographie des Heidelberger Theologen und Hofpredigers Abraham Scultetus (1566—1624), 1966. S. 135, Nr. 19a und S. 138, Nr. 36e (Veröffentlichungen des Vereins für Kirchengeschichte in der evangl. Landeskirche in Baden Bd. 24) hsg. von G.A. Benrath, dem ich den freundlichen Hinweis verdanke.

² A.a.O. S. 30

³ Vgl. Th. Klein, Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen 1586—1591, 1962 (Mitteldeutsche Forschungen Bd. 25)

⁴ Gedächtnisbuch deutscher Fürsten und Fürstinnen reformierten Bekenntnisses, hsg. von Fr. W. Cuno, 2. Lieferung, Barmen o.J., S. 29.

Zwei der wichtigsten reformierten Territorien sind mit ihnen genannt. Hinzu kommen die reformierten Grafschaften der Wetterau: Dillenburg, Solms, Wittgenstein, Wied. Als in der Kurpfalz unter Ludwig VI. (1576—1583) das lutherische Bekenntnis eingeführt wurde, fiel die Führung der Reformierten in Deutschland Graf Johann VI. von Nassau-Dillenburg (1560—1606) zu. Er hat sich durch die Unterstützung des niederländischen Befreiungskampfes einen Namen gemacht; Wilhelm von Oranien war sein Bruder. Reformiert waren um das Jahr 1591 außerdem die Grafschaften Bentheim, Steinfurt, Tecklenburg, Isenburg, Mörs und Zweibrücken, dazu die Stadt Bremen. Genannt werden müssen schließlich die reformierten Gemeinden in Ostfriesland und am Niederrhein. Die reformierten Reichsstädte in Oberdeutschland, allen voran Straßburg, hatten mit der Zeit ihren bewußt reformierten Charakter verloren.

In den folgenden Jahren haben sich noch einige weitere Grafen dem reformierten Bekenntnis angeschlossen: Hanau (1596), Anhalt (1597), Baden-Durlach (1599), Lippe (1600) und Sayn (1605). Einen großen Gewinn stellte der Übertritt des Kurfürsten Johann Sigismund von Brandenburg zum reformierten Bekenntnis im Jahr 1614 dar. Doch war die Zeit vorüber, in der mit einem Fürsten das ganze Land das Bekenntnis wechselte. Noch einmal flammte die Hoffnung auf, den Einflußbereich des Calvinismus zu erweitern, als im Jahr 1619 der pfälzische Kurfürst Friedrich V. (1610—1632) zum böhmischen König gewählt wurde. Schon waren in Prag im Veitsdom die Bilder entfernt worden, als die Niederlage am Weißen Berg 1620 den Hoffnungen ein Ende setzte. Im Jahre 1622 wurde Heidelberg verwüstet; der Dreißigjährige Krieg wütete in Deutschland. Albert Molnár verließ darauf die Pfalz und kehrte nach Ungarn zurück.

Die vorstehende Bestandsaufnahme des deutschen Reformiertentums wirft die kritische Frage auf, in wie weit in Deutschland von ‚Calvinismus‘ gesprochen werden kann. Genuin calvinische Kirchen gab es hier im Unterschied zu Frankreich, Schottland und den Niederlanden nicht. Ein großer Teil der reformierten Territorien hatte unter dem Einfluß der Melanchthonschüler, die mit dem strengen Luthertum gebrochen hatten, den Konfessionswechsel vollzogen. Die bekanntesten sind Zacharias Ursinus, Christoph Pezel und David Pareus. Sie sind ohne Frage von Calvin beeinflusst worden, daneben aber auch von Melanchthon, Bucer, Bullinger und anderen. Das deutsche Reformiertentum ist theologiegeschichtlich eine Mischform. Ein Calvinismus herrschte höchstens in der Kurpfalz, am Niederrhein und in Bremen. Als Friedrich III. von der Pfalz im Jahr 1560 zum Calvinismus übertrat, rangen in Heidelberg noch Melanchthonianer, Zwinglianer und Calvinisten um die Vorherrschaft.⁵ Im Jahre 1570 siegte in Heidelberg der Gedanke der Kirchenzucht.⁶ Ursinus und seine Nachfolger wandten sich immer entschiedener der Lehre von der doppelten Prädestination zu.⁷

⁵ R. Wesel-Roth, Thomas Erastus, 1954, S. 22 ff.

⁶ E. Sehling, Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, Bd. 14, Nr. 44

⁷ E. Bizer, Frühorthodoxie und Rationalismus, 1963, S. 31 f. (Theol. Studien 31)

2. Die kirchliche Frömmigkeit in Heidelberg

Ein lebendiger Bericht findet sich über sie in dem Büchlein, Calvinismus Heidelbergensis' eines anonymen Verfassers aus dem Jahr 1593.⁸ In ihm berichtet ein Student aus Wittenberg, was er in Heidelberg gesehen hat. Zur Reise in die Pfalz hatte ihn die Neugierde getrieben, denn er hörte nach dem Tod des Kurfürsten Christian I. in Wittenberg nur Verdächtigungen und Lästerungen der Calvinisten. Der Student hätte Molnár sein können, der nach der Ausweisung des Coetus ungarischer Studenten⁹ aus Wittenberg im Jahr 1592 ebenfalls Heidelberg besuchte. Da er reformiertes Gemeindeleben kannte, hätte er aber nicht wie jener Student gefühlt, von dem das Buch berichtet: „Als ich nun von Franckfurt außgereiset und den Pfälzischen boden begunt zu betreten, hab ich, die warheit zu sagen, angefangen, mich gantz und gar zu entsetzen und zu erzittern, weil ich vermeynnet, daß ich in erwehnter Pfaltz an statt der leut fast eitel abschewliche meerwunder sehen würde.“¹⁰

Tendenz des Buches ist es, zu zeigen, daß das Leben in Heidelberg („als der Calvinisten fürnemsten und hauptsitz“¹¹) ganz normal verläuft, die Frömmigkeit aber tiefer verwurzelt ist als in Wittenberg. Im Gasthaus zum Hirschen, in dem er absteigt, beobachtet jener Student die Vorbereitungen einer Hochzeit. Ohne Musik, in aller Stille sieht er das Brautpaar aus der Kirche kommen. Er erfährt, daß laute Musik nicht üblich sei; nur einige Reiche hielten es anders. Auch sei durch kurfürstliche Verordnung die Zahl der Hochzeitsgäste begrenzt. Dies gelte für Arme und Reiche, ausgenommen den Hof. Soziale Gründe seien dafür maßgebend. Inzwischen hatte sich die Hochzeitsgesellschaft ordentlich und gesittet zu Tisch gesetzt. Vor und nach dem Essen wurde gebetet. Später tauchen dann doch ein Pfeifer und ein Geiger auf, die zum Tanz aufspielen. „Dann sich diejenigen irren, so fürgeben, daß man zu Heydelberg gar nicht tanzte.“¹² Nicht alles, was jener Student in der Stadt sieht, rühmt er: Die Waren auf dem Markt sind teurer als in Wittenberg. Den jungen Kurfürsten Friedrich IV. sieht er aus der Kanzlei kommen und weiß nur zu rühmen, was er über ihn erfährt. Nach dem Morgengebet lese jener ein Kapitel aus der Bibel; oft besuche er den Gottesdienst. Am Bettag, der am ersten Mittwoch im Monat stattfinde, nehme er nach der Predigt an der Sitzung des Kirchenrats teil.¹³ Den Flüchtlingen (auch denen aus Sachsen) helfe er, den unbemittelten Studenten lasse er Unterstützung zukommen. „So ist die gantze Hofhaltung an jhr selbst ein außbündig muster und exemplar der nüchterkeit und mässigkeit.“¹⁴ Von der Univesität weiß jener Student nur zu berichten, daß die Professoren fleißig ihre Vorlesungen hielten, die Studenten aber wie anderswo zum größeren Teil eifrig studierten, zum kleineren Teil aber faulenzten und nachts betrunken durch die Gassen zögen. Doch würden die

⁸ G. A. Benrath, Das kirchliche Leben Heidelbergs in den Jahren 1593 bis 1595, in: Heidelberger Jahrbücher 10/1966, S. 54, stellt fest, daß Simon Stenius aus Lommatzsch in Meißen der Verfasser ist. — Im folgenden wird die deutsche Übersetzung benutzt: Calvinismus Heidelbergensis. Dialogus Oder Von der Heydelbergischen Calvinisten wandel, Ordnung, Ceremonien vnd Lehrpuncten. Ein Gespräch. Personen Nemesius vnd Agatho. Auß dem Latein in das Teutsch uebersetzt. ...M.D. XCIII. (Exemplar der Bibliothek der Großen Kirche zu Emden.)

⁹ G. Szabó, Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613, Halle 1941, S. 104 ff.

¹⁰ S. 13/14

¹¹ S. 13.

¹² S. 18.

¹³ Vgl. V. Press, Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559—1619, 1970 (Kieler Historische Studien Bd. 7). Das Buch enthält die neuste Literatur über Heidelberg im 16. und 17. Jahrhundert.

¹⁴ S. 20.

Verstöße gegen die Universitätsgesetze in Heidelberg schärfer geahndet. Bemerkenswert ist, was über die Abstellung des Bettelwesens berichtet wird. Die Bettler werden an einem Ort mit einem ‚Zehrpennig‘ versehen, müssen dann aber weiterziehen, denn sonst würden sich alle Bettler in die Pfalz ziehen. Dort gäbe es aber weniger Bettler als in Sachsen. Auch das übrige Almosenwesen sei genau geordnet.

Bei der Beschreibung der kirchlichen Zustände wird die Kirchenzucht hervorgehoben. Einmal in der Woche kommen die Kirchenältesten unter Leitung eines Pfarrers zusammen und beraten über die vorliegenden Fälle, „dadurch andere Leut geärgert oder die Kirche deformirt und verunehrt werden möchte“¹⁵. Behandelt werden also nur die öffentlich bekannten Vergehen. Die mehrmaligen Ermahnungen der Übeltäter erfolgt nach der Regel Matthäus 18,15 ff. Am Ende steht allerdings die Anzeige bei der Obrigkeit und die Bestrafung durch sie. Die schlichte Form des Gottesdienstes wird beschrieben. Am Mittwoch und Freitag finden Frühgottesdienste statt, am Montag, Dienstag und Donnerstag wird nur ein Morgen- und Abendgebet gehalten, bei der jedoch auch nach der Schriftlesung eine kurze Ermahnung erfolgt. Am Sonntag ist Vormittagsgottesdienst, am Mittag der Katechismusunterricht der Jugend und am Nachmittag die Katechismuspredigt für die Erwachsenen. Man erfährt, daß nur Weihnachten, Ostern, Pfingsten und Himmelfahrt als Feiertage begangen werden. Die Gemeinde singt eifrig, Orgel und Musikinstrumente fehlen aber in den Kirchen, denn sie sind Mittel der Belustigung und nicht der Erbauung. Anschliessend erörtert das Buch ausführlich die zwischen Reformierten und Lutheranern bestehenden Lehrstreitigkeiten.

G. A. Benrath¹⁶ hat diesen Bericht mit der kurfürstlichen Visitationsinstruktion vom 13. November 1593 verglichen. Natürlich decken sich beide nicht. Beschreibt dieser die für den Calvinismus typische Durchdringung und Gestaltung des öffentlichen Lebens, so weist jene auf die bestehenden Mängel hin. Die Anordnungen für die Visitation zeigen, daß sich der Kurfürst ein besonderes Ziel für sein Land gesteckt hat. Jeder Einwohner soll über die fünf Hauptstücke des Katechismus Auskunft geben können. Er scheut nicht davor zurück, die Bewohner (mit Ausnahme der Alten) der Reihe nach examinieren zu lassen. Natürlich ergab sich bald, daß dieses Ziel in der breiten Masse nicht zu erreichen war. Trotzdem kennzeichnen diese Bemühungen den Calvinismus in der Pfalz am Ende des 16. Jahrhunderts.

3. Die Heidelberger Irenik.¹⁷

In einer Zeit der erstarrten Orthodoxie und in ihrem Gefolge einer Streittheologie verdient die Heidelberger Irenik besondere Beachtung. Sie entspricht weder einer Infragestellung des Calvinismus noch einer Änderung der theologischen Position. Es war aber noch die Erkenntnis lebendig, die schon Zwingli, Bucer und Calvin geäußert hatten, daß der Abendmahlsstreit nicht die zum Heil notwendigen Lehren betreffe, und die konfessionellen Grenzen daher mit den Grenzen der Kirche nicht identisch seien. Es sei hier nur an das Gutachten Martin Bucers erinnert „Ursach das... kainen cristen gebüre, Dem andern, so hierinn [sc. in der Abendmahlslehre] miß-

¹⁵ S. 23.

¹⁶ A.a.O. (vgl. Anm. 8), S. 55 ff.

¹⁷ W. Holtmann, *Die Pfälzische Irenik im Zeitalter der Gegenreformation*, Göttinger Dissertation 1960 (Masch.), hat das Thema vorbildlich untersucht und H. Leubes einseitige Darstellung, Calvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie, 1928, Neudruck 1966, korrigiert und vervollständigt.

hellig, Cristennlich lieb und bruderschaftt abtzuschlagen“ (usw.). Der Landgraf Philipp von Hessen überreichte es in Augsburg Anfang Juni 1530 Brenz und Melanchthon.¹⁸ Kirchliche Offenheit trotz der eigenen konfessionellen Bestimmtheit erlaubte es den Heidelbergern, sich um den Frieden im Protestantismus zu bemühen.

Anlaß war das Vordringen der katholischen Stände in den Gremien des Reichstags, gefördert durch die Uneinigkeit der Protestanten. Im August 1606 hatten sich daraufhin pfälzische, sächsische und brandenburgische Räte versammelt, um das weitere Vordringen des Katholizismus zu verhindern. Die evangelische Union 1608 war das Ergebnis. In diesem Zusammenhang steht der Beschluß des Heidelberger Kirchenrats, eine irenische Schrift ausgehen zu lassen: „Trewhertzige Vermahnung der Pfälztischen Kirchen An alle andere Evangelische Kirchen in Deutschland“ (1606). Verfasser ist der Hofprediger Pitiscus.¹⁹ Sein Anliegen ist: „Wegen des Befehls der hl. Schrift und auch wegen der menschlichen Irrtumsmöglichkeit soll man Duldung üben; denn aus der gegenseitigen Verdammung ziehen nur die römischen Katholiken — die alle Evangelischen gemeinsam bedrohende Gefahr — Vorteile“ (W. Holtmann²⁰). Es werden Beispiele gegenreformatorischer Praktiken angeführt. Der konkrete Vorschlag lautet: Wenn man über den Grund der Seligkeit einig ist, kann und soll das gegenseitige Verdammen aufhören. Der Vorwurf, die Reformierten irrten in fundamentalen Glaubensfragen, wird widerlegt. Die Abendmahlslehre wird versöhnlich vorgetragen. Doch läßt der Verfasser keinen Zweifel, daß die reformierte Lehre die richtige ist. Aufs Ganze gesehen muß anerkannt werden, daß ein gangbarer Weg zur ‚Koexistenz‘ bei bestehenden Lehrgegensätzen aufgezeigt ist. Das Echo, das die Schrift lutherischerseits findet, ist durchweg negativ. Die Calvinisten werden mit den Mohamedanern zusammengestellt; die Lehrunterschiede seien fundamental.²¹

Im Jahr 1607 erscheint auf Veranlassung des Heidelberger Theologieprofessors David Pareus in Polen ein Schrift „Fraterna Exhortatio“²². Pareus war bekannt, daß die Evangelischen in Polen durch den Consens von Sendomir (1570) konfessionellen Frieden erlangt hatten. Der Hinweis auf diese Consensformel sollte die Einheit des deutschen Protestantismus fördern.

Ihren Höhepunkt erreichte die pfälzische Irenik in des Pareus Schrift „Irenicum“ (1614). Für das Einigungswerk werden drei Wege vorgeschlagen: gemäßigte Schriften, Glaubensgespräche, eine Zusammenkunft der Theologen bzw. eine Synode.²³ Dieses Programm geht über das des Pitiscus aus dem Jahr 1606 hinaus. Jedoch erfährt es ebenfalls eine schroffe Ablehnung durch die lutherischen Theologen. Pareus antwortete am 16. April 1616 in Anwesenheit des Kurfürsten in einer öffentlichen Rede, die den Titel trägt „Oratio de Pace et Unione Ecclesiarum Evangelicarum“.²⁴ Noch einmal wiederholt er darin seine Grundgedanken. In dem Epilog, der dem Druck angehängt ist, beklagt er sich über die erfahrenen Anfeindungen. Erfolg, schreibt er, habe sein Einigungsversuch nicht gehabt. Er werde von nun an schweigen.

¹⁸ Vgl. W. H. Neuser, Die Abendmahlslehre Melanchthons in ihrer geschichtlichen Entwicklung 1915—1530; Neukirchen 1968; S. 443 f.

¹⁹ W. Holtmann, a. a. O. S. 205.

²⁰ A. a. O. S. 208.

²¹ W. Holtmann, a. a. O. S. 220.

²² W. Holtmann, a. a. O. S. 235 ff.

²³ W. Holtmann, a. a. O. S. 241.

²⁴ W. Holtmann, a. a. O. S. 253 ff.

4. Das Reformationsjubiläum 1617

Es verdeutlicht noch einmal das Selbstverständnis des Heidelberger Calvinismus.²⁵ Sechs Tage lang, vom 1. bis 5. November, 1617, wurden in Heidelberg das Jubiläum gefeiert. Die evangelischen Reichsstände, die in der Evangelischen Union zusammengeschlossen waren, hatten die feierliche Begehung des Reformationsgedächtnisses beschlossen. Es bekam daher eine bewußt antirömische Note.

Bereits die Wahl des Jahres war nicht selbstverständlich. In Zürich fand das Reformationsjubiläum erst 1619 statt, zum Gedächtnis an den Beginn der Wirksamkeit Zwinglis in Zürich. Die Heidelberger scheinen aus Gründen der politischen Solidarität mit den verbündeten Lutheranern in das Gedenken des Thesenanschlags Luthers 1517 eingewilligt zu haben. Scultetus hat in seiner Reformationsgeschichte, die 1620 in Heidelberg erschien, das Jahr 1516 besonders hervorgehoben.²⁶ 1516 sei das Jahr, in dem die Zeit erfüllet war. Irrtümlich wird für dieses Jahr Luthers Zusammenstoß mit Tetzel angesetzt. Es wird fortgefahren: „Wiewohl aber Luther am ersten den Papst öffentlich angegriffen, so ist ers doch nicht allein gewesen.“ Zwingli, Capito, Oekolampad und andere müssen genannt werden. Von Zwingli heißt es: „Dieser predigt das 1516. Jahr zu Glaris das rechte Evangelium Christi, als man des Orts von Luthern weder gewußt noch gehört.“ Scultetus hat Bullingers Reformationsgeschichte gelesen²⁷, und aus ihr Zwinglis eigene Frühdatierung der evangelischen Predigt und seine Bezeichnung Luthers als Vorkämpfer gegen den Papst entnommen. Scultetus ist überzeugt, daß Zwinglis Reformation älter ist als die Luthers und daß jener unabhängig von dem Wittenberger Reformator war. Es hätte nahegelegen, das Reformationsjubiläum nicht im Jahr 1517 zu begehen.

Dementsprechend wurde bei den Feierlichkeiten weniger von Luthers Thesenanschlag als von dem Reformationswerk allgemein gesprochen. Abraham Scultetus hatte bereits am Neujahrstag 1617 in der Schloßkapelle eine Reformationspredigt gehalten. Die beiden ersten der neun angeführten Punkte besagen: 1. Als Christus vor 1617 Jahren geboren werden sollte, schickte Gott Johannes den Täufer. Als Christus vor hundert Jahren gleichsam wiedergeboren werden sollte, bereitete Gott auch dieses Ereignis durch ein Aufblühen der Wissenschaften vor. 2. Vor Zeiten, als Christus wollte die Welt reformieren, gebrauchte er dazu verachtete Männer, zumeist Fischer. Vor hundert Jahren benutzte Christus auch nicht ansehnliche Kardinäle, sondern Luther, den Mönch, Melancthon, und Zwingli und Oekolampad, zwei schlichte Priester. Martin Luther steht nicht im Mittelpunkt. Als David Pareus in seiner Festansprache am 1. November auf Luthers 95 Thesen zu sprechen kommt, schildert er, wie Luther im Anschluß daran allmählich zur Bestreitung auch anderer römischer Mißbräuche gelangt und schließlich zur Rechtfertigungslehre vorgedrungen sei.²⁸ In der neueren Lutherforschung haben E. Bizer und andere diese Spätdatierung der reformatorischen Erkenntnis Luthers bestätigt.

Die Feierlichkeiten wurden in Heidelberg unter Beteiligung der ganzen Universität mit viel Aufwand begangen. Sie begann mit einer Disputation über das Thema „Über die Ursachen, warum vor hundert Jahren das römische Papsttum aus den evangelischen Kirchen Deutschlands von Gott vertrieben worden und immer

²⁵ Vgl. G. A. Benrath, Reformierte Kirchengeschichtsschreibung an der Universität Heidelberg im 16. und 17. Jahrhundert, 1963, S. 37 ff. (Veröffentlichungen des Vereins für Pfälzische Kirchengeschichte Bd. 9).

²⁶ G. A. Benrath, Reform. Kirchengeschichtsschreibung, S. 32.

²⁷ G. A. Benrath, Reform. Kirchengeschichtsschreibung, S. 130.

²⁸ G. A. Benrath, Reform. Kirchengeschichtsschreibung, S. 41.

gemieden werden muß“. Die 237 Thesen waren von beißender Schärfe gegen die römische Kirche. Gleich die erste These lautete in Verdrehung des Athanasianums: *Quicumque vult salvus esse ante omnia necesse est, ut fugiat Papatum Romanum*. Diese antirömische Tendenz durchzieht auch die übrigen Thesen und bestimmt die gesamte Hundertjahrfeier. Ausfälle gegen die Lutheraner fehlen indessen. Als Scultetus am 2. November eine volkstümliche Predigt in der Heiligengeistkirche über die Tempelreform des Josia (2. Könige 23) hielt, bemerkte er: „Sie müssen unsere Brüder sein, ob sie wollen oder nicht. Mit Schelten und Verdammen ist es nicht ausgerichtet.“ Scultetus spielt damit auf die gescheiterten Ausgleichsversuche an.

Am 3. November hielt Heinrich Alting eine Festrede unter dem bezeichnenden Thema: „Über das Elend der vom römischen Papsttum unterdrückten Kirche und über das Glück derselben Kirche, die im vorigen Jahrhundert durch den Dienst einiger treuer Zeugen wiederhergestellt worden ist.“ Triumphierend stellt er fest, daß die Römischen nun widerlegt seien, die behaupteten, keine Häresie habe länger als ein Jahrhundert Bestand.²⁹

²⁹ G. A. Benrath, Reformierte Kirchengeschichtsschreibung, S. 43

A HUMANISTA SZENCI MOLNÁR ALBERT

A következő rövid fejtegetésben Szenci Molnár Albert humanista műveltség-anyagának összetevőit és e műveltséganyagnak az életműben betöltött szerepét szándékoztuk összefoglalni Molnár Albert előszavai, naplója illetve egyes műveinek szerkesztési elvei alapján.

Szenci Molnár legfőbb eszménye a „res publica litteraria” volt. Tagjának vallotta magát, előmenetelén kívánt fáradozni — mint ahogy Dictionariuma előszavában mondotta.¹ A literator fogalmán szótára szerint a deáki, azaz a latinos erudícióval felfértezett elmét értette, aki tudását hazája javára használja fel. Mint doctus literator németországi tanulmányai során sajátította el a humanista erudíció igényét: „Mars akarata ellenére (bárcsak Minerva akaratából) a Múzsák táborában mint egy menekült, félve lakom és jól tudom, mennyire kicsiny műveltségem készlete.”²

Műveltséganyaga három forrásból táplálkozott. Az első: antik írók, költők, filozófusok művei. A Grammatica³ Móric hesseni fejedelemnek szóló ajánlásában például Horatius ódarászlettel⁴ és Vergilius Aeneise egyik sorával⁵ illusztrálja a „Literatissimus” hesseni fejedelem családjának dicső erényességét. Lucretius költői ihletű hasonlatával⁶ azután sóvárog, bárcsak retorikai mázzal tudná ajánlását bevonni és patronusa rendelkezésére bocsátani. Horatius, Vergilius, Lucretius idézése mellett hivatkozik a háromszívű Enniusra⁷, a tanítókat „Orbilii plagosi”-ként⁸ említi, szól a „Tulliana eloquentiá”-ról, melyre neki is nagy szüksége lenne írás közben. Magyar—latin szótára első kiadásának előszavában⁹ Julius Pollux II. században készült szótárának gyakorlatát követi és két ajánlólevelet szerkeszt műve elé. Háromnyelvű szótárát¹⁰ három nyelven interpretált Platon mondással kezdi: görögül, Cicero fordításában latinul és magyarul.¹¹ Máshol Tacitus szavaival jellemzi Germániát.^{11a} Megint másutt Magyarország leírásánál Cicerónak Asia gazdagságára

¹ *Dictionarium Ungarico-Latinum*. Nürnberg 1604. Ajánlólevél. *Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla. Régi Magyar Költők Tára XVII/6. 1971. 462.

² *Dictionarium Latino-Ungaricum*. Nürnberg 1604. Ajánlólevél. RMKT XVII/6. 454.

³ *Novae grammaticae Ungaricae... libri duo*. Hanau 1610. Ajánlólevél. RMKT XVII/6. 472—478.

⁴ Horatius: *Carmina* IV. 4. 29—34.

⁵ Vergilius: *Aeneis* III. 343=XII. 440.

⁶ Lucretius: *De rerum natura* I. 936—938.

⁷ Paulus a Gisbick XVI. századi költő versét idézi Enniusról.

⁸ Orbilius plagosus = az „ütleges Orbilius” Horatius tanítója volt. Vö. Horatius: *Epistolae* II, 1. 71.

⁹ *Dictionarium Ungarico-Latinum*. Nürnberg 1604. Ajánlólevél. RMKT XVII. 6. 463.

¹⁰ *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum*. Hanau 1611. Ajánlólevél. RMKT XVII/6. 479.

¹¹ Platon: 9. levél *ad Architam Tarentium*, Cicero: *De officiis* I. 7.

^{11a} A 2. jegyzetünkben id. h.

vonatkozó véleményét¹² idézi, hazaszeretét pedig Ovidius-sorokkal bizonyítja.¹³ Az ország viszontagságait az alkaiozsi-horatiusi imbolygó hajóképpel jeleníti meg.^{13a} A *Discursus de summo bono*¹⁴ előszavában Aelianos és Diogenes Laertios anekdotát mesél el.¹⁵

Molnár Albert humanista erudíciója az antikvitás mellett a Bibliára és az egyházatyákra is nagyban támaszkodik. Különösen sokat merít a Bibliából a két Biblia-kiadás előszavában¹⁶ és a *Consecratio templi novi*-ban.¹⁷ Az egyházatyák közül Ágostont idézi legtöbbször, a *Consecratioban* szerepeltetett prédikációk előtti Ágoston, Cassianus, Chrysostomus, Fulgentius és Hieronymus-idézetek találhatók. A *Discursus* előszavában konstantinápolyi és alexandriai pátriárkák kultúrapártoló tevékenységére hívja fel a figyelmet.

Végül leginkább újkori és külföldi magyar humanisták ismerete és tisztelete mutatkozik meg Molnár Albert műveiben. Petrarca „*Epigramma adversus Romam*” című versét idézi a Jubileus esztendei prédikációhoz csatolt gyűjteményben;¹⁸ Erasmus-művet küld haza¹⁹ s szótárába beszerkeszti a Baranyai Decsi János féle, Erasmuson alapuló *Adagia-gyűjteményt*;²⁰ Erasmust emberileg is rokonának érzi, akár csak Kálvint²¹ vagy a nyomdász Hofhaltert, bujdosásukat a magáéhoz hasonlónak találja.

A nagy magyar humanista elődről, Zsámboki Jánosról Jacobus Gesnerusnak, a „német Plinius”-nak a *Bibliotheca universalis*a alapján emlékezik meg²², máshol idézi versét és a Zsámboki-féle Werbőczy-kiadás mutatóját csatolja szótárához.²³ Kettejük nevét a külföld is összekapcsolja, amint ez Ladislaus János ambergi tanár egyik leveléből kiderül.²⁴

Előszavaiban többször foglalkozik hazája történelmével. Idézi Székely István Krónikáját a magyarság letelepedéséről,²⁵ Franciscus Balduinus²⁶ és Joachimus Cureus²⁷ jellemzését Mátyás királyról. A töröktől szenvedő magyarság sorsát Aeneas

¹² Cicero: *De imperio Cnaei Pompeii* VI. 14. A *Dictionarium Ungarico-Latinum* (Nürnberg 1604) ajánlólevelében. RMKT XVII/6. 459.

¹³ Ovidius: *Ex Ponto* I. 3. 35—36. Ugyanott, mint 12.

^{13a} Az 1. jegyzetben id. h.

¹⁴ Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*. Lőcse 1630. Ajánlólevél. RMKT XVII/6. 502—504.

¹⁵ Aelianus: *Varia historia* XIV. 47. Diogenes Laertios: *Vitae philosophorum* VII. 1. 19.

¹⁶ Károli Gáspár: *Szent Biblia*. Hanau 1608. és Oppenheim 1612. RMKT XVII/6. 465—472. és 481—483.

¹⁷ *Consecratio templi novi*. Sajtó alá rendezte: Szenci Molnár Albert. Kassa 1625. Ajánlólevél. RMKT XVII/6. 500—502.

¹⁸ Szenci Molnár Albert: *Secularis concio evangelica*. Oppenheim 1618. 85.

¹⁹ 1592. május 8-án Molnár Albert Wittenbergből Szenci Nögéri Jánossal négy könyvet küldött haza. Ezek között szerepel: *Novum testamentum Graeco-Latinum* Erasmi. *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiadta: Dézsi Lajos. 1898. 404.

²⁰ Baranyai Decsi János: *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque*. Bártfa 1598.

²¹ Szenci Molnár Albert: *Postilla Scultetica*. Oppenheim 1617. Ajánlólevél. RMKT XVII. 6. 485.

²² Thuri, Paulus: *Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica... nunc opera Alberti Molnár... edita*. Oppenheim 1616. Ajánlólevél. RMKT XVII/6. 483.

²³ Werbőczy István: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti regni Hungariae*. Viennae 1581.

²⁴ *Szenczi Molnár Albert naplója*, ... 436.

²⁵ Székely István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó 1559. 150. A *Novae grammaticae Ungaricae... libri duo* (Hanau 1610) ajánlólevelében. RMKT XVII/6. 475—476.

²⁶ Franciscus Balduinus: *De historia universa*. Basileae 1579. II. 707. A *Dictionarium Ungarico-Latinum* (Nürnberg 1604) ajánlólevelében. RMKT XVII/6. 461.

²⁷ Joachimus Cureus: *Gentis Silesiae annales*. Witebergae 1571. A *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum* (Heidelberg 1621) ajánlólevelében. RMKT XVII/6. 493.

Sylvius levelével illusztrálja.²⁸ Janus Pannonius versével ugyancsak a háború kegyetlen voltát igazolja.²⁹ Nagypjáról szólva Bonfini művének Báthori István háborúira vonatkozó részét idézi, hitelesebbé téve a családi krónikát.³⁰

További példákat is felhozhatnánk, de már ezek az idézetek és hivatkozások is bizonyítják Szenci Molnár kiterjedt tudását. Személyes érzésekről, családjára, hazájára, múltjáról szólva is — humanista módra — sokszor folyamodik mások szavaival, véleményéhez. Az idézetek segítségével igen sok esetben művei szükségességét és hasznosságát támasztja alá. Nem szabad megfedkezünk a kortárs német és magyar humanistákról sem, akik műveinek létrejöttében igen nagy szerepet játszottak és akikre szintén többször hivatkozik, hálával emlegeti segítségüket, ösztönzésüket, de erről Turóczi-Trostler József részletesen írt.³¹

Molnár Albert az antikvitás és a humanizmus alakjai mellett a latin nyelvet is tisztelte. Verselt latinul, levelei stílusát kortársai is dicsérték, nyelvtudása, a latin nyelvben való jártassága példa volt barátai számára.³²

Ömaga felismerte, hogy kora a latinság reneszánsza: „Ebben a században és az előzőben annyira felragyogott az ősi latinság ékessége és dísze, hogy úgy tűnik, Plautus, Terentius, Lucretius, Cicero és Caesar deákkora újra felvirágzott.” — mondta,³³ igen jól látva a humanista elődök tevékenységének eredményét. A szótárban, amelynek előszavában a fentebbi idézet szerepel, függelékként Horatius Toscanella: *Epitheta, antitheta et adjuncta ex Cicerone* című művét teljes egészében közli, a „*Latinitas prisca*”, azaz a klasszikus latin nyelv legnagyobb alakjának írásművészetét példaként állítva. A következő kiadásban pedig beleszerkeszti Smetius: *Prosodia* című művét és ennek segítségével az egyes latin szavak quantitását, időmértékét egy-egy latin versidézet segítségével világítja meg, a latin nyelvű költészet magasszintű művelésére teremtve lehetőséget.

A „*Latinitas prisca*” igenlése mellett, vele párhuzamosan említi a „*lingua Hungarica incorrupta*”-t is. Magyar nyelvművelő programja elismertetéseként hivatkozik családjára, mely az ősi romlatlan magyar nyelv megőrzője volt, s amely által méltónak érzi magát ennek az ősi magyar nyelvnek a szolgálatára. Az antikvitás nyelvfejlesztő munkálatainak követése tehát egyrészt a klasszikus latin nyelv utánzását jelenti, másrészt pedig ennek a klasszikus latin nyelvnek megfelelő színvonalú nemzeti nyelvű kultúra létrehozását, s aze téren már előttünk járó európai népek mintájára. A latinos erudíció így következetesen vezet egy nemzeti program vállalásához: „Vajha mi magyarok is utánozni tudnánk a latin, görög és az ezeket követő humanista szorgalmatoskodásban művelté vált népek törekvéseit. Ezeknek a nyomán haladva kívánom csekély tehetségem szerint a hazai nyelvet előbbrevinni...” S mivel a „*res publica litteraria*” tartalma „*ecclesiarum scholarumque benigne et liberaliter prove-*

²⁸ Aeneas Sylvius: *Epistola* 78. Dionysio sacrae Romanae ecclesiae cardinali, archiepiscopo Strigoniensi. A *Dictionarium Ungarico-Latinum* (Nürnberg 1604) ajánlólevelében RMKT XVII/6. 460.

²⁹ Janus Pannonius: Ének Itália békéjéért III. Frigyes császárhoz 247—248. 238—239, 232—235. A *Dictionarium Latino-Ungaricum* (Nürnberg 1604) ajánlólevelében. RMKT XVII/6. 453.

³⁰ Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* IV. 8. Ugyanott, mint 9.

³¹ Turóczi-Trostler József: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben.* = Magyar irodalom—világirodalom. Akadémiai, Budapest 1961. 109—155.

³² „*perspecta tua mihi est linguae Latinae experientia, candor, lepos, quin... saepius in scribendis epistolis tuam ingenii felicitatem admiror eandemque mihi et loquendi et scribendi iucunditatem exopto.*” — írja Kügler Dávid 1599. november 9-én kelt levelében Molnár Albertnek. *Szenci Molnár Albert naplója*,... 113.

³³ *Dictionarium Latino-Ungaricum.* Nürnberg 1604. Ajánlólevél. RMKT XVII/6. 45.

here comoda”,^{33/a} elsősorban a magyar iskolaügy és az egyház nemzeti nyelvű irodalmának előmozdítása érdekében működik Szenci Molnár. Szótára első kiadásától a Consecratio novi templi-ig e programot teljesíti. Eudíciója nem holt műveltséganyag, hanem haladó, a másokat eruditussá tenni akaró írói program kialakulásának alfája és omegája. Ezzel Szenci Molnár a XVI. századi keresztény humanisták munkásságának folytatója és betetőzője.

Molnár Albert számára az antikuitás nem mereven adott, változtathatatlan valami, hanem olyan eszköztár, mellyel keresztény eszméinek terjesztése és kifejtése érdekében a legváltozatosabb módon él. Nem riad vissza attól sem, hogy az antik történetet merészen átértékelje. Ez a fajta antikuitást módosító keresztény erudíció több ponton is kimutatható Szenci Molnár műveiben.

Az egyik Minerva és Mars születése ókori mítoszának keresztény interpretációja. Szenci a Dictionarium 1604. évi első kiadásának bevezetőjében mondja el a két isten születésének jól ismert történetét (Vulcanus bárdjával széthasítja Juppiter fejét, ahonnan előpattan Minerva, Juno erre Neptunus tanácsára, Flóra segítségével az oleniumi mező egy virágának érintésétől, férfi nélkül megszüli Marsot). Szenci Molnár szerint Jupiter istent, Vulcanus a könyörgést, bárdja pedig azokat a kínokat jelenti, melyekért Isten a bölcsességet az emberek rendelkezésére bocsátotta. E megfeleltetés igazolásául Jakab apostol leveléből (1:5) és az Ecclesiasticus könyvéből (24:4) vett bibliai idézeteket hozza fel. A pogány Minerva és a bibliai Sapientia így azonosul.

A mítosz második részében a fű, melytől Mars megszületik, Plinius Historia naturalis Szenci által is idézett egy részlete³⁴ szerint a háború pusztító hatásához hasonló tulajdonságokkal bír. Ennek igazolására a Plinius-idézet mellett saját 1588-as szikszói élményeire utal. Ok-okozati összefüggés kimutatására való törekvés rejlik e magyarázatban, a bölcsességnek illetve a harcnak a tulajdonságaiknak megfelelő eredetét fogadja, illetve fogadtatja el Szenci Molnár, abszurdnak és mesésnek mondva az antik mítoszt.

A kereszténységnek megfelelő másik antikuitás-módosítás már nem Szenci Molnár önálló ötlete, hanem a Discursus de summo bono egyes antik idézeteinek fordításában figyelhető meg. E verseket többnyire németből fordította, s a pogány idézeteket a német fordítás bizonyos esetekben átértelmezte. Molnár ebben követte német elődjét, Betuleiust:³⁵

A Discursus de summo bono-ban azonban nem csak egyes idézetek keresztény átértelmezése tűnik fel, hanem valamennyi mitológiai és történeti elbeszélés a keresztény ideológia szolgálatában áll.

^{33/a} Ld. az 1. jegyzetben id. helyen.

³⁴ Plinius: *Historia naturalis* VII. 15.

³⁵ Betuleius: *Discursus von dem höchsten Gut*. Lőcse 1618.

Pl.: „Ita dis placitum est, voluptatem ut moeror,
comes consequatur...” (Plautus: *Amphitrio* 635)
„Also gefellt es Gott allzeit
Dass sei kein Frewd ohn Traurigkeit...” (Betuleius 38. p.)
Tetczet az Istennek ez temporálás
Hogy bünnélkül ne lenne az vigadás...” (Szenci Molnár 25. p.)
Plectatur simili poena qui talia fecit.”
„Mit gleicher Müntz bezahlet Gott,
Eim jeden wie es gborget hat.” (Betuleius 182. p.)
„Az Isten hasonló büntetéssel vér,
Az mely vétkekben téged ő gyakran ér.” (Szenci Molnár 118. p.)

A Szenci Molnár-életmű elsődlegesen keresztény humanista volta ellenére nem nélkülözi a világi elemeket sem. Csupán utalni szeretnék a Leodiushoz és Camerariushoz írott, Dézsi Lajos által publikált levelekre,³⁶ melyek egyes részleteikben Molnár Albertnek a harmincéves háborúban betöltött diplomáciai szerepét bizonyítják, s azok alapján a hazája politikai sorsáért felelős prédikátor aggodalma és igyekezete mutatkozik meg.

³⁶ Dézsi Lajos: *Szenci Molnár Albert-levelei Camerariushoz és Leodiushoz*. ItK 1908. 218—225.

RÁMISTA VOLT-E SZENCI MOLNÁR ALBERT

Kérdésünk — ramista volt-e Szenci Molnár Albert? — a nagy irodalmi munkás szellemiségének összetevői felől érdeklődik. Afelől, hogy szellemisége korának mely ideológiai, teológiai kérdéseire kötődik? Szellemi életének hol vannak a gyökerei s az miből táplálkozik? Továbbá, hogy melyek azok a hatások, melyek — származás, hazai környezet, család, iskolák, barátok, utazások, kora teológiai áramlatai s egyéb számtalan emberi kapcsolat — olyan egyéniséggé formálták és alakították őt, mint amilyet munkái, írásai, de a róla szóló történeti feljegyzések tükröznek. Alapjában véve kérdésünkkel személyiségének titka felől érdeklődünk.

E rövid ismertetés célja az, hogy rámutasson arra a szerintünk nagyon fontos és nyilvánvaló tényre, mely szerint Szenci Molnár Albert szellemiségének kifejlődésében Petrus Ramusnak (Pierre de la Ramée, 1515—1572), illetve tanításának, a ramizmusnak, mint humanista filozófiai és teológiai irányzatnak jelentős hatása volt.

E helyen Ramus tanítását még vázlatosan sem kívánjuk ismertetni. Utalunk arra a szerény összefoglalásra, mely ilyen céllal „Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról” címmel halála négyszázados évfordulójának évében megjelent¹.

Összefoglalásképpen annyit azonban mégis el kell mondanunk, hogy a ramizmus — a humanizmus és a reneszánsz középkort lezáró és újkort indító nagy szellemi mozgalmakon belül — egy sajátos szellemi, intellektuális magatartást jelöl. A ramizmusnak, mint sajátos intellektuális attitűdnek lényege talán legvilágosabban a középkor legjelentősebb szellemi magatartásával: a skolasztikával való összehasonlítása során mutatkozik meg. Paul Tillich szerint a skolasztika a középkori keresztény tan kifejtésének módszere². E megállapítás analógiájára mondhatjuk, hogy a ramizmus a reformáció kálvini vonalát követő egyházak jelentős részében a XVI. sz. második felétől s az egész XVII. században az egyházi tanítás kifejtésének módszere lesz Franciaországban, Németországban, Németalföldön, Angliában, Svájcban és Magyarországon. A ramizmus a skolasztikát igyekszik kiszorítani a teológiai gondolkodásból s igen jelentős mértékben átformálja az említett országok egyházainak teológiai eszmélkedését.

A középkor egyházi tekintélye az élő hagyomány, úgy amint az az atyák tanításában, a zsinatok végzéseiben, a hitvallásokban és a Bibliában megtestesül. Ez az élő tradíció uralja az értelmet, melynek feladata és jelentősége csupán az és annyi, hogy a tradíció által szállított adatokat rendezze, összehangolja, harmonizálja a dialektika segítségével. Az értelem további funkciója e mellett az, hogy interpretálja

¹ Theologiai Szemle. 1972. (Új folyam 15. évf.) 329—338.

² *Histoire de la pensée chrétienne*. Paris 1970. 158. (La scolastique) est une méthode d'explication de la doctrine chrétienne.

a tradíciót, hogy ti. kifejtse a „szentenciák” tartalmát. A középkor emberei számára a hit általában nem volt probléma, szellemi állapot az, olyan adott valóság, mint maga a természet³. A reneszánsz-humanizmus-reformáció mozgalmában az egyházi tekintélynek és az értelemnek ez a középkori funkciója szűnik meg. E mozgalmak során az értelem teremtő hatalommá, a hagyomány illetve a tekintély személyes meggyőződéssé, azaz hitté változik. E nagy átváltozás (metamorfózis) egyik — hangsúlyozottan mondjuk — egyik legszembetűnőbb munkása és legmarkánsabb képviselője Petrus Ramus, aki a középkori skolasztika legerőteljesebb és leghatalmasabb támpillére, az arisztotelészi filozófiát döngeti, aki az értelem mindenek felett való tekintélyét nagy nyomatékkal hangsúlyozza — az értelem fölé semmi, sőt minden alá van rendelve! —, aki a természettudományok oktatását az egyetemen belül — közöttük elsősorban a matematikáét — a legerőteljesebben támogatja, aki a középkori oktatási rendszer megváltoztatását sürgeti s annak elit-jellegét megváltoztatni s az oktatásnak, iskoláztatásnak minél szélesebb rétegekre való kiterjesztését munkálja és aki e célból is az anyanyelv művelését sürgetőnek és fontosnak tartja, de nem kisebb energiával propagálja a tudományok gyakorlati célkitűzését, azok hasznosságát úgy annyira, hogy ő maga az „usuarius” gúnynévet kapja. S e célok elérése és megvalósítása végett egy sajátos és újszerű logikát (dialektikát) szerkeszt. Tulajdonképpen e logika az, mellyel Ramus elgondolásait megvalósítani igyekszik s mely nevét, szándékait fenntartja és terjeszti.

Szenci Molnár Albert egész életműve a Ramuséhoz hasonló szellemi magatartást tükröz. Sőt hatása, jelentősége és nagysága — véleményünk szerint — e magatartásban gyökerezik. Neki nincs gondolatrendszere, nincsen egy, csak reá jellemző sajátos tanítása, új filozófiai vagy teológiai rendszere. Intellektuális magatartásában vagy magatartásával képvisel újat és nagyot. Kicsoda Szenci Molnár Albert? Új, szembetűnő szellemi magatartás magyar földön a századforduló évtizedeiben. Írásai e szellemi magatartás széljegyzetei. E sajátos szellemi magatartás természetét és lényegét legszembetűnőbben mutatja zsoltárfordítása. Különösen, ha összevetjük azt a Geleji Katona és Dajka Öreg Graduáljában (Gyulafejérvár) 1636 megtestesült szellemi munkával, akik a múlt hagyományait rendezgetik, az egyházi tekintéllyel elfogadott énekanyagból válogatnak. Ez esetben az értelem — a Szenciénél nem kisebb vagy alábbvaló értelem — nem tesz mást csak egyeztet, harmonizál, mérlegel, egy szentnek és változhatatlannak tartott igaz tanhoz mér. Nem így Szenci, aki míg egyfelől a Szentírás szövegéhez nyúl, mely kritikája minden emberi tekintélynek s ott találja meg énekanyagát, másfelől az énekanyag dallamával, a népdalformával a nép széles rétegei felé nyit kaput s épít vele sokak számára járható utat. Az értelem funkciója változik meg Szencinél. Nem mérlegel, válogat vagy harmonizál az, hanem teremt, újat alkot.

Meggyőződésünk az is, hogy nem tudjuk addig helyesen értékelni és érzékelni Szenci Molnár Albert helyét kora szellemi világában, míg nem vesszük észre, hogy korának szellemi áramlata és teológiai gondolkodása nem olyan egységes mint többen gondolják. Sokan vannak, akik e korszak teológiai gondolkodását kizárólag orthodoxnak, ha nem éppen skolasztikusnak mondják. Sok tekintetben joggal. De az általánosítás félrevezető és megtévesztő. Mint látni fogjuk Szenci Molnár Albert olyan akadémiákon, egyetemeken, és olyan mesterektől tanul, akik közül többen valami újabb teológiai gondolkodás bölcsőjénél bábáskodnak, mely újabb teológiai gondolat közül nem egy irányzattá lesz éppen az orthodox-skolasztikus

³ Tillich i. m. u. o.

teológiai irányzatokkal szemben, mely rendszerek a korábbiak kritikája, reakciója-képpen születnek s valami újabbat képviselnek.⁴

A theologiai gondolkodás e fejlődésének megértése végeztet vissza kell mennünk a reformációig. A reformátorok a személyes hit és meggyőződés erejével és lázával mondják el gondolataikat rendszertelenül a mindennapok gyakorlati szükségégeinek megfelelően. Különösen áll ez Lutherre. Azonban már nagyon korán felmerül a rendszerezés szükségessége. A rendszerezés munkáját végzi el a lutheri theologiai gondolkodás vonalán Melanchthon, míg a kálvini vonalon talán Melanchthonnál is merevebben és fegyelmezettebben (iskolásabban) Beza, de mindketten az arisztotelészi filozófia segítségével. Arisztotelész filozófiája olyan merev szorító rendszernek bizonyult, melyben a reformátorok eredeti, dialektikus feszültséggel teljes tanításai erejüket, vonzásukat s gyakran eredeti sajátosságukat is elvesztették. Nem beszélve arról, hogy a rendszerezés hangsúlyeltolódást okozott. Legtanulságosabb példa erre Kálvinnak a predestinációról szóló tanítása. Míg nála ez a tan a krisztológia egyik mellékkérdése, Beza munkájában a szisztéma központi gondolata lett! Bizonyos joggal hangzik nonszékára a vád: az arisztotelészi filozófia segítségével rendszerbe tört lutheri és kálvini tanítás Luther, illetve Kálvin eltorzult vonásait tükrözi. Kevésbé ismert — mondja Jürgen Moltmann, hogy míg Luther tanítása tovább él Melanchthon Arisztotelész filozófiájától meghatározott rendszerezésében, addig Bezának ugyancsak Arisztotelész arcára szabott rendszerét a ramizmus formálja át a XVI. sz. második felétől kezdve fokozatosan s nem sokára az specifikusan kálvinista filozófiává lesz⁵. A ramizmus képviselője nagyon korán Heidelbergben Gaspar Olevianus (1536—1587) és Immanuel Tremellius (1510—1580); Baselen Theodor Zwinger (1597—1654) és Amandus Polanus (1561—1610); Zürichben Heinrich Bullinger (1504—1575) és Rudolphus Gualterus (1519—1586); Strassburgban Joh. Sturm (1507—1589); Brémában Johannes Molanus († 1583); Rostockban Nathan Chytraeus (1543—1598); Altdorfbán Hugo Donellus (1527—1591). Alapításától kezdve (1609) ramista a herborni főiskola, hol Johannes Piscator (1546—1625), Johannes Henrich Alsted (1588—1638), Heinrich Altling (1583—1644) meggyőződéses ramisták. Ramista Herborn hatására a hugenották akadémiaja Saumur, hol Johannes Cameron (1580—1625) és Moise Amyraut (1596—1664) tanítanak s végül Angliában William Perkins (1558—1602) és John Milton (1608—1674).

Tanulságos és feltűnő jelenség, hogy a kálvinizmuson belül a ramizmus majdnem minden egyes esetben Beza genfi orthodoxizmusával szembeni támadó ellenzéki mozgalom. Ilyen a XVI. században a késői zwinglianizmus (Bullinger, Gualterus, Molanus), a heidelbergi-herborni föderáltheologiai irányzat (Olevianus, Piscator, Naso), a heretikusként mondott humanista irányzatok (Curione, Castellio, Dudith). A XVII. sz. összetettebb irányzatai mint az arminianizmus és az amyraldizmus, valamint az angol—holland korai pietizmus (Perkins és Amesius), melyeket mind részben a ramista theologia, részben a ramista módszer határozott meg. Sőt, a német kryptokálvinista mozgalomban is kimutatható a ramista hatás. Hiszen e vitákban fogalmazódott meg a riasztó jelszó: Der Ramism ist ein Gradus ad Calvinismum! Hessenben Móríc örgróf a ramista humanizmus képviselője s 1575-től a marburgi pedagógiumban Ramus írásai szerint tanítanak.⁶ De még nem szoltunk Frankfurtól, mely Ramus könyveinek egyik kiadóközpontja.

Az említett akadémiaik, egyetemek, főiskolák s tudósaik közül többen szorosan kapcsolódnak Szenci Molnár életéhez, de jelzik azt a szellemi légkört is, melyben él, s melyből szelleme táplálkozik. De közelebbről rátérve Szenci Molnár Albert és a ramizmus kapcsolatára, megemlíti a következő tényeket:

Levélygyűjteményében (Collectio Molnariana) levelet őriz Ramustól.⁷ — A „Discursus de summo bono...” c. fordításának előszavában megemlíti azt a tényt, hogy János Zsigmond erdélyi fejedelem „ama híres filozófust Petrus Ramust” professzornak hívja fejfővári iskolájába.⁸ — Egyik eredeti művét, magyar grammatikáját tuda-

⁴ Jürgen Moltmann: *Zur Bedeutung des Petrus Ramus für Philosophie und Theologie im Calvinismus*. Zeitschrift für Kirchengeschichte. Jg. 1957. Nr. 3/4. 296.

⁵ J. Moltmann i.m. uo. (A theologiai történeti áttekintés az ő említett dolgozata alapján)

⁶ J. Moltmann i. m. mellett l. még: Waddington, Charles: *Ramus, Sa vie, ses écrits et ses opinions*. Paris 1855. 381—397; Histoire du Ramisme. — Walter Ong: *Ramus. Method and Decay of Dialogue*. Cambridge, Mass. 1959. 295—318; The Diffusion of Ramism.

⁷ Erdélyi Prédikátori Tár. 7. füzet. 1837. XXXIII.

⁸ „Azután 1570 esztendő tájban ifjú János király volt ilyen szándékban. Ki amaz híres philosophust Petrus Ramust is hívatta Parizsból Fejfővárra. De a Blandrata orvosnak doha eliszonyította a bölcseket az odameneteltől.” (Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*. Lőcse 1630. Elől-

tosan Ramus módszere szerint szerkeszti meg, amint ezt műve előszavában elmondja⁹. — Ramista kapcsolatát igazolja az a tény is, hogy a *Dictionarium Ungarico-Latinum* ...művéhez csatolt „*Syllecta scholastica*” írói közül többen Ramus követőiként ismeretsek. — Kifejezetten ilyen Johannes Bilsten baseli filozófus, aki különben Ramus és Melanchthon logikájának összeegyeztetésén fáradozik. Művének címe: *Dialectica in qua Petri Rami et Philippi Melanchthonis praecepta logica coniunguntur*. Hannoviae 1594.¹⁰ (Csak zárójel között jegyezzük meg, hogy volt egy másik irányú törekvés is Ramus logikájának illetve rendszerének minél szélesebb körben való elfogadtatására, amennyiben igyekeztek azt Arisztotelész logikájával harmonizálni. Ezek között legismertebb — Szenci Molnár életében is jelentős szerepet játszó — Rudolphus Goclenius (1572—1621), a marburgi egyetem filozófia tanára.) — A „*Syllecta scholastica*” mások szerzője Wilhelm Zepper herborni prédikátor, akinek igen elterjedt és népszerű a Ramus logikájának szellemében írt kézikönyvéből (*De politia ecclesiastica ...Herbornae* 1595) közli Szenci a „*De scholis vernaculis*” c. fejezetet. — Petrus Mosellanus (†1524) és Rudolph Agricola (1442—1485) Ramus mestereinek és előfutárainak is tekinthetők. Az egyetlen, a „*Syllecta scholastica*” szerzői közül, aki nem ramista Nicodemus Frischlin (1547—1590). A kalandos életű költő Magyarországon is jár, egy időben a poézis professzora Tübingenben. A meggyőződéséhez kitartóan ragaszkodó tudós börtönéből való kalandos szökés közben szerzett sebében hal meg. Ramus logikáját támadó ellen-logikájának címe: *Dialogus logicus contra Ramum*. — Szenci is — mint mestere Ramus — eklektikus s a saját intellektuális magatartásának megfelelő, azt támogató gondolatot, eredményt vonakodás nélkül átvesz s beépíti azt a maga elgondolásába.

Igen tanulságosnak tartjuk témánk szempontjából Szenci Molnár Albertnek Petrus Molinaeus (Pierre du Moulin, 1568—1658) francia teológussal való kapcsolatát, aki az 1570-es évek után a próbákkal teli hugenotta lelkész életét éli. Egy időben (1592) professzor Leidenben s tanítja Grotiust. Termékeny író, több mint ötven önálló munkája jelenik meg nyomtatásban hosszú élete folyamán. Ír logikát is (*Elementa logica*. Leiden 1598). Logikája semiramista szellemet lehel¹¹. Bár Amyraut vitázó partnere a predestináció kérdésében s teológiai meggyőződése sok vonatkozásban orthodox vonásokat hordoz, ennek ellenére vitázó társa (Amyraut) megbékélésre kész, irenikus törekvéseit támogatja és elfogadja. Az igaz tan mellett az igaz élet fontosságát hangsúlyozza. Egyik könyve előszavában (*Pax animae*), melyet később Pápai Pariz Ferenc magyarra is lefordít (Kolozsvár 1680), elmondja hogy írásának célja az, hogy „...a lelkekben szabados kegyességet, vig bölcsességet és szelíd nemes elmét szerezzék”, „...mert szükség némelyeket tanítani arra, hogy... indulatukat szelídítsék és hódoltassák meg”¹². Nem kardot akar köszörülni könyvével, hanem csendesíteni és békíteni. Bár Szenci egyik polemikus írását közli a bekecsi templom felszentelése alkalmával elmondott s kiadott beszédek függelékében¹³: „Hívséges és idvességes tanácsadás az oly házasságról, mely két ellenkező religion való személyek között léssen”, — de feltételezzük, hogy Molinaeusnak az imént említett irányba

járóbeszéd) — Ismeretes Ramus e tárgyban Theodor Zwingerhez írott levele (1570. ápr. 10.), mely szerint az igaz oka a meghívás visszautasításának az volt, hogy Ramus nem akarta szabadságát és függetlenségét feladni. (Waddington i. m. 216.)

⁹ „*Methodum autem Rameam sequutus sum Grammaticae Latinae pro Scholis Hassiacis ab Illustrissimo Principe Mauritio Hassiae Landgraviae etc. conscriptae.*” (*Novae Grammaticae Ungaricae*... Hannau 1610. RMK. I. 422. Az olvasónak.)

¹⁰ Risse, Wilhelm: *Die Logik der Neuzeit*, I. Bd. 1500—1640. Stuttgart -Bad-Cannstatt 1964.

¹¹ Risse i. m. 465.

¹² RMK. I. 1246. „Az Asszonynak a Forcebeli Herczegnének” c. ajánlás.

¹³ *Consecratio Templi Novi*... Kassa. 1625. RMK. I. 546.

mutató tartalmasabb írásait is ismeri. Persze arról is érdemes lenne elgondolkodni, hogy miért ezt és miért nem mást közöl. Talán azért, mert a megbékélésre intő írások egyesek (fejedelem vagy éppen a fejedelem körül forgolódo papi és politikus tanácsadók) szemében korszerűtleneknek vagy éppen apolitikusoknak bizonyultak volna. De ha a tüzet táplálni illik vagy éppen kell, akkor ezt Szenci a reá jellemző módon teszi, tudósokhoz illő témát vesz elő, polemikusát bár, de nem sértőt, hiszen nem akar égető vagy éppen pusztító lángokat szítani és táplálni.

Sőt úgy vélem, hogy Georg Ziegler (†1633) könyvének (*De incertitudine rerum humanorum*¹⁴) lefordításával is a káros és veszedelmes indulatok megfékezésére törekszik. Jellemzőnek tartjuk, hogy Szenci e könyv előbeszédében sohasem arról beszél, hogy a fejedelmek karddal mit értek el, hanem hogy a tudományok fejlesztése és iskolák támogatása terén mit tettek.

Terjedelemre talán legtöbbet fordít Abraham Scultetustól (1566—1624), barátjától és kortársától, aki 1598-tól heidelbergi lelkipásztor, majd 1618-tól professzor ugyanott. Ramista theologus, aki az imperativus igényű „recte vivere” prédikátora¹⁵. Szenci becsüli és értékeli Scultetust: „...hűsz esztendőktől fogva gyakorta örömet hallgattam és lelki vigasztalással olvastam: nem is tudok mást, hogy ennél szebb methodussal renddel és világosabb értelemmel volna írva...”¹⁶ Scultetus folytatója Pareus irenikus törekvéseinek; föderaltheologus, mely teológiai irányzat — mint mondtuk — az orthodox tan kritikájaként születik s ő mint e teológiai gondolkodás képviselője, a skolasztikus dogmatikával szemben a bibliai egyszerűsége akarja visszavezetni a teológiai gondolkodást. Sokan Scultetust orthodox teológusként emlegetik¹⁷. Nem az, politikai állásfoglalása is ezt igazolja¹⁸.

A fenti gondolatok sugallták azt az ötletet, hogy Szenci Molnár Albert hazatérése utáni sorsa bizonytalanságának, sőt érthetlenségének magyarázatát meggyőződések és gondolkodásának sajátosságában — tehát elvi okokban — a fejedelem (fejedelmek) és tanácsosai politikai gondolkodásától eltérő vagy éppen különböző voltában keressük. Például abban, hogy a háború nem old meg kérdéseket!? A *Postilla Scultetica* előbeszédében elmondja, hogy miért nem jön haza: „Innét vagyok, hogy az Erdélyi Felső Fejedelemtől Bethlen Gábornál is tisztességes hivatalom

¹⁴ *Discursus de summo bono...* Lőcse. 1630. RMK. I. 594.

¹⁵ Jürgen Moltmann *i. m.* 304.

¹⁶ *Postilla Scultetica...* Oppenheim. 1617. RMK. I. 475. Ajánlás.

¹⁷ Szenci Molnár Albert korával kapcsolatban az orthodoxiáról mint ó-protestáns orthodoxiáról beszélhetünk, s jelenti azt a tanrendszert, amit a reformátorok tanításai alapján szerkesztettek össze, mintegy védekezésül az ellenreformáció tanbeli támadásával szemben. Ezért az orthodoxiának megvan a lutheri (evangélikus) és kálvini (református) vetülete aszerint, hogy a rendszer Kálvin illetve Luther tanítására épül. A reformátorok után sok teológus fáradozik azon, hogy a „tisztá” tanrendszer minél egységesebb, minél szilárdabb és így minél védhetőbb legyen. Az orthodox tanrendszer azonban nagyon korán az lesz a jellemző, hogy mellette a Biblia, ha tanbelileg illetve hitvallásbeli értelemben nem is, de gyakorlatilag másodlagossá válik. Nem az lesz a lényeges, hogy mit hall ki az egyház a Bibliából a változó élet által felvetett új kérdésekkel kapcsolatban, hanem az, hogy mit rögzítettek a tanítók a rendszerben. Az orthodox tanrendszer statikus, a múlthoz köt és visszahúz. Így érthető, ha nagyon korán „az újat hallók és értők” és a „régiehez; a tanhoz ragaszkodók” között ellentét és feszültség támad, mely gyengíti, lazítja s már nagyon korán bontogatja az orthodox tanrendszer erőinek hitt várát. A szakemberek szerint 1700 körüli időre mindenütt elveszti jelentőségét és korábbi szerepét.

¹⁸ Scultetus Ábrahám V. Frigyes pfalzi választófejedelem udvari prédikátora és megbecsült tanácsosa volt. Amikor a fejedelmek a cseh protestáns rendek a koronát felajánlják, Scultetus rábeszélésére is hallgatva fogadja azt el (1619). Utóbb Scultetust sokan vádolták tévesnek bizonyult tanácsáért. A rövid életű „téli királyság” a fejérhegyi csatában (1620) elveszett. Vele vesztett Csehország függetlensége s vele a protestánsok szabad vallásgyakorlata is (l. *De curriculo vitae... de actionibus Pragensibus Abrami Sculteti* ... Emdae. 1625.).

fizetésem lőtt volna, hogy ha Török és Tatár hírekkel elrémitött gyenge Német házam népét oda bevihettem volna. Hasonlatosképpen az Nagyságos Battyáni Ferentz Uramnál is meg volt volna szükséges táplálásom, *hogy ha az ott való állapot-hoz tudiam volna magámat alkalmaztatni*”¹⁹. Ez azt jelenti, hogy nem a megélhetéssel kapcsolatos gondok és bizonytalanságok tartják vissza, hanem az „ott való állapot”, ez minden bizonnyal jelenti a Battyány Ferenc udvarában uralkodó állapotokat éppúgy, mint általában a hazai állapotokat. „Magát alkalmaztatni” mindenképpen azt jelenti, hogy meggyőződése és elvei ellenére, illetve elvei feladásával élni nem képes! — Az is feltűnő, hogy politikai kérdésekben nem szenvedélyes, nem elfogult. Tárgyaló, illetve beszélgető partnere tud lenni az udvar politikusainak, hol szóba kerülnek nemcsak áttértítésével kapcsolatos kérdések, hanem aktuális politikai problémák is. Megjövendőli, hogy Bocskai háborúja — az udvar jelenlegi politikai magatartása miatt — elkerülhetetlen. Alig képzelhető el, hogy Prágában gyűlölködő szenvedélyektől fűtött emberrel szóba álltak volna! Ide kívánczik annak megemlézése is, hogy a minap publikált Benda Kálmán egy levelet Szenci kortársától és barátjától: Filiczky Jánostól²⁰, aki éppen a Bocskai vezette háború kezdeti sikereiről ír nagy lelkesedéssel és izzó szenvedélyességgel. Szenci pedig csak ennyit mond: „...hazámba készülő szándékomat véghez nem vihettem, mert szinte akkor indult, nevedett az Bocskai István fejedelem támadása, melyet megjövendőlttem a császár tanácsosainak...”²¹

Hadd fejezzem be e rövid összefoglalást azzal, ami — mint mondtuk — Ramus-ra is nagyon jellemző magatartás, hogy ti. minden művével, minden leírt sorával céltudatosan használni akar. Szenci sok írásában is ott tűndököl e két szó: utilitas, necessitas. Szolgálni és használni édes vagy éppen nyomorgó hazájának, egyházának ez vándorlásának, „budosó csavargó” életének célja és értelme. Nem lehet meghatottság nélkül olvasni a tiszta és őszinte, pietista kegyességet is illatozó szép szavait, melyeket a Psalterium Ungaricum előljáró beszédében ír: „Miulta tanúlságnak kívánságából idegen országban élek és látás hallásnak okáért néha veszedelmekben is forgok, gyakran kérem azt az Úr Istentől, hogy az ő kegyelmes akaratyából avagy vigyen föl idein ez bűn szaporító világból az ő mennyei akadémiájába és bölcsességgel bővölködő paradicsomába; avagy ez földön életemet az Krisztusért szent lelkével úgy vezérelje, hogy senkinek ne legyek botránkozására, hanem az híveknek seregiben élhessek egyebeknek hasznokra és az ő felséges nevének dicséretire. Innet vagy on, hogy ez híres akadémiákban fő tanítók közt forogván, nem kapok ez világon gazdagító tudományokon, hanem olyanokat kívánok, melyekkel legtöbbeknek használhassak az mi nyomorgó hazánkban.”²² — Szenci gyakorlati és hasznos célok megvalósítására törekszik, ezeknek van csak értéke előtte. Sokat beszélünk manapság a hazafiasságról és annak tartalmáról. Íme Szenci példája: nem bálvány az; ami dicsőítmények után áhítozna, hanem hasznos tetteket váró feladat!

¹⁹ *Postilla Scultetica* i. m. Ajánlólevél.

²⁰ *Filiczky János levele 1605-ből*. Szeged. 1973. Klny. az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XIII. (1973) köt.-ből.

²¹ *Postilla Scultetica* i. m. Ajánlólevél.

²² Sz. M. A. munkásságának hasznos voltát kortársai is (Asztalos András, Ritterhausen Konrád, Scultetus Ábrahám stb.) elismerik (l. Hegedűs József: Megjegyzések Szenci Molnár Albert nyelvészeti munkásságához. Itk. 1958. 50.). — Rámutat erre Keserű Bálint is: Sz. A. munkásságában „a személyes, gyakorlatias, hasznos etikus kegyesség kerül előtérbe” (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1. köt. Bp.—Szeged. 3.) — De maga Szenci is tudatosan és szinte programszerűen törekszik a „hasznos”, „szükséges”, „gyakorlatias” munkára. Nincs írása, amelyben e törekvése, meggyőződése, életfilozófiája szóhoz ne jutna.

MOLNÁR ALBERT ÉS A „TITKOS TUDOMÁNYOK”

A *Molnár Albert éneke* bizony furcsa feltételezésekre derít fényt; arról tanúskodik, hogy nem sokkal halála után a folklorisztikus hiedelem fausti szerepet osztott a kegyes prédikátorra, akkori irodalmunk „utazó nagykövetére”. Egy Debrecenben őrzött, kéziratos kolligátumban maradt ránk a vers, melynek függelékéből megtudjuk, hogy Molnár Albert

*Végtére annyira jutván, Ördögtül is megcsalván
Vérrel tölt kézírását pénzért...*

vagyis a népi babona az ördöggel való cimborálással gyanúsította meg a zsoltárfordítót (TOLNAI 1958).

Volt-e alapja ennek a vélekedésnek? Vajon foglalkozott-e Szenci titkos tudományokkal? Életrajzából tudjuk, ismeretségei bőséges lehetőséget adtak erre, de az a kérdés még mindig nem tisztázott, vajon ismeretségei termékeny kapcsolatot jelentettek-e a politikailag, teológiaiilag és filozófiaiilag nem ortodox körökkel, s esetleg az éppen akkoriban szerveződő rózsakeresztes és más titkos társaságokkal?

Sajnos a Molnár-művek nem igazítanak el a kérdésben. Sem előszavaiban, sem fordításaiban, sem naplójában, vagy leveleiben nem találunk, még csak utalást sem, melyről titkos kapcsolataira, vagy érdeklődésére következtethetnénk; egyedül egynémely latin verse adna gyenge fogódzót, ámde e fogódzó bizonytalan voltára éppen Szörényi László mutat rá hangsúlyozottan (Sz. L. előadása a sárospataki Szenci-ülésszakon).

Turóczi-Trostler József ezzel szemben — Dézsi egy megjegyzésére támaszkodva — bizonyosra veszi Molnár Albert ilyesfajta tevékenységét:

„Dézsi szokás szerint a tények puritán rögzítésére szorítkozik, mi azonban nem elégedhetünk meg ennyivel... Minden jel arra mutat, hogy Szenci *Jegyzőkönyvében* két kézzel merített nemcsak a démonológiai hagyományokból — ezt már Bornemisza is megtette —, hanem a mágikus, sőt paracelzista irodalomból is, s ez éppen olyan új dolog, mint érdeklődése Boccaccio-ízű novellisztikus tárgyak és humanista anekdoták iránt.” (TURÓCZI-TROSTLER, 135). A *Jegyzőkönyv* alatt a *Loci communes* értendő, melyet Dézsi nem adott ki, s belefáradván az olvashatatlan szöveg betűzétésebe lényegét így foglalta össze: „ebbe mindenféle hasznos és tanulságos, vagy érdekes történeteket, idézeteket, mondásokat, verseket jegyezgetett fel hallomás után és az olvasott művekből vezérszavak szerint: A vizitündérekről, a daemonok különféle neveiről; a földalattiakról, akik a kincskeresőket lepik meg, a mágiáról és babonáról, a könyvtárakról; sikamlós és tréfás elbeszéléseket Boccaccio és mások után stb.” (DÉZSI, 245). Nos, mivel ezen *Jegyzőkönyv* jelenleg hozzáférhetetlen, úgy érzem, a további kutatásra az életrajzi adatok fokozott finomítása ad lehetőséget.

Jelenleg úgy tűnik, az életút három csomópontját érdemes vizsgálnunk: a Marburgban töltött éveket; a heidelbergi-oppenheimi időszakot; valamint a Bethlen Gábor mellett töltött utolsó életszakaszt, kapcsolatát a Gyulafehérvárra meghívott tanárokkal: Alsteddel és Bisterfeldel.

Miért érdekes Marburg? A marburgi egyetem 1927-es évkönyve választ ad erre, melyből rekonstruálhatjuk Molnár akkori professzorainak listáját. (Itt mondok köszönetet Miklós Dezsőnek, ki a marburgi évkönyvre felhívta a figyelmemet, valamint e cikk megírásában alapvető segítséget nyújtott.) E listából kiderül, hogy míg a protestáns egyetemen többségén három teológiai „tanszék” működött (őszö-vetség, újszövetség és dogmatika), Marburgban, Szenci Molnár ottjártakor nyolc teológiai professzor is oktatott, alkalom nyílt tehát, hogy nem központi, ámde annál érdekesebb kutatási területekkel (démonológia, mágia stb.) is foglalkozzanak. És valóban, néhányukról erősen gyanítható, hogy volt is közülük e titkos tudományok-hoz, ugyanakkor ezek az emberek Szenci atyai jóbarátai is voltak. Itt van mindjárt Raphael Eglinus, másnéven Iconius (1559—1622), ki Molnár lakodalmára írt üdvözlőversében így aposztrofálja magát: „Raphael Eglino, másnéven Iconius professor theologiae Marburgi.” (DÉZSI, 541). A fent említett évkönyv Eglinus más működési területeire is rávilágít: „inkább alkimista, mint teológus Marburgban, Móric őrgrof azonban éppen ezért kedveli.” (HERMCLINK-KACHLER)²¹⁹. Érdekes még róla megemlíteni, hogy svájci születésű, Béza tanítvány; a század végéig berni prédikátor, ám alkimista kísérletei súlyos adósságokba keverik, s csak baráti segítséggel tud megbélyegzetlenül távozni Bernből. Hessenbe megy, ahol Móric megkedveli, alkimista laboratóriumát megvásárolja, s udvari prédikátorának is kinezi. Filozófiai művei közül legjelentősebb Giordano Brunóról (!) írt könyve (Marburg, 1609), apokalipszis-kommentárja (Havoviae, 1611), s *Assertio fraternitatis R.C.* (1618) című munkája (ADB 5:678-80).

Jóval jelentékenyebb tudós Rudolph Goclenius (1547—1628), kit — habár egyoldalúan — a magyar szakirodalom is számon tart. Tolnai Gábor már többször ráirányította a figyelmet *Psychológiájára*, (1597), melynek hatása Molnár prózastí-lusán kimutatható (TOLNAI 1955, 37-8.) Molnár, mint naplójából tudjuk, 1601-ben ismerkedett meg Gocleniussal (DÉZSI, 33), ám tanítványa éppen a mester szinteti-záló filozófiájának kibontakozása idején lett, mellyel aztán Goclenius kiérdemelte a „marburgi Platon” és „keresztény Arisztótelesz” jelzőket. A legtöbb összefoglalás hangsúlyozza Goclenius eme érdemeit. Mint megtudjuk, Arisztotelészt tartotta a legtöbbre, ám logikáját már nem fogadta el, itt Ramus követőjének vallotta magát. Ugyancsak elutasította az arisztotelészi etikát, azt rőtta fel Arisztotelésznek, hogy elfordult Platontól. „Azért belőle platonistát csinálni, ahogy azt Bartholomes teszi Giordano Bruno c. könyvében, túlzás lenne” (ADB, 9: 308-12), írja a lexikon, és még az is lehet, hogy ez az utolsó, óvatos kitétel csupán a lexikoncikk-szerző elkötelezett kálvinizmusából fakad. Mindenesetre érdekes, hogy Goclenius neve is kapcsolatba hozható valamilyen módon Bruno; a kor legnagyobb hermetikus gondolkodójának nevével. A magyar szakirodalom, sajnos, mindeztideig megelégedett Goclenius *Psychologia*-jának hatásvizsgálatával, s kevés figyelmet fordított a tudós filozófiai, valamint természettudományos munkásságára, amit pedig — csupán magyarországi könyvtárakban fellelhető — műveinek címfelsorolása is figyelemreméltóan reprezen-tál: *Partitionum dialecticarum ex Platone, Aristotele, Cicerone* (1595); *Cosmographiae* (1603); *Astromantica, chiromantica et Phisiognomica*, Marburg, 1614; *Astronomica et astrologia...* (1615), stb. Molnár igen jó viszonyban volt Gocleniussal, leveleiben még másokon keresztül is rendszeresen üdvözöltette (akárcsak Eglinus-Iconiust) és viszont. Sőt, Gocleniust is ott találjuk a Molnár lakodalmát verssel ünneplők között (meleghangú üdvözlöte elé Molnár írja a címet: „Epithalamium reverendo et clarissimo viro, domino magistro Rudolpho Goclenio seniore, philosophorum nostro aevo parente meritissimo etc.” Mindazonáltal Szenci nem tud, vagy nem akar tudni professzora bölcséleti munkásságáról, s ugyanígy reakció nélkül hagyja Goclenius

vizitációját is, holott erről feltétlen tudnia kellett, mert a kedves professzorát végül is „submagus”-nak emlegető vizsgálatot 1607-ben folytatták. Az egész processzus kiváltó oka az volt, hogy Goclenius üdvözlőverset írt Elich ugyanebben az évben megjelent *De Daemonis*, vagy másként *Demonomagia* című könyvéhez (HERMCLINK—KACHLER, 217). Ezek után már nem csodálkozhatunk, ha Molnártól nem tudunk Goclenius fia, az ifjabb Rudolph munkásságáról sem, aki pedig apja mellett a fizika professzora volt a marburgi egyetemen, s akit kabbalista, asztrológus és chiromantikusként (chiromantika — palmistria, vagy kézjósolás) tartanak számon, s aki egy munkájában csodás balszámot ígér a hadjáratok sérültjeinek (i. h.) — *Tractatus de magnetica curatione vulnerum* (1613)—, bár 1604-ben, Felix Würtz bázeli doktor seborvosló könyvecskéjére még élénken felfigyelt (SZENCI, 454).

Folytatva a sort: e tudós körhöz tartozott Scipio Gentilis altdorfi tanár is, akivel Molnár 1604-ig élénk levelezésben állt. Gentilis (1563—1616) itáliai származású, protestáns meggyőződése miatt hagyja el hazáját. Tübingenben, Wittenbergben tanul, ugyanakkor bátyja Oxfordban lesz professzor. 1586-ban Wittenbergben találkoznak. Ne felejtjük el, hogy ugyanebben az évben, s ugyanitt Giordano Bruno disputál az egyetemen, ki ekkor Németországot (Mainz, Wiesbaden, Helmstedt, Majnafrankfurt stb.) járja. Ha belegondolunk, hogy az idősebb Gentilis bizonyára részt vett Bruno 1583-as oxfordi előadásán, elképzelhető, hogy talán éppen őmiatta jött Wittenbergbe, öccsét látogatni. S így közvetlen csatornát is találunk, melyen keresztül a hermetizmus Scipio Gentilishez eljuthatott. Életrajzi adataihoz tartozik még, hogy bázeli, heidelbergi és angliai tartózkodás után 1590-ben került az altdorfi egyetemre, ahol is haláláig megmaradt, bár nem egyszer kellett szembenéznie vádaskodásokkal, még hivatalos eljárással is (ADB, 8:403-7). Gentilis Scipionak egy a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött munkájából tudjuk, hogy ő maga is védekezett a mágia vádjá ellen: *Apologiam, que se ipse defendit publico de magia judicio commentarius*, Hanoviae, 1607. A kiadás dátuma annak feltételezésére indít, hogy bár ennek a konfliktusnak Molnárnál nem találjuk nyomát, az érdeklődő és jól tájékozott filozofnak bizonyosan tudomást kellett szereznie erről a hozzá közelálló egyetemi körökben lezajlott fontos eseményről. Hallgatásának oka más lehetett, mely a német egyetemi centrumok kettős arculatában rejtett. „Marburgba és Heidelbergbe került magyarjaink megismerkedtek az egyre inkább megmerevedő, skolasztikussá váló, német ortodox-kálvinista teológiával. Ugyanott és ugyanakkor azonban friss levegőt is szívhattak magukba: a latin későhumanizmus költészetét, a sztoikus államelméleti irodalom, a természettudomány néhány ága szintén virágzott; s a katolikusellenes európai front egyik központja volt a pfalzi fejedelemség, ahol ott-honra találtak bizonyos polgári törekvések is.” (ADATTÁR, 1:104). Azt gyaníthatjuk, hogy Szenci Molnár Albert, aki tanulóévei kezdetén Drezdában és Wittenbergben a luteránus klérussal szemben ismételten oppozícióba szoruló filippizmus viszonylag radikális hatása alá került, az idők folyamán egyre inkább az ortodox kálvinizmus felé fordult, s igyekezett elhatárolni magát a kálvinizmus szempontjából kétes hiteltű törekvésektől, ami azt is jelentette, hogy nem volt képes a bölcsélet irányába kitörni a teológia keretei közül. Ez természetesen meghatározta történelemszemléletét és politikai állásfoglalását is, amit bizonyítanak életének heidelbergi eseményei.

Jól ismert tény, hogy ebben az időben Pfalz a református egységtörekvések központja, s hogy a heidelbergi egyetem ekkor éli fénykorát. Már Turóczi-Trostler József is rámutatott, milyen sokszínű és nyitott szellemi környezet vette körül Szenci Molnárt Heidelbergben. (A Bernegger-kör érvényesülése Lingselsheim fejedelmi tanácsos révén stb. TURÓCZI-TROSTLER, 118). Politika és világnézet szoros köl-

csönhatására, mely V. Frigyes országában kialakult, azonban csak a legújabb kutatás mutatott rá. Klaniczay Tibor és Szörényi László már felhívta a figyelmet Frances Yates ilyen irányú kutatásaira (YATES 1972), azonban eredményeinek analitikusabb ismertetésére még nem került sor.

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy a pfalzi új szelek láthatóan nem annyira az egyetemeken, mint inkább a fiatal anhalti herceg, Keresztély nevével fémjelzett választófejedelmi udvartartásban fujdogáltak. Frigyes pfalzi választófejedelmet házassága állította a protestáns országok érdeklődésének fókuszába, ugyanis felesége, Stuart Erzsébet (I. Jakab lánya) révén felcsillant a lehetőség, hogy a leghatalmasabb protestáns ország, Anglia csatlakozását is megnyerjék egy Habsburg-ellenes szövetséghez (v. ö. KVACSALA 1891, 708). Frigyes, illetve a fejedelmi külpolitikát koncepciózus kézzel irányító Anhalti Keresztély helyesen ismerték fel, hogy egy hatékony protestáns egység alapja csakis a felekezeti megbékélés lehet, így kerülhetett sor egy irénikus jellegű, radikális, a természettudományoktól is inspirált mozgalom — a rózsakeresztesek hallgatólagos állami támogatására. (Mindmáig kétséges, hogy a társaság — szervezett formában — ekkor már létezett-e. Mindez azonban másodlagos kérdés, mert a pfalzi politika nem is a szervezetre kívánt támaszkodni, hanem arra a szellemi mozgalomra, melynek reprezentáns gondolkodói apologizálták ugyan a rózsakereszteseket, ám a rendhez valószínűleg sohasem tartoztak. Az ezekhez való kötődés azért volt fontos, mert a világ teljes megértésére törekvő, semmiképpen sem eretnek, ám minden vallási ortodoxiától mentes filozófiájuk hidat látszott verni az anglikán szigetország, a kálvinista Pfalz és a lutheránus német fejedelemségek között. Meg kell jegyezni még azt is, hogy eme kóbor életű, utazó filozófusok rendkívül fontos szerepet játszottak, mintegy építőköveit jelentették a fejedelmi diplomáciának.) Frigyes és Erzsébet uralkodása alatt a rózsakeresztes mozgalommal kapcsolatba hozható valamennyi jelentős teológus és filozófus megfordult Pfalzban, nem különben az európai radikális politikai mozgalmak képviselői, s a szálak mind az anhalti herceg kezében futottak össze. Yates szerint az ebben a szabad légkörben kibontakozó mozgalom tulajdonképpen a reneszánsz és a felvilágosodás közti folytonosság egyik fontos fázisát alkotja (YATES 1972, 25).

Erzsébet révén szabadon áramolhatott be az angol kultúra. Brit színjátszók adják elő produkcióikat a heidelbergi udvarban, itt száll meg rendszeresen a velencei angol követ — kinek útján Anhalt kapcsolatot tart az ottani radikálisok vezetőjével, Paolo Sarpival —, s John Donne is prédikál Frigyes udvari kápolnájában. Pfalz szomszédai, Württemberg és Hessen fejedelmei hű szövetségeseek, s kedvelői a titkos tudományoknak is. Móric örgrófról, ki Raphael Eglinust pártolja, már szóltunk; Frigyes, württembergi fejedelem hasonló figura: az ő udvarában tevékenykedik Johann Valentin Andreae, a rózsakeresztes iratok feltételezett szerzője. A holland kulturális hatás is számottevő. Számos holland tudós kerül a heidelbergi egyetemre, köztük Janus Gruter, a neves humanista költő, aki a hercegi könyvtár, a Bibliotheca Palatina vezetője. A fejedelmi diplomácia Csehországban sem tétlen, s a közvetítők itt is kapcsolatban állnak ezoterikus-alkimista körökkel. Anhalt bizalmasa Peter Wok Rožemberk cseh főnemes, ennek bátyja szoros kapcsolatot tart John Dee-vel, az angol matematikussal és mágussal, kinek alapvető hatása az egész rózsakeresztes mozgalomban nyilvánvaló (i. m. 30—40). Még néhány momentum. A heidelbergi kastélyt Solomon de Caus, a francia protestáns építész és mechanikus alkotta, s a vitruviusi elvek alapján ő tervezte a palotakeretet is, ellátva azt különféle titokzatos gépekkel, zenélő szobrokkal, melyek azután misztikus-mágikus légkört kölcsönöztek az udvarnak. Maga Anhalt is tartott alkimistát Oswald Croll személyében, ki hermetikus kabalával foglalkozott, és a fizikában Paracelsus követője volt.

Kétségtelen, hogy eme szellemi nyitottság mögött (mely, azért meg kell jegyezni, szigorúan protestáns keretek közt maradt) az anhalti politika húzódott meg, azon munkálkodván, hogy Frigyeset a cseh trónra, majd a császári székbe juttassa. Ennek a politikának kitűnően alájátszottak a chiliasztikus mozgalommal összefüggő, s hermetikus számmisztikán alapuló jóslatok, melyek dátumokkal kalkulálva az ezeréves birodalom közeli beköszöntését jövendölték. Ilyen volt Simon Studion *Naometria* című kézirata (1604), melyből Andreae is bőven merített *Turris Babel* című könyvében (Strasburg, 1619). E jóslatok 1620 és 23 között várták az antikrisztus országának összeomlását, kellő ideológiai támogatást adván így Pfalzi Frigyesnek a felajánlott cseh korona elfogadásához (i. m. 35).

Az akció azonban, mint tudjuk, meggondolatlanak bizonyult, s Frigyesnek csak „téli királyságra” futotta Prágában. Miután apósa, Jakab, nem volt hajlandó támogatást adni, a többi szövetségesnek is inába szállt a bátorsága, így a Fehér hegyen felálló, Anhalti Keresztély vezette cseh seregnék csak a vereség juthatott osztályrészül a Habsburg csapatoktól. Ám a katolikus liga nem elégedett meg ennyivel. Fülöp, spanyol király seregei Frigyes kapitulációja után lerohanták a pfalzi fejedelemséget, s felégetve, kirabolva mindent, nemcsak a fejedelmi családot úzték el, de kíméletlenül elfojtottak mindenféle ígéretesen bontakozó szellemi mozgalmat is.

Ám a néhány év alatt, melyet Frigyes uralkodása jelentett (1613–20) valóban jelentős eredmények születtek: A fentiek magyarázzák, hogyan történhetett, hogy egy jelentős nyomdakonszern feje — Johann Theodore de Bry — közel egy évtizedre áttette székhelyét Frankfurtból Oppenheimbe, kizárólag vallási okokból (!), mint maga írta, s vállalkozott, hogy itt kiadja a rózsakeresztes eszmeiség vezető filozófusainak műveit. Az oppenheimi de Bry nyomdából kikerült jelentős művek között van Robert Fludd (1574–1637) angol fizikus és paracelziánus fő műve, az *Utriusque Cosmi Historica* (1617–18), mely munka a reneszánsz mágia és kabala szintézise, kiegészítve az alkimia eredményeivel, s mindez egységbe foglalva a John Dee által képviselt matematikus tradíciótól. Fludd műve tipikusan panszofikus ihletésű, módszeresen feltárva a makro- és mikrokozmoszt hitet tesz a világ harmonikus egysége mellett, s meggyőződéssel hangsúlyozza, hogy a mágia és alkímia segítségével a végső tudomány a beavatottak előtt nem fog rejtve maradni. De Bry publikálja a másik vezető rózsakeresztes filozófus, Michael Maier (1566–1622) műveit is. Maier Rudolf császár alkímistája, majd annak halála után Móricz hesseni örgróf szolgálatába áll, innen viszi munkáit kiadásra Oppenheimbe, majd Frankfurtba. 1617-ben jelenik meg legérdekesebb műve, az *Atalanta fugiens* című emblémagyűjtemény, mely az alkímia szibólumrendszerét dolgozza fel filozófikus kommentárok kíséretében. 1618-ban a *Viatorum, hoc est de montibus planetarum septem* c. Maier mű kerül publikálásra Oppenheimben, melyet szerzője Anhalti Keresztélynek dedikál. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy Maier egy másik 1617-ben, Frankfurtban kiadott könyvének — *Symbola aurea mensae duodecim nationum* — magyar vonatkozásai is vannak. Maier itt arról panaszkodik, hogy kevés Magyarországon az aranycsináló, bár régen sok volt. Ezt azzal magyarázza, hogy a hajdani alkímisták, meggazdagodván titkos művészetükből, nyugodalmasabb vidékre költöztek, s most az ő utódaik alkotják a cseh nemességet (SZATHMÁRY, 259–61).

A mondottakon kívül de Bry adta ki Zingreff könyvét, az *Emblematum Ethico-Politicarum*-ot (1619), melynek egyértelmű célja a frigyesi politika támogatása volt, valamint Solomon de Caus *Hortus Palatinus*-át (1620) a heideibergi palotakerti misztikus leírásával (YATES 1972, 70–91).

És hol van ezalatt Molnár Albert? Ugyancsak Heidelbergben, illetve Oppenheimben. Fludd monumentális művével egy évben, ugyanabban a városban jelenik

meg Scultetus-fordítása. Úgy látszik, Heidelberg változatos szellemi életéből számára a Scultetus Ábrahám iránya volt az, melyet magáévá tudott tenni. Pedig voltak magyarok, akik felfigyeltek ezekre az új irányzatokra. Cseffei László, az erdélyi ítélmester 1628-ban Fludd-könyveket küldet haza, Magyarországra (KOVÁCS—KULCSÁR, 91—102). De vannak Szencihez közelebb állók is. Már Szörényi László is felfigyelt az Adattár alapján Prágai Andrássra, ki 1617-ben Oppenheimben megveszi a *Theologo—Philosophicus, ... Fratribus(que) a Cruce Rosea dictis, dedicata Rudolfo Otreb Britanno* című munkát, melyről maga Herepei is azt állítja, hogy „mint könyvújdonságot, az ugyanott lakó Szenci Molnár Albert is bizonyosan olvashatta” (ADATTÁR, 1:115). Annál is inkább, mert Szenci közeli barátságban állt Prágaival, kinek ugyancsak tulajdonában volt (i. h.) egy 1612-ben kiadott Philippe Du Plessis Mornay-kötet, kiről tudjuk, hogy a kabalát elfogadó, hermetizáló református teológiát alkotott (YATES 1964, 174—6). Befejezve az esetlegesen kiragadott példákat megemlítem még Csanaki Máté nevét, ki diákéveitől kezdve egészen haláláig kapcsolatban állt Molnárral. Csanaki (1595—1637) Németországot, Svájcot és Angliát járt tudós teológus és orvosdoktor, ki Paracelsus hívének vallja magát. De erre még visszatérünk.

Molnár Albert tehát nem adja tanújelét, hogy mindezek hatással lennének rá. Isten áldását kéri ugyan előszavaiban Frigyesre, kenyéradó gazdájára, sőt, Anhaltnak is jut dicséret egy kedves mitologikus allúzió kíséretében: „Nec non Illustrissimum Principem Christianum Anhaltinum, Ascaniae Ducem, superioris Palatinatus Electorii Administratorem, quem ego Germanum Ulyssem soleo appellare ...” (SZENCI, 495), ám mindebből nem látszik: mennyire értékelte a közvetlen környezetében kovácsolódó, nagyralátó terveket. A szerencsétlen bukás kommentálásában sem jut tovább személyes panaszkodásnál: „Ez könyvnek fordítását azért Oppenheimben kezdtem el és osztán Haydelbergában végeztem el az inces állapotban; holott a veszedelemkor keményen megsanyargattatván, és könyveimtől megválva, minden marhaczkanktul megfosztattván, költöztem ide Hanoviába etc”, írja Institutió-előszavában (SZENCI, 499), arról azonban szót sem ejt, hogy a „téli király” vesztével mit veszített az egyetemes református ügy.

A protestáns remények időleges rombadőlése, valamint a Heidelberg és Oppenheim felégetésével kezdődő harmincéves háború zűrzavaros időszaka ismét vonzóvá tehetette a hazát Molnár számára, a végleges letelepedést illetően is. Valószínűleg Bethlen ama terve is csábította, hogy Kolozsvárt akadémiát létesít, hiszen erről már 1617-ben és 22-ben is hallhatott (ADATTÁR, 1:290), reménye volt tehát egy professzori állás elnyerésére. Sajnos azonban várakozásaiban csalódnia kellett, hiszen még 1630-ban, a *Discursus de Summo Bono* előszavában is csak bízakodni kénytelen a felállítandó főiskola megvalósulásában: „Istenben már bódogul elnyugot Betlen Gabor Vrunck: Ki Testamentomában is az fejedelmi Gymnasiumnak fundálására illendő jövedelmet rendelt ... Mellynek Felseges Fejedelem Asszonyunk és Nagysagos Gubernator Vrunck által való eltellyesedése s-véghez vitele felől, Isten után, igen jó remenségben vagyunk” (SZENCI, 503). Nem igen tudjuk, hogy mi mindent végzett Szenci a 20-as években, feltehetően a fejedelmi diplomáciában is teljesített szolgálatot (Vásárhelyi Judit szóbeli közlése). Az azonban kétségtelen, hogy nem kapta meg az őt megillető megbecsülést, hiszen — mint idézett előszavában panaszodik — adósságai vannak, s nem a fejedelem, csupán Darholtz Ferenc nagylelkűsége menti ki a bajból: „szűkölködő állapotomat megszánván olyan segedelmét és annyi költségét nyújtotta ... kedves ajándékával adósságaimból is ki menekedtem, és még mostan-is azzal élek az enyimeckel” (SZENCI, 504). Ugyanitt, anyagi problémáin túl meg nem értésről, rosszindulatról panaszodik: „vigasztaltam is magamat

[mármint a *Discursus de Summo Bono* lefordításával] némelyeknek szomorító és kártévő rágalmozások ellen" (i. h.) Mostoha sorsát emlegetik a külföldi professzorok — Alsted és Bisterfeld — sírversei is, melyekben Szencit hazájában száműzöttnek nevezik. Sajnos, mindezek ellenére kétséggel kell fogadnunk a mai napig elfogadott, bár alá nem támasztott feltételezést, hogy Szenci radikalizmusa miatt szigetelődött volna el az ortodox erdélyi egyházban. Azért sántít ez a hipotézis, mert 1629-től végső szakaszába lép a főiskola megszervezése, s az év végére megérkeznek a professzorok is, akik — különösen a szabadabb szellemi irányzatokkal is rokonszenvező Bisterfeld — a korszerű európai művelődés színvonalát hozzák Erdélybe. Irodalomtörténeti kézikönyvünk is hangsúlyozza: „A kedvező művelődési feltételek, a nyugat-európai polgári kulturális és ideológiai központokkal való közvetlen kapcsolat lehetővé tette, hogy a 17. század csaknem valamennyi korszerű, haladó eszméáramlata — közéjük számítva a barokkon túlmutató tendenciákat is — komoly hatást gyakoroljon a magyar művelődésre" (MIT, 2:224). 1631-ben megérkezik Csanaki Máté, az Angliát járt orvos, s Kolozsvárt telepedik le, ahol Molnár is él, kit már diákkorából ismer. Feltehetően együtt irányítják az óvári iskolát (ADATTÁR, 1:279). Szenci tanártársa, Csanaki az, aki 1634-ben, a Molnár Albert halálát okozó pestis inspirálta művében — először magyar nyelven — hitet tesz az Arisztotelészt tagadó új fizika és orvostudomány mellett: „Viszont sok nyavalyák, melyeket gyógyulhatatlanoknak mondanak a' Galenus tanítványai meg gyógyíttatnak Paracelsustól és az ő igaz és elmés követőitől" (CSANAKI, 131). A pezsdülő szellemi élet további bizonyítéka az, hogy az új fejedelem, öregbik Rákóczi György, megpróbálja hazahívni Bánfihunyadi Jánost, a Londonban elismert fizikust és alkimistát (ADATTÁR, 1:290). Ezek az emberek mind ismerik és tisztelik Szencit (erről tanúskodnak a professzorok ismert epítárfjai), miért vonul hát vissza Molnár Albert? Herepei János, Maksai Öse Péterről írván még azt is föltételezi, hogy Szenci utasította vissza a fejedelem ajánlatát, vagyis „a fejedelem, Szenci Molnár Albertben csalódva, mivel Fehérvárott nem volt hajlandó semmiféle állást elvállalni, ezért netalán az ő helyét óhajtotta volna ezzel (t. i. Maksai Öse Péterrel), a még több tudományt magában elraktározandó ifjúval betölteni" (ADATTÁR, 1:293).

Összegezve az eddigieket: Molnár elzárkózásának oka valószínűen az lehet, hogy riasztotta őt az új professzoroknak a teológiától a bölcsélet irányába eltolódó érdeklődése, ugyanakkor a Geleji Katona szemében ő maga is szálla lehetett (lehetőséges, hogy nem elvi, hanem személyi okok miatt), így a két tábor között szükségszerűen egyedül maradt.

Pedig a gyulafehérvári főiskola, professzorai révén, valóban jelentős színvonalat képviselt, s egy időre az európai enciklopédizmus és panszofikus gondolkodás fellegvára, vagy legalábbis keleti előretölt bástyája lett. Alsted személyében olyan főprofesszor került az iskola élére, ki bölcséletében Arisztotelészt, Ramust és a Giordano Bruno által felelevenített Raymundus Lullus-féle kabalisztikus számisztikát kidolgozó Ars Magnát igyekezett egységbe kovácsolni (KVACSALA 1891, 450). Maga jól ismerte Brunot, sőt, 1612-ben ő adta ki az olasz filozófus *Artificium perorandi* című munkáját (!), mely Bruno lullizmusának egyik összegezése (YATES 1964, 307). Alsted nyitottságát jelzi az is, hogy a már részben Erdélyből sajtó alá rendezett, s Herbornban, 1630-ban megjelent *Encyclopaedia*-jában több tucat oldalt szentel a kémianak és paracelsista gyógyításnak. Nem tagadja a fémek átalakíthatóságának lehetőségét, az új gyógymódra pedig ezt mondja: „A spagirikus gyógyítás megkísérli a test matematikai-mágikus szerkezetének létrehozását, hogy ezzel alkalmas eszközzé tegye a lélek számára" (THORNDIKE, 5:651, 6:436). Alsted *Encyclopaedia*-jának terjedelmes forrásjegyzékében természetesen ott találjuk Cardanusnak a fémek átalakíthatóságáról írt munkáit, nemkülönben Fluddnak már emlegetett szintetizáló munkáját. Alsted reális értékelését megmutatandó érdemes idéznünk Bán Imrét: „Igazi tudományos rendszert Alsted művében hiába keresnénk. Mégis fontos szerepet töltött be kora tudományos életében, nemcsak rendkívül gazdag anyagával, de teljességre törekvésével is. Példát mutatott nála mélyebben szántó gondolkodóknak, Hartlib Sámuel

londoni körének és híres tanítványának Comeniusnak a tudományoknak a polgári fejlődés követelte teljes áttekintésére” (BÁN, 168).

Bisterfeld — részben Alsted nyomdokain haladva, ám ugyanakkor felhasználva az új természet-tudományos világkép Campanellá által még teológiával ötvöztött, s Francis Bacontól már racionális kézzel kezelt eredményeit — különösen alkalmasnak bizonyult, hogy fellazítsa az egyházi ortodoxia kereteit, előkészítve a talajt Apáczai Csere János és fegyvertársai részére.

Érdekes megfigyelni a párhuzamot a 10-es évek Heidelbergje és a Rákócziak fejedelmi udvara között. A szellemi pezsgés mindkét helyen erőteljes pánprotestáns politikai aktivitással járt együtt. Pfalz pusztulásával a protestáns Európa Erdélybe vetette bizalmát, s a gyulafehérvári főiskola tanárai a politikai mozgalmából is kivették részüket. „Alsted, Bisterfeld és Comenius a Rákóczi-házban az európai protestantizmus nagy küldetésre hivatott hatalmi tényezőjét látták. Mindhárman hívei voltak a chiliasmusnak, rendíthetetlenül hittek a bibliai jóvendölésekben, valamint a korabeli megszállott próféták megszállott jóslataiban” (MIT, 2:230). Alsted már 1623-ban írt egy munkát — *Methodus admirandorum mathematicarum* (Herborn) —, melyben a különféle események számmisztikán alapuló előrelátásával foglalkozik, s kalkulációi eredményeképpen meg is állapította, hogy az Anti-Krisztus bukása 60 éven belül kétségtől elhárítható (KVACSALA 1891, 452). Bisterfeld, de különösen Comenius ezen jóslatokat már a Rákócziakra vetítették rá, bízván, hogy Erdély fejedelme lesz az, aki a katolikus Babilont, a Habsburg-uralmat megdönti. Természetes módon az irénikus mozgalom is otthonra talált az ilyen légkörben. Az evangélikus Európa országait járó skót Johannes Duraeus (John Dury) felhívása, melyben egységre szólítja fel a protestánsokat Erdélybe is eljutott, s 1634 februárjában zsinat ült össze, melynek határozatát (feltehetően Bisterfeld fogalmazvány) el is juttatták Duraeushoz. Az irat kimondja, hogy az egység feltétlen kívánatos Babilon és az Anti-krisztus bukása szempontjából. A határozat aláírói között első Geleji Katona püspök (!), majd Alsted, Piscator és Bisterfeld neve következik, ezután még tíz senior, egy dékán és három pásztor kézjegye (KVACSALA 1891, 461).

A politikai mozgalom Comenius bekapcsolódásával érte el a tetőpontját, aki egy Drábik nevű cseh próféta jóslatai alapján sürgette a Rákócziakat küldetésük teljesítésére. A mozgalom kapcsolatai ismét Angliába vezetnek, ahol Comenius barátai, Samuel Hartlib és felvilágosodott köre lelkesen pártolják az ügyet. Hartlib maga ki is adja a jóslatokat, s személyesen jár el Cromwellnél, hogy támogatást szerezzen az erdélyi törekvésekhez (KVACSALA 1892, 796).

Hartlib és köre furcsa társaság. Műveikben tetőzik a panszofia tana, az egyetemes módszer keresése közben sajátosságosan ötvöződik az új természettudomány, a jól megfigyelt valóság és az alkimia, racionalizmus és a héber kabala hagyományai. Hartlib kétségtelenül a baconi filozófia egyik legjelentősebb propagátorának tekinthető (MAKKAI, 1075—1093). ugyanakkor ő állt centrumában az angol későhermetikus mozgalomnak, írja róla egyik új angol monográfusa (WEBSTER, vö. THOMAS, 270; YATES 1972, 175—81). Összekötő kapocsként tartja hát kezében a reneszánsz hermetizmus utolsó eredményeit, s az új gondolkodás csíráit, mely majd Locke filozófiájában a felvilágosodáshoz vezet.

Mindez azonban már nem tartozik tárgyunkhoz, hiszen ezidőre Szenci Molnár Albert rég halott. Ami a zsoldárfordítót illeti — visszatekintve kiindulási problémánkhöz — csak negatív eredményekre jutottunk. Bisterfeldet halála után a néphagyomány boszorkánysággal gyanúsította meg, mint Bod Péter tudósít róla, azt tartották: ördögös volt (Bod Péter: Hist. Hung. Eccles, Tom. II, Lib. III; v. ö.: KVACSALA 1891, 574.) Bisterfeld tudományos munkásságát és egyéb tevékenységét tekintve e hiedelem kialakulása teljességgel érthető. Molnár Albert vajon mivel érdemelte ki Bisterfeldéhez hasonló utóéletét? Vizsgálódásom után is csak azt mondhatom: nem tudhatni. Vagy azt kell föltételeznünk, hogy az énekbeli Molnár Albert nem Szenci Molnár, vagy pedig tovább kell várnunk, újabb, pozitív eredményekre. Azt gondolom, mindkét esetben lesz dolga az irodalomtörténetírásnak.

IRODALOM

ADB, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig, 1877.

ADATTÁR, XVII. sz. szellemi mozgalmaink történetéhez I., HERPEI (János) cikkei, KESERŰ (Bálint [szerk.]), Bp.—Szeged, 1965.

BÁN (Imre), *Apáczai Csere János*, Bp., 1958.

CSANAKI (Máté), *Az doeg-halaltrol valo rövid elmélkedés*, Kolozsvár, 1634.

- DÉZSI (Lajos), *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp. 1898.
- HERMCLINK (H.)—KACHLER (S.A.), *Die Philipps-Universität zu Marburg, 1527—1927*, Marburg, 1927.
- KOVÁCS (Sándor Iván)—KULCSÁR (Péter), *Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei III*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum IX. (1969), 91—101.
- KVACSALA (János), *Bisterfeld János Henrik élete*, Századok, 1891, 447—78; 544—77.
- KVACSALA (János), *Az angol—magyar érintkezések történetéhez*, Századok, 1892, 709—719; 793—810.
- MAKKAI (László), *Puritánizmus és természettudomány*, Századok, 1964, 1073—1101.
- MIT, *A magyar irodalom története II*, Bp. 1964.
- SZATHMÁRY (László), *Magyar alkémisták*, Bp., 1928.
- SZENCI (Molnár Albert) költői művei, RMKT XVII. sz. 6. STOLL (Béla [sajtó alá rend.]), Bp. 1971.
- THOMAS (Keith), *Religion and the Decline of Magic*, London, 1971, (1973, Penguin repr.)
- THORNDIKE (Lynn), *A History of Magic and Experimental Sciences*, New York, 1923—41, (6 vols).
- TOLNAI (Gábor), *Vázlatok és tanulmányok*, Bp. 1955.
- TOLNAI (Gábor), *Évek, századok*, Bp. 1958.
- TURÓCZI-TROSTLER (József), *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*, in: T.-T. (J.), *Magyar irodalom-világirodalom II*, Bp. 1961.
- WEBSTER (Charles), *Samuel Hartlib and the Advancement of Learning*, Cambridge, 1970.
- YATES (Frances A.), *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* London, 1964, (New York, 1969 repr.)
- YATES (Frances A.), *The Rosicrucian Enlightenment*, London 1972.

Megjegyzés: E cikk 1974 őszén írtam, 1975 áprilisában elhangzott a debreceni Országos Tudományos Diákköri Konferencián. A cikkben hivatkozott angol szakirodalmat, Frances Yates könyveit később részletesen recenzáltam („Hermetikus filozófia és mágia a reneszánszban”, megjelent: *Világosság*, 1975:7, 443-6.). Szenci Molnár Alberttel kapcsolatos vizsgálódásaimat érdekesen egészíti ki egy nemrégiben megjelent közlemény (VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a sátár szövetsége*, *Itk*, 1977:3, 395-403.), amelyben a szerző közli a *Molnár Albert énekében* leírt mondanak egy prózai változatát, amelyet 1695-ben jegyeztek be egy Frankfurtban 1633-ban kiadott könyv üres lapjaira. Vásárhelyi Judit a dokumentum ismertetése után kitér a Molnár-korabeli Pfalz szellemi életére — az általam elsőként használt és ismertetett szakirodalom alapján. Molnár és a rózsakeresztesek kapcsolatának értékelésében ugyanakkor tölem némileg eltérő álláspontra helyezkedik.

ADALÉKOK SZENCI MOLNÁR ALBERT FORDÍTÁS-STÍLUSÁHOZ

Kálvin hatalmas teológiai műve, az „Institutio christianae religionis” mindjárt első (1536-os) megjelenésétől számítva az európai szellemi élet izgalmas és még sokáig ható tényezőjévé lett. Az idők folyamán több mint száz kiadást megért könyvet versengve fordították mindenfelé, ahol a reformáció kálvini irányának hívei — terjesztői és befogadói — igényt tartottak a megreformált egyház elveinek pontos és minden lényeges kérdésre kiterjedő megismerésére.¹

Molnár Albert életművének sem jelentéktelen tényezője a fordítás, melynek elkészültéről már Heidelbergben, 1620. augusztusában tudósítja az egy évvel később kiadott „Imadsagos Könyveczke” olvasóit:

„...ez nyáron is kinyomtatottat volna, ... az Calvinus Institutioja magyaról, ...hogya az nyomtatásban munkálkodó ifúság hadi hírekkel masuva nem vonyatott volna...”²

1624 márciusában azután mégiscsak nyomdába kerül a már évekkel előbb elkészült kézirat, s rövidesen napvilágot is lát Hanauban „Az Keresztyeni Religiora es igaz hitre való tanítás”, melynek létrehozását a nagyszombati és sárospataki polgárokon kívül Bethlen Gábor fejedelem és Rákóczi György is különösen szorgalmazta és támogatta.

Molnár Albert fordítói gyakorlatának elsődleges elméleti alapját szótárírói tevékenységében kell számontartanunk. Az 1604-es és 1621-es kiadások szóanyagában különösen sok irodalomelméleti, retorikai, illetve poetikai szakkifejezés tanúskodik arról, hogy a szótárak e tekintetben is kimagasló, mindeddig nem értékelt, jelentőségűek. Az 1621-i kiadás latin—magyar részében mintegy háromszáz ilyen jellegű szakkifejezés található. (Az általunk kigyűjtött és összeállított „poétikai kisszótár” forrásaihoz való viszonyát egy másik dolgozatban szándékozunk alaposabban megvizsgálni.)

De nem elhanyagolható a szótárakkal kapcsolatban olyan apró, látszólag jelentéktelen tényeknek a megfigyelése sem, hogy Molnár Cicerót „Egy híres neves Romai fő Tisztbeli, és ékessen szolo bölcz ember” névvel illeti, míg a ciceromastyx-okat egy nála mindenkor negatív jelentésű szóval nevezi meg.

Ugyancsak ide tartozik, hogy az 1621-es Lexicon Latino—Graeco—Ungaricum függelékeként szereplő Syllecta Scholastica több fejezete a „stílus Tullianus” elsajátíttatásához nyújt segítséget. Molnár, aki a Ciceró utánzására kalauzoló felsőpfalzi tanrendet saját munkájához csatolta, maga is egyetérthetett a Rudimenta Dialecticae et Rhetoricae ad usum scribendi conferre című szakasz ciceróniánus szellemével.

¹ *Bibliographia Calviniana* Ed. A. Erichson, Berlin, 1900.

² *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai* Kiadta Dézsi Lajos, Bp., 1898. 6.

A retorikai szakkifejezések alapos ismerete által bizonyított elméleti képzettség gyakorlati megvalósítását kísérjük nyomon a következőkben Az Keresztyéni Religio-
ra és igaz hitre való tanítás két fejezetének stiláris szempontú elemzése alapján. A fordítás ilyen jellegű értékelése azért is időszerű, mert Molnár e kimagasló filológiai teljesítményéről mindaddig csak elnagyolt és egymásnak olykor ellent is mondó vélemények kaptak helyet a szakirodalomban.

Az egész fordításra rányomja bélyegét az a szoros érzelmi kapcsolat, amelynek különös megnyilvánulása Molnár Albert társadalmi szemléletű viszonyulása a fordítandó mű szövegéhez.

„...principum alii ... plebeculam exhauriant pecunia qua postea insanis largitionibus profundant ... alii ... vera latrocinia exerceant.”

„...némelly Regnálóc és gubernatoroc ... az szegény embereknek véreket velejeket szíjjác és szopjjác ki, az mellyeket osztán dősölő pazarlással és tékozlással vesztegetnec el ... némellyec ... üz nec síbságot és gyakorolnac latorságot...”³

Ennél az idézetnél mindjárt két jellemző vonásra kell még föl hívnunk a figyelmet. Egyrészt arra, hogy Molnár rendkívül erős intenzitású szóhasználatral tér el a naturalista részletek hangsúlyozása felé, másrészt pedig ugyanennek az expresszív kifejezőmódnak lesz a következménye az is, hogy egyre több népi kifejezés lel új hazát a fordító tolla nyomán magyarrá éledő szövegben. Különösen a pejoratív értelmű sorok fordításánál érzi magát elemében:

„Denique tam putidae sunt insultitates, ut eas referre me quoque pigeat.”

„Végeztre olly hitvány sennyvet, bolyókas kózmás tzonдорát hoznac elő, hogy szégyenség előbeszéli.”

Talán a huzamos németországi tartózkodás, talán egy korabeli katonai szak kifejezés *szókincsére* tett hatását bizonyítja az alábbi kifejezés:

„...in aciem producere...,”

„...az ütközeti spitzre állatni... (42.)

Az elvont fogalmak terén jelentkező terminológiai nehézségeket azonban legtöbbször sikeresen hidalja át:

Nam hoc constitutum esse *axioma* Christianis omnibus convenit.”

„Mert en nec minden Keresztyéneknek mint az Amen, oly igaznac és bizonyosnac kell lenni.” (1525.)

Közbeszúrt értelmezéseivel is a szöveg érthetőségét igyekszik fokozni. Ezekben az esetekben Molnár a maga fordítói jegyzeteivel az olvasó számára minden bizonnyal ismeretlen elméletet vagy jelenséget fejt ki. Ezeket azonban nem a lap aljára bigygyesztí, ahogy azt a későbbiekben gyakorolták, hanem az eredeti szöveghez hasonítja:

³ Az *Keresztyéni Religio*ra és igaz hitre való tanítás. Mellyet deakul irt Calvinus János... magyar nyelvre fordított Molnár Albert, Hanoviában 1624. A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányának jelzete: R 149, az *Institutio Christianae religionis Johanne Calvino authore MDLXI* jelzete ugyaníott: R 141. Minthogy Molnár fordítása hűen megfelel a kálvini mű fölősztasának és tagolódásának, a továbbiakban csak a fordítás oldalszámát jelölöm. A szemléltetésre fölhozott példák zöme az I. könyv 5. részéből („Hogy az Isten ez világnac teremtesétől és szünetlen való vezérlésétől megemesmerethessec, és hogy ez esmeret az ő czelekedetiben megláttasséc”) illetve a IV. könyv utolsó fejezetéből („Ez világi gubernálásról, vagy kösségi igazgatásról”) számaznak, itt tehát Molnár művének 1531. oldaláról idéztünk.

"Respondet Epicurus, quis atomorum concursus cibum et potum coquens, partem in excrementa, partem in sanguinem digerat."

„Mongya meg itt az Epicurus serege, *mielvel* hogy azt költi, hogy mindenec amaz verő fényben pesegő appro porból történet szerint legyenec és állyanac, mondgya, megmondoc, miczoda apro pornac egybe forrása, és összeállása legyen az, az melly az ételt és italt az gyomorban megemészti főzi és hogy egy részét ganévá, és más részét vérré teszi” (43.)

Másutt a tévelyítőház fogalmához fűz magyarázatot:

„Suum enim cuique ingenium instar labyrinthi est...”

„Mert kinec, kinec az önnön tulaydon természeti önmagának mint egy Labyrinthusi az az *tevélgőháza*, az mellyec soc felé tévelyítő céllai vadnac az mellyeknec egyyikből ember az másikba megyen, de az külső aytot fel nem talállya és ki sem mehet.” (42.)

A fordítói magabiztosság, melynek mindvégig tanúi lehetünk a mű olvasása során, több helyütt ötvöződik a költő Molnár gondolatokat képi megoldásokkal szemléltető gyakorlatával:

„...proceres deiciat ex alto dignitatis gradu.”

„...az nagy hatalmas urakat az ő székekből felseges mélotságokból leveti és az hamuba keveri” (49).

Ez a költői többlet, amellyel a latin szöveget esetenként kiegészíti, másutt az elvont fogalmak elkerülését, illetve érzéki síkon való megjelenítését teszi lehetővé:

„...ne ad avaritiam adiuciant animum...”

„...és soc aranyat s'ezüstöt ne gyüjtsenec.” (1515.)

E szemléleti általánosságok bemutatása után térjünk át a fordítás szűkebb szempontú vizsgálatára!

Molnár stílusának talán legszembeütőbb jellegzetessége, hogy minden mondatrészre kiterjedően bőségesen él a halmozás eszközével.

a) *Alanyoknál:*

„...passim vocatur caelum eius palatium.”

„...az mény azért szélyyel az Irásban mondatie ő Palotájának királyi székec és lakóhelyenec.” (6).

b) *Állítmányok esetében:*

„...ultra modum fatigent.”

„...fölte igen elbusityác és sanyargattyác.” (1525.)

c) *Tárgynál is megfigyelhető ez a törekvés:*

„...corpus suum mutilari et maliciose sua sibi eripi sic ferrent...”

„...az ő testöket, marhájokat, jóságokat czonkitani, szagatni úgy eltürjéc...” (1527).

d) *Határozókat is szívesen bővít:*

„...simpliciter...”
„...furiose...”

„...tisztán és tettetés nélkül...” (1525.)
„...esztelenül és bódultul...” (1528.)

Mivel nem ragaszkodik szolgai módon az eredeti szöveg szerkesztésmódjához, így az is előfordul, hogy átfogalmazza, adverbializálja a latin eszközhatározói alakot:

„...nisi horrendis exemplis in homicidas sa vitat...”

„...hogy ha ott az gyilkosokkal szörnyen és rőttenetessen nem bálnánac.” (1525.)

e) *Jelzőnél* olykor kettőztetést használ a felsőfok helyett. (Mintha ebben a stilisztikai eszközben lehetne megjelölni egyébként is Molnár fordítói hozzáállását a szöveghez: az „alapfokú” latin szöveget olykor középfokban, olykor felsőfokban rögzíti a maga könyvében.)

„...in *crudelissimam* incidat humanitatem...”

„...szörnyű és ártalmas barátságra ne változ-
zék...” (1518).

A jelzőhalmazás esetenként a jelzett szó kettőztetését is magával vonja:

„...*vi* immensa fulgoris...”

„...ennek megmérhetetlen és nagy sűrű fényével
és világosságával.” (6.)

Különösen ott tolódik el a jelzők aránya a magyar javára, ahol a latin textus érzelmi szintje is emelkedik:

„Hinc *immensa* illa errorum colluvies...”

Innen vagy on a tévelygéseknek az *szántalan*
nagy soc czávája és moslékja...” (10.)

Egy másik példa:

„...prodigiosos... *multos* spiritus...”

„...*soc* *otromba vad* és szörnyű lelkeket...” (7.)

Szembetűnő vonása Molnár művének, hogy az elvont főneveket csaknem kivétel nélkül jelzősített alakban találjuk. A főnevek jelzői többnyire maguk is elvont fogalmat jelölnek:

„...*tanta* fit improborum *insolentia*...”

„...oly nagy legyen az gonosz embereknek *er-
kölcstelen kevélsége*...” (1507.)

Különösen szép az alábbi figyelmeztetés:

„...inter homines *constet* *humanitas*.”

„...az emberek között *barátságos emberség tűn-
döklyéc*.” (1508.)

De egész csokrot lehetne még összegyűjteni a hasonlókból:

ministerium

—

szentséges hivatal (1516.)

authoritas

—

méltóságos meghagyás (uo.)

praestantia

—

becsületes diczsőség (7.)

morositas

—

komor keménség (1525.)

asperitas

—

főlöttébb hirtelenkedő és iszonyú keménység
(1517.)

moderatio

—

mértékletes szelidség (1525).

A harag kifejezésére például, csakúgy mint a fölsoroltaknál is, olyan szókapcsolatokat használ, amelyekben a meghatározó tag szoros kapcsolatban áll a szövegkörnyezet értelmével vagy hangulatával, annak függvényeként változik:

„...non rapiantur odio...”

„...ne inditassanak hirtelenkedő harag által...”
(1519.)

A „rapio” ige által sugalmazott kinetikus érzet nyer itt gyakorító értelmű, jelzői szerepkört s válik a szókapcsolatban ötletes találattá. De akad szava a harag magasztosságának, szent jellegének hangsúlyozására is:

„...*furorem Domini*... esse...”

„...az Ur Istennec *busult haragja* legyen...”
(1531.)

„...sic *saeviendo* sancificavit...”

„...az *busult harag által* megszenteltéc...” (1517)

Egy-egy találó szókapcsolathoz többször is visszanyúl:

„...*quorum scelere*...”

„...az kiknek *vakmerő kinyessége* által...”
(1525.)

„...*impiorum audaciae* obsistere...”

„...az istenteleneknek *vakmerő kinyeskedések-
nek* ellene álljon...” (1516.)

Molnár fordítói műhelyében azonban más eszközök is kéznél vannak az érzékeny, finom, magas művészi szintű magyarításra. Hadd idézzünk ennek bizonyítására a *tartalmi fokozás* területéről is egy példát:

„...quam veniam merebitur eius socordia.”

„Hogy lehessen azoknac restséges tunyaságoc és elhenyélésec valami *kegyelemre, megboczná-natra avagy czac mentségeis méltó.*” (7.)

A megszemélyesítést is alkalmazza, de leginkább terminológiai nehézségekből adódik ez a gyakorlat:

„... (lex) ceremonialis Iudeorum *pedagogia* fuit...”

„Az ceremoniai Törvény az Sidóknac *fenyíté-ki mestere* volt.” (1521.)

A halmozás, a fokozás és megszemélyesítés mellett az epanalepsis (Ismet előhozás midőn az beszéd az mellyben elkezdett azon igen végeztetic el) mesteri alkalmazását is megtaláljuk:

„Quae *sententia* quam periculosa sit et turbulenta, viderunt alii, mihi falsam esse ac stolidam demonstrare satis erit.”

„Az melly *értelem* melly veszedelmes és melly csendességtelen legyen, meggondolhatjác egybec én megelégszem azon, hogyha megmutatom azt, hogy hamis és balgatag legyen az olyan *értelem.*” (1521.)

Molnár Albert magyar *mondatai* szerkesztésük szempontjából olykor gyökeresen elütnek az eredetitől. A rövid, tömör hatást keltő latin mondatokat gyakran úgy olvasztja össze, hogy felismervén a bennük rejlő logikai összefüggéseket, ezek közé megfelelő kötőszavakat iktat be s így hosszú mondatfűzért állít elő. A több tagmondatból álló gondolat egységességét, folyamatosságát azonban még így is sikerül megőriznie, mert a visszaautaló megjegyzések, betoldások, értelmezések minden esetben biztosítják a szöveg érthetőségét, áttekinthetőségét.

Lássunk erre egy példát:

„Sicuti senes vel lippi, et quicumque oculis caligant, si vel pulcherrimum volumen ibicias, quamvis agnoscat esse aliquid scriptum, vix tamen duas voces contexere poterunt: specillis autem interpositis adiuti, distincte legere incipient: ita Scriptura *confusam* alioqui Dei notitiam in mentibus nostris colligiens, discussa caligine liquido nobis verum Deum ostendit.”

„Mint szinte az vénec avagy czepegőszemüec, és kiknec homályos az szemec, hogyha szép levelet adtszis olvasásra nékiec, és ha szinte megismeric és láttyác is hogy vagon valami beléje irva, de alig látnac és találnac két szót igazán öszve alkotni és előlvasni: ha pedig okulárt teszne fel, tehát annac segedelve által szép rendel és megválasztva kezdenec olvasni, azonképpen az Sz. Irásis szép rendel öszve hozza az Istennec esméretit az mi szívünkben, az *melly annélkül rendetlenül volt egymásba hányva, fűződve és igen homályossan:* és elhasítván az sejtéséget megmutattya nekünk az Ur Istent, *hogy azt szép világosan és fényessen megláthasuc.*” (83.)

E mondat létrehozásánál Molnár nemcsak az eddigiekben tárgyalt halmozást valószínűsítette meg a határozókkal, hanem — a retorikus dikciót is biztosítandó — még egy, az eredetiben nem szereplő céhatározói mellékmondatot is hozzákapcsolt. Ezzel a módszerrel minden esetben kerek, lezárt, zökkenő nélküli, belső harmóniával és egyensúllyal rendelkező mondat szerkezetet sikerül létrehozni a fordítónak. Az eredeti kálvini szöveget rendkívüli tisztelettel kezelő Molnár tehát itt is nagyobb gondot ügyel „az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek [a szöveg] ékesítésére”.⁴

⁴ Régi Magyar Költők Tára XVII. szd. 6. köt. Szenci Molnár Albert költői művei, sajtó alá rend.: Stoll Béla, Bp., 1971. 16.

Molnár Albert fordításának külön jellegzetessége, hogy a Kálvin által idézett Aeneis-t és Georgica-t nem tolmácsolja versként. A *hexameterből* szép, tartalmát tekintve hű *prózái* készit.

Kálvin:

„Placet illis celebre dictum Virgili:
Principio coelum ac terras camposque
liquentes /lucentemque globum lunae,
Titanique astra/ Spiritus intus alit: to-
tamque infusa per artus/ Mens agitat
molem et magno se corpore miscet./
Inde hominum, pecudumque genus, vi-
taeque volantum,/ Et quae marmoreo
fert monstra sub aequore pontus,/ Ig-
neus est ollis vigor et caelestis origo...”
(Aeneis VI. 722—730.)

Molnár:

„Igen tettzic nékiec az Vergilius imez
nevezetes mondása, amidőn így mond:
hogy az égben, földben, napban, hold-
ban és czillagokban egy lélec és elme le-
gyen, az melly magát azokba elegyíti,
és azokat ingattya, táplállya, megtartya
és hogy minden emberec, barmoc, ma-
darac és halac ez illyen indításából és
erejéből az égnec és földnec nöjyenec
és származzanac, és hogy ekképpen
mindeneknec egy tüzes erejec és meny-
nyei eredetec legyen.”(23)

A mondatrészek ilyen szimmetrikus átrendezésével alakítja át a Georgica-t is:

„Esse apibus partem divinae mentis, et
haustus /Aetherios dicere, Deum nam-
que ire per omnes/ Terrasque, tractusque
maris coelumque profundum/ Hinc pe-
cudes, armenta, viros, genus omne fera-
rum,/ Quemque sibi tenus nascentem
arcessere vitas: /Scilicet huc reddi dein-
de, ac resoluta referri/ Omnia: nec morti
esse locum, sed vita volare/
Syderis in numerum, atque alte succe-
dere coelo”. (Georg. IV. 219—226.)

„...az méhekbennis az Istenségnec és az
Éégből való folyamatnac része vagyon,
és hogy a ez ő Istenec, az Eég, föld, és
tenger által magát indítsa, és hogy ez
által minden emberec, barmoc, vadac,
madarac, halac teremtesenec, szület-
tesenec és elevenséget vegyenec, és az-
tán ismet mindenec fel bontassanac,
előldassanac, és így halhatatlanoc le-
gyenec és elevenen fel repüllyenec meny-
nyekben, és nagy sereggel, mint az czil-
lagoc otfen legyenec és levegyenec.”(23)

Molnár valószínűleg tudatosan, Junius Melchior tanítása hatására (Methodus eloquentiae compendae scholis rhetoricis tradita, Argentinae, 1598) folyamodott a tolmácsolásnak ehhez a formájához. A strassburgi mester ugyanis az imitatio művészetét tárgyalva (átrendezés, rövidítés, kiejtés, fordítás) tíz fokozatot állapít meg ebben. „Az ötödik fokon ajánlja, hogy poétákat kötetlen nyelvre írjunk át.”⁵ Melchiornak ez a módszere Quintilianus tanításából táplálkozik.⁶ A német oktatásban való létjogosultságát az is támogatja, hogy a vulgáris nyelv kerékbetörése nélkül nem is lehet az antik időmértékes verselést visszaadni. Minthogy azonban Sylvester János már bizonyította a magyar nyelv ilyen irányú képességeit is, a magyar időmértékes verselésre is képes Molnárnál indokolatlannak tűnik a strassburgi tanítások tiszte-

⁵ Eckhardt Sándor: Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban. Bp. 1944. 350.

⁶ Junius Melchior az Institutio oratoria írásbeli előgyakorlatokról szóló részét használta föl tanítási módszerében. Így ír Quintilianus: „Tanulják meg... a verseket először, kötetlen beszédre áttenni, utóbb azokkal köriratban szabadban bánni, hol nem tilos, meghagyatván mindaztál a költő értelme, némelyeket rövidebben kifejezni, másokat ékesgetésekkel fölruházni.” (Quintilián utasítása az ékesszólásra, Ford. Szenczy Imre, Eger, 1856. 14.)

letben tartása. Ezt a megoldást még másfél évtizeddel később is követi Laskai János Lipsius két művének, a *Politicának* és a *De Constantia-nak* fordításakor.⁷

A „Keresztyéni Religiora es igaz hitre való tanítás”-ban nemcsak a latin szövegtől korlátozott fordító, hanem a fordítást művészi, esztétikai elvnek alárendelő humanista Molnár arcképét is igyekeztünk fölvezetni. Kálvin Institutio-jának fordítója nem maradt hatástalanul, s már a maga korában is kimutatható befolyása a kor műfordítóira, ezek között elsősorban az Epiktétosz-fordító Thordai Jánosra. (Mint ahogy azt bevezetőnkben is jeleztük, Molnár már 1620. augusztusa előtt elkészült munkájával, az *Institutio* magyar nyelvre való átültetésével. Ez a tény a további kutatások számára talán adalékkul szolgálhat az Epiktétosz-fordítás ante quem-jéhez is.)

Merényi Varga László vetette föl első ízben, hogy „Thordai ismerte és használta Szenci Molnár szótárát, azaz terminológiája beépült a fordításba.”⁸ A szóhasználaton kívül is megdöbbentő egyezések mutathatók ki a *fordítói elvek, módszerek azonosságát* illetően.

Csak néhány példát idézzünk ennek szemléltetésére, hiszen nem célja e dolgozatnak ilyen jellegű kérdések boncolgatása.

Az elvont főnevek elvont főnévvel történő jelzősítése:

Szenci Molnár Albert:

„...acri larva dignitatis stultitiam, vel ignaviam, vel crudelitatem moresque improbos et flagitii plenos tegeter... laudem virtutem...”

„...mintha az Felségnek lárvája és állaorzás színe alatt elfedezve nem lehetne az bolondság, avagy *tunya restség*, vagy szörnyű kegyetlenség avagy rútalmas gonosz erkölcsöc... az jóságos czelekedeteknek diczeretét...” (1521.)

Thordai János:

„...caste, non luxuriose, nec indiligerter, nec sordide...”

„...tisztá ártatlanságban, nem buja fertelmességben vagi *rest tunyaságban* vagi ondok foesuenisegben...”⁹

Az elvont fogalmak megszemélyesítés útján való kifejezésében is rokon vonások fedezhetők fel:

Szenci Molnár Albert:

„lex ceremonialis Iudeorum *pedagogia* fuit...”
„Az ceremoniai Törvény az Sidóknac *fenyítéki mestere* vólt...” uo.)

Thordai János:

„...unde *supercilium* istud...”
„Honnet iöt ez *gögös keuel Mester?*”¹⁰

Bizonyára nem lenne érdektelen feladat a két fordító alaposabb, több részletre kiterjedő vizsgálata sem.

Az elmondottak alapján bátran állíthatjuk Szenci Molnár Albert fordítói stílusáról, hogy magas szellemi színvonalon álló, feladatát filológusi pontossággal, de ugyanakkor humanista nagyvonalúsággal teljesítő íróra vall, aki megnyugtató magabiztossággal képes egyszerre több stílusréteget, szókincs- és kifejezésgazdagságot egyesíteni művészetében. A humanista iskolázottságra utaló szó- és mondatalakzatok sikeresen ötvöződnek a népi kifejezésformák változatosságával, a költői szemlélet képszerűségével. E változatos, expresszív szemléletű fordítás így kap olykor a mester-

⁷ Laskai János válogatott művei, Magyar Iustus Lipsius. Kiad. és bev. Tarnóc Márton. Bp. 1970. 53.

⁸ Merényi Varga László: *Thordai János Epiktétosz-fordításának stíluskérdéséhez*, Acta Hist Litt Hung tom. XIII. Szeged 1973. 100.

⁹ Merényi i. m.: 105.

¹⁰ i. m.: 104.

kélttség mázával is bevont manierista jelleget, amely a továbbiakban nemcsak az újabb fordítások (*Discursus de summo bono*), hanem a korabeli fordítók stílusát is befolyásolja, illetve előkészíti. A ciceronianus fordítás jellegzetességeit itt mégsem annyira a "stílus Tullianus"-nak tisztán megfelelő retorikai formák jelenlétében kell keresnünk, hiszen ezek — éppen az előbb említett, stílushoz nemigen köthető ötvözet miatt — sokszor nehezen kibontható formában jelentkeznek, hanem inkább a fordítás manierista világlátásában, szóalkotásában, mondatstruktúrájában.

Szenci Molnár Albert reneszánsz retorikára épülő műfordítói prózastílusa értékeit és pompáját kibontakoztatva így válik a 17. századi prózastílus legfontosabb tényezőjévé, mások számára is értékmérőként szolgáló példává. E fordítói teljesítmény továbbgyűrűzésének feltérképezése újabb fontos következtetések levonásához segítené a kutatást.

SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS AZ EURÓPAI NYELVTUDOMÁNY

1. Húsz éve múlt immár, hogy Tolnai Gábor a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitáján elhangzott előadásában mindmáig ható érvennyel jelölte ki azokat a legfőbb szempontokat, amelyek alapján Szenci Molnár Albert életművét megítélhetjük. Ma is úgy látjuk, ahogy ő már ekkor megfogalmazta, hogy Szenci Molnárt „életének döntő eseményei a polgárosodásért vívott harchoz, a humanizmus eszméjéhez kapcsolják”. A mi feladatunk ezúttal csak az lehet, hogy e megállapítás lényegileg helytálló voltát a legújabb nyelvészeti, logikai és retorikai kutatások eredményei alapján igazoljuk, s ugyanekkor új megvilágításba helyezzünk számos, mindeddig még nem eléggé mélyrehatóan elemzett mozzanatot. A tudománytörténeti kutatások az utóbbi évek során világszerte fellendülőben vannak. Ezeknek az eredményeire támaszkodva megkísérelhetjük, hogy kibogozzuk azokat a szálakat, amelyek Szenci Molnár Albertet oly szorosan fűzik a késő reneszánsz korának európai nyelvtudományához.

Hogy milyen szellemi hatások érték a minden szépért és jóért lelkesedő magyar peregrinust, az alig húsz éves Szenci Molnár Albertet a németországi egyetemeken, arról számos alapvető monográfia és tanulmány adott már számot. Elég itt megint csak Tolnai Gábor, valamint Turóczy Trostler József megállapításaira hivatkoznom. Ha e röpké beszámoló keretei között mindehhez nem is lesz módomban lényegesen új adatokat szolgáltatnom, talán mégsem lesz érdektelen, ha elsősorban arra a vizsgatételre hívom itt fel a figyelmet, amelyet Szenci Molnár Albert naplójának gazdag anyagában az irományok között, mint ismeretes, már maga Dézsi is közölt. Mint tudjuk, Molnár és társai 1595. május 21-én tettek babérkoszorúsi vizsgálatot a strasbourggi egyetemen. A neves főiskola dékánja ebből az alkalomból, díszes meghívót nyomtatott. Ennek egy eredeti példánya ma is megvan Akadémiánk kéziratтарыban, a Molnártól oly gondosan összegyűjtött iratok között. Dézsi e becses dokumentumból a vizsgakérdések közül csak a Szeñci Molnárárt közli, „Szeñci Molnár Albert” című monográfiájában röviden említést tesz azonban néhány más vizsgatételről is. Nagyon jellemző, hogy miként ítélte meg Dézsi a szóban forgó kérdéseket. Szerinte ezeknek „né melyike ma azt a hatást teszi reánk, mintha elmés kérdéseket olvasnánk Bod Péter Szent Hiláriusából vagy e kor hasonló irányú termékeiből, amelyek az adomagyűjteményeket pótolták és nagyobb részük olyan, hogy azokból a tanulónak inkább olvasottságát, mint gondolkodó képességét ítéltették meg (...). Tárgy szerint a logika, fizika, grammatika és hittan körébe tartoznak s van köztük néhány olyan is, melyeken rögtön szemünkbe tűnik, hogy akkor korszerű és gyakorlati kérdések voltak” (i. m. 46). Ezután Dézsi említ is néhány kérdést, majd így folytatja: „Molnár tudományos kérdést kapott, talán a legnehezebbet az összes kérdések között: ...” Majd ezután magyar fordításban közli a Molnárnak föladott latin tétel címét, az alábbi módon: „Mi az oka, hogy csupán a dialektika tartotta meg a nem nevét s

logikának neveztetik s nem egyszersmind a grammatika és retorika?” (no. 47). (Az eredeti tétel latinul: „Cur Dialectica sola generis nomen retinuerit et Logica sit dicta, non item Grammatica ac Rhetorica?”) Dézsi azonban nem foglalkozik tovább a tétellel, csupán arról számol be, hogy hogyan folyt le a vizsgálat, s hogy Szenci Molnár, babérkoszorúsi oklevélének tanúsága szerint versenytársai közül az elsők között nyert helyet. A szintén ránk maradt eredeti oklevélből magyar fordításban idézi még, hogy Molnár, a bizottság megállapítása szerint „... a logika szabályait nemcsak megtanulta és érti, hanem stílus-gyakorlataiból is következtetjük, hogy mindkét nyelvnek, a görögnek és latinnak ismeretével is kiválóan rendelkezik” (u. o.).

A dékán, aki a vizsgatételeket kinyomatta, maga Junius Menyhért volt, akinek működéséről 1944-ben Eckhardt Sándor rajzolt megragadó képet „Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban” című akadémiai felolvasásában. Eckhardt e jeles értekezésében Révay Péter, Balassi Zsigmond, Eperjessy János Menyhért valamint Ungnád András latinnyelvű szónoklatait elemzi, amelyeket, mint tudjuk, e növendékek, mint Junius Menyhért tanítványai, vizsgájukon tartottak, s amelyeket azután nagy hírű mesterük tett közzé. Junius tanítási módszeréről Eckhardt szintén megemlékezik, (i. m. 7—8), de csak futólag, majd pedig megemlíti, hogy ez volt „az a disciplina, melyért Németországból, de messze földről is: Litvániából, Pomerániából, Morvaországból, Lengyelországból Strasszburgba gyűltek a fiatal nemes ifjak. De bizonyára már igen jó híre volt az iskolának a magasabb osztályokban nálunk is, mert nem egy magyar nemesúr szerepel Junius kiadványaiban” (no. 9). Feltűnő, hogy Eckhardt e kitűnő értekezésében meg sem említi, hogy nemcsak magyar nemesurak voltak Junius növendékei a XVI. század nyolcvanas és kilencvenes éveiben, hanem egy magyar polgárivadék is, minden társánál különb: Szenczi Molnár Albert. S ha fent idézett vizsgatételét kissé behatóbban elemezzük, menten kiderül, hogy mily jelentős szerepet játszott Strasbourg a magyar diák európai műveltségének megalapozásában, nyelvi kultúrájának kifejlesztésében.

2. A legújabb kutatások eredményei alapján, főleg a firenzei Cesare Vasoli alapvető monográfiáira támaszkodva ma már elég világos képet alkothatunk magunknak arról, hogy milyen irányú grammatikai, retorikai és logikai képzés folyt ekkor a strasbourgi egyetemen. Mint tudjuk, Sturm 1589-ben halt meg. A wittenbergi születésű Junius Menyhért már 1585-ben, tehát még Sturm életében tanított ékes-szólást az egyre híresebbé vált strasbourgi akadémián. Amikor pedig Sturm meghalt, örökebe Junius Menyhért lépett. Így Szenczi Molnár Albert, mint Junius tanítványa, már csak hírből ismerhette Sturm munkásságát. Feltétlenül forgatnia kellett azonban Junius művei mellett magának Sturmnak híres tankönyveit is. Fent emlegetett vizsgatételét ugyanis csak akkor értjük meg igazán, ha föllapozzuk Sturmnek „*Partitionum dialecticarum libri quattuor emendati et aucti*” című 1554-ben, majd később is többször Strasbourgban kiadott híres művét. (Ennek egyik 1582-es kiadása Akadémiánk könyvtárában is megvan). Ebben olvashatjuk egyebek között azt a későreneszansz felfogására oly jellemző megállapítást, amely szerint a dialektika, a retorikától eltérően, oly egyetemes jelentőségű „eszköz”, (= *instrumentum*), amely minden tudományra és tudományágra, sőt azoknak alapjaira is alkalmazható) „*dialectica instrumentum est quod ad omnes artes atque disciplinas, earumque etiam primordia applicabile est*”... (1582-es kiadás, B ij v.). A dialektikát a későreneszansz jeles humanistái, Agricola, Vivest és Melanchthont követve a tudományos megismerés legfőbb kalauzájának tekintették. Sturm is e felfogást képviselte. Eszerint a dialektika képes egyedül oly tudományos módszert megalkotni, amely a korszerű természettudományos vizsgálatokban szilárd alapul szolgálhat. A dolgokat, az anyagot, a világot igazán megismerni csak ez, a dialektika elvein nyugvó új módszer segíti a kutatót.

Fontos persze a retorika is, amelyet a későreneszánsz oktatási rendszerében a haladó polgárság új szellemű kiművelésében, a gyakorlati, a társadalmi, a politikai életre való nevelésében kívántak vezető szerephez juttatni. A dolgokat megismerni, az egyedi, anyagi létezőket igazi mivoltukban megragadni, az egyedi létezőket nemekbe (*genus*ba) sorolni azonban Sturm szerint is csak a logika, illetőleg a dialektika hivatott. Szenci Molnár Albertnek a vizsgatétele éppen erre vonatkozik. A fogékony szellemű magyar ifjúnak strasbourgi vizsgáján tehát azt kellett kifejtenie, hogy az arisztotelészi kategóriák, amelyeket Sturm korábban *praedicamentum*-nak szoktak nevezni, s amelyeknek számát Aristotelészt követve, tizenbe szabták meg, logikai sorrendben számlálhatók elő. Ezek közül az első maga a *nem* (*genus*), amely kimagasló jelentőségű, hiszen minden dolog, mint az anyagi világ része, más hasonló dolgokkal együtt egy bizonyos *genus*ba tartozik. Minden más kategória, mint *praedicamentum* csupán úgy képzelhető el, mint valamilyen létező dolognak, illetőleg a létezők egy-egy osztályának, *genus*ának, valamiféle járulékos tulajdonsága, *accidense*, „Unum genus est, et tantum unum, et in unum locum redactum talium rerum, quae verae sunt, et quibus caeterae res omnes quasi niti videntur. Alterum has res fortuitas continet, quae accedere et decedere et immutari possunt, quod genus novem est partium. B. Intelligo quid velis. Verae esse dicis quae substantiae Philosophis vocantur, eas omnes unius generis et eiusdem esse dicis, caetera vero omnia nomina accidentia” (i.m. 6 v—7 r.).

Sturm dialektikájának idézett része teszi tehát számunkra érthetővé Szenci Molnár nevezetes vizsgatételét. A magyar deák ezek szerint az akkor leghaladóbb európai szellemi műhelyek egyikében, a strasbourgi főiskolán a késő-reneszánsz nevelési rendszerének szellemében nevelkedett. E módszertan világos különbséget tett a *természettudományos megismerés* valamint a *polgári életre* való gyakorlati felkészülés között, az előbbinek *methodus*át a (deduktív alapokon nyugvó, de ugyanekkor az empirikus megismerést is fontosnak tartó) *dialektika*nak tartva fenn, a polgári életre való nevelést viszont a *retorika* és a *grammatika* hatáskörébe utalva. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy Verancsics Faustus, a híres dalmata szótáríró és feltaláló 1616-ban Velencében kiadott „Logica Nova” című, eddig szinte semmi figyelemre nem méltatott művében ezzel homlokegyenest ellenkező felfogást képvisel, mereven elutasítva a logikának és a retorikának fenti szembeállítását, arra hivatkozva, hogy amiképpen ugyanazzal a szerszámmal többféle mesterember is dolgozni tud, lényegében hasonló módon használhatják fel a természet titkait kutató tudósok és a szónokok is ugyanazokat a logikai, retorikai és grammatikai fogásokat. A késő-reneszánsz metodológiája ebben sem volt teljesen egységes: a protestáns Strasbourghban nevelődött Szenci Molnárt más légkör vette körül, mint a katolikus Verancsicsot Rómában és Velencében. Mindebből azonban korántsem következik, hogy e korszak vezető teoretikusai számos alapvető kérdésben nem értettek egyet.

3.) Érdemes emlékeztetbe idéznünk Szenci Molnár latin-magyar szótárának 1604-es, első kiadását, amelynek előszava után Vivesnek, az egyik legnagyobb humanistának nyilatkozatát találjuk arra vonatkozólag, hogy mily fontosak a megbízható latin szótárak, s hogy ezeknek két típusát kell megkülönböztetni, a kisebbet, mely csupán a szavak értelmének rövid tolmácsolására szorítkozik, s egy bővebbet, mely ezenkívül a latin auktorokból vett, megfelelő idézeteket is tartalmazza. Ezekre azért van szükség, hogy példájuk nyomán a szótár használója tájékozódást szerezhesen a latin kifejezésmódok felől, s ő maga is hibátlan latinsággal tudja megszerkeszteni mondanivalóját. Vives ezen kívül arra is felhívja a figyelmet, hogy az egynyelvű latin szótárak mellett nélkülözhetetlenek a kétnyelvűek is, az olyanok, mint pl. Nebrija, a híres spanyol grammatikus latin-spanyol szótára. Ne feledjük, hogy Nebrija annak idején a veronai Guarino iskolájában tanult latinul, tehát ugyanott, ahol

Janus Pannonius is, s hogy 1492-ben ő ajándékozta meg népét az egyik legtökéletesebb, vulgáris (spanyol) nyelvű nemzeti grammatikával.

Nem érdektelen, hogy Vivesnek e nyilatkozata „De tradendis disciplinis” című, híres művéből való. Ebben a Louvainben és Oxfordban is működött nagynevű spanyol humanista az elsők között fejt ki azt a nézetet, amelyről fentebb már szoltunk, s mely szerint a logika és a dialektika feladata a tudományos vizsgálódások korszerű módszereinek feltárása, a retorikáé és a grammatikáé viszont a polgári világ ügyesbajos dolgaiban való eligazítás, a meggyőző szónoki beszéd fogásaira való nevelés.

Nem árt rámutatnunk arra sem, hogy ez a Vivestől vett idézet ugyanígy szerepel Dasypodius latin-német szótárainak élen is, melyeket, mint tudjuk, Szenci Molnár latin-magyar szótárának kidolgozásakor mintául választott. Ugyanonnan való az a Szenci Molnár említett szótárkiadásának elején található másik idézet is, amelyben Hieronymus Wolf nyilatkozik a korabeli latin szótárírás legjelentősebb alkotásairól. Ezek sorában a legnevezetesebbnek Robertus Stephanus híres művét, a *Thesaurus Linguae Latinae*-t említi, mely, mint tudjuk, 1531—1543 között jelent meg, s egészen 1771-ig, Forcellini kiváló szótárának megjelenéséig a latin nyelv legteljesebb szótára volt. Wolf ugyanitt a legjobb görög szótárként Henricus Stephanus nagy szótárát ajánlja, mely, mint ismeretes, 1572-ben jelent meg először 5 hatalmas folio-kötetben, s amely egészen a legújabb időkig a görög nyelv példa nélkül álló hatalmas lexikona volt. Wolf azonban az ilyen egynyelvű szótárak mellett szintén fontosnak tartja a kétnyelvűeket is. Ezek közül pedig kétségkívül Calepinus szótára volt a legértékesebb, amelynek fontosságára Sturmnak Theodosius Riheliushoz, a neves kiadóhoz és humanista tudóshoz intézett levele is felhívja a figyelmet. Ezt a levelet szintén idézi Szenci Molnár, szótárának már említett első kiadásában. Sturm ugyanitt más kétnyelvű szótárakról is említést tesz, de első helyen mégis Calepinus szótárait ajánlja. Az egész európai szótáriródlalom történetében, s tudjuk, hogy ezen belül a magyaréban is kimagasló szerepet játszott ez a jeles alkotás. Ez eredetileg egynyelvű latin szótár volt, amelyet a Bergamo melletti Calepióban született Ambrus, ágostonrendi szerzetes készített és adott ki először 1502-ben. Ennek első tíznyelvű kiadása, mely először 1585-ben hagyta el a sajtót, magyar nyelvű tolmácsolatai révén, mintegy 20—25 ezerre tehető magyar szavával első igazi latin-magyar szótárunk. Ezért mondotta találóan Szily Kálmán 1913-ban, hogy e mű volt „a nyelvtudomány terén az első, igazi nemzetközi vállalkozás” (Magyar Nyelv, 1913. 49). S ha ez igaz, már pedig igaz, akkor ugyanennyire helytálló lehet az a megállapításunk is, hogy Szenci Molnár szóban forgó lexikona viszont az *első európai szintű és jelentőségű lexikográfia, alkotása a magyar nyelvtudománynak*. Eddig nyelvtudósaink, élükön Melich Jánossal, elsősorban azt vizsgálták, hogy mik voltak Molnár szótárának, mind a latin-magyar mind pedig a magyar-latin résznek a mintái, s megállapították, hogy a magyar tudós a latin szóanyag összeállításában elsősorban valóban Dasypodius követte, felismerve, hogy a hazai iskolai oktatásban éppen ilyen középszótárra van legégetőbb szükség. Maga Szenci Molnár is említi, hogy a latin szóanyagot a szükséghez képest más elérhető latin szótárakból, sőt saját gyűjtéséből is jócskán kiegészítette. Ezt eddig is tudtuk. Eléggé pontos képet rajzoltak az eddigi kutatók arról is, hogy honnan merítette Molnár Albert szótárainak magyar szóanyagát. A jövőbeli kutatásoknak azonban véleményem szerint immár az is feladata lesz majd, hogy kijelöljék e szótár helyét az európai szótáriródlalom egészében, feltárva azt a rendkívül jelentős kulturális hátteret, amelyet eddig sem külföldön, sem nálunk nem világítottak meg még eléggé. Mindmáig megíratlan ugyanis a humanizmus és a reneszánsz korának hatalmas alkotásokkal büszkélkedhető európai jelentőségű, s igen magas színvonalú lexikográfiai munkássága. Itt természetesen meg sem kísérelhetem, hogy akárcsak vázlatosan

is bemutassam ezt a rendkívüli fontosságú szótárírói mozgalmat. Csupán annyit kívánok itt megjegyezni, hogy e korszak lexicográfusainak célkitűzései többirányúak. A szótárírók ekkor mindenekelőtt arra törekedtek, hogy korszerű formában, minél teljesebben feltárják a latin szókincs elemeit, a szó- és kifejezőkészletet, a maga végtelen árnyaltságában. Calepinus műve e téren valóban korszakalkotó. A szavak jelentésének megfogalmazásában a hatalmas, görög-latin eredetű s egész Európát gondolkodni tanító, logikai és retorikai irodalom szolgált ekkor útmutatásul. A latin szavak latin nyelvű definiálásához széles körű logikai ismeretek kellettek. A Stephanus-féle, kizárólag latin nyelvű szótár, majd pedig a XVIII. század elejétől kezdve, a már említett Forcellini-szótár szolgált mintául Európában minden más nemzet vulgáris nyelvű szótáríróinak arra, hogy hogyan kell a szavak jelentését definiálni, a szókincs gazdagságáról számot adni. Erasmus pedig, először 1514-ben megjelent „*Adagiorum Chiliades*” című, híres kiadványával arra mutatott példát, hogyan kell szótárszerűen bemutatni a latin nyelv állandósult szókapcsolatait. Hogy ennek a műnek Európa-szerte milyen nagy hatása volt, mindnyájan tudjuk. Hazánk viszonylag korán bekapcsolódott az európai szóláskutatásba, Baronyai Decsi Jánosnak Bártfán, 1598-ban, Erasmus fenti műve alapján készült, görög-latin-magyar nyelvű szólásgyűjteményével. Szenci Molnárnak természetesen minderről tudomása volt, s szótáraiba igen nagy mennyiségű latin-magyar szólást vett fel. E régi szótárak azonban mindezen túlmenően nemcsak szótárak, hanem ismerettárak is voltak, nem vonva szoros határt szóanyag és általános ismeretanyag között. Éppen ezért joggal mondhatjuk, hogy Calepinus szótára voltaképpen úgy is tekinthető, mint a reneszánsz korának európai enciklopédiája, a felvilágosodáskori nagy francia enciklopédia korai előfutára. Számos tulajdonnév (földrajzi név és személynév is) szerepel e szótárakban, így Dasypodius lexikonjaiban és Szenci Molnár műveiben is. Ezenkívül szótárszerű formában számos viszonzó (*praepositio*, névutó, névmás, kötőszó) tárgyalása is helyet kap e művekben, s így e szótárak bizonyos fokig grammatikának is tekinthetők. Igen sok tudományos műszónak, főleg a logika, a retorika, a matematika és az orvostudomány terminusainak is helyet adnak e művek, enciklopedikus részletességgel definiálva ezeket. Mindennek illusztrálására elég itt hivatkoznom Dasypodius latin-német szótárának egy 1565-ben Riheliushnál megjelent strasbourgi kiadására, amelyben a *Proinde*, *Prolepsis*, *Proles* és *Proletarius* műszavak német nyelvű tolmácsolása világosan mutatja, milyen enciklopedikus igényű volt még az ilyen közepes terjedelmű kézisztár is. Szenci Molnár ebben is híven követte Dasypodiuszt. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha szemügyre vesszük latin-magyar szótárában a fenti latin címszavak magyar értelmezését. Mindezek alapján joggal mondhatjuk, hogy Szenci Molnár latin-magyar szótára az első kísérlet a magyar művelődésben (egyelőre még csak felemás, ám még így is figyelemreméltó) enciklopedikus igényű mű megalkotására is.

4.) Ha majd minden részletében világosan elénk tárul a reneszánsz kori lexicográfiai művek szerzőinek sokirányú tevékenysége, feleletet tudunk adni arra is, hogyan kezdett kibontakozni az a „*mentalité Européenne*,” amelyre először Saussure tanítványa, Charles Bally hívta fel a figyelmet, s amely az európai nemzetek mindegyikének műveltségét alapvetően jellemzi és meghatározza. Akkor ugyanis, amikor a reneszánsz korában a latin szótáriróadalom, Calepinus és Stephanus munkássága nyomán, oly hatalmas alkotásokat tudott felmutatni, s amikor e rendkívül gondosan kimunkált lexicográfiai módszer a latin és vulgáris nyelvű, két és több nyelv szókincsét is bemutató szótárak révén, mint amilyenek Szenci Molnár szótárai is voltak, az egyes vulgáris nyelvek szókincsének feldolgozásában is eleven hatóerővé vált, az európai görög-latin művelődés fogalmai vulgáris nyelvű tükörfordítások révén egyre

szélesebb népi tömegekhez, elsősorban az európai városok polgári rétegeihez, nemzeti formában is eljutottak, majd, az iskolázás kiterjedésével, a parasztság körébe is egyre inkább lehatoltak. Szenci Molnár kétnyelvű szótárainak ebben van európai jelentősége.

A reneszánsz korabeli latin szótáriródlalom alkotásainak vulgáris nyelvű tolmácsolatai Európa-szerte a második lépcsőfokot jelentik a görög-latin művelődés európai kiteljesedésének folyamatában. A vulgáris nyelvű európai szótáriródlalom önállósulása, a latin hatástól való bizonyos fokú függetlenedése azonban csak ezután, a fejlődés harmadik fázisában következhetett be. Rendkívül jellemző, hogy e téren is Itália mutatott példát Európának. Amikor ugyanis 1612-ben Velencében megjelent az Accademia della Crusca egynyelvű olasz szótára, mely az első tisztán vulgáris nyelvű értelmező szótár a világon, az európai görög-latin műveltség nemzetivé válásának és függetlenülésének új korszaka kezdődött. Szenci Molnár azonban jól tudta, hogy hazánk, elmaradottsága miatt, ekkor még nem vállalkozhatott ilyen jellegű szótár megteremtésére. S hogy a magyar szótáriródlalom csak a XIX. század közepén, Czuczor és Fogarasi nagy magyar szótára révén tudott bekapcsolódni e hatalmas európai mozgalomba, mindennél jobban mutatja, mily nagy volt a lemaradás nálunk e téren, s hogy mily helyesen ismerte fel Szenci Molnár a nemzeti nyelvű szótárírásnak az egész magyar művelődés szempontjából való elsőrendű fontosságát.

5.) Amennyire meg tudom állapítani, eddig szinte alig méltatták figyelemre kutoitink azokat a latin nyelvű függelékeket, amelyeket Szenci Molnár Albert szótárának 1621-ben megjelent harmadik kiadásához csatolt. Ezek között találjuk egyebek között Nicolaus Frischlinus 1584-ben Németújvárott megjelent latin nyelvű didaktikájának egy fejezetét is, mely a dialektika és a retorika iskolai latinnyelvű oktatásának módszereit szabja meg. Erdemes lesz majd e függelékkel behatóbban is foglalkoznunk, mert annyit már az első futólagos tájékozódás alapján is meg lehet állapítanunk, hogy Frischlinus szintén Sturm felfogását vallja, s hogy metodológiája híu képet nyújt arról, hogyan igyekeztek hazánkban is megismertetni a tanulókkal a későreneszánsz korának logikáját és retorikáját. Mindazt, amit Bán Imre kitűnő értekezése alapján tudunk a XVI—XVIII. században hazánkban használatos irodalomelméleti kézikönyvekről, a latin retorikákról és poétikákról, ki lehet majd egészítenünk Molnár említett szótárkiadásának e függelékei alapján.

6.) Hogy Szenci Molnár minden művét a késő-reneszánsz oktatási módszertanának szellemében tudatosan tervezte és alkotta meg, ahhoz immár semmi kétség sem férhet. Ezt bizonyítja 1610-ben kiadott latin nyelven írt magyar nyelvtana is, amelynek címe is külön figyelmet érdemel. Mert vajon miért szerepel a *novae* jelző s a *methodus* műszó e mű latin címében („*Novae grammaticae Ungaricae Succinta Methodo Comprehensae ... libri duo*”)? Hiszen műve bevezetésében maga a szerző mondja el, hogy korábbi magyar grammatikát nem látott, Sylvester művét csak hírből ismerhette, s belőle egyetlen példányt sem tanulmányozhatott. Ha pedig ily módon nyelvtana valóban az első magyar grammatika, akkor miért *új*? A felelet erre csak az lehet, *új, módszere* alapján, ugyanúgy, mint ahogy erre Verancsics nem sokkal később, 1616-ban Velencében közzétett Logikája is, mint említettük, nem véletlenül viseli a „*Logica Nova*” címet. A késő-reneszánsz szellemében megújult *methodus* tudatos alkalmazásáról adnak hírt e címek. S hogy a *methodus* mily központi szerepet játszott a későreneszánsz korának logikai és retorikai irodalmában, arra említett monográfiában Cesare Vasoli mutatott rá nagy nyomatékkal (La dialettica e la retorica dell’Umanesimo. Milano 1968. — La retorica e la dialettica umanistiche e le origini delle concezioni moderne del „metodo”. In: „II Verri” n. 35/36. 250—306.). S vajon miért szerepel e mű latin címében a *succinta* (vagyis *tömör* jelző a *methodus* főnév

mellett? Kétségtelenül azért, mert Szenci Molnár nyelvtana minden ízében Ramus latin nyelvtanát követi, amiről *kétséget kizáróan* meggyőződhetünk, ha a magyar tudós művét egybevetjük Ramus híres latin nyelvtanának valamelyik kiadásával. (Én az alábbi kiadást tanulmányoztam: Petri Rami... *Grammatica*. Frankfurt 1578.)

Hogy Ramus e nyelvtana Szenci Molnár latin nyelvtanának legfőbb mintája és forrása volt, azt/eddig is tudtuk. A kutatók azonban eddig viszonylag még kevés figyelemre méltatták azt a körülményt, hogy Ramus e műve voltaképpen nem más, mint az ókori görög-latin nyelvtanirodalom módszertanának és a középkori latin nyelvtanítók számos szempontból új metodológiájának rendkívül szerencsés ötvözete. Mindaz ugyanis, amit Ramus szintaxisában a *convenientia*-ról mond, végső soron az ókori latin grammatikusok tanításainak tömör összefoglalása. Ám amit a *rectio*-ról tanít, az már teljes egészében a középkori latin nyelvtanirodalomból került művébe. A *rectio* fogalmát ugyanis ily módon az ókori nyelvtanírók még nem ismerték. Azt ugyan már ők is megállapították hogy bizonyos szók, főleg igék, bizonyos meghatározott szavakat kívánnak maguk mellé a mondatba (*poscunt*, vagyis „követelnek”). Így például a tranzitív igék accusativusban álló névszót, az emlékeztést jelentők pedig genitivust és így tovább), ám a mondatbeli függésnek behatóbb elemzésére még nem vállalkoztak. De a XII. századtól kezdve, az egyre jelentősebb mértékben megújuló logikai kutatások ösztönzésére, a latin nyelvtanok írói is mind behatóbban kezdenek foglalkozni a mondatbeli viszonyok problémáival, a szintaktikai kapcsolatokban megkülönböztetve azt a tagot, amely vonz valamit, (ez a *regans*) attól, amit vonz. (Ez utóbbit nevezték *rectum*-nak, magát e viszonyt pedig *rectio*-nak.)

Ma már egyre világosabban látjuk, hogy a középkori logikák és szintaxisok ezzel kapcsolatos megállapításaiban a *relációs logika* csírái rejlenek, s hogy innen, Ramus logikai és grammatikai művein keresztül is vezet az út Leibnitzig, aki először ismerte fel a logikai relációk merőben új voltát, előkészítve az útját a logika századunk elején kibontakozó forradalmának, amely Russell és mások működése nyomán teljesedett ki, s lett egyik alapelemévé korunk tudományos világképének.

7.) Befejezésül futtában szeretném itt még szóba hozni Szenci Molnár nyelvtanának az *accentus*-ra vonatkozó megállapításait. (i.m.36). Legutóbb Szathmári István elemezte ezeket igen alaposan abból a szempontból, hogy Szenci Molnár ezzel kapcsolatos tanításai mennyiben tükrözik irodalmi nyelvünk fonológiai rendszerének ekkori állapotát. (Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest 1968. 179 sk.) Van azonban e fejezetben ezenkívül néhány más megállapítás is, amit szintén bizvást tekinthetünk korszakalkotó kezdeményezésnek. Amikor ugyanis Szenci Molnár megállapítja, hogy a magyar magánhangzók írásában az *á é i ó ú* betűjele fölé tett vonás (*virgula*) e magánhangzók hosszúságát jelöli, egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy egyes esetekben e vonás több magánhangzó hosszúságát is mutatja, mint azt a *látását, vénségét* szavak írása is elárulja. Vajon miért tartotta szükségesnek ezt megállapítani Szenci Molnár? Nyilván azért, mert a görögben vagy a franciában, vagy akár a latin prozódiaiban is egy-egy szó írásában általában csak egy ilyen vonást lehetett alkalmazni, hiszen ez az írásjel e nyelvek magánhangzóinak lejegyzésében a *nagyobb nyomaték*kal ejtett, vagyis a *hangsúlyos magánhangzó* helyére hívta fel a figyelmet. Mármint a rendkívül élesszemű Szenci Molnár ráeszmélt arra, hogy a magyarban nem így van. Hiszen nem egyszer előfordul, hogy egyes szavak minden magánhangzójának hosszúságát jelöli e *virgula*. A magyarban tehát nem ugyanaz a funkciója e diakritikus jelnek, mint az említett nyelvekben, ahol is e vonás egy-egy szó lejegyzésében csak egyszer fordulhat elő, hiszen a hangsúlyt jelöli, s egy-egy szónak általában csak egy szótagja lehet hangsúlyos, még pedig mindig csak az, amit e vonás külön is megjelöl. Mindebből azt következtethette volna Szenci

Molnár, hogy a magyarban a szavak hangsúlya független a magánhangzók hosszúságától, s hogy nyelvünk szavainak lejegyzésében éppen ezért a hangsúlyt semmiféle írásjel sem jelöli. Hogy azonban mely szó hangsúlyos a külön ejtett magyar szavakban, s mely szótag nyomatékos az egyes szólamokban, azt Szenci Molnár még nem kutatta, de mások sem vizsgálták ezt elég behatóan, még évszázadokig, hiszen tudjuk, hogy voltaképpen Arany János volt az első, aki 1848-ban „A magyar nemzeti versidomról” címen írt nevezetes tanulmányában fejteti ki először teljes világossággal, hogy mik a magyar hangsúlyozás alapvető törvényszerűségei. Jól tudjuk, hogy e kérdésnek nemcsak a nyelvtanirodalom szempontjából van nálunk jelentősége, hanem nemzeti verselésünk törvényszerűségeinek feltárása szempontjából is. Külön beható tanulmányozást érdemelne annak a felderítése, hogy miért késett oly soká e rendkívül fontos probléma megoldása, s hogy miért nem volt sokáig méltó folytatása annak a zseniális kezdeményezésnek, amely mint annyi más, szintén Molnár Albert nevéhez fűződik.

Hogy mit sejtett meg Szenci Molnár a hangsúlyos magyar verselés törvényszerűségeiről, azt főleg Gáldi Lászlónak emlékezetes, 1958-ban megjelent monográfiája óta egyre világosabban kezdjük látni. S hogy a jambikus lejtés mennyiben egyezik, s mennyiben különbözik a nemzeti versidomú sorok lüktetésétől, annak még behatóbb vizsgálata, úgy érzem, az eljövendő magyar verstani kutatásoknak egyik legizgalmasabb feladata lesz majd. Annyi kétségtelen, hogy a görög-római és a nyugat-európai versformák ritmikai törvényszerűségeinek, valamint a magyaros verselés szabályszerűségeinek kontrasztív jellegű szembesítése el sem képzelhető Szenci Molnár Albert zoltárfordításainak még további beható elemzése nélkül: De ugyanígy szükség lesz majd arra is, hogy feltárjuk a magyar hangsúlyozás felismerésére irányuló erőfeszítések korábbi kudarcainak hátterét, s hogy feleletet tudjunk adni arra, miért csak Arany János tudott először megbirkózni a feladattal, több mint két és fél évszázaddal Szenci Molnár zseniális megsejtései után.

Befejezésül csak annyit, hogy Szenci Molnár szótárírói és nyelvtanírói munkássága európai, főleg pedig keleteurópai mértékkel mérve is igen jelentős. Az ő erőfeszítései csillantották fel a reményt, hogy hazánk is fel tud zárkózni a fejlettebb nyugat-európai népek nyelvtudománya mögé.

IRODALMI NYELVÜNK SZENCI MOLNÁR ALBERT
SZÓTÁRAINAK A TÜKRÉBEN

1. Az első kérdés, ami e cím hallatára felmerülhet bennünk, kétségtelenül az, hogy vajon jogosult-e már a XVII. században magyar irodalmi nyelvről beszélni; továbbá: Szenci Molnár Albert életműve alkalmas-e ilyen jellegű vizsgálatra; és végül: szótárainak egymást követő kiadásai mondhatnak-e valamit a jelzett tárgykörben.

A) Az utóbbi néhány évtizedben megnőtt az irodalmi nyelv általános elméleti kérdéseivel, kialakulásával és mai problémáival foglalkozó kutatások száma, — úgy-hogy már-már az irodalmi nyelv történetének vizsgálatáról mint önállósult diszciplináról beszélhetünk. Különösképpen érvényes ez a közép- és kelet-európai országokra — köztük hazánkra —, amelyekben politikai, társadalmi és egyéb okok folytán az irodalmi nyelv sok küzdelem árán viszonylag későn véglegesült, nem egy esetben a nemzeti függetlenségért való harcot is jelentve (l. általában: Actes du VIIIe Congrès de la Fédération International des Langues et Littératures Modernes. Langue et Littérature. Paris, 1961.; Bojtár Endre: A kelet-európai típusú újabbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése: MNy. LX, 332—44, bő cseh, lengyel és orosz irodalmi utalással; a román irodalomból Boris Cazacu, Studii de limba literară. Probleme actuale ale cercetării ei. București, 1960.; A. Rosetti—B. Cazacu, Istoria limbii române literare I. De la origine pînă la începutul secolului al XIX.-lea. București, 1961.; — a magyar irodalomból: Szathmári István, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 11—22, problematikával és hivatkozásokkal; Hexendorf Edit: MNy. LXVII, 106—9, 248—9 [szemle]). És bár ma sincs teljes egyetértés még az irodalmi nyelv értelmezését; a nyelvi rétegek között elfoglalt helyét; kialakulásának megindulását és létrejöttének körülményeit; a mára vonatkoztatva pedig a regionális köznyelvekhez való viszonyát illetően stb. sem — mégis mind az elméletet, mind a kutatómódszereket, mind a magyar irodalmi nyelv történetét tekintve vannak olyan szilárdnak mondható eredményeink, amelyekre támaszkodva — a fontos részletekben — előbbre léphetünk.

A továbbiak megértése végett két dologra emlékeztetnem illetve utalnom kell. Egyrészt arra, hogy irodalmi nyelven nem a szépirodalom nyelvét értem, hanem az igényesebb írásbeliségben, elsősorban a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típust. Továbbá: egy kissé leegyszerűsítve a dolgot, az irodalmi nyelv úgy jön létre, hogy az egyes népekben fejlődésük során a megfelelő gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. tényezők hatására feltámad az igény egy olyan egységes(ebb) nyelvi típus kialakítására, amely az addig kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvi változatban beszélőknek és íróknak különböző társas (elsősorban írásbeli) érintkezését megkönnyíti. A nyelvi egységesülés és normalizálódás pedig egy kis magból kiinduló folyamat, amelynek során előbb az úgynevezett formai (tehát a helyesírási, hangtani és alaktani), majd — jóval később — az úgynevezett

tartalmi (vagyis a szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai) jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, és — lassanként e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. — Másrészt — az eddigi kutatásokra támaszkodva és nagyon summázva — arra is hadd utaljak, hogy a mi esetünkben az irodalmi nyelvve egységesülés és normalizálódás intenzívebben a XVI. század második negyedében indult meg, éppen a korviszonyok, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása, a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte, a település- és népiségtörténeti változások, az önálló és felvirágzó Erdély stb.) hatására. XVI—XVII. századi nyelvtanaink azt mutatják, hogy a korszak végére kialakult nyelvi (hang- és alaktani, valamint helyesírási) kép — amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken, azaz az akkori Kassa—Sárospatak—Debrecen környékén beszélt nyelvjárás volt, s amelynek létrehozásában alapvető szerepet játszhattak az északkeleti és keleti részek református iskolái (vö. Benkő Loránd, Felv.Ir. 470) — legfőbb vonásaiban és bizonyos ingadozásokkal megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével. Ugyanakkor azonban szó- és kifejezőkészletünk rendkívül szegényes volt, hiányoztak nyelvünkéből a nagy számban keletkezett új fogalmakat kifejező szavak s a színes, változatos és hatásos stílust biztosító nyelvi-stiláris eszközök, valamint a kialakult hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos. A felvilágosodás és vele együtt a nyelvújítás, majd a reformkor — s benne Vörösmarty, Arany, Petőfi stb. — sokoldalú hatásának köszönhető, hogy a jelzett problémák megoldódtak, és hogy a múlt század közepére kialakult irodalmi nyelvünk. (Részletesebben l. általában: Bárczi Géza, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. passim; a XVI—XVII. századra vonatkozólag: Szathmári István i. m. passim; a XVIII. század utolsó harmadát illetően: Benkő Loránd, Felv.Ir. passim.)

B) Már az eddig mondottakból is kikövetkeztethető, hogy a XVI—XVII. században intenzívebbé váló nyelvi egységesülésnek és normalizálódásnak aktív részese volt Szenci Molnár Albert. A szülőföldje, népe, anyanyelve iránti szeretettől, nem mindennapi képességeitől és tudásvágyától, továbbá itthon és a legjobb külföldi egyetemeken szerzett alapos felkészültségétől indítatva ugyanis — mint ismeretes — elsőként méri fel, és elsőként rendszerezi nyelvünket a maga egészében: szó- és kifejezőkészletét szótáraiban; hang-, alak- és mondattani, valamint helyesírási jelenségeit grammatikájában. Ezenkívül megjelenteti költői ihletettséggű zsoltároskönyvét, „megjobbítja” a Károli-bibliát, új filozófiai-teológiai szaknyelvet hoz létre Kálvin Institutio-jának magyar nyelvű kiadásában, számos vallási tárgyú munkát fordít és ír. Módja volt tehát mind a korabeli tudomány, mind pedig a gyakorlat felől beleszólni — mindenekelőtt: írott — nyelvünk alakulásába.

C) Szótárai két szempontból is alkalmasak irodalmi nyelvi célú vizsgálódásokra. Egyrészt — mai ismereteink szerint — életében három, halála után még két ízben láttak napvilágot, és az újabb kiadásokban szinte mindig korrigálta illetőleg gyarapította a szó- és kifejezőkészletet (erről részletesebben l. később is). Másrészt — mint nyelvtanában — rendszerint megadja az egyes szavak alakváltozatait, és nem egyszer „idem” jelzéssel utal a jelentésre, vagy a „vide” szóval arra a másik változatra, ahol a jelentés megtalálható.

Márpedig a nyelvtudósoknak, íróknak, költőknek az olyan munkái, amelyekben saját írásukat vagy más szerző szövegét átjavítják, kiigazítják, korrigálják stb. — roppant jelentősek a stilisztika, a nyelvművelés mellett az irodalmi nyelv története számára. Az eredeti megfogalmazású szövegek tudniillik általában többé-kevésbé

spontán megnyilatkozásai a szerzőnek. A nyelvtenak már a nyelvhasználat tudatos mérlegelését, sőt az illető szerzőtől elfogadott változat vagy változatok rögzítését jelentik, de — nem a közvetlen nyelvhasználat közben, hanem egy nyelv szabályainak a megállapítása érdekében, tehát mintegy elvonatkoztatva a közvetlen nyelvhasználat-tól. Az említett javításokban, korrigálásokban viszont a spontán és a tudatos elem párosul, pontosabban: a tudatosság érvényesül a spontán nyelvhasználat közben. Ilyenformán az efféle szótárak hűségesebben tükrözik az illető szerzőnek, sőt — bizonyos korlátokkal — a kornak a fegyelmezett, az írott nyelv és az — alakuló — irodalmi nyelv normáit is figyelembe vevő valóságos nyelvhasználatát. Az a körülmény pedig, hogy a szótáriró a szójelentés közvetlen megadása helyett egy másik szó jelentésére utal, talán ez utóbbinak az elfogadottabb voltát jelzi.

Nemcsak jogosult tehát Szenci Molnár szótárait vizsgálni irodalmi nyelvünk története szemszögéből, hanem talán érdemes is, mert ezt a kiemelkedő költőt, író, fordítót és nyelvtudóst egy egészen új oldaláról mutatja meg.

2. Magam említett, Régi nyelvtenaink és egységesülő irodalmi nyelvünk című munkámban részletesen megvizsgáltam, hogy Szenci Molnár *Novae Grammaticae... Libri duo* című nyelvtenában nyelvünknek milyen — mindenekelőtt — helyesírási, hangtani és úgynevezett hangtani-alaktani jelenségeit vette számba; milyen alakváltozatokat helyezett inkább előtérbe, illetőleg ítélte el; továbbá hogy mindezt, a nyelvtenában megállapított „szabályokat” milyen mértékben érvényesítette zsoltáros-könyvében, a Károli-biblia új kiadásában és az *Institutio* fordításában (ez a vizsgálat a jelzett műveknek csak egy bizonyos kisebb részére terjedt ki, l. ott); és végül: hogy ezek alapján milyen hely illeti meg Szenci Molnár Albertet azok sorában; akik sokat tettek a magyar irodalmi nyelv kialakulásáért. Az idevágó eredményeket a következőkben összegeztem: Szenci Molnár grammatikájában — az előző enemű munkákhoz viszonyítva — nyelvünknek sok újabb hangtani, helyesírási, alaktani, mondattani, sőt stilisztikai sajátosságát „felfedezi” és rögzíti, többször megadva a használatukra vonatkozó szabályt vagy elgondolást.

Ez a grammatika több elődeinél abban is, hogy sok, elterjedt, továbbá már kiszorulóban vagy még csak alakulóban levő hangtani és alaktani változatot közöl. Igaz, hogy jobbra minősítés, nyelvhelyességi vagy nyelvhasználati megjegyzés nélkül. Ez utóbbi negatívumot azonban lényegesen enyhíti az a körülmény, hogy Szenci Molnár rendkívül jó gyakorlati nyelvérzékének és — talán — az alakuló normáknak a hatására a paradigmákban és műveiben már — az esetek többségét illetően — az egyik alakváltozatot juttatja kizárólagosan vagy kevés kivétellel uralomra. (A magyar ablatívusszal kapcsolatban például utal arra, hogy a latin *a, ab* megfelelője a mi nyelvünkben a *-tól, -től, -tül, -tül*. Ennek ellenére a zártabb *-tül* változat mindössze háromszor, a *-tül* pedig egyszer sem fordul elő ugyanott a paradigmákban, szemben az 50—60 *-tól, -től* változattal. De egyéb műveinek a megvizsgált részében is az eseteknek körülbelül csak az egyötödét teszi ki a *-tül, -tül*!)

Nyelvtani szabályait, elgondolásait általában követi műveiben, tehát ezeket normáknak, normaféléknek tekintette: — legalábbis a maga számára.

Külön ki kell emelnünk a helyesírás további alakításában betöltött szerepét. Nemcsak összefoglalta ugyanis a XVII. századi protestáns helyesírást, hanem a Heltai rendszerét követő Károlinál is továbbment. Rendezte az *u* és *v* hang jelölését, csökkentette a jelölésváltozatokat stb., s így zömben az ő műveiben terjed el az ún. protestáns helyesírás, amely Heltai örökségeként véglegesen rögzítette a hosszú magánhangzók ékezetes jelölését, a palatális mássalhangzók mainak megfelelő írását és az *sz* hang jelét. (Vö. Knieza, MHir.² 19.)

Szenci Molnár az első, aki műveivel, amelyek közül több számos kiadást ért meg (l. i. m. 229—30), addig egyáltalán nem, de mindmáig ritkán tapasztalt hatást tud kifejteni.

Minek köszönhető Szenci Molnár Albert nyelvi hatása? Úgy gondoljuk, elsősorban annak, hogy a Károli örökét folytatva — sőt talán nem túlozunk, ha azt mondjuk: továbbfejlesztve — a korábbi nyomtatványok *i-ző* nyelvjárása helyett az *é-ző*, illetve az *ő-ző*vel szemben az *e-ző* beszéd-módot választotta stb., és egy táji szélsőségektől mentes, ugyanakkor több nyelvjárás jelenségeit magában foglaló, kiegyenlítettebb, normalizálódni és egységesülni kezdő nyelvhasználati típust teremtet. — Az elmondottak alapján — a deákok kialakította nyelvhasználat mellett (l. Papp László, *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961.) — valahol itt (vagy itt is) kell keresnünk mai irodalmi és köznyelvünk bölcsőjét, induló, kezdeti szakaszát.” (l. m. 230—1.)

3. Mint már említettem, Szenci Molnár szótárai — mai ismereteink szerint — életében három ízben jelentek meg: az első kiadás, a latin—magyar és magyar—latin rész 1604-ben Nürnbergben; a második, latin—görög—magyar és magyar—latin részzel 1611-ben Hanauban; a harmadik hasonló részekkel 1621-ben Heidelbergben. Halála után 1644—1645-ben Frankfurtban látott napvilágot ismeretlen sajtó alá rendező kezéből az 1621-i kiadás magyar—latin, illetőleg latin—görög—magyar része. Utoljára Beer Kristóf adta ki a német nyelvvel kibővíve (latin—magyar—görög—német és magyar—latin—német rész) 1708-ban Nürnbergben.

Ezúttal a szótárak céljával, forrásaival, közvetlen tartalmával, feldolgozásmódjával, szó- és kifejezésanyagával, közvetlen és közvetett hatásával nem foglalkozom (l.: Melich János, A magyar szótáriródalom. Bp., 1907. 119—48; Szathmári István i. m. 169—74 és passim), csupán azokat a sajátságokat emelem ki, amelyek a nyelvi egységesülést és normalizálódást szolgálhatták.

Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy Szenci Molnár szótára, az első ily nemű betűrendes munka, lexikográfiai tekintetben eleve különbözik mai utódaitól. Tudniillik nemcsak a megfelelő magyar szavakat, kifejezéseket közli, hanem fogalmi magyarázatokat, sőt — művelődési, nevelési célkitűzéseiből eredően — új ismereteket is nyújt. Gyakoriak benne például a személy- és földrajzinevek, az irodalmi, képzőművészeti, politikai, társadalomtörténeti stb. műszavak, s nemegyszer utal a szerző magyarországi vonatkozásokra és személyes élményeire. — Mindehhez vegyük hozzá, hogy Szenci Molnár — örökké tenni vágyó, mindig többet akaró és jó filológusi egyéniségéből is következően — nemcsak a görög nyelv bevonásával gazdagította szótárát, hanem — mint Melich idézett munkájában utal rá (124) — a Németországban tanuló magyar diákoktól kivitt és a Frankfurt, Nürnberg zsidókereskedőitől talált magyar könyvekből stb. mind az 1611-es, mind a 1621-es kiadásba bedolgozott új magyar szavakat, kifejezéseket, frazeológiai jelenségeket, és gyarapította a magyarázatokat, az egyes szócikkeket. (Beer Kristóf az 1708-as kiadásba — a német nyelv felvételén kívül — szintén beiktatott eddig nem szereplő latin lexikai elemeket, de — Melich megállapítása szerint, i. m. 145—6 — magyar értelmezések csak az *a*-val kezdődő szavaknál találhatók, azután elmaradnak.) Ezenkívül jeles lexikográfusunk állandóan javította, korrigálta a már korábban összeállított anyagot, mind helyesírási, mind nyelvhasználati — mondhatnánk normatív — szempontból.

Itt jegyzem meg, hogy ezúttal csak a magyar—latin (illetőleg magyar—latin—német) részeket vizsgáltam meg: az *a* betűvel kezdődő szavakat teljesen, továbbá különböző helyekről kiragadott lapokat, az egész szótárnak körülbelül egy tizedét.

Mi jellemzi hát Szenci Molnárnak az 1611-es és 1621-es kiadásban véghezvitt módosításait?

Első helyen emlitem az életszerűségnek, a mindennapi élet (a természet, a munka, a termelés, a tanulás, a tudomány, a hétköznapi beszéd stb.) szolgálatának az igényét. Ez természetesen ott munkált már az első kiadásban is. Nyilván ez készteti arra, hogy felsorolja például az *alma* címszó alatt az egyes almafajtákat: *Aprobirs*, *Birs alma*, *Boriző alma*, *Eleve erő alma*, *Hegyes alma*, *Igen edes alma*, *Kerekded alma*, *Leany czező alma*, *Muskataly alma*, *Mohos alma*, *Puha alma*, *Telelő alma*, *Vadalma*. Ezért veszi fel minden bizonnyal a második kiadásba az efféle kifejezéseket: „Ha akarja jó, ha nem, *ámlássá*”; „*Kakasszokor* és *Kakasszollasskor*; *kajálni* *bajálni* 'vociferari'”; stb. és az ilyen szólásokat, közmondásokat: „Alanő mint az ökör farka”, „Nem álmot hivelyezec, hanem igazat mondoc”, „Az szegeny ember étele helyettis aluszic”, „Az Aszszony embernek hoszszu a haja, de rövid az elmeje”, „Megód magad szakálás aszszontól”, továbbá a harmadik kiadásban: „Agszo degiz”, „Bódog az kinec kezében Kacza” (*'kacz manus parvula'*, a közmondás jelen-

tése: 'boldog az, aki megteheti, amit akar'). (Megjegyzem, hogy a szótárakban az *ő* és *ó* hang jele *o* betű és felette *e*. Itt — ugyancsak technikai okokból — csupán *s* betűt használunk az eredetiben található ún. hosszú *s*-ek helyett is.)

Ki kell emelnünk mint számunkra különösen fontos vonást: a minél nagyobb teljességre való törekvést — amely természetesen összefügg az előző sajátsággal is. Ez elsősorban minél több szó, kifejezés, állandósult szókapcsolat felvételét jelenti (így kerül bele például a harmadik kiadásba az *Aagbog*, *Aarja az viznec*, *Aarviz* stb. illetőleg a másodikba: „Kegyelmes tolvaynác hegyes nyás alfelébe”, „Az ökor ugya ökor ha Beczbe haytyakis”). Jelenti továbbá minél több szinoníma beiktatását (pl. a második kiadásban az *Adoszedő* 'exactor, censor' mellett megtaláljuk az *Adóvető* szót is, ugyanolyan jelentéssel és megtoldva egy szókapcsolattal: *Kegyetlen adóvető*). És végül jelenti — a mi szempontunkból kétségtelenül ez a legfontosabb — az alakváltozatoknak minél teljesebb felsorolását (az első kiadásban például csak ez szerepel: *Akarhonnat*, a másodikban ott van mellette az *Akarhonna* és az *Akarhonnét* 'idem' jelentéssel; a harmadikban ezt olvashatjuk: *Aknája* vagy *akonája az hordonac*; egyszer egymástól függetlenül adja meg a szerző mindegyiknek a jelentését; máskor az „idem” a jelentés azonos voltát jelzi, ismét máskor a „vide” utal a megfelelő változatra; az is előfordul, hogy ilyenkor a jelentés csak az egyik alakváltozat esetében szerepel; például: 1. kiadás: *Kalan* 'cochlear' és lejjebb *Kanál* 'cochlear'; az 1. kiadásbeli *Kedig* 'autem' mellett a 2-ban ott található a *Kediglen* 'idem' változat is; 1. kiadás: *Alamisna* 'elemosina' ~ 2. kiadás: *Alamosna* 'ua.', vide *Alamisna*; 2. kiadás: *Kaloda* 'vinculum stb.' ~ 3. k.: *Kadola*, vide *Kalodás*).

A harmadik, nekünk szintén nagyon jelentős sajátosság a nyelvi alakok — valós vagy vélt — hibáinak a kiküszöbölésére való törekvés (a helyesírási módosításokkal ezúttal nem foglalkozunk). Ezt azonban lássuk egy kissé részletesebben.

4. Szenci Molnár nyelvének hangállapotát illetően korábbi vizsgálódásaimat ezzel zárhattam: „... nagyon közel áll mai irodalmi és köznyelvünk hangállapotához. Szinte elenyésző azoknak a jelenségeknek a száma, amelyek eltérést — de csak kisebb-fajta eltérést — mutatnak. Méghozzá ezek is csökkennek a szótárakhoz (értsd: az első kiadás két részéhez) és a zsolnárfordításhoz képest a nyelvtenban s még inkább Kálvin Instituito-jának fordításában.” (I. m. 209—10.) Most a szótár második és a harmadik kiadásának megvizsgált részében található ilyen jellegű módosítások (helyesbítések és kiegészítések) — amelyek csaknem száz százalékgig a ma felé mutatnak — mindezt csak megerősítik. Vegyük sorra őket a magánhangzós és mássalhangzós szembeállítások szerint:

a) *ő*-zés. — Ismeretes, hogy Szenci Molnár nyelvének a maitól való bizonyos fokú eltérése — minden bizonnyal anyanyelvjárásának az örökségeként — elsősorban gyenge fokú *ő*-zésében mutatkozik meg (a vizsgált részben az első kiadástól kezdve ilyen alakok fordulnak elő: *Alpörös*, *Altal ölelöm*, *Altal röpösök*, *Vöröskaposzta* stb., de *Alaja vetem*, *Arpaser* stb.). Mindamellet a két idevágó javítás közül az egyik határozottan, a másik közvetve a mai formák erősödését mutatja: 1. kiadás: *Alavalóá* (sic) *leszöc* ~ a 2. kiadástól: *Alavalová leszec*; 1. k.: *Förödö*, *Förödes* ~ a 2. k.-tól: *Feredö*, vide *Fördö*; *Feredem*, vide *Förödöm*.

b) *ü*-zés a mai *i* helyén. — Bár az első kiadásban a mai *idő* már a maga helyén így, *i*-vel fordul elő, egy szókapcsolatban mégis *ü*-s alakot találunk: *Örök üdő*. A második kiadás azonban emellett felveszi a mai *Örök idő* változatot is.

c) *i(i)*-zés *é*-vel szemben. — A föltétlen tudatos korrigálásra a legjobb példát itt találjuk. Ismeretes, hogy az *i*-zés a legkorábban kiszorult az írott nyelvből, de a beszélt nyelven nemcsak hogy megmaradt, hanem terjedt szinte napjainkig, sőt

ma is erősen tartja magát. Az elmondottak ellenére az 1. kiadásban ezt találjuk: *Alanizöc*, *Alanizes*, de később: *Bénézöc*, *Nezöm*. Hogy az előbbi nem sajtóhiba vagy elírás, azt igazolja kettős előfordulása. A 2. k. azonban természetesen kijavítja a két *i-ző* alakot is *é-zőre*. Szintén a ma felé mutat, hogy a 2. k. a *tekint* igének a *teként* mellett a mai *i-ző* formáját is felveszi (l. *Alátekintélec*). Az *Alég*-nak — bár csak utalással — a 2. k.-ban megjelenik a mai köznyelvi *i-ző* változata: *Alig* 'vix', vide *Alég*. (L. még az *-ít* képzőről mondandókat.)

d) *a-zás*. — Az *Apastal* forma mellett a 3. k.-ban ott található kétszer a mai *o-zó* *Apostol* is. Az *Asztalnac* 'strator' alatt a 2. k.-ban már ott van az *Asztalnoc* 'idem' változat.

Besorolás nélkül megemlítem még a következő, szintén mai nyelvünk felé mutató magánhangzó-módosításokat: 1. k.: *Alkoszom*, *Alkovas* ~ 2. k. ezek mellett: *Alkuszom* ~ 3. k.: ezek mellett: *Alkuvas*. — 1. k.: *Odo* 'caverna', *Odos*, *Odvas* ~ 2. k.: *Odu* is. — 1. k.: *Kamoka* ~ 2. k.: *Kamucsis*. — 1. k. *Kalmár* ~ 2. k.: *Kalamár*, vide *Kalmár*. Az összetételeket a mai *Kalmár* alatt sorolja fel, a *Kalamár* felvétele tehát csak a teljességre való törekvés érvényesítését jelenti. Úgyszintén a *Kamara* esetében, ti. a 2. k.-ban megjelenik utalással a *Kamora* változat is (de így: vide *Kamara*).

e) *Az* / kieselése. — Az úgynevezett azonszótagú / kieselése a beszélt nyelvben — mint ma is (majdnem regionális köznyelvi jelenség — vagy talán az, egyes vidékeken) — elterjedt lehetett, az írott illetőleg irodalmi nyelv viszont már korán a norma megsértését látta benne. Érthető tehát, hogy már Szenci Molnár e tekintetben is a ma irányába módosít: 1., 2. k.: *Számszeriyat lövödözöhely* ~ 3. k.: *lövödözöhely*; 1., 2. k.: *Agyódal* 'sponda' (de ugyanakkor *Oldal*) ~ 3. k.: *Ágzoldal* (sic!) 'idem' is. A fentieket igazolja — igen érdekesen — a *hónap* szó alakulása: 1. k.: *Holnap* 'mensis'; *Holnap* 'cras', vide *Honap*; *Honap* 'cras' ~ 2. k.: *Holnap* 'cras'; *Holnap* 'mensis', vide *Honap*; *Honap* 'cras', item *mensis* (egyébként az irodalmi nyelv erejét mutatja a következő hiperurbanisztikus forma is: 2. k.: „Igen találá a szarva között a tölgyét”).

Besorolás nélkül említék meg még két esetet: az 1. és 2. kiadásbeli *Oczállom* mellett a 3. kiadásban a mai *Oczárlom*, *Oczarolom* is megjelenik. Továbbá az 1. kiadásban szereplő *Akarmellik* a 2. kiadástól *Akarmellyic* lesz, tehát a maihoz kétségtelenül közelebb álló alakban szerepel.

Most pedig lássuk az alaktani elemekhez kötött hangtani jelenségeket.

a) A 3. személyű birtokos személyrag. — Bár most viszonylag nem nagy anyagot néztem át, mégis azt hiszem, hogy említett korábbi vizsgálódásom eredményét, amely szerint „a harmadik személyű birtokos személyrag *é*-je helyén — igaz, hogy következtelenül — *i* szerepel az esetek kisebb részében” (i. m. 211), az *é*-s alakok javára tovább kell korrigálnom. Erre mutat egy nem lényegtelen módosítás: az 1. kiadásban ugyanis ez áll: „Arpa ki embernek *szemin* kél”, a 2. kiadástól azonban már az *é-ző szemén* olvasható.

b) A *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től*; *-ból*, *-ből* rag. — E tekintetben is találkozunk egy mai irányban történő javítással: az első három kiadásbeli *Atyánkrúl való rokoninc* a 4. és 5. kiadásban *-ról* formájúvá lesz. Azonban nem hiába csak a XIX. és XX. század fordulója körül állandósul a mai zártabb *ó*, *ő*-s forma, Szenci Molnárnál csupán ezen a területen találkozunk a maitól elütő módosítással: 1. k.: *Önnön magatul* (de alatta: *Önnön magatól való*) ~ 2. k.: mindkét esetben *magatul*. Aztán: 2. k.: *Árpából fött ital* ~ 3. k.: *Arpából fött ital*.

c) Az *-ú*, *-ű* képző. — Bár korábbi vizsgálódásaim szerint az *-ú*, *-ű* és a nyíltabb *-ó*, *-ő* változat Szenci Molnár nyelvtanában és írásaiban körülbelül egyenlő arányban fordul elő (i. m. 215), az egyetlen módosítása a ma felé mutat: 1., 2. k.: *Leány czeecző alma* ~ 3. k.: *Leany czeeczű alma*.

d) Az *-it* képző. — Hogy a mai *-it* változat terjed az *-ét*-tel szemben, azt két példa is igazolja. Az *Ahétatos*, *Ahétozom* mellett a 2. kiadásban ott található az *Ahitozom* 'idem' és a 3. kiadásban az *Ahitatoss*. Az *Alétom* mellé a 2. kiadásban felveszi Szenci Molnár az *Aleytam* 'idem' és az *Alitás*, *Alitom*, vide *Alétom* változatot is.

Csupán az érdekesség kedvéért említem meg végül — jóllehet ez esetben nincs szó semmiféle módosításról — azt, hogy Szenci Molnár figyelmét nem kerülték el a nevek, közelebbről a keresztnemek sem. Az első kiadásban ezt találjuk: *Katalin*, *Katarin*, *Katus*, a másodikban meg ezt: *Örse*, *Örsic*, *Ersebet*. Ha ehhez hozzávesszük, hogy nyelvtanában meg a méltóság-, foglalkozás- és egyéb neveknek a családnévvé válásáról stb. ír (i. m. 194), akkor elmondhatjuk, hogy a névtudománynak is van még kiaknáznivalója bőven Szenci Molnár műveiben.

Az elmondottakat így összegezhettük: Szenci Molnárnak egymást követő szótárkiadásain végzett módosításai új oldalról erősítik meg korábbi megállapításunkat: ti. azt, hogy a XVII. század első évtizedeinek ez a kimagasló egyénisége sokat tett az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulásáért is.

MONDATSZERKESZTÉSI SAJÁTSÁGOK SZENCI MOLNÁR ALBERT NAPLÓJÁBAN

Kerek száz évvel ezelőtt Arany János mint a Szépirodalmi Figyelő szerkesztője azt állapította meg, hogy „a magyar nyelvészkedés tüzetesebben és nagyobb szenvedéllyel lát dolgához; ... mélyebben igyekszik behatni a nyelv természetébe, fürkészi sajátságait, bonczol és hasonlít, rendszerez, osztályoz; egyszóval többé-kevésbé tudományos álláspontra törekszik. De ... sajnálattal vesszük észre — mondja tovább, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak *teste* körül forog; a mi azoknak, s így a nyelvnek is, *szelleme* volna, a szavakkal élés, igaz magyarosság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellőzöttnek, művelés nélkül hagyottnak mondható.” (*Összes munkái*. Franklin Társ. kiad. 1900. V:391—2)

Ez az elmarasztaló megállapítás a magyar mondatattanról az elmúlt száz év során sok tekintetben túlhaladottá vált. Igen jelentős monográfiák, kisebb-nagyobb cikkek tömkelege tárta fel a mondat különböző sajátságait. (Gondoljunk akár csupán az utóbbi évek szaktudományi termésére, akár a korábbi évtizedekre.) Alapos részletekig ismerjük ma már a mondat nyelvtani szerkezetét, s aligha lehet olyan magyar mondatot kimondani vagy leírni, amelyet ne tudnánk elemeire bontani s a szétbontott elemeket megfelelő rendszerbe, rendszersorokba igazítani. De az is igaz, hogy ezzel az iskolai terminológiában „mondatelemzésnek” nevezett eljárással az Arany János hiányolta feladatoknak csak egyik, kisebbik felét végeztük el.

Kétségtelen ugyan, hogy azt a munkaeszközt, amelyet nap mint nap használunk, amellyel dolgozunk, csak úgy ismerhetjük meg alaposan, ha tisztában vagyunk legapróbb alkatrészeivel is, ha pontosan tudjuk azok helyét, szerepét. Ezt pedig akkor látjuk világosan, ha a szerkezetet szétbontjuk. Ez azonban még csak kiindulás, de nem biztosíték a szakismerethez, hiszen a tájékozatlan kisgyerek is ügyesen szét-szedi nemcsak a játékautót, hanem az ébresztő órát is; mint ahogy a kezdő motoros is ki tudja szerelni a hengerfejet vagy a karburátort. De szakemberré vagy éppen-séggel a szakma avatott művészévé csak akkor válik, ha a laikus számára értelmetlen sok-sok csavarnak, keréknek ismeri pontos helyét, látja funkcióját, s így biztosítani tudja a szerkezet zavartalan, sima, tökéletes működését.

Azt hiszem, ez a banális hasonlat is világosan kifejti, hogy a magyar nyelvtudománynak, s ami nem kevésbé fontos, az iskolai magyartanításnak van egy nagy adóssága: az információ átadás, a nyelvi közlés nélkülözhetetlen egységének, a mondatnak megszerkesztéséhez szükséges tudnivalók alapos, részletes feltárása és rendszerezése. Erről utal Arany János előbb idézett szavaiban, és ezt kell hiányolnunk mai napig, amikor ceruzát vagy golyóstollat rágyva nekiülünk, hogy akár egy egyszerű levelet, híradást vagy bármi más mondandót megfelelő formában papírra vethessünk, ill. elmondhassunk.

Ilyen és ehhez kapcsolódó nyelvész-pedagógus gondok, gondolatok foglal-

koztattak akkortájt, amikor a 400 éves évforduló s egy megtisztelő felkérés arra készítetett, hogy Szenci Molnár Albert életművével közelebbről is megismerkedjem.

Az irodalomtörténet, a nyelvtudomány vagy művelődéstörténet szempontjából számottevő és méltányolt művek mellett engem a hétköznapi percnyi szüneteiben papírra vetett, olykor igen jelentéktelennek tetsző, apró írásfoszlányok ragadtak meg elsősorban; azok a feljegyzések, amelyeket naplója, naplótöredéke gyanánt őrzött meg az utókor.

Szenci Molnár Albert műveinek korabeli és történeti értékét elég sokan méltatták és méltányolták, s e jubileum kapcsán is újra értékelték. Ilyen kérdésekkel nem kívánok foglalkozni. De abból a pusztán tényből, hogy Szenci Molnár Albert művei mennyiségileg is imponálóan tekintélyesek — főleg életkorához és életkörülményeihez viszonyítva — szükségszerűen arra kell következtetnünk, hogy szerzőnk kiváló mestere, művésze volt a tollnak, tehát a mondatszerkesztésnek is. Így kapcsolódik Szenci Molnár Albert életműve azokhoz a nyelvtudományi kérdésekhez, amelyekről bevezetőmben szóltam.

Tehát azt a kérdést, amellyel most Szenci Molnár Albert írásai, közvetlenül naplója alapján (vagy akár úgy is mondhatnám: naplója ürügyén) megvilágítani próbálok, így jelölhetném meg pontosabban: milyen mondatszerkesztési tanulságokkal jár Szenci Molnár Albert naplója, naplójának ilyen szándékú tanulmányozása.

Üssük fel ezeket a hol magyarul, hol latinul írt feljegyzéseket! Minduntalan ilyen mondatokat találunk bennük: (Az idézeteket *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiad. Dézsi Lajos, Bp. 1898. alapján közlöm.)

„Eljutott Rédei úr. Adatott nyolcz forintot.” (1615. jan. 16.) „Ebédelletem Christóf Lochner-nél, doctornál Borsdorfba mentünk.” (1614. okt. 26.) „Innen visszafutamodtunk tatártul féltünkben.” (1613. okt. 13.) „Itt egyideig voltam szállásán Patai Máthénak, míg Erdélybe kiszitótték.” (1615. jan. 16.) „Itt az úr ő nagysága Lorántfi Mihál egy katonát adván mellém, Szöcs Mátét, kísértetött.” (1613. okt. 8.) „Interim ego iter adornans in inferiorem partem Ungariae et Transylvaniam, relicta familia Samariae.” (1614. dec. 10.) „11 Novembris abii Comaromio cum sarcina residua; Samariam veni 12. Novembris. (1614. nov. 11—12.) „1. Decembris accepi a domino Sculteto affini magnifico 20 aureos et aureum florenum 5 ducatos ponderantem et sic redii Vienna ad meos 5. Decembris, ubi meos laetus hilaravi.” (1614. dec. 5.,

Vegyes nyelvűségénél fogva is érdekes ez a mondat:

„Hic cum domino Andrea Csipkés coenavi apud dominum capitaneum Kovács Boldizsár kinek felesége Fáy István mostoha leánya.” (1614. dec. 19.)

Ezekből a valóban csak ötletszerűen kiragadott mondatokból legelsősorban, legszembeeszköbben a mondatok egyszerűsége, rövidsége és világossága tűnik ki. Ezt a mondatszerkesztési sajátyságot — a műfaji adottságok figyelembevételével — is — kezdetleges, iskolás írásmódnak lehetne nyilvánítani. Am ha gondosabban, figyelmesebben szemléljük meg ezeket a mondatokat, jóval többet is vallanak. Hogy is szólt az egyik, talán legegyszerűbb, legrövidebb mondat? „Innen visszafutamodtunk tatártul féltünkben.”

Minden kisdíák meg tudja mondani, hogy ez egy egyszerű bővített mondat; az (ún. rejtett) alanyon és állítmányon kívül két határozói bővítmény van benne. Azt sem nehéz megállapítani, hogy az egyik az állítmánynak helyhatározója (*innen*), a másik pedig okhatározója. Ma így mondanánk: *mert féltünk a tatártól*.

Érdemes azonban ezt az okhatározós szerkezetet egy kicsit közelebbről is szemügyre venni. Lehetetlen itt fel nem ismernünk azt a szerkezeti sűrűséget, tömörséget, amely ebből a kis mondatból kicsendül, s amely — mint azt Németh László is megállapította műfordító munkája közben — a magyar nyelvnek egyik jellemző

vonása és erőssége. Csak éppen nem élünk vele eléggé. Igaz, a mai magyar nyelvben már inkább csak egyes megmerevedett szóalakokban, kifejezésekben élnek az ilyen deverbális névszók: *éltében, ijedtében, fogytán, holtig, röptében, vágtdában; léptenyomon, jártában-keltében* stb. Nagy kár volna azonban, ha teljesen feledésbe merül-nének, hiszen napjainkban inkább, mint valaha, érvényes a nyelvvel, pontosabban nyelvhasználattal mint kommunikációs eszközzel szemben támasztott kettős követelmény: a rövidség és pontosság. Csakhogy a rövidség és pontosság egymással ellentétes irányban ható tendenciák. A rövidség gyakran pontatlanságot eredményez, amint ezt a mindennapi élet sok-sok félreértése igazolja. A pontosságra törekvés pedig gyakran terjengőssé nyújtja a mondandót. Erről leginkább a tudományos vagy hivatali szövegek tanúskodnak. Ritkán adódik rövidségnek és pontosságnak olyan szerencsés találkozása, mint Szenci Molnár Albert idézett kis mondatában.

Első tanulságként tehát máris leszűrhetjük azt a tételt, hogy Molnár Albert szerencsés kézzel ragadta meg, és példamutatóan használta fel azt a nyelvi képződményt, amelynek származása és funkciója ugyan többféleképpen is magyarázható, de leginkább melléknévi igenévnek tekinthető. (Így az új *Történeti Etimológiai Szótár* ilyen típusú címszavai; vö. pl. *holt*.) Tömörítő ereje, stilisztikai értéke egyrészt nyilván onnan van, hogy igenévi, tehát az igére jellemző cselekvő mozgalmasságot, másrészt névszói, közelebből meghatározó sajátságot hordoz magában. De nem közömbös az a vonása sem, hogy nemcsak melléknévként, hanem (mint Molnár Albertnél is) főnévként is használatos. Végül mondatba építve, határozói szerepében komplex, összetett jelentése van, nem csupán egy, hanem több határozói körülmény kifejezésére is alkalmas. Idézett mondatpéldánk *féltünkben* szava nem csupán a cselekvés okát fejezi ki, hanem egyúttal a cselekvő állapotára is utal. Ugyanígy a Dankó—Pósa közismert nótásor „Most van a nap *lemenőben*” határozója az állapotjelölés mellett időfogalmat is jelöl; vagy Juhász Gyulának ebben a verssorában: „A szelid Ábel hívja *nyugovóra*” állapothatározói és eredményhatározói körülményt is kifejez az igenév. (Szenci Molnár Albert nyelvhasználatában nem ez az egyetlen előfordulása a tárgyalt szerkezeti formának. A zoltárfordításokban is találunk ilyen sort: „... egész éjjel sírtomban”.)

Tudvalevő, hogy a latin nyelv jól ismeri a participiumos szerkezeteknek az előbbiekhöz igen hasonló tömörítő sajátságát. Szenci Molnár Albert is ismerte és használta. A naplóban is jócskán találunk ilyen szerkesztésű latin mondatokat. Pl. „28 Septembris (1614.) firmandae valetudine causa abii Ujvár.”; „... examine finito, venimus in arcem vicinam Grimnitium ad lacum...” (1615. jún. 17.); „Interim ego iter adornans in inferiorem partem Ungariae et Transsylvaniam, relicta familia Samariae.” (1614. dec. 1.); „... venerunt legati Comarienses me petituri ab hero Pastore Dániel Nemesnépi, Szana Máté, Mészáros Mihály, Rákóczi Benedek.”

Hogy ezek és a hasonló latin szerkezeti formák hatással voltak-e Szenci Molnár Albert magyar mondatfűzésére, sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható. Indukáló, fejlesztő hatásuk bizonyára volt, de Molnár Albert szerkesztési készségének közelebbi indítékát, mondatfűzési technikájának csiszoltságát — felfogásom szerint — nem a latin vagy más idegen nyelvek hatásában, hanem egészen másutt, mélyebb gyökerekben lelhetjük meg.

Szerzőnk levelezésében fennmaradt legidősebb bátyjának, Molnár Benedeknek egy levele. Molnár Benedek a szenci iskolát kijárva, otthon maradt a családban, hogy öregedő atyjával megossza a népes család eltartásának gondját. A levél így szól:

„Kívánok Istentől minden testi és lelki jóknak megadását. Továbbá állapotunk felől azt írhatom, hogy jó egészségben vagyunk, mind az kik akkor voltunk, mikor itthon voltál; meg Isten által

egyvel többen vagyunk. Ismeg életünk felől azt írhatom, hogy nagy szegénységben vagyunk mostan, de azért mindazáltal nehéz néven ne vegyed, hogy illen szűkségedkoron semmit nem küldhetünk, mert bizonyára hogy mink is szegénik vagyunk, de azért el ne szűnjél attól a dologtól, hogy levelet, valamikor hallasz ide jövő embert, hát mindenkoron írj, netalám valamikor Isten jobban adja itthon is dolgunkat, hogy bévebben leszünk költséggel, hát küldünk. Nagyörömost volnánk most is rajta, ha küldhetnénk, mert bizonyára ettől az német díjaktól el mennénk külden, ha volnat (így!) mit. [Bekezdés] Továbbá én is magam felől azt írhatom, hogy hála Istennek, hogy jó egészségben vagyok, melyet kívánok Iste(n)től teneked is; azért, jó öcsém, megbocsásd, hogy az mire engem kértél volt, hogy egyiknek is nem tehetem szerit; továbbá Isten adjon minden kívánságod szerint jó előmenetelt az tanuságban; Isten tartson és á(l)gy(on) meg minden jó szerencsével. Én írtam, te szegén bátyád, az mint tu(d)tam, azért megbocsásd, ha valami vétek vagyok az írásban, mert ezt csak sietve írámkvest, azért légy jó egészsé(g)ben..." (Vö. Dézsi i. m. 89).

Ennek a levélnek közvetlen hangja, a mondatjelentések világos egyértelműsége, a mondatfűzés mesterkéletlen gördülékenysége kétséget kizáróan arra mutat, hogy a Molnár családban (esetleg szűkebb vagy tágabb környezetében) benne élt a jó mesélő, elbeszélő készség. Nem meglepő ez. A mintegy száz éve megindult magyar néprajzi gyűjtés során sok-sok mesélő kedvű és tehetségu férfi, nő bukkant fel az ismeretlenség homályából. Érdemesnek látom ezért, hogy ideiktassak a magyar folklórtörténet első jelentős termékéből: Kriza János Vadrózsák c. gyűjteményéből egy kis meserészletet:

„No fiam, látod-e tova azt a nagy fehér tót, möny el oda éppen álló délbe, bujj meg egy fa alá, oda minden álló délben megjelenik három szép tündérlány, olyan szépök, hogy a napra lehet nézni, azokra nem, galamb képbe jelennek meg, mikor a marthoz érnek, átalbuknak a fejükön, mingyá lányok lösznek, levetkőznek, a gúnyájukat lerakják a martra, te akkor mönny oda, kapd el azét, amelyiket szüved leginkább szeret, fuss ide haza véle, de jól vigyázz, vissza ne nézz, akárhogy kiált-sanak, mert ha visszánépsz, hidd meg, hogy elér, jól pofon vág, a gúnyát is elvolszi tölled.” (Kolozs-vár, 1863. 457—8).

Annak megjegyzésével, hogy akármilyen más népmeséből is választhattam volna idevágó, igazolást kereső részletet, hiszem, hogy nem csupán szubjektív ráérzés az, ami a két idézett szöveg: Molnár Benedek levele és Kriza meséje között összefüggést, mi több egyező vonásokat láttat velem.

Mik ezek az egybevágó sajátságok?

1. A mondatjelentésnek világos, könnyen áttekinthető egyértelműsége;
2. A nyelvi jeleknek (szóknak) mint mondatépítő elemeknek a magyar nyelvtani rendszer szerint ismert és elismert, szabályos szerkezetekké illesztése;
3. A szövegmondás könnyed, természetes folyását biztosító jóhangzás és ritmusosság.

Ezek a pusztas felsorolásban általános, nem sokat mondó jegyek a részletesebb kivetítés során, megnagyítva válhatnak érzékletesebbé, meggyőzőbbé. Kíséreljünk meg legalább egy-két ilyen mikroszkopikus mintavételt. (A teljesebb, részletező elemzés megannyi külön-külön tanulmányt igényelne.)

A jól érthető, világos mondatfűzésnek csupán egyetlen alapvető követelményére utalok; arra, amit a modern nyelvtudományban aktuális (vagy funkcionális) mondattagolásnak (functional sentence perspective) szoktak nevezni. (Az ezzel kapcsolatos problémákkal 1970-ben Csehszlovákiában, Mariánské Lázněben foglalkozott tíz ország ötven nyelvésze.) Ezen a megjelölésen azt a mondattagolási elvet értjük, amely szerint a „szabad” szórendű mondatrészek sorrendjével és a mondat hangsúlyozásával, hanglejtésével ki tudjuk jelezni a mondat lényeges közölnivalóját. (Vö. Elekfi L. beszámolóját az említett vitáról. Magyar Nyelvőr 1971:126.) Lényegében arról van tehát szó, hogy szórenddel, intonációval mint a mondatalkotás esz-

közeivel tudunk minősíteni, értékrendileg különbséget tenni a mondatba foglalt közlésnek új, fontosabb, illetőleg az előzményekből, adott helyzetből amúgy is ismert, tehát kevésbé lényeges, esetleg mellőzhető elemei között. Igen figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Veres Péternek egy megjegyzése, amellyel írói munkamódszeréről, közelebről mondatszerkesztő műhelyéről vall:

„...mondataimat a látomás vagy a gondolat belső tartalma szüli és nem valami tudatos stílustörekvés. Soha se gondolok arra írás közben, hogy hosszú-e vagy rövid az a mondat, amit leírtam. Majd az újraolvasásnál a javítgatásnál aztán a túlszúfolt, illetve zavaros vagy bizonytalan mondatokat megpróbálom jóraigazítani. De még ekkor se és úgyszólván sohasem gondolok a nyelvtani helyes-ségre, hanem inkább csak az értelmi tisztaságra, világosságra törekszem. A tudós számára nagyon érdekes lehet az a megfigyelésem, hogyha hiányérzetem van egy kész mondatnál, elsősorban a belső értelmi egyensúlyt keresem, és nem gondolok arra, hogy vajjon nem az-e a baj, hogy hiányzik az alany vagy az állítmány. Ezért aztán a javítgatásaim se a nyelvtani szabályok alapján, hanem az értelmi szükség és természetes nyelvérzékelem szerint történik.” (Új Hang III./1954/:126.)

Veres Péternek ezt az írói műhelytitkot eláruló vallomását annál fontosabbnak tartom, minthogy meggyőződéseim szerint az ő írói készsége ugyanabból a talajból sarjadt ki, amelyikből Szenci Molnár Alberté, a népi mesélés, elbeszélés talajából. Mindketten ennek tejjével táplálkoztak, és nőttek magasba. (Féja Gézának a Kortársban megjelent megemlékezését olvasva, örömmel állapítottam meg, hogy ezzel a felfogással nem állok egyedül. Vö. Kortárs XVIII 1974/:1188.)

Amit a szárnyaló tehetség ösztönös megérzéssel, játszi könnyedséggel ér el, azt az írás gyalog járó iparosai csak lassan kullogva, sok-sok tanulással, gyakorlással közelíthetik meg. Magyarán szólva, korántse higgyük azt, hogy a mondat-szerkesztésnek valamiféle természetes, magától értetődő sajátságával állunk szemben.

A funkcionális mondattagolás alapelemeit ugyan mindenki ösztönösen sajátítja el anyanyelvén. Egy egyszerű példa: „Hova mész holnap délután?” Erre a kérdésre teljesen pontos, egyértelmű válasz az, hogy „Moziba”, e helyett a nyelvtanilag szabályos, hiánytalanul teljes, de iskolásan tankönyvízü mondat helyett: „Holnap délután moziba megyek”. Ilyet nem használunk a beszélt nyelvben. De a már egy kicsit igényesebb nyelvhasználatban minduntalan elénk merednek a szórendnek és kihagyásnak azok a bukkanói (az intonáció kérdéseivel itt most nem foglalkozom), amelyeknek elkerülésére Veres Péter imént idézett szavai adnak *elvi* receptet. Ámde mit mutat a gyakorlat?

Megvilágítására egy negatív példát hívok segítségül. Szenczi Molnár Albert levelezéséből idézem Wentey Ferencnek, Bocskai István titkárának Molnárhoz intézett, 1596. március 4-én kelt levelét: „Értem azt is az Kegyelmed leveléből: az mi nagyakaró preceptorunk minemű mód nélkül alávalóul viselte ő magát, ki miatt még nemzetségünkre is nagy gyalázatot hozott, azonképpen az úrfiakra; azért tudja Kegyelmed azt, hogy én még ott létemben megmondtam vala Kegyelmednek, hogy énnekem nem tetszik, mert megismertem vala az útban is, itthon is pedig megmondtam, mikor viszhajüttem, mind az úrnak, mind asszonyomnak, hogy jó nem következik köztök, ha meg nem jobbitja magát, azért valamint én itthon megmondtam, szinte úgy lött a dolog ott fen.” (Dézsi i. m. 95).

Hol van ez a nehézkes és olykor bizonytalan jelentésű, homályos szövegezés Molnár Benedek Levelének vagy Kriza meséjének kristálytisztá folyásától! Akár Veres Péter útmutatása nyomán keressük itt az értelmi tisztaságot, világosságot, akár a nyelvtan sűrke, de megbízható mankóira támaszkodva nyomozzuk a mondat megértést biztosító alappillérét: az alany és állítmány együttesét, ezt a levélíró mindenképpen el kell marasztalnunk. Pedig tollforgató, hivatali emberről van szó.

Molnár Albert mondatszerkesztése mentes az ilyenféle pongyolaságoktól. S hogy nem csupán az ösztönös megérzés vezette tollát (hiszen nyelvtaníró is volt), hanem a

hivatott írástudó gondosságával és felelősségével járt el, azt — többek között — egy apró megjegyzése is elárulja. Scultetus Abraham Postillájának („Postilla Scultetica”) fordításához ezt írta: „Honnet azt remélem, hogy magyarol is némely hiveknél kedves fogjon lenni, noha az magyar szónak oly ékesen folyásával azt nem fordíthattam, az mint németül vagyon írva; az miképpen hogy az szőnyeget is, ha megfordítja ember, nem szinte oly ékes másfelől.”

Ez a mentegetőző szerénykedés jellemző Molnár Albertra és korának szokásaira. De semmiképpen sem indokolt költőnk nyelvhasználatára nézve, akár szókincsének gazdagságára, színességére, akár „a szavakkal élés, az ékes syntaxys” alkalmazására gondoljunk.

Nem arról van szó, hogy Szenci Molnár Albert nem követ el olyan iskolásan otromba mondatszerkesztési hibákat, amilyenek akár Bocskai titkárának levelében, akár mai szövegekben bizony jócskán éktelenkednek, s amelyek arról tanúskodnak, hogy a Veres Péter megfogalmazta norma: az értelmi tisztaság, világosság alapvető követelményeiről gyakran megfeledkezünk.

Wentey Ferenc is nyilván zavarba jött volna, ha levele urának vagy asszonyának kezébe kerül, hiszen ha azt olvassuk, hogy „megmondtam, mikor viszhajíttem, mind az urnak, mind asszonyomnak, hogy jó nem következik köztök, ha meg nem jobbitja magát ...”, vagy az urra, vagy az asszonyra kell gondolnunk. Ime a rövidséggel a kihagyással való visszaélés következménye.

Hangsúlyozom, Szenci Molnár Albert nem azért művésze a szónak, mert nem követ el ilyenféle durva hibákat. Mondatfűzésének minőségi, igényességi mércéjét sokkal rejtettebb, árnyaltabbban megmunkált ötvözetekből kell kiolvasztanunk.

Közismert, költészetünkben is vissza-vissza csengő bevezető sorai a 35. zsoltárnak így hangzanak Szenci Molnár fordításában:

Pörölly Uram pörlőimmal,
Hartzolly én ellenségimmal,
Te paisodat ragadd elő,

Én segedelmemre állj elő
Mondgyad ezt az én lelkemnek:
Tégedet én megsegétlec.

E hat sor hat mondata közül háromban igeikötős ige az állítmány: Te paisodat ragadd elő, Én segedelmemre állj elő, Tégedet és megsegétlec.

De miért került az igeikötő a két első mondatban az ige mögé, miért áll az utolsóban az ige előtt? Nem lehet ezt a szórendi elhelyezést kizárólag rímkenyszerrel indokolni. Hiszen a rímet akkor is könnyű volna a sorokhoz igazítani, ha megfordítanánk az igeikötők rendjét. Sőt az utolsó mondatban mindenképpen megmaradna a rím. Tehát nyilván nem csupán erről van itt szó. Sokkal inkább arról, hogy Szenci Molnár Albert kifinomult nyelvi—költői ösztönével ráérezett a magyar mondat szórendjének egy olyan sajátosságára, amely sokáig rejtve volt a nyelvészek számára. Molnár Albert után 300 évvel egy másik nagy népköltőnek kellett jönnie, hogy megtegye az első legjelentősebb lépéseket e rejtély megoldásához.

Arany János (s ez alkalommal nem annyira a költő, mint inkább a nyelvművelő tudós) ismerte fel szórendünknek azt a különleges vonását, hogy bizonyos esetekben az igeikötő csakis az ige előtt, másokban csakis utána fordul elő a magyar mondatban. Arany ilyen mondatpárokat állított egymással szembe:

Sokan kimentek
Mind elvitte
Örökre elhagyta
Öt is meghívták

Kevesen mentek ki
Kis részét vitte el
Rövid időre hagyta el
Öt sem hívták meg

(M. Nyelvőr 1873:7.)

Azt is megállapította Arany János, hogy az igeikötő azokban a mondatokban van az ige előtt, amelyek állítást, pozitív tartalmat fejeznek ki. A negatív tartalmú, tagadást kifejező mondatokban viszont az ige mögé kerül az igeikötő. Ennek a kettős-

ségnek okát már nem nehéz földeríteni, ha az előbb emlegetett aktuális mondat-tagolás szempontjaira gondolunk; vagyis arra, hogy a szórend kialakításában a szavaknak a beszélő szempontjából tekintett értékrendje játszik döntő szerepet. Tehát a beszélő szerint kialakított fontossági sorrendhez igazodnak a mondat egyes részei. Igazodnak, ámde nem korlátlanul, hanem a nyelvtani rendszernek évszázadok, évezredek során kiformalódott keretei között. Tehát az egyéni szándék, azaz a beszélő szerinti fontosság, hangsúlyozottság és a nyelvtani rendszer harmonikus együtteséből születik meg a mondat szórendje. Olyan ez, mint ahogyan a sakkozó is saját elgondolása-alapján; tetszése szerint léphet bármelyik bábuval, de csakis a játékszabályokban megállapított módon.

A magyar nyelvtani rendszernek, közelebbről a szórendnek alapvető és más nyelvektől eltérő szabálya az, hogy a legfontosabb, legkiemeltebb, leghangsúlyozottabb mondatrész helye nem a mondat elején vagy a végén van, és nem is a közepén, hanem az állítmány előtt, sőt még nyomatékosabban: *közvetlenül* az állítmány előtt. Tehát egy magyar mondat szórendje ennek megfelelően többféleképpen alakulhat:

1. Jóska *holnap* megy vadászni
2. Jóska *vadászni* megy *holna*)
3. Holnap *Jóska* megy vadászni (nem pedig Pista); és persze
4. *Megy* vadászni holnap Jóska?

Úgy gondolom, mindez egyszerű és logikus, de nem ad feleletet az igekötő helyének változására.

Ennek megértéséhez egy kis nyelvtörténeti háttér szükséges. A magyar igekötők határozószóból, a határozószók ragos névszóból nőttek ki. (Ezt a fejlődési utat ma is számos igekötőnk jelzi: *észrevesz, hazamegy, nekifog, belefutad* stb.) A nyelv történetében — akárcsak az élet egyéb területein — nem párhuzamosan, nem egyforma sebességgel mennek végbe az egyes nyelvi jelenségekben bekövetkező változások. Az igekötők jelentős részének ma már elhomályosult egykori névszói jellege és értéke. (Ezért vált az igekötő külön szófajjá.) De szórendi szempontból az igekötő mai napig megőrizte önálló szó (ill. mondatrész) értékét. Ennek tudható be, hogy fontosság, hangsúlyozottság szempontjából az igekötő éppen olyan értékű eleme a mondatnak, mint a többi, mondatrészt kifejező szó. Ha tehát a beszélő kiemelő szándéka szerint a mondatnak tárgya, határozója vagy alanya a legfontosabb, ez kerül közvetlenül az ige elé, s persze ilyenkor nem maradnak ott az igekötő. De ugyanígy válhat a mondat legfontosabb, legkiemeltebb részévé az igekötő is, s ekkor az ige előtt van a helye.

Teljesség kedvéért megemlítem, hogy a magyar nyelvben a tagadást kifejező szó (mondatrész) mindig hangsúlyozott. (Szeretünk tagadni körömszakadtáig.) Értethető tehát, hogy az Arany János-féle negatív tartalmú mondatokban a tagadás, negatívumot kifejező szó kerül a főhangsúlyos helyre, vagyis az állítmány elé, ki-szorítva onnan a jámbor igekötőt. Előfordulhat ugyan, hogy az igekötő sem hagyja magát, ő is igényt tart a főhangsúlyos szerepre. Ilyenkor alakulnak ki azok a szinte játékosan ható mondatformák, amelyeknek típusát a Tetemrehívás közismert sorával jelezhetem: „Bárczy Benőt én *meg nem* öltem ...”

Térjünk vissza Szenci Molnár Albert idézett zsoldársoraihoz!

„Te paisodat ragadd elő, Én segedelmemre állj elő ...” A kiemelési szándék világos: a *te paisodat* — *én segedelmem* ellentétpár kapja a főhangsúlyt. Tehát az állítmány elé kerül. (Az igekötő pedig ennek megfelelően — most már tudjuk — szükségszerűen az ige mögé szorul.) Az utolsó sor („Tégedet én megsegétlec”) *meg-segétlec* szavában viszont a *meg-* igekötőnek a cselekvés befeléjességét, eredményességét kifejező jelentése érvényesül és domborodik ki. (Ugyanúgy, mint pl.

csinál—megcsinál, fizet—megfizet, eszik—megeszik stb. szópárokban.) Tehát az ige-kötőn van a fő hangsúly, őt illeti meg a legrangosabb hely, ezért kell az állítmány előtt állnia.

Végül szólnom kellene még a ritmusról mint a helyes és szép prózai mondat-szövéssé fontos és (szerintem) nélkülözhetetlen kellékről. Hogy a prózaritmus fontosságának felismerése milyen régi keletű, ahhoz elég a középkori *ars dictandi* szerepére vagy magyar vonatkozásban a latin nyelvű irodalmi termékekre gondolnunk. (Ez utóbbiakkal kapcsolatban emlékeznünk kell Horváth János ragyogó fejtegetéseire: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.) Ha ehhez még hozzávesszük a magyar népköltészetnek, versnek, prózának azt a ritmikus csengését, amely a fentebb idézett szövegekben is ott muzsikál, és Szenci Molnár Albert számára sem lehetett idegen, akkor megértjük, miért van olyan fülbe csengő dallamossága ünnepelt szerzőnk műveinek, és pedig nemcsak a költői alkotásoknak, hanem legszürkébb, legegyszerűbb prózai sorainak is. Mutatóul csak néhány rövid példát a naplóból:

„Ebédem volt Német Jánosnál, vacsorám Forgács Péternél ő nagyságánál, ki commendált Károlyi Mihál sógorának.” (1614. dec. 15. vel 25.)

„Exhibui illustrissimo Landgravio libellum supplicem pro sponsa mea et donavi Lexicon. Princeps promisit clemens responsum.” (1611. ápr. 17.)

„Rediit Rohoncino a spectabili Batiani nuncius, accersiti sumus literis Pataini.” (1612. okt. 24.)

Éppen a latin mondatok alapján lehetne itt persze idegen nyelvi — és nemcsak latin, hanem egyéb, főleg francia — forrásokra és hatásokra is gondolnunk. Bizonyára ezek is nyomot hagytak, és beleszövédket Szenci Molnár Albert ritmusérzékébe. De hogy a magyar népköltészet és népnyelv ritmikája sem lehetett közömbös, arra nézve hadd hívjam ismét Veres Péter nyilatkozatát tanúul: „... hangosan olvasható, sőt felolvasható legyen minden szépirodalmi mű ... Úgy kell írni, hogy lélegzetzavar nélkül, vagyis a magyar nyelv természetes ritmusában lehessen felolvasni minden írást akár szépirodalmi, akár ismeretterjesztő jellegű legyen is az írás.” (Útközben 240). Ha nem hangzanék fonákul, azt szeretném mondani, hogy — úgy tetszik — Szenci Molnár Albert gondosan követte ezt az útmutatást; azaz követte „a magyar nyelv természetes ritmusát”.

Csodálható-e ezek után, ha írásművészetének legszebb, legmaradandóbb remekeiben: a zsoltárokból négy évszázad távlatában is olyan friss, olyan eleven erő lüktet, amelyet a régi magyar költészet kincsházájában csak Balassi Bálint katona-ládája rejtegetett.

Idézzük fel a LXV. zsoltár egyik strófáját:

Az szép, sík mezők ékeskednek
Sok baromcsordákkal:
Villagnak az szép szántóföldek
Sűrű gabonákkal.

Az hegyoldalak, mezőföldek
Szép búza-nevéssel
Örvendeznek és énekelnek
Nagy gyönyörűséggel.

A KÉSŐ-RENEZÁNSZ KORÁNAK GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ÖSSZETEVŐI MAGYARORSZÁGON

A 16.-17. század fordulójának magyar írásait forgatva, a kései olvasót megcsapja a levelekből, naplóföljegyzésekből kiáradó elkeseredés, reménytelenség. Néhai jó Takáts Sándor, aki egy életet áldozott a török-kori levelezés végigolvasására, egyetlen vigasztaló mondatot, vagy bizakodó hangot sem talált ebből az időből.¹ A kortárs úgy érezte, hogy a Szentírás-beli utolsó ítélet köszöntött az országra, s a kiáltalan helyzetben apokaliptikus rémképekben fejezte ki a teljes pusztulás, érzését. „Ezidőben a magyar kereszténység minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala — vélte a prédikátor, Szepsi Laczkó Máté —. Nem vala kire szemeit oltalomnak okául függeszteni, csak sóhajtunk, bánkodunk és az Istenhez ő felségéhez fohász-kodunk vala.”² Ahogy a kor legvagyonosabb, úgys mondhatnánk legsikeresebb embere, az öreg Illésházy István írta, kevéssel politikai pályájának csúcspontja, nádorrá választása előtt: „Adta volna az Úr Isten, hogy ez üdőt ne értem volna, és ez undok világból régen kimultam volna. Boldogok azok, az kik az Úrban meghal-tanak és ezöket nem látják.”³ — „Mérhetetlen fájdalom tölt el bennünket, mert közeledni látjuk azt az időt, amikor végképp elveszünk,” — olvassuk az 1593-as országgyűlés rendjeinek fölterjesztésében.⁴

A történetírás már régen megállapította, hogy a 16. század végén, a 17. elején élő európai embernek bőven volt oka a panaszra és elkeseredésre. Az az optimizmus, amellyel alig 100 évvel korábban a reneszánsz gondolkodói elméletben felépítették az újvilágot, amelyben béke, humanizmus és harmónia honol, és nincs többé az egyén kibontakozását gátló tényező, illúziónak bizonyult. Egymást érték a minden korábbinál nagyobb áldozatokat kívánó háborúk, amelyek egész országokat dúltak végig, s a hit nevében vagy az isteni eredetű társadalmi rend védelmében, tízezreket mészároltak le. A háborúkat egyre erősödő gazdasági válság kísérte, mely a 17. századra katasztrófába torkolt. A 16. század derekén még nagyarányú föllendülés kísérte az amerikai gyarmatokról beözönlő arany és ezüst árforradalmát, az értékek és árak teljes átrendeződését, s a kalmárutak nyugatra helyeződésével egyidejűleg megélénkült a nemzetközi kereskedelmi forgalom. Ezt a hatalmasan kitárulkozó, felfutó gazdasági korszakot a mezőgazdasági termékek viszonylagos értéknövekedése jellemezte, ami Európa agrárius jellegű keleti felében, így Magyarországon is, konjunktúrát idézett elő. Kedvezőbbé vált búzát és bort termelni, szarvasmarhát eladni, mint mondjuk posztót készíteni. A század végére azonban ez a gazdasági növekedés megtorpant. A gabona-, majd később az állatárak a felére zuhantak, s a

¹ „Az alkonyodó század jól előrevetette az árnyékát. Elsötétült nálunk minden, ami előbb fényes volt.” stb. Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*. Bp. év nélk., 2. kiad. 7. s. köv. 1.

² *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk. és kiadja Gróf Mikó Imre. III. Kolozsvár 1858. 52. 1.

³ Takáts S.: I. m. 28. 1.

⁴ *Magyar Országgyűlési Emlékek*. VIII. Szerk. Fraknói Vilmos Bp. 1883. 83. 1.

fejlődés lendületének megtörése Európa-szerte érezhetővé vált. Az árforradalom kedvező hatása ellenkezőjére fordult, az agrárrolló átváltott, s a mezőgazdasági jellegű országokra egyre nagyobb szegénység köszöntött.⁵

A gazdasági-regresszió a társadalom egészét érintette. A válság mégis elsősorban a terheket hordozó parasztság és az iparos-kereskedő polgárság életét súlyosbította. Mindez pedig a nemesség erősödését vonta maga után. A 17. század elején már szembetűnő a reneszánsz idején fellazult társadalmi szerkezet fokozatos megmerevedése, a polgárság visszaszorulása és a főnemesség előtérbe nyomulása. Az 1610-es és 20-as években már a feudális rendszer megszilárdulásának lehetünk tanúi.⁶

A termelés és a nemzetközi piac alapvető változásai nyomán fellépő jelenségek hatása alól Magyarország sem vonhatta ki magát.⁷ A három részre szaggatott kis országba ugyan nem ömlött az amerikai nemesfém, az itteni városok az általános gazdasági fellendülésből sem kaptak sokat, a népesség a török háborúk közepette inkább fogyott és pusztult.

Mégis — a látszat ellenére — az európai áremelkedések és az agrárkonjunktúra, a századfordulótól kezdve a regresszió, a gazdasági visszaesés is érezte hatását Magyarországon, s kimutathatók társadalmi következményei is.

Magát a jelenséget, a gazdasági megtorpanást történetírásunk már korábban is észlelte, de a magyarázatot kizárólag a hazai viszonyokban kereste. Így vált egyrészt a török, másrészt a Habsburg uralom a bajok egyetlen okává, s hol Rudolf császárkirályt, hol pedig a magyar nemességet tették meg bűnbakká.⁸ Éppen ezért talán nem lesz hiábavaló, ha a következőkben — újabb elméletek és szárnyaló gondolatok helyett — megkíséreljük a számok és tények segítségével felrajzolni Magyarország belső és külső, nemzetközi helyzetét a 16–17. század fordulóján.

Az 1600-as években, ahogy ez köztudott, a történelmi Magyarország területén három állam osztozott, nagyjából egyenlő arányban: nyugaton és északon a Habsburgok királyi Magyarországa, keleten az erdélyi fejedelemség, az ország középső és déli részén pedig a török hatalom. Ez a megosztottság minden a területre, a lakosság-

⁵ A késő-renaisszánsz problémáira a 17. századi gazdasági válságra ld. Klaniczay Tibor: *A reneszánsz válsága és a manierizmus*. Itk. 1970. 419. s. köv. 1. — Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris.² 1967. — *The Cambridge Economic History of Europe*. IV. The Economy of Expanding. Europe in the 16th and 17th Centuries. Cambridge 1967. (ld. benne különösen Braudel, F.—Spooner, Fr.: Prices in Europe from 1450 to 1750.) — Abel, Wilhelm: *Agrarkrise und Agrarkonjunktur*. Hamburg—Berlin 1966. — Wittman Tibor: *Az „árforradalom” és a világgiazi kapcsolatok kezdeti mozzanatai. 1566—1618*. Bp. 1957. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 4.) — Aston, Trevor (ed.): *Crisis in Europe, 1560—1660*. Essays from Past and Present. London 1965. (ld. benne különösen Hobsbawm, E. J.: The crisis of the seventeenth century). — Pach Zsigmond Pál: *A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVIII. századi áthelyeződésének kérdéséhez*. Századok 1968. 863. s. köv. 1. — *Saggio de storia dei prezzi raccolti e presentati da Ruggiero Romano*. Torino 1967. (Cikkgyűjtemény).

⁶ Braudel: I. m. és Antal, Frederic: *The social background of italian mannerism*. (A „Classicism and Romanticism” c. kötetében, London, 1966. 158. s. köv. 1.)

⁷ Makkai László: *Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert*. (A „La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450—1650” c. kötetben, Bp. 1963. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53., 27. s. köv. 1.) — Makkai László: *Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban*. Történelmi Szemle 1960. 193. s. köv. 1. — Zimányi Vera: *Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne. (XVIe—XVIIIe s.)* Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1973. 307. s. köv. 1. — Zimányi Vera — Harald Prickler: *Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon a harmincadbevételek és az ártörténet tanulságai alapján*. Agrártörténelmi Szemle 1974. 79. s. köv. 1.

⁸ Az előbbire ld. Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*, i. m. 8. l., az utóbbira Kosáry Domokos: *Magyarország és Kelet-Európa a XVI—XVII. századi nemzetközi politikában*. Valóság 1973. 23. s. köv. 1.

ra vonatkozó kutatást igen megnehezít. A politikailag három részre szakadt, háborúk dúlta országban a közigazgatás nem hozhatott létre országos méretű, egységes rendszerű összeírásokat, mint korábban a 15. vagy később a 18. században. A határok szinte állandóan változtak, s a háborús pusztítás és a belső vándorlás következtében állandóan változott ugyanazon vidék népessége is. Számadataink tehát csak viszonylagos értékűek, de az arányokat talán így is mutatják.

A királyi Magyarország, melynek keleti határa nagyjából a Balaton vonalát, majd Vácig a Duna folyását követte, onnan Hatvan és Eger fölött Debrecennek kanyarodott és Nagybányáig, a máramarosi részekig haladt, 26 megyét foglalt részben, vagy egészben magába. Állandó határról persze sem a török, sem Erdély vonatkozásában nem beszélhetünk, éppen a századfordulón zajló 15 éves török háborúban évenként vármegyényi területek cseréltek gazdát, az 1606-os bécsi békével pedig öt keleti megye, a Kassától keletre fekvő egész terület időlegesen Erdélyhez került. Csak 1607-től kezdve állt be viszonylagos állandóság. Ezen a kereken 90 000 km²-en 1 100 000 — 1 200 000 ember élhetett. Ehhez járult még a három szlavóniai megye, Varasd, Zágráb és Körös, továbbá Horvátországnak a töröktől meg nem szállt tengerparti szegélye, mintegy 25 000 km², nagyjából 300 000 lakossal. Ez utóbbi terület szorosan benne élt a magyar állami közösségben, szorosabban, mint korábban vagy később a 18. századról kezdve, ezért a következőkben nem is teszünk a két terület közt különbséget.⁹

Az erdélyi fejedelemség — a Bocskainak átengedett, majd Bethlentől újra megszerzett felső-magyarországi megyéket nem számítva — ekkor még Karcag-Arad vonaláig benyúlt az Alföldre és területe alig maradt alatta a királyságénak, 85—90 000 km² körül járt. Lakossága viszont aligha haladta meg a 750 000-et.

A harmadik rész a török által megszállt terület, mely most leginkább kivülesik figyelmünkön, 110—120 000 km²-nyi területet ölelt fel, s lakossága 8—900 000 körül járhatott. A valamikor sűrűn lakott dél-alföldi részek ekkor már néptelenek, s az 1600-as évekre a pusztulás elérte a Nagykunságot. Korszakunkban is szakadatlanul folyt a hódoltsági területről a lakosság északra és részben keletre, Erdélybe áramlása. Hatalmi szóval végbetűt áttelepítéssel is találkozunk: 1595-ben a visszavonuló keresztény sereg erővel magával hozta Buda környékének magyar lakosságát és a török által feldúlt Csalóközben és Esztergom környékén telepítette le.¹⁰

Mátyás király országának 4—4,5 millió lakosa egy évszázad alatt mintegy egynegyedével csökkent. A lakosság száma pedig nem közömbös sem a termelés, sem a művelődési lehetőségek, sem pedig a Habsburg birodalmon belüli hatalmi helyzet szempontjából. A töröktől meg nem szállt Magyarország, a királyság és Erdély együttesen 2 250 000 lakosával szemben, az osztrák tartományok kereken 100 000 km²-nyi területén mintegy 2,6—2,8 millió ember élt, a Vencel-korona fennhatósága alatt, Cseh- és Morvaországban, Sziléziában és Lausitzban pedig, valamivel nagyobb területen, mintegy 4 millió.¹¹ Mindezt nem közömbös tudnunk, ha azt vizsgáljuk, miért talált süket fülekre a pozsonyi országgyűlések sorozatos felszólítása, hogy a Habsburg uralkodók költözzenek Magyarországra, s hogy miért tette át II. Rudolf székhelyét Bécsből Prágába. Utaljunk azonban röviden az európai helyzetre is. Míg 1490-ben Magyarország az akkori Európa lakosságának mintegy 6%-át alkotta, 1600-ban a kereken 90 millió lakosból már csak 3,3% volt magyarországi, s ha

⁹ A demográfiai adatokra ld. Bakács István: *A török hódoltság korának népessége*. (Kovacsics József szerk.: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp. 1963. 115. s köv. l.)

¹⁰ Takács Sándor: *Telepítések Esztergom vidékére a XVI. század végén*. Századok 1903. 531. s köv. l.

¹¹ Placht, O.: *Lidnatost a spoličenska skladba českého státu v 16—18. století*. Praha 1957.

közülük a török alatt élőkét kirekesztjük, mindössze 2,5% marad. Igaz Anglia lakossága nem haladta meg a 4 milliót és Spanyolországé is 8 millió alatt maradt, Itália államaiban azonban 11 millió ember élt, a Német Birodalomban 15, s alig valamivel volt kevesebb Franciaország lakóinak száma¹².

A lakosság abszolút számánál azonban sokszor lényegesebb az egy-egy területre eső népsűrűség. Míg Franciaország középső részein, a fejlett kultúrájú gazdag Német-alföldön km²-ként 50-60 lakost számláltak, s ez a szám Csehországban is 36, a királyi Magyarországon átlagosan 13,5, Erdélyben pedig csak 10 volt. De ezek csak átlagszámok. Ezen belül igen nagy volt az ingadozás. Legsűrűbb volt a lakosság az ország nyugati szegélyén, ahová a török háborúk nem értek el. Vas megyében, Sopronban 18, Zalaiban 14, Pozsonyban 13. A felvidéki megyékben mindenütt 10 alatt maradt a népsűrűség, csak Abaújban és Zemplénben emelkedett ismét 12 fölé. Ettől keletre megint csökkent. Szabolcsban, Szatmárban már csak 5, Beregben, Ungban 4, s Máramarosban elérte a mélypontot: km²-ként 1 ember. Erdélyben a 10-es átlag fölé csak a szász-székek, Kolozsvár környéke és a Székelyföld egyes részei emelkedtek, de a km²-kénti 13 népsűrűséget sehol sem haladta meg. Az egykor népes és gazdag bihari részek a 15 éves háborúban úgy elpusztultak, hogy népsűrűségük nem érte el a km²-kénti 8-at sem.¹³

A viszonylag sűrűbb népesség, az ezzel együtt járó magasabb életszínvonal és művelődési lehetőség tehát az 1600-as években az ország három részén összpontosul: a nyugati kapunál, Abaúj-Zemplén vidékén és Erdély szívében. Ezek után nem tűnhet véletlennek, hogy itt találjuk a három legnagyobb várost, az akkori Magyarország és Erdély ipari, kereskedelmi és kulturális központjait, Pozsonyt, Kassát és Kolozsvárt. A 16. században nekilendülő európai metropolisok, a százezren felüli lakost számláló kikötő és kereskedelmi centrumok, London, Párizs, Amszterdam, vagy Velence, de még az 50 000-es lakosú Prága mellett is, kicsik ezek a városok. Közülük Kolozsvár a legnagyobb 5-6 000 lakóval. Szorosan utána következett Kassa 5000 körüli számmal, míg a harmadikat, Pozsonyt 4-4,5 ezren lakják. Majdnem ugyanennyi lakója volt a nyugati vidék másik központjának, Sopronnak is. A nagymúltú alsó-magyarországi bányavárosok: Selmec- és Besztercebánya lakossága azonban már 3000 alatt maradt, Körmöcbányáé pedig nem érte el az 1500-at. Késmárk, Lőcse, Eperjes vagy Bártfa egyenként 2000 körüli lakost számoltak, s nem sokkal laktak többen az erdélyi szászok városaiban: Szebenben vagy Brassóban sem.¹⁴

Városnak jogilag csak a szabad királyi városok, a civitasok számítottak, a királyság területén 18, Erdélyben 4. Kiváltságlevelét mindegyik még a középkorban kapta (majd csak 1608-ban kerül be közéjük egy újabb, a Pozsony megyei kicsiny Modor), de az élet már kezdte áttörni a jogi kereteket. A mindössze párszáz főt számláló felvidéki Kisszeben, a bányavárosok közé számító Bakabánya, Bélabánya és társaik felett kezdett eljárni az idő, s helyettük mind jobban előnyomultak a peremvidékek oppidumai, a mezővárosok. Ezek földesúri fennhatóság alatt éltek, kötelezettségeiket azonban pénzben váltották meg, s belső ügyeikben szinte teljes önállósággal

¹² Erre és következőkre ld. Kulischer, Josef: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. II. München—Berlin 1929. 5 s köv. I.—Reinhard, Marcel: *Histoire de la population mondiale*. Paris 1949. főleg 72. s köv. I.

¹³ Bakács I.: I. m. 129. s köv. I.

¹⁴ Uo. 121. I. — Granasztói György: *Becsülés Sopron XVI—XVII. századi lélekszámára*. Történelmi Szemle 1970. 275. s köv. I. — Paulinyi Oszkár: *A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán*. Történelmi Szemle 1958. 351. s köv. I.—Szél Tivadar: *Kassa népességének fejlődése és összetétele*. Magyar Statisztikai Szemle 1939. 521. s köv. I. — Az európai metropolisokra: Kulischer: i.h. — Prágára: Ewans, R.J.W.: *Rudolf II and his World*. Oxford 1973. 27. I.

intézkedtek. Országos dolgokba azonban még annyi beleszólásuk sem volt, mint a civitasoknak. Közülük mindenekelőtt az ötezres lakosú gazdag kereskedő és iparos várost, Debrecent kell említeni, majd Miskolcot, Erdélyben pedig Marosvásárhelyt. Közvetlenül mögöttük ott találjuk az ország minden vidékén a kisebbeket, Szencet és a hozzá hasonlókat, amelyek urbanitásban ugyan nem vetekedhettek az igazi városokkal, de vállalkozószellemben, jómódban, sőt kulturáltságban is parasztpolgárságuk fölvette a versenyt a városi burgerekkel. A legnagyobbak, az alföldi metropolisok, Szeged, Gyula vagy Kecskemét, török hódoltság alatt voltak. Mások határ-erődítménnyé, végvárrá lettek, s gazdaságilag visszaestek, mint Komárom vagy Győr. Helyükbe fokozatosan a peremvidékek bortermelő és borral kereskedő kisebb települései léptek különösen a 16. század végétől kezdve, amikor a búza, majd a marha ára is lezuhant, a bor azonban még évtizedekig jó üzlet maradt. Közéjük tartozott Kőszeg, Ruszt, Pozsony körül Szentgyörgy, Bazin és Modor, de a legnagyobb számban a Tokaj-Hegyvidéken találjuk őket. Az aszukészítés ekkor vált általánossá a Hegyalján és ekkortól keltezhető a tokaji bor világhírre is. És miközben a csak agrár-települések az 1600-as évektől fokozatosan elszegényednek és visszamaradnak, szemünk előtt nőnek meg gazdaságilag és kulturálisan is a hegyaljai mezővárosok: Gönc, Vizsoly, Tállya, Liszka, Patak és társaik. Előretörésük, meggazdagodásuk összefügg a világgazdaság változásával is, s így részben az egyetemes gazdasági fejlődés következménye, hogy a hazai kulturális életben éppen korszakunkban kapott olyan hangsúlyos szerepet ez a tiszta magyar és teljesen protestáns vidék.¹⁵

Akár városnak vesszük a jelentősebb oppidumokat, akár pedig a korabeli jogi értelmezést fogadjuk el és csak a kiváltságos civitasokat tekintjük városnak, a város-lakók korántsem voltak mind polgárok. Még a kereskedők és a céhbeli iparosok egy része sem volt a szó igazi értelmében polgár, soraikban számos fél-paraszti elemmel találkozunk, akik részben mezőgazdaságból és állattenyésztésből éltek. A civitasokban és az oppidumokban egyaránt felgyűlt nagyszámú szolganépet, napszámos szökött jobbágyot, akik papíron sem rendelkeztek polgárjoggal, a kortársak sem tekintették polgárnak. A 22 szabad királyi város lakosságát kis jóindulattal 40 000-re becsülve, ez az összlakosság majdnem 2,5%-át tenné ki. Ez azonban nem a polgárok, csak a városlakók száma. Ha kétszáz év múlva, az 1781-es népszámlálás idején, a polgárság számaránya nem haladta meg a lakosság 2%-át,¹⁶ 1600-ban nem léphette túl az 1,5%-ot. Ez a nem is gazdag, nem is mindig művelt családostól 20—25 000 ember kevés volt ahhoz, hogy a magyar politikára vagy művelődésre rányomja a maga bélyegét. Különösen amikor társadalmilag visszavonulóban volt, s amikor nagyobb része nem is volt magyar, hanem német. Kolozsvárt és Kassát kivéve ugyanis civitasaink lakossága német. Saját nyelvi kultúráját többnyire féltőn óvja, papot, tanítót szinte csak Sziléziából vagy a birodalomból hozat, a magyar nyelv és műveltség elől ekkor még elzárkózik, külön világ.¹⁷

Más képet kapunk, ha a mezővárosok civis polgárságát is bevonjuk számításainkba. Ez az ekkor dinamikus fejlődő réteg, a szó nyugati értelmében ugyan éppen

¹⁵ Csizmadia Andor: *A magyar városi jog*. Kolozsvár 1941. 10. s. köv. I. — Dávid Zoltán: *A városi népesség Magyarországon 1785-ben*. (Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. 110. s. köv. I.) — Ember Győző: *A újkori magyar közigazgatás története*. Bp. 1946. 542. s. köv. I.

¹⁶ Benda Kálmán: *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg Monarchiában*. Történelmi Szemle 1965. 398—399. I.

¹⁷ Jellemző pl., hogy amikor 1606-ban, a bécsi béke vívmányaként Pozsonyban hivatalosan megalakult az evangélikus egyházközség, a lelkészt Szászországból, a rectort és a tanítót pedig Pflzból hozták. Utódaik is sorozatosan a német birodalomból érkeztek. (Schmidt K. J.—Ebner G.—Markusovszky S.: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*. II. Pozsony, 1906. 65—66 és 191—198. I.)

úgy nem polgár, mint a városlakók többsége, de már nem is paraszt a szó feudális-kori értelmében. Ez a magyar civis réteg, melynek száma legalábbis azonos a városlakókéval, tehető anyagi helyzetében szívesen áldoz iskolákra, műveltségre, illetve az ezt intézményesen tápláló református egyházra. Megírható-e a magyar művelődés története az ekkor felfejlődő debreceni kollégium és hamarosan négyszázra tehető particulája nélkül? Kihagyhatók-e a Szenci Molnár Albert tanulasát anyagilag is támogató Asztalos Andrások a magyar irodalom és tudomány mecénásai közül? Annál határozottabban mondhatjuk, hogy nem, mert nemcsak anyagiilag járultak hozzá a század irodalmának és tudományának fejlődéséhez, hanem azt nagymértékben a maguk világnézetére is formálták. Innen és tőlük, az ő támogatásukkal és az ő felemelésükre, ekkor indul el az az irodalom, mely, magyar burzsoázia nem lévén, paraszt-polgári eszmékkel csatlakozik az európai irodalom nagy demokratikus áramlatához.¹⁸ Szenci Molnár Albert élete és működése sem értékelhető helyesen, ha nem ismerjük a mezővárosok mozgékony társadalmát és forrongó szellemiségét, melyből ő is jött.

A polgárságnál jóval nagyobb számú volt az ország nemessége. Az 1781-es népszámlálás a lakosság 4,5%-át találta nemesnek.¹⁹ Ha tekintetbe vesszük, hogy a tömeges nemesítések (így a hajdú-kiváltság adományozása) éppen korunkra estek, s hogy a 18. század folyamán ezek egy részét visszavonták, továbbá tekintetbe vesszük, hogy 1711 után kereken 1 millió nem nemes telepítettek külföldről az országba, akkor aligha tévedünk, ha az 1600-as évekre százalékosan több nemes feltételezünk, mint 1781-ben.²⁰ Számuk az összlakosság 5–6%-át tehetette ki, ami 150–180 000 fő. Ez a viszonylag nagy szám önmagában is sokat megmagyaráz a 17. századi magyar eseményekből. Ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy zömük szinte paraszti sorban élő, egy telkes kisnemes volt, s csak kicsiny hányada volt az ország ügyeiben szavát hallató birtokos nemesség. (Összehasonlításként említsük meg itt is, hogy a cseh és osztrák tartományokban a nemesség számaránya 2,5% alatt maradt, igaz Lengyelországban 6–7% körül járt. A nyugati országokban viszont 8–10% polgárral szemben nem egészen 1%-nyi nemes állt.²¹

A nemesség legnagyobb tömegben Felső-Magyarországon, a Tisza-menti megyékben élt. Szabolcsban, Szatmárban, Zemplénben és Borsodban számarányuk a 18. században is elérte a 20–30%-ot. Érthető, hogy a köznemesi megmozdulások tömegerejét ekkor és később is ezek a megyék adták. A nemesség százalékaránya 2–4 között mozgott Árvában vagy Zólyomban, s a Dunántúl nyugati részén sem haladta meg a 4–5%-ot. Viszonylag még legtöbben Pozsony és Nyitra megyében éltek. Erdélyben a legtöbb nemes a partiumi megyékben, azután Csík- és Udvarhelyszéken volt található. A szászföldön viszont számuk nem érte el a másfél százalékot.²²

A nemesség óriási többsége ekkor még falusi birtokán lakott. Az egymástól távoleső, magános udvarházak nemesei a két vagy három hetenkénti megyegyűlése-

¹⁸ A mezővárosokra ld. Ember Gy.: I. m. 567. s. köv. l. — Kovacsics J.: I. m. 131. l. — Asztalos Andrásra: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiadta Dézsi Lajos. Bp. 1898. ld. Névmutató.

¹⁹ Pontosabban: Magyarországon 4,4% Erdélyben 4,8% (Thirring Lajos: *Magyarország népesése II. József korában*. Bp. 1938. 58. l.)

²⁰ Bakács I.: I. m. 131. l. a 17. és 18. századra egyformán 4,5% nemes feltételez, „figyelembe véve a nemesség abszolút számának XVII–XVIII. századi emelkedését.”

²¹ Benda K.: *A jozefinizmus*, i. m. 399. l.

²² Mindezek természetesen a 18. századi állapotokból visszakövetkeztetett adatok. Ld. Thirring G.: I. m. 58. s. köv. l. és Benda Kálmán: *Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján*. Szauder J., —Tarnai A. Szerk.: Irodalom és felvilágosodás Magyarországon Bp. 1974. 456–457. l.)

ken találkoztak egymással, itt értesültek az országos eseményekről, s itt alakították ki közös álláspontjukat. A városok féltékenyen ügyeltek rá, hogy falaik közé nemes ne telepedhessen, polgárjogot nemesnek nem adtak, — a nemesi és polgári érdek szembenállt egymással és életformájuk is más eszményekhez igazodott. A bizonytalan idők azonban a nemességet mindinkább a városok felé irányították, s éppen korszakunkban indult meg a betelepülésért folytatott harc. Az 1608. koronázás előtti 13. törvénycikk először mondta ki, hogy a városok nem tilthatják meg a nemesek betelepülését. Igaz, kimondották hogy a nemesi kiváltság a városon belül nem érvényes. Ekkor indult meg a városi zárt társadalmak lassú fellazulása.

A 17. századdal beköszöntő gazdasági depresszió Magyarországon is a nemesség megerősödését s ezzel együtt a majorsági gazdálkodás fokozását, a jobbágyság erősebb röghöz kötését hozta. Mivel a mezőgazdasági termények ára a korábbi egyharmadára zuhant, ugyanazon külföldi iparcikk, pl. a posztó, megvételéhez több terményt kellett eladni. Több terményt, élelmet kívánt a nagyúri udvartartás jelentős megnövekedése is. Mivel a mezőgazdasági termelési technika nem fejlődött, a mennyiségi fokozásra csak egy lehetőség maradt, az, hogy a birtokos minél több földet vonjon saját kezelésébe, s azt ingyen munkaerővel, robotban műveltesse²³. Mivel pedig a jobbágy természetes védője, a királyi udvar, az összeomlással fenyegető anyagi helyzetben nem is gondolhatott arra, hogy a török elleni védelmet saját zsoldosaival lássa el, kénytelen volt eltérni, sőt elősegíteni, hogy a nagybirtokosok fegyveres katonaságot tartsanak, ez viszont békeidőben a földesúri elnyomás eszközévé vált.

Ezzel függ össze az a különben szintén Európa-szerte észlelhető, s a Habsburg Monarchia más országaiban is kitapintható jelenség,²⁴ hogy az 1600-as évek elejére a nemességen belül jelentősen megnőtt a főnemesség, a nagybirtokos arisztokrátiák súlya. Magyarországon a folyamatot, mely már a század közepén megindult, a 15 éves török háború gyorsította meg. Történetírásunk részleteiben még nem mérte fel azt a pusztulást, ami 1590 és 1604 közt az országban végbement. Az összeírások egybehangzóan azt mutatják, hogy az ország adózó jobbágyportáinak száma átlagban felére, a végvári vonal mentén pedig harmadára csökkent.²⁵ A pusztulás 1604-ben sem állt meg, sőt a Bocskai fölkelés harcai, Basta zsoldosai, vagy a hajdúk révén olyan vidékekre is áterjedt, amelyek a török hadszíntértől távolabb, mindeddig megkímélődtek.²⁶ Az 1607. elején a Felvidéken át Kassára utazó királyi biztosok

²³ A főúri udvartartás növekedésére, a több élelem előteremtése érdekében a majorság nagyobbítására vonatkozóan ld. Zimányi Vera: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt 1962. (Burgenländische Forschungen 46). 38. s köv. l.

²⁴ Ld. Brunner, Otto: *Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich*. Anzeiger der Österr. Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 1949. 512—513 l. — Mell, A.: *Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks*. Graz—Wien—Leipzig 1929. 313. s köv. l. — Benda Kálmán: *Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. Történelmi Szemle 1970. 408—409. l.

²⁵ *Extractus connumerationum portarum et domorum, 1590—1604*. Országos Levéltár, Magyar Kamara, E 554, Jankovich-gyűjt. Fol. Lat. 992. Fasc. 10.

²⁶ Illésházy Istvánnak Nyáry Pálhoz 1606. december 24-én írt levelében ezt olvassuk: „Irtam magam is [a megyéknek], hogy beadnák az ravást, de mindenkor mentötték magokat, hogy az rajtok való hajdúk miatt meg nem adhatják, és hogy teljességgel elpusztultak volna. Annakfölötte Liptó, Turóc, Árva, azok igen kicsin vármegyék, [együtt] mind az három sincs egy vármegyényi. El is pusztították őket, mind az egész esztendőben rajtok voltak az hajdúk. Hont, Bars, Nógrád azonképpen pusztá. [...] Nyitra minemő nagy vármegye volt, mostan nem rónak ezeret benne, azt sem adhatják be, annyira elpusztult. Pozsony vármegyét az gyűlésbe kihagyták, hogy ravást ne adjon, mert mindenestül pusztá. Harmincöt pedig sohol egy sincs, mert barmot nem hajtnak, kereskedés nincs, áros ember nem mer járni, felvernék, és ha nem tudom kié volna is, elvönnék az hajdúk.” (Országos Levéltár. Zichy család lt. P. 707. Missiles 8171. sz.) — Nyugat-Magyarország pusztulására ld. Prickler, Harald: *Verlauf und Folgen der Bocskay-Rebellion im österreich-ungarischen Grenzraum*.

jelentéseiből egy teljesen elpusztult ország képe rajzolódik ki.²⁷ Nyomor és éhség fogadja őket minden felé, s ehhez járul a megdöbbenő felismerés, hogy felborult a termelés és a társadalom megszokott rendje, korábbi egyensúlyi állapota. A háborúskodás széles rétegeket kivetett a termelésből, egész falvakat rabszíjra fűztek, bujdosásba kergettek, virágzó városok váltak a tűz martalékvá, s a jobbágyság legmunkabíróbb korosztálya tömegesen állt hajdúnak.²⁸

A települések pusztulása, a népesség megritkulása érezte hatását a nemesi társadalom vagyoni és hatalmi rétegződésében is. Az a köznemes, akinek 20–50 jobbágytelkéből a fele vagy kétharmada pusztává lett, vagyonilag és így politikai súlyban is jelentéktelenné vált. A sokszáz falu, több ezer jobbágyporta felett rendelkező nagybirtokos főnemes kevésbé érezte meg a pusztulást, arról nem is szólva, hogy mivel védekezési lehetősége nagyobb volt, birtokainak pusztulása sem volt akkora.²⁹

A társadalmi változás politikai következményei először a megyei életben jelentkeztek. A nagybirtokosok hatalmi súlya és tekintélye már a századfordulóra nyomasztóvá vált. Az alispán hova-tovább mindenütt a főispán jelölte, volt ahol salláriumnak egy részét is ő fizette, s a nagyúr, a főispán előzetes hozzájárulása nélkül az alispán vagy a megye tisztikara még kisebb ügyekben sem mert határozni. Felső-Magyarországon, Zemplénben, Szabolcsban, vagy Abaújban a nagyszámú és viszonylag jómódú köznemesség még megőrzött valamelyes cselekvés-beli önállóságot, az északnyugati vagy a dunántúli megyék azonban moccanni sem mertek a Zrínyiek, Nádasdyak, Batthyányak vagy az Illésházyak engedélye nélkül.³⁰ „Azért, kegyelmes uram, én nagyságod szolgája lévén, vagy éjjel, vagy nappal az nagyságod parancsolata érkezik, szolga lévén, mindenkor készen vagyok.” — írta Bakáts Sándor, Zala megye tekintélyes köznemesi családból való alispánja Batthyány Ferenc főispánnak 1607. április 14-én.³¹ A megyegyűléseken a szokott jobbágyok, a zálogbirtokok, az örökségek ügye nem egyszer kavart vitát, országos politikai kérdések azonban csak ritkán kerültek szóba. Ha pedig mégis, többnyire minden szó nélkül tudomásul vették a nagyúr álláspontját, amit az alispán tolmácsolt. Az 1600-as évekre a megyei élet visszaesett. Sorozatos a panasz, hogy a gyűléseket kevesen látogatják, hogy a tisztségeket senki sem akarja vállalni, annyira, hogy egyes megyék büntetéssel sújtják a gyűlésről távolmaradókat és azokat, akik megválasztásuk esetén nem veszik fel a tisztséget. Egyébként a megye országgyűlési követeinek személye is a főispán hozzájárulásától függött. Az 1607 márciusi kassai részgyűlés, amelyen a hét rebellisnek számító felső-magyarországi megye küldöttei vettek részt, csak akkor mert tiltakozni a bécsi békével ellenkező uralkodói rendelkezések ellen, amikor erre Illésházy István engedélyt adott. Az 1608-as koronázó országgyűlésen pedig, mely törvénybe iktatta a rendiség győzelmét az uralkodói hatalom ellenében, a nem egyszer

Österreich und die Türken. Internationales kulturhistorisches Symposion Mogensdorf. 1969. Eisenstadt 1972. 157. s. köv. l.) Adatai szerint a mai Burgenland területén 118 falu, a települések közel fele elpusztult, a személyi veszteség 5–20%-os volt.

²⁷ Thurzó György és Forgách Zsigmond királyi biztosok sorozatos jelentései: Hofkammerarchiv, Bécs, Hoffinanz. Ungarn. Fasc. 92. (Sajtó alatt a Magyar Országgyűlési Emlékek XIII. kötetében.)

²⁸ Benda Kálmán: *A Bocskai-kori hajdúság összetétele*. (A hajdúk a magyar történelemben Debrecen 1969. 24. s. köv. l.)

²⁹ Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 409. l.

³⁰ Degré Alajos: *Magyei közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában*. (Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 25 s. köv. l.) — Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 410. l.

³¹ Országos Levéltár Batthyány család lt. P. 1314. Missiles No. 1400.

viharos tárgyalásokban a megyei küldöttek meg sem szólaltak; ha a nagyurak egymásközt már megegyeztek, szabad volt vivátozniok.³²

Az a régebbi nézet, amely szerint a Bocskai-szabadságharcban, majd általában a 17. század politikai mozgalmaiban a magyar köznemesi tömegek politikai megnyilatkozását kell látni,³³ aligha lehet igaz.

Ugyanakkor nem is vitás, hogy a fejlődés ilyen alakulásának, annak, hogy a politikai irányítás és hatalom néhány főúri család kezébe került, megvoltak az előnyei. Politikai szempontból biztosította az egységes fellépést, művelődési vonatkozásban pedig a nagyvagyonú néhány család udvara valamelyest pótolta a hiányzó királyi udvart. Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarának kiépüléséig, az 1610-es években, a királyi Magyarországon pedig később is, az egyes főúri központok képezték a magyar műveltség bástyáit, Ecsed, a Báthoryak vára, Sárvár a Nádasdyak, Németújvár a Batthyányiak, Biccse a Thurzók, Csáktornya a Zrínyiek, később pedig Kismarton, az Eszterházyak fészke. A főúri udvarok jellegéből következett, hogy együttesen sem tudták pótolni Mátyás király egykori udvarát.

Az ország 90%-át kitevő jobbágy-paraszttság viselte a háborús pusztítások és a gazdasági hanyatlás terhének a javát. Török vagy tatárdúlás, zsoldosjárás, vagy hajdútamadás őket pusztította elsősorban. A századforduló pusztulására jellemző, hogy csak az 1596-os török hadjárat során, és csak Szabolcs megyéből kerek számban 10 000 embert hurcoltak el, hogy 1599-ben Bars megyében falvanként átlagban 30 embert fűtkez rabszíjra, s hogy 1606-ban a korábban ellenséget nem látott Sopron megyéből is több ezren kerültek tatár fogságba.³⁴

Az emberek pusztulásánál nagyobb volt a vagyoni romlás. Szabolcs megye 3998 adóköteles házából a tizenötéves háború után 161 maradt, a többi elpusztult, lakatlanná vált, vagy török hódoltság alá került. Szatmárban az 1037 házból 599, Zemplénben a 10 293-ból 3304, Borsodban a 2797-ből 337 ház maradt meg. De nemcsak keleten, az ország többi részén is nagy volt a pusztulás. Nyitra megyében 17 909 házból 3692, Pozsonyban 11 860-ból 3542 maradt s a pusztulás a Dunántúl nyugati részén is 40%-os volt. Mivel pedig a füstpénznek is nevezett egy forintos hadiadót házanként fizették, az 1590-ben még kereken 240 000 forint bevétel 1598-ra 190 000-re, 1604-re pedig 65 000 forintra csökkent.³⁵ Az adók, a kincstári bevételek katasztrofális zuhanása talán legjobban mutatja a királyság gazdasági erejének romlását.

³² Az idevágó részletadatokat ld. a Magyar Országgyűlési Emlékek sajtó alatt levő XIII. és XIV. kötetében. Vö. Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 419. s. köv. l.

³³ Ld. pl. Károlyi Árpád: *A bécsi béke* (Magyar Országgyűlési Emlékek. XII. Bp. 1914. 107. s. köv. l.)

³⁴ Veress Miklós: *Szabolcs megye adózó népessége a XVI—XVII. században*. (Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. 6—7. l.) — Dávid Zoltán: *A házak száma és a népesség XVI—XVII. századi forrásainkban*. (Történeti Statisztikai Közlemények 1958. 74. s. köv. l.) — Matunák Mihály: *Az 1599. évi barsvármegyei tatárjárás*. (Történelmi Tár 1905. 590—599. l.) — Csapodi Csaba: *Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban*. Bp. 1942. 23—24. l. — Sopron megye pusztulása ld. az 1606-os kimutatásokat: Sopron város levéltára. Lad. XXIV. et Y, Fasc. 10. No. 686. és 687.

³⁵ Ld. a 25. és a 34. jegyzetekben idézett forrásokat, valamint a hadiadó összegéről készült 1582—1601 közti összehasonlító kimutatást: Kriegsarchiv, Bécs, Hofkriegsrat. Prager Hofkriegsrat. Akten. Fasc. 71. No. 68. — A szabad királyi városok taksájára egy kimutatás, mely feltünteti a „hagyományos” összeget s azt, hogy ezt a pusztulásra és szegénységre való tekintettel mennyivel kellett csökkenteni (végösszegek: korábban 45 300 Ft., csökkentett 29 300): Országos Levéltár. Magyar Kamara. Ben. Resol. E 21. 1609. jan. 12. — A bérbeadott kamarai birtokok 1604-es és 1607-es várható jövedelméről egy részletes kimutatás (mely szerint 1604-ben a jövedelem 3 099 Ft volt, 1607-re ennek fele várható): Hofkammerarchiv, Bécs, Hoffianz. Ungarn. Fasc. 92. Conv. 1607. máj. Fol. 194—199. — A Pozsonyi Kamara 1608-as összes bevétele 38 373 Ft-ot tett ki. Peck Leopold kamarai tanácsos elszámolása: Országos Levéltár. Magyar Kamara E 544 Jankovics

Pedig a parasztság állami adójából még ez a 65 000 forint is csak elméletben folyt be, ennek mintegy egyötöde eltűnt a beszedők kezén. 1609-ben törvényt is hoztak, amely utólagosan elszámolásra kötelezte a megyei adóbeszedőket, s rendelkezett a hiányok visszamenő befizetéséről. A rendelkezés írott malaszt maradt csupán.³⁶ Nyilván nem véletlen, hogy míg a 16. század feltörő családjai a törökverő vitézek és a tőzsrék közül kerültek ki, a 17. század új arisztokratái többnyire az adóbeszedők sorából jöttek.

Nem volt jobb a helyzet Erdélyben sem, ahol Báthory Zsigmond lemondása után, az egymással versenyt pusztító Basta, Mihály vajda, török és hajdú csapatok teljesen tönkretették a virágzó fejedelemséget. Makkból és fakéregből sütötték a kenyeret, s az éhenhaltak számát még csak körülbelül sem tudjuk felbecsülni. A legyöngült szervezeteket járványok támadták meg, s elvitték, aki még életben maradt. A pestis egész sorokat vágott ki a népességből. Segesvárott állítólag 2000 embert vitt el, s a városok utcáin, a romok között, temetetlenül heverték a holttestek. Báthory Gábor uralma újabb háborúkat hozott. Erdély csak 1613 után, Bethlen Gábor uralkodása alatt állt talpra. Az 1620-as években adójövedelme már felülmúlta a királyi Magyarországét.³⁷

De nemcsak a jobbágy-adó összege csökkent, az 1600-as évekre a városok is fizetéseképtelenné váltak, s ami ennél is súlyosabb, elpusztultak a felvidéki bányák. Egy évtizedre leállt Besztercebányán a réztermelés, s a körmöci aranybányászat is nagyon akadozott.³⁸ Az ország külkereskedelmi bevétele, a kimenő és bejövő árukra rakott harmincadvám, az állam egyik fő jövedelme, az 1580-as években 550—600 000

gyűjt. 1607/79. csomó 9. pallium. — A pusztulás mikéntjének érzékeltetésére idézzük Barathy István-nak, az esztergomi érseki uradalom a Kamara által kirendelt felügyelőjének egy jelentését. 1607. április 4-én így számolt be az Érsekújvár környéki falvak helyzetéről: „Haec bona Strigoniensia vel archiepiscopalia adeo sunt devastata et in summam paupertatem redacta, ut nisi ipsis subventum et ad refocillandum sublevamen aliquod datum fuerit, procul dubio et ea bonorum praedictorum deplo-randa pars brevi tempore in nihilum redigetur. Etenim si illa bona perlustrantur, comperietur quod aliquot possessiones saltem circa Uyvar existentes igne absumptae sint: Tardoskedd, Niarhid, Gugh, Aniala, Kwr, Imeö, Leek sunt per totum desolatae. Suburbium Uyvariense quod bene poterat quatuor vel quinque possessiones constituere bonas, est totum desolatum. Reliquorum oppidorum ac villarum territoria, licet domus vel tuguriola exstent, attamen hominibus et pecoribus carent. Pars in turcicam ditionem profutura permansione, experientes crudelitatem nefariam haidonum se contulit, saltem ex duobus oppidis, Vdward et Nazuad 172 currus onerati et referti me madidis oculis insipientes, multis cistis aliisque rebus cum maxima Turcárum comitiva et plurimis pecoribus versus Kechkemet, Czegled et Körös se contulerunt, ex aliis possessionibus similiter turmatim discesserunt. Residuitatem Turca et Tartarus captivando in suam potestatem redegit et eorum qui vel spontanea voluntate non discesserunt, vel Turca violenter non abduxit, pecora omnia abegit. Frumentum omnis generis ab aliquot annis corrasum et reconditum, partim haidones cum Turcis et Tartaris in istis partibus delitescendo consumpserunt, partim vero ipsi haidones versus Budam et ad alia loca turcica devehendo apretiaverunt, adeo ut multi fame et prae nimia angustia demortui et dietim moriuntur...” (Hofkammerarchiv, Bécs, Hoffinanz Ungarn. Fasc. 92.)

³⁶ 1609: 63 tc. — Vö. a Magyar Kamara 1616. december 31-i jelentésével, amely megyénként kimutatja a be nem fizetett összegeket: Dunamelléki Ref. Egyházkerület Levéltára. Jerney gyűjt. I. 227—280. l.

³⁷ Erdély pusztulására ld. Benda Kálmán: *Bocskai István*. Bp. év nélkül. (1942) 125. s. köv. I. és Makkai, Ladislás: *Histoire de Transylvanie*. Paris—Budapest 1946. 200. s. köv. I. — Bethlen Gábor jövedelmére: Mráz Vera: *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*. Századok 1953. főleg 536. s. köv. I. — Vö. Benda K.: *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie*. (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963. 439. s. köv. I.)

³⁸ Péch Antal: *Alsó Magyarország bányamivelésének története*. I—II. Bp. 1884—1887. — Paulinyi O.: *Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte...* (Nouvelles Études Historiques. I. Bp. 1905. 181. s. köv. I.) Sok adat található, főleg a háborúk során tönkrement besztercebányai rézbányákra az 1607-es királyi biztosi jelentésekben (ld. 27. jegyz.) és a bányavárosok országgyűlési követinek adott utasításokban. (ld. a Magyar Országgyűlési Emlékek sajtó alatt levő XIII. és XIV. k.)

forint, az 1600-as évekre 200—210 000 forintra zuhant, ahogy ezt Zimányi Vera sajtó alatt levő kutatásai kimutatják.³⁹ A bevétel a béke beállta, 1608 után is alig növekedett. Ugyanakkor az állami kiadások egyre emelkedtek. Párezres tételeket, mint a főméltóságok, vagy az országos tisztviselők fizetése most ne is említsünk,⁴⁰ a katonai kiadások emelkedtek korábban elképzelhetetlen magasságokba. A bécsi Haditanács számításai szerint a végvárok elengedhetetlenül szükséges katonaságának egy évi zsoldja egy millió forintra rúgott, s legalább ennyi kellett volna a várak karbantartására.⁴¹ Ennyi pénz pedig sehöl sem volt. A belső bevételek alig tettek ki párszázezer forintot, a Német Birodalom nagyjából félmillió hadisegélye pedig rendszerint elúszott az udvartartás költségeire. Már a századfordulóra kialakult az a szokás, hogy a kincstárral szemben bizalmatlan osztrák és cseh tartományok közvetlenül fizették az őket védő magyar várak zsoldját, igaz, hogy ellen szolgáltatásul megszervezték a pozsonyi és a dunántúli harmincadhelyek bevételét.⁴² A végvárakban a katonaság fizetetlen volt. 1609-ben kereken két évi zsolddal tartozott nekik a kincstár.⁴²

Mindezek után azonban most már szólunk kell az országban uralkodó Habsburg királyok politikájáról is. Nem volt szavuk mindehhez? Szó nélkül túrték a belső anarchiát, s tudomásul vették, hogy az egyre csökkenő bevételek is elsikkadnak a rendek kezén? Nem törekedtek országaikban a hatalom központi kézbevitelére?

A Habsburgok kezdettől fogva arra igyekeztek, hogy különböző országaikat a rendi szervek fölött álló központi hivatalok révén egységes kormányzat alá vonják. Már I. Ferdinánd létrehozta az Udvari Kancelláriát és az udvari Kamarát, majd az Udvari Haditanácsot s ezeknek alárendelte az egyes országok igazgatóit szerveit. A központi hivatalok működése azonban kezdettől fogva akadozott. Egyrészt a rendi ellenállás gátolta működésüket, másrészt a krónikussá váló pénztelenség, mely megbénította a központi adminisztrációt. Még legjobban a kamarai közigazgatás működött, bár itt is lépten-nyomon hatásköri viták lángoltak fel, s végülis a kamarák elsősorban a kincstári adósságok számontartására szorítkoztak.⁴⁴

³⁹ Zimányi Vera: *Konjunktúra és depresszió*, i. m. (ld. 7. jegyz.) — Ember Győző: *Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században*. Századok 1961. I. s. köv. I. — A Pozsonyi Kamara harmincad-bevételei az 1590-es években így alakultak: 1596: 113 855 dénár; 1597: 90 639 dénár; 1598: 52 911 dénár (Hofkammerarchiv, Bécs. Hoffnanz Ungarn, Fasc. 68. Conv. 1600. Szept. Fol. 81—88.); 1607. első negyede: 2530 dénár (Uo. Fasc. 92. Conv. 1607. ápr. Fol. 145—149.)

⁴⁰ Az országos főméltóságok évi 600, a püspökök egyenkint évi 400 Ft-ot kaptak. (1607-es kimutatás: Hofkammerarchiv, Bécs. I. h. Fasc. 93. Conv. 1607. Sept. Fol. 45—52.)

⁴¹ A Haditanács kimutatása, amely váranként a katonaság számát is feltünteti: Kriegsarchiv, Bécs. Alte Feldakten 1607. No. 13/1. — Egy 1608-as, a várak felszerelésére és javítására is részletesen kiterjedő összeállítás egykorú másolata: „Verzeichnus, was in friedens-zeit auf des kriegsgubernamenti in Hungern [...] gränizgepeu [-Gränizgebau] und befestigung [...] fuer unkosten vonnöthen sein.” Kelt. nélkül, 1608. március. Bayerisches Geheimes Staatsarchiv, München, Kasten Schwarz 3384/2. Fol. 381—384. — Török háború esetére a Haditanács költségvetése évi 7 millió forintot irányzott elő, igaz, hogy ez a számítás a Német Birodalom számára, a segélykérés alátámasztására készült. Az 1607. okt. 8-i előterjesztést közli Stieve, Felix: *Vom Reichstag 1608. bis zur Gründung der Liga*. München 1895. (Briefe und Acten aus der Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. VI.) 110. s. köv. I.

⁴² Pl. Győr vára közvetlenül Alsóausztriától, a horváth véghegyek a gráci kamarától kapták zsoldjukat, ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a parancsnokot is ők nevezzék ki, persze maguk közül valót. Ez roppant bonyodalmakat okozott, amikor az 1606-os bécsi béke kimondotta, hogy a végvárakba magyarokat kell kapitánynak kinevezni. 1607—1608-ban is sorozatos tárgyalások folytak ez ügyben a magyar, osztrák és a stájer rendek közt. (Ld. Steinwenter, A.: *Steiermark und der Friede von Zsitvatorok*. Wien 1956. és a sajtó alatt levő *Magyar Országgyűlési Emlékek* XIII. és XIV. k.)

⁴³ Mátyás főherceg, mint Magyarország kormányzója, hogy törleszthesse a hajdúk és a végvárak elmaradt zsoldját, 1607. elején magánosoktól kisebb-nagyobb összegekben 525 000 Ft-ot vett fel kölcsön. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Handschriften-W. 188. Fol. 28—29.)

⁴⁴ Az elmondottakra és a hivatkozásokra ld. Fellner, T. — Kretschmayr, H.: *Die österreichische Zentralverwaltung*. 1. Abt. I—III. Wien 1907. — Loeb, A. H.: *Beiträge zur Geschichte der kaiserli-*

Ferdinánd utódai alatt azonban a központosítás elakadt, sőt megosztó tendenciák érvényesültek. Már Ferdinánd király feladta a birodalom egységét, amikor Belső-Ausztriát (Stájerországot, Karinthiát és Krajnát) második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a harmadik fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. Ezen utóda, Miksa sem változtatott, Rudolf pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig kormányzói jogkörrel öccsét Ernőt, majd ennek halála után Mátyást állította. Nem túlzás annak feltételezése, hogy ha a Habsburg család oldalágai az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. Rudolf Prágába költözésekor kettészakadt az udvari kancellária, a Haditanács és az Udvari Kamara is. Ennek Bécsben maradt részlege Ernő, majd Mátyás főherceg utasításait követte, s 1607-8-ban már többször szembehelyezkedett a prágai részleggel.⁴⁵

A központosításnak a közigazgatás mellett, másik fontos eszköze a központilag irányított, csak az uralkodótól függő hadsereg volt. A Habsburg Monarchiában a Haditanács csak részben tudta megvalósítani a központi katonai irányítást. A rendek megerősödésének egyik fontos tényezője, éppen Magyarországon az volt, hogy az udvar a török elleni határvédelmet kénytelen volt jelentős részben a magyar és a keleti osztrák tartományok rendekre ruházni. Ennek következtében a rendek is beleszóltak a hadsereg dolgaiba, Magyarországon pedig a kormányzat kénytelen volt eltérni, hogy a nagybirtokos főúrak saját katonasággal rendelkezzenek.⁴⁶

A központosítás sikerét azonban az is akadályozta, hogy a Habsburg kormányzat nem tudott kinőni a középkori keretből. Tovább élt az államnak az egyházzal való összefonódottsága, ezzel összefüggésben a kormányzat hierarchikus jellege és a személyi vonások túltengése. Az e korbéli francia közigazgatásnak egyik jellemzője, hogy az uralkodó mind hagyobb számban vonbe polgári szakembereket, s az adó-behajtást teljesen kiveszi a rendek kezéből. A Habsburg politikában ilyen törekvésekkel még sokáig nem találkozunk. A birodalmi szervek rendelkezései így aztán rendszeresen megfeneklettek már a vezető tisztviselőknél, majd az egyes országok kormányzatainál, Magyarországon pedig a megyék szinte teljesen függetlenül jártak el belső ügyekben. Rudolf és utódainak politikája a spanyol példakép hatása alatt mondható despotikusnak, de centralisztikus nem volt.

Mindehhez járult az az Európa-szerfe egyedülálló dolog, hogy a Habsburgok nem azonosították magukat országaik érdekével. Politikájuk középpontjában egyrészt a Német Birodalom fölötti tényleges uralom kivívása állt, (ennek rendelték alá a törökkel folytatott küzdelmet is) másrészt pedig a spanyol birodalom trónjának megörökléséhez igazodó meg-megújuló törekvések. Miksa, Rudolf, vagy II. Mátyás mindenekelőtt császárnak érezte magát, s Magyarországi, de ausztriai és csehországi politikájukat is alárendelték családi törekvéseiknek. Ez előbb csak feszültséget, később súlyos ellentéteket szült a központi kormányzat, az uralkodó és az egyes országok között, különösen Magyarországon, amely joggal sérelmezte, hogy az

chen Zentralverwaltung im ausgehenden 16. Jahrhundert, (Mitteilungen des Inst. Für Österreichische Geschichtsforschung 1906. 629. s köv. 1.) – Helbling, E. C.: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*. Wien 1956.

⁴⁵ Fellner-Kretschmayr: *Zentralverwaltung*. i. m. I. 147. l.

⁴⁶ Bizonyos esetekben a kormány nemcsak hogy elnézte, hogy a főurak saját katonaságot tartanak, hanem még kötelezte is őket erre. Így amikor 1607 végén Zrínyi Miklós kérte, hogy az állandó török becsapások ellen, a Muraköz védelmére az uralkodó rendeljen ki 300 lovast és 500 gyalogost, Rudolf 1608 január 4-én rendelkezett, hogy Zrínyi „aus seinem aignen seckhel, weil er ansehnliche und bis an das Adriatische mer sich erstreckende güetter besitzt und geniest” fogadja fel a szükséges katonaságot. (Kriegsarchiv, Bécs. Hofkriegsrat. Akten. Expedit. 1608. jan. No. 3.)

uralkodó még a török elleni védekezést sem szervezi meg, s hogy a török hadjáratok és a császári zsoldoscsapatok garázdálkodása következtében, az ország teljes pusztulásra jutott.⁴⁷

Az uralkodóház és országaik ellentéte különösen kiéleződött a reformáció révén. A nyugati tartományokat kivéve, a Habsburg országok mind csatlakoztak a reformációhoz, s az 1580-as évekre a monarchián belül erős protestáns többség jött létre. Csehországban a husziták és utraquisták mellett a kálvinizmus és a luteranizmus is erősen térhódított. Morvaország kerekén 350 egyházközségből 300, Szilézia és Lausitz egészében luteránus volt. Alsó- és Felső-Ausztriában viszont jelentős katolikus kisebbség is maradt. A protestánsok zöme itt is luteránus, de Felső-Ausztriában a hangadók kálvinisták. A stájer nemesség nagy többségében luteránus volt, Karinthiában és Krajnában ugyancsak az ő kezükben volt a többség.⁴⁸

A magyarországi helyzet ismert. Azt mondhatjuk, hogy csak a horvátok maradtak katolikusok, különben az egykor római katolikus lakosság óriási többségében protestánssá lett. A katolikus egyház gyakorlatilag szinte megszűnt. Egy 1606 elején a római Curia tájékoztatására készült, minden jel szerint Verancsics Faustus csanádi püspök által írt jelentés szerint, ez időben a magyar királyság egész területén mintegy 300 katolikus áldozás volt, beleértve ebbe a számba a fő- és az alsópapságot és a szerzetesrendek tagjait is, — ezek zöme is horvát területre esett.⁴⁹ Possevino jezsuita szerzetes följegyzései szerint 1584-ben az erdélyi fejedelemség területén 500 protestáns prédikátor (200 luteránus, 200 kálvinista és 100 unitárius) mellett mindössze 10 katolikus egyházi személy volt. Ebből is 4 a somlyai Báthoryak birtokain.⁵⁰ De nemcsak papság nem volt, a hívek is nagyon megfogytakoztak. Ahogy az említett 1606-os jelentésben olvassuk, „ezer eretnek esik az országban egy katolikusra”. A görögkeleti román és rutén lakosságot nem számítva, a parasztságnak mintegy 10—15%-a maradhatott katolikus, a városok viszont teljesen protestánssá lettek, a nemesség pedig legalább 9/10-ed részében. A Dunántúlon és a nyugati Felvidéken a lakosság jórésze lutheránus, a felső-magyarországi fő- és köznemesség, parasztság és mezővárosi polgárság viszont szinte teljes egészében kálvinista, Erdélyben részben unitárius.⁵¹ Politikailag a kálvinista nemesség volt a hangadó.⁵² Persze a katolikus

⁴⁷ Az elmondottakra ld. Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 412. 1. és Makkai L.: *Az abszolutizmus*, i. m. 197—199. 1.

⁴⁸ A kérdés irodalmára ld. Mecenseffy, Grete: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz — Köln. 1956. és Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 414. 1.

⁴⁹ Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria. Archivio Segreto Vaticano. Róma. Collezioni varie. Fondo Borghese Series III. T. 7. c. Fol. 384—387. Keletkezésére és szerzőjére ld. Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról (A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. III. 1933. 160. s. köv. 1.) Verancsics-csal megegyező képet rajzolt a katolikus egyház helyzetéről a prágai pápai nuncius is 1604-es jelentésében. Közli: *Epistolae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem. 1592—1628*. III. Epistolae et acta Johannes Stephani Ferrerrii. 1604—1607. Pars. I. Sectio I. Ed. Zdenek Kristen. Praga 1944. 362. s. köv. 1. — A szerzetesrendek vonatkozásában jellemző adat, hogy a népszerű obszerváns (salvatorianus) ferenceseknek Mohács előtt nagyjából 1700 rendtagja volt, 1602-ben öt rendházuk volt (a királyságban Szakolca és Hradistye, a török területen Gyöngyös, Erdélyben Csiksomlyó és Moldovában Bákó) összesen 32 szerzetessel. (Telek József kéziratoss rendtörténete: *Historiae chronologicae provinciae Hungariae SS. Salvatoris*. Pars Prima. Magyarországi Ferences Rendtartomány Levéltára. Bp.)

⁵⁰ Antonio Possevino della Compagnia di Giesu: *Transilvania (1584)*. Per cura del Andrea Veress. Bp. 1913. (Fontes Rerum Transylvanicarum. T. III.). 65. l.

⁵¹ Szántó Arató István jezsuita 1600-as jelentése az erdélyi katolikus főnemességről szólva mindössze a somlyai Báthoryakat, s velük rokon Tholdy, Telegdy és Keresztury családok összesen nyolc tagját tudja megnevezni. (Fraknoi Vilmos: *Pázmány Péter*. Bp. 1886. Magyar Történelmi Életrajzok, 8. 1. 5. jegyz.)

⁵² Ld. Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon 1971. 322. s. köv. 1.

püspöki székeket azért betöltötte az uralkodó, akkor is, ha püspökségük területe a török területre esett, ha híveik nem is voltak, s ők maguk Bécsben vagy Nagyszombatban az udvar kenyérére éltek. Kinevezték őket, mert a püspökséggel a középkori magyar alkotmány értelmében politikai jogok jártak. A püspök-tagja volt a királyi tanácsnak, s mivel a világi urak közt katolikus már alig akadt, szükség volt rájuk.

A nagy többségében protestánsná vált birodalomban a Habsburgok ugyanis mindvégig ragaszkodtak a katolikus egyházhoz és az ellenreformáció politikájához. Így a magyar rendiség és az abszolút uralmat célzó Habsburg politika lassan erős időszakunkban kirobbanó ellentéte is, mint a reformáció és ellenreformáció harca jelentkezett.

A katolikus vallás egyeduralmának visszaállítására protestáns tartományaikban a Habsburgok egyetlen szövetségest találhattak csak: a klérust. Így a klérus, mint a trón egyetlen támasza, mind nagyobb hatalomhoz jutott, s mivel veszteni valója nem volt, állandóan támadásra tüzelte az uralkodót. Rudolf alatt a pápai és a spanyol udvar által is erőteljesen támogatott püspöki kar bizonyos vonatkozásokban már döntő tényezője a Habsburg politikának. Ezáltal viszont még inkább konzerválódott a politikában és az államvezetésben, ami középkori maradvány volt, s a rendi dualizmus szinte trializmussá lett, amelyben a hatalmon az uralkodó, a katolikus klérus és a protestáns rendek osztoztak. A mind labilisabb társadalmi helyzetben a szembenálló három fél közül kettőnek az ideiglenes szövetsége teljesen felboríthatta a hatalmi viszonyokat. Ez történt 1608-ban, amikor a rendek és a klérus politikai szövetsége meghátrálásra és lemondásra kényszerítette a magára maradt Rudolfot.⁵³

Miközben az 1590-es évekre kiéleződött az udvar és a rendek hatalmi ellentéte, nagy anyagi és véráldozattal, de lényegében eredmény nélkül folyt a 15 éves török háború. A háborús gépezet táplálása kimerítette az örökös tartományokat, a háború színtere, Magyarország pedig végső romlásba jutott. Az udvar 10 millió felüli adósságtól is nyomva, a pénzügyi összeomlás szélén állt,⁵⁴ a fizetetlen zsoldoshadak garázdálkodása — elsősorban Magyarországon, de a cseh- osztrák-tartományokban is — minden képzeletet felülmúlt. Ennek a kormányzatnak csak egy következménye lehetett: az uralkodó elleni rendi fölkelés, amely rendi fölkeléshez azonban az elkeseredett polgárság és a koldussá tett parasztság is csatlakozik.

Annak okait keresve, hogy a rendi ellenállás és az országos elkeseredés miért csak Magyarországon jutott el a fegyveres fölkelésig, nem elegendő arra rámutatni, hogy Rudolf uralma a legnagyobb súllyal Magyarországra nehezedett, s hogy a rendi ellenállás itt támaszkodhatott leginkább az önálló államiség hagyományaira. Utalnunk kell mindenekelőtt arra, hogy a birodalomban Magyarország volt az egyetlen, amely fegyverben állt. Minden nagyúr külön, csak tőle függő fegyveresekkel rendelkezett, azon kívül, hogy a végvárakban és a mezei hadakban több tízezer ember szolgált állandóan. Kéznél volt tehát az a fegyveres erő, sőt a török személyében a külső szövetséges is, amelyet, ha a rendek a maguk oldalára tudtak állítani, sikerrel fordulhattak szembe a központi hatalommal. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyar rendiség nemcsak a legerősebb, de a legöntudatosabb volt a Monarchiában. A magyar urak hozzászórtak az önálló cselekvéshez, s legjobbjaikat erős politikai és közjogi érzék jellemezte, amit nem mondhatunk el a cseh és főleg az osztrák arisztokratakról. Itt mutatkozott meg annak jelentősége, hogy a köznemesi tömegek kiszorultak a politikai irányításból, s a vezetés és az intézkedés néhány fel-

⁵³ A részletekre ld. *Magyar Országgyűlési Emlékek XIV.* (sajtó alatt) és Benda Kálmán: *Absolutismus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts.* Südostforschungen 1974. 85. s. köv. I.

⁵⁴ Loeb: *Beiträge*, i. m. 668. s. köv. I. — Makkai L.: *Az abszolutizmus*, i. m. 200. s. köv. I.

tétlen tekintéllyel rendelkező nagybirtokos főnemes kezébe került. Lengyelországban ebben az időben a rendi törekvéseknek nagy és figyelemreméltó elméleti irodalma jött létre,⁵⁵ a gyakorlati politikában azonban a lengyel rendek nem tudták valóra váltani az elméletet, már csak azért sem, mert a köznemesi tömegek, maguk felett tekintélyt nem tűrő anarchisztikus viselkedése megakadályozott minden egységes fellépést. Magyarországon nem volt a rendi törekvéseknek számbavehető irodalma, a gyakorlati politikában azonban a nemesi vezérek minden elméleti iskolázottság nélkül is megállták a helyüket. Közöttük kitűnő politikai érzékkel rendelkező, messzenéző államférfiak voltak, akik jó stratégáknak és még jobb taktikusoknak bizonyultak.⁵⁶ Törekvéseik egybevágtak a rendi törekvésekkel, de a nemesi jogokért folyó küzdelmet közjogi síkra emelték, s az sem vitás, hogy Rudolfal szemben az ország érdekét képviselték.

A magyar rendi ellenállás győzelmére a koronát az 1608-as pozsonyi országgyűlés tette fel. Ha az új uralkodó, II. Mátyás vallási vonalon engedményeket és biztosítékokat ad a protestáns rendeknek, akkor föltehetően sikerrel alkudozhat a politikai vonatkozásokban. A dinasztikus politikához való ragaszkodás azonban megkövetelte Mátyástól, hogy szövetségesei, a Vatikán és Spanyolország, az országon belül pedig a klérus kívánságait mindenképpen figyelembe vegye. Ez pedig azt jelentette, hogy politikai, hatalmi téren adott engedményekkel kellett az egyházi vonatkozású kívánságokat leszerelni. A koronázás előtti és utáni törvények lényegében fenntartották a katolikus klérus korábbi politikai irányítószerepét, ugyanakkor szinte minden jogot kicsavartak az uralkodó kezéből, egészen odáig, hogy a király a rendek jóváhagyása nélkül nem üzenhet háborút és nem köthet békét. Az uralkodói hatalom a Monarchia egész területén visszaszorult, a magyar rendek pedig korábban elképzelhetetlen joguk birtokába jutottak.

A protestáns rendi tábor természetesen csak a főcélokban volt egységes, abban, hogy az ország társadalmi és politikai rendjében a nemesség abszolút uralomra jusson, a részleteket illetően az egyes csoportok közt voltak ellentétek. Tudjuk, hogy Bocskai Istvánnal szembenállt a politizáló nemesség egy jellegzetes és jelentős csoportja, élén Illésházy Istvánnal, s ez a csoport a radikális nézeteket valló fejedelmekkel szemben, a megalkuvást képviselte. Kátay Mihály kancellár, Rimay János, akkor fejedelmi titkár, Nyáry Pál, Apponyi Péter voltak fő tagjai ennek a csoportnak (a császári párton idesorolható Thurzó György és bizonyos fokig Napragyi Demeter püspök), mely egyházi vonatkozásban a türelmet, politikai téren a Justus Lipsius és az új sztoikus filozófia által propagált békés megegyezést és egymás mellett élést képviselte a 16. századi humanista hagyományok jegyében.⁵⁷ Az új korszak azonban már szembenállt a humanizmussal, a politikai életben és az egyházban előrenyomulóban volt a „vagy-vagy” türelmetlensége, s abszolútizmus és rendiség, ellenreformáció vagy orthodox protestantizmus egyaránt végletes álláspontról harcot hirdetett a másik ellen. Jellemző, hogy a más vonatkozásban manieristáknak is nevezett Bocskai-ellenzék⁵⁸ maga is csak a fejedelem fegyveres sikereinek köszönhetette, hogy szóhoz jutott, s még jellemzőbb hogy a politikában az általuk képviselt iránynak nem voltak folytatói. A megbékélés szellemét félrenyomta a harc, s Illésházy, majd Thurzó halála után, egyik oldalon a Pázmány és Eszterházy

⁵⁵ Mesnard, P.: *La liberté polonaise et le gouvernement de la Loi*. Orzechowski et Modrzewsky. (Mesnard: *L'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle*. Paris 1951²)

⁵⁶ Egyes személyekre ld. Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 416–417. l.

⁵⁷ A részletekre ld. Benda K.: *Absolutizmus und ständischer Widerstand*, i. m.

⁵⁸ Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszánsz problémái* (Klaniczay: *Reneszánsz és barokk*. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1961. főleg 313. s köv. l.)

Miklós, másik oldalon az Alvinczy Péter- és Kassai István-szerű egyéniségek kezébe került a vezetés, akik a győzelem vagy bukás jelszavát vallották, s elutasítottak minden megalkuvást; a humanista hagyományokat folytató Molnár Albertekre pedig, akik az új korszak új társadalmi elvárásának nem tudtak eleget tenni, a mellőzés és a bujdosás várt. A mentalitás változása európai jelenség volt, de magyar jellegzetesség, hogy a pusztulással, a gazdasági hanyatlással és a politikai küzdelemmel nálunk egyre erősödő szellemi lemaradás párosult. Az 1600-as években Magyarország még egy ütemre lélekzett Nyugat-Európával, a legfrissebb külföldi munkák jártak kézről kézre, s a főúri, sőt értelmiségi könyvtárak koruk színvonalán álltak. A lemaradás az 1620-as években kezdődött, az anyagi elszegényedés szellemi utóhatásként; s a század közepén egy Apáczai Csere már keservesen panaszkodhatja az európai szellemi fejlődés élvonalától való több évtizedes lemaradásunkat.

Visszatérve korszakunkhoz: az 1608-as törvények ideig-óráig gátat vetettek az ország érdekeire káros dinasztikus politika érvényesülésének, ugyanakkor a rendi hatalom megnövekedésének végzetes hatása hamarosan megmutatkozott a városok vonatkozásában és a nemességnek kiszolgáltatott paraszti tömegek sorsának megnehezedésében. De nemcsak a nemesség, a küzdelem másik részleges nyertese a klérus sem képviselt haladóbb nézeteket sem társadalmi, sem politikai szempontból. Az elkövetkező évek küzdelmei elsősorban a protestáns rendek és a katolikus klérus közt folytak, a társadalmi haladás szempontjából azonban egyik sem hordozta a jövőt. Az uralkodó persze még ebben a helyzetben is megkísérelhette volna a két rivális, a klérus és a rendek egyensúlyban tartását, sőt egymás ellen való kijátszását, így saját politikájának függetlenítését és a polgári erőkre támaszkodva, hatalmának növelését. Ehhez azonban arra lett volna szükség, hogy a dinasztia feladja világiuralmi terveit, a Habsburgok pedig a 17. században ezt nem tudták megtenni.

Egyetemes gazdasági válság, éleződő politikai és vallási ellentétek, a régi eszmék elhanyaglása: mindez Európa egészére jelzi a korfordulót. Az ország érdekével nem gondoló idegen központi hatalom és vele szemben a rendi erők teljes felülkerekedése, a hazai fejlődés hozzáadása mindehhez. Miközben a nyugati országokban a nemzeti abszolutizmus kiépülésével megindul az erők összefogása, az egyes társadalmi osztályoknak az állam szolgálatába való kényszerítése, Magyarországon győz a rendi-nemesi partikularizmus, egy osztály érdeke, s a nemesség oly hatalommá válik, hogy hamarosan Bethlen Gábor Erdélyből kibontakozó nemzeti abszolutizmusát is el tudja gáncsolni. Igazuk van azoknak, akik úgy vélik, a rendiség felülkerekedése végzetes volt a magyarországi fejlődésben. De ugyanúgy igaz, hogy a rendek győzelme a kisebbik rossz volt, mert még mindig jobban képviselték az ország és népe érdekét, mint az országtól idegen, a magyar néppel és sorsával közösséget nem vállaló uralkodóház.

A történész kénytelen a kortásaknak igazat adni: nehéz, reménytelennek látszó idők voltak ezek. Ahogy a végvári vitézek éneke mondotta: „Reménység az embert gyakorta táplálja, Istrázsa istrázsát reménységgért állja.”

SZENC MEZŐVÁROS A XVI—XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A helytörténéskutató nincs könnyű helyzetben, amikor azt a feladatot kapja: egy olyan kisváros 400 év előtti életét idézze fel, amelyikről alig van több ismeretünk, mint hogy ott született és ott élte gyermekkorát egyik nagy írónk. A kutató ugyanis a ránk maradt források természetéből következően alig tud mást belőlük kiolvasni, mint egyrészt a kisváros lakói munkájának, mindennapi életének külső színterét, másrészt a hétköznapiakat csaknem egészében felemésztő sokágú gazdálkodás részleteit. De nagyon keveset mondhat majd arról, ami a gazdaság gondjain túl foglalkoztatta őket, és amiről joggal tehetné fel, hogy valamelyes útravalóul szolgált a helységből kiszakadt világvandora számára, a gazdálkodás praktikus tudnivalóin túl.

Szenc mezőváros belsőségének és határának 16—17. századi képe eléggé pontosan megrajzolható, ha az első katonai térképfelvétel képén meg Bél Mátyás leírásán elvégezzük mindazt a törlést és berajzolást, amit egy 1632-es keletű szenci urbárium leltári jellegű adatai, valamint a 16. századi rovásadójegyzékeknek a szenci telkekre vonatkozó közlése alapján el kell végeznünk.

Így áll most már előttünk a helység egyetlen hosszú és egyben igen széles utcája; közepetáján, ahol szinte térré szélesedik, a két utcasor közt kőből épült középületekkel (ezek: a városi kocsmá és idegen városok építtette pincés raktárépítmények), a két soron összesen mintegy 150—150 parasztházzal. (Molnár Albert gyermekkorában még jóval 350 fölött volt a háztartások száma, élete utolsó éveiben mindössze 250 körül.) A központ körül jómódú civisek tágasabb és masszívabb, esetenként már bizonyára kőből épült házai, az egyik szélén és a fősorok mögött, meg egy kicsiny, kiágazó közben a zséletség igénytelen vályogviskói. A másik végen és a házak sorában templom, a földesúr kétszobás háza, vendégfogadó, parókia, iskola és a királyi harmincadhivatal háza, valamennyi kőből vagy részben téglából, továbbá malmok, mészárszék, a gazdasági épületek közt számos kőpince. A belterülettől meglehetősen távolságban úri majorság. A belső telkek kertjein túl észak felé nagy-kiterjedésű szőlőhegy, ismét pincékkel, mögötte tekintélyes csererdő; másutt szántók, rétek, legelők; mindenestül vagy 8000 katasztrális holdas terület. (A leírás alapja az 1632. évi urbárium, de félévszázaddal korábban azonos vagy hasonló épületek, intézmények álltak mindenütt, legfeljebb valamivel kezdetlegesebb kivitelben.)

Aki az akkori ország szegényes falvait és gazdag városait bejárta, az, Szencre érve, olyanformán illeszthette be a fenti képet a nagyobb egészbe, ahogy napjaink társadalomtörténései, akik egykori mezővárosaink helyzetét az „átmeneti”, „közbeeső” jelzőkkel próbálják érzékeltetni. E jelzők annyiban találók a mezővárosokra, hogy azok nem hasonlítottak sem a kunyhók rendezetlen halmazából vagy girbe-gurba utcáskákból álló falvak tízezreire, de másfelől 10—15-nél alig több királyi városunk egyikéhez sem, ahol meg rendezett főtereken a gótika impozáns templomai,

középületei emelkedtek, mérnöki szabályossággal sorakozó utcákon emeletes patrícius-házak tömege, a külvárosok felé kőfalak. A mezőváros pontosan a kettő között állott, a hozzá tartozó terület is középszerű volt a határértékek között.

Az ország hozzávetőlegesen 800 egykori mezővárosának hosszú rangsorában azonban Szencet előkelő hely illette meg. Adatszerűen mutatja ezt már népességszáma is. A Mohács előtti időből még mintegy 30 oppidumot ismerünk, amelyek népesebbek voltak a 680-as lélekszámúra becsült Szencnél. A 16. század második feléről nincs ugyan ilyen átfogó statisztikánk, de tudjuk, hogy miután az államterület tekintélyes része török uralom alá került, a megmaradt országrész mezővárosai a békés idők nagy prosperitásában továbbfejlődtek, különösen a főváros megyéjében, a Bécshez is közeleső Pozsony megyében fekvők, Szenc pedig közülük is valamennyit megelőzte. Az 1570-es években már kb. 2000-en lakták és ha a két királyi várost, Pozsonyt meg Nagyszombatot nem számítjuk, már minden megyebeli helység mögötte maradt, sőt egykori vetélytársát, a nem sokkal korábban túlszárnnyalt Bazint meg Somorját kivéve, még csak meg sem közelítették. Bizonyos tehát, hogy most már országosan a legelsőik közé került, s az sem kétséges, hogy ilyen gyors emelkedés csak erős bevándorlás útján vált lehetségessé.

Mi vonzotta ekkoriban, éppen Molnár Albert gyermekkorában, ilyen tömegesen Szencre a környékről beköltöző jobbágyokat, zselléreket, hódoltsági menekülteket: pontosan nem tudjuk. Közrejátszhatott benne Szenc uradalmának, a semptei uradalomnak hagyományos mezőváros-politikája: itt a népesség nagyobbik fele már régtől fogva mezővárosokban élt. Szerepe lehetett továbbá a kisváros meggyarapodásában a földesúrnak, a királytól kegyelt s nem régen honfűsített Julius Salmnak, aki könnyen megtehetette, hogy hatalmas birtokain jobb helyzetet biztosítson népe számára, mint amilyet a kisebb urak biztosítottak, s megvédhette a mások földjéről a maga városaiba szökdöső, költözködő jobbágyokat korábbi uraik erőszakoskodásaitól. Szenc úrbéres terheit csak egy későbbi földesúr, Thurzó Mihály idejéből ismerjük pontosan, amikor már kétségkívül erősen felszöktek: 1632-ben a bor-kilenceden, a minimális (telkesjobbágyonként évi egy forintos) pénzadón és „ajándékon” (1—1 itce vaj, sajt, egy kappan), valamint egy szekér fa fuvarozásán kívül minden más teher kollektív volt (megbecsülhetetlen előny akkoriban, elérhetetlen álom a faluközösségek ezrei számára); a kollektív teher pedig, évi 100 akó bor, faggyú és bor beszolgáltatása a mészárszékek és malmok után, továbbá az úr vetéseinek, rétjeinek és szőleinek megmunkálása egészében még ekkor is igen elviselhető helyzetet jelentett számukra az országos átlaghoz viszonyítva. Mindenekelőtt azonban a sokágú mezőgazdasági termelés és értékesítés nagyon változatos, komplex lehetőségei jelentették a kisváros lendítőerejét. Szenc oppidumainak abba a csoportjába tartozott, amelyek legfőbb jövedelmüket nem, mint az alföldiek, az állattartásból (vagy földművelésből), hanem a bortermelésből nyerték. 1578—86 közt a falu évi átlagos dézsmaköteles bortermelése 20,000 akó (csaknem 11,000 hl) körül mozgott, s ez átlagosan 410 helyi és idegen termelő (háztartás) között oszlott meg, kb. 27 hl jutott tehát egyre-egyre, de nem egyszer akadtak 50—70 hl-es, a borvidékek viszonylatában is tekintélyes termések. (A 10 hl-en felüli termést országosan már gazdagparasztnak, egyben áruként értékesíthetőnek szokták minősíteni.) A környék híres borai, jó minőségű szőlei messzelakó polgárok-parasztok számára is kívánatosak voltak: a századforduló előtt 90—100 másutt lakó gazda adózott szenci szőlei után, köztük bécsi, pozsonyi nagyszombati polgárok. Tekintélyesnek kell mondanunk a szántóvető munkából származó jövedelmet is: az adott időben Szencen 4,500 képes évi átlagtermés oszlott meg kb. 140 háztartás közt, ebből hozzávetőleg 3000 kepe volt búza, s az mintegy 4000 q kenyérgabonát hozhatott, egy családra

29 q-t, ekkora mennyiség pedig már ismét a gazdagparaszti színvonal határát súrolta; bizonyos, hogy az ennél többet termelők búzája jelentős százalékban került piacra. Nagy biztonságot jelentett a termelők számára a szőlőterület egészének s a szántók nagy részének, az ún. örökszántóknak a fennálló feudális keretek között maximálisan szabad, polgári jellegű birtoklása, örökíthetősége és elidegeníthetősége, ami hitelképességüket is növelte. A családok jó része rendelkezett a műveléshez szükséges igaterővel, 1632-ben egy-egy jobbágyháztartásra átlagosan három, egy-egy zsellércsaládra egy marha s még némi loállomány jutott.

Településeink városiasodásának, fejlettségének legfontosabb ismérvei közé szokás számítani e korban a bennük élő mesteremberek számát, valamint az iparágak számát és differenciáltságát. Szencen — ahol jobb híján be kell érünk a családnevekből kikövetkeztethető foglalkozáselemzéssel — 1581-ben 345 adózó (bortermelő) közül 85 (25%), 1632-ben 253 úrbéres közül 82 (33%) volt iparúzó. Az utóbbiak már nagyobb részükben zsellerek, jónéhányuk tehát feltehetőleg teljesen elszakadt a mezőgazdasági termelő munkától. (A 16. század végén még aligha jutott el idáig a fejlődés.) Az iparágak száma 1581-ben 21, 1632-ben 14, messze fölötté az átlagfalu iparág-mennyiségének. Legtöbbjük mindkét időpontban a textil-, bőrkikészítő-, fa-, fém- és húsipart műveli, a finomabb specializálódást íj-, lakat-, süveggyártók, szűcsök, csészárok képviselik.

A helyben gyártott ipari termékek értékesítésére Szenc hétfői hetivásárain és évi nagyvásárain kínálkozott a legjobb alkalom, akárcsak a családi szükségletet a lakók jó részénél tekintélyesen felülmúló gabona- és különösen bortermés eladására vagy az állatszaporulatra. (Az utóbbiakra a helyi kocsmákban és mészárszékekben is.) A már említett „átmeneti” helyzet kísért itt is: ezek a nagyhírű szenci sokadalmak, amelyeknek pedig igen messziről jött, pénzes látogatói is voltak, nem vehették fel a versenyt a pozsonyiakkal vagy más civitasokéval, ahol hatalmas tételekben vásárló külföldi kereskedők is megfordultak, mint ahogyan a királyi városok patríciusainak egy része is hivatásos kereskedőként tartott kapcsolatot több országgal. De másfelől éppen a szenciek voltak (többi mezőváruunkhoz hasonlóan) legfőbb közvetítői, mindenekelőtt vásáraikon, tágas körzetük megannyi falva mezőgazdasági terméneinek, más városok iparcikkeinek is.

Mivel a jövedelemszerzés főnt említett forrásai közül egy háztartás akár három-négyből együtt is merített (pl. szőlő- és gabonatermelésből, marhatartásból, iparból), s a családok többsége termelt piacra, folytatott a termelés mellett árusi tevékenységet is, így — éppen a 16. század második felének békés évtizedeiben — számos szenci familia jutott el a civisi jómód magas fokára. Ennek a tendenciának Szencen is, mint más mezővárosokban, törvényszerűen egy ellenkező irányú fejlődés felelt meg: ahova olyan sok szegény ember is egybegyülekezett a környékről, ott magasba szökött a zsellérek, a nincstelen bér munkások arányszáma, s az utóbbiak éppen a megdagadottakknál találtak jó munkaalkalmat.

A termelőmunka zavartalan, folyamatos eredményességét és különösképp az 1570—80-as évek nagy gazdasági fellendülését Szencen egészen 1587-ig még a kisebb termésingadozások vagy tűzkárok is alig háborgatták. Akkor azonban előbb a bortermelésben állt be valamilyen — eddig pontosan nem ismert okokra visszavezethető — válság, és ez a terméseredményeket évtizedeken át az addigiak felére-harmadára szállította le. Az így bekövetkezett erős jövedelemcsökkenést a gabonatermés időleges emelkedése alig ellensúlyozta. (A malmok száma bizonyára ekkor növekedett meg úgy, hogy utóbb az ötöt is elérje.) Majd még szomorúbb idők következtek: a háború kitörését követően, 1594-től az ellenséges pusztítás, a gazdák és családjaik kényszerű időleges elköltözése, az ennek következtében beálló termés-

kiesés már mind gyakoribbá vált, egyre tovább sorvasztotta a lakosság anyagi erőit, majd számát is. 1598 után rohamosan zuhant az adóztatható szenci porták száma, még a vele együtt pusztuló Pozsony megyei falvakhoz viszonyítva is (az 1598. évi 329 házról 1602-ig 80-ra, 1604-ig 50-re), és az 1605-i égest követően elérte a mélypontot (5 adózó ház); csupán az 1608-i békekötés után kezdődhetett a lassú újjáépülés.

A szenci agrikultúra és művesmesterségek tündöklésének-hanyatlásának évtizedei még élesebb megvilágításban mutatkoznak meg egy-egy helyi cívis-háztartás változó üzemmenetének tükrében. Ezúttal a kutatonak némi szerencséje van: nem kell képzeletbeli család-modellt konstruálnia, hiszen sok más között rendelkezésre állnak id. Molnár Albert (az író apja) háztartásának a dézsmaszedőktől évtizedeken át gondosan följegyzett terméseredményei, annyira, hogy még a családi levelezés anyagi helyzetre utaló adatai is ellenőrizhetők. Egyik legfontosabb jövedelemforrás Molnár Albert számára is bortermelése volt: az 1576 és 1586 közti évek egy kivételével neki is mindvégig bőséges (45—127,5 akós = kb. 24,5—69,25 hl-es) termést hoztak, s közben betakarított gabonájának mennyisége is elérte a 20—60 kepét (a kenyérgabonáé a 20—50 kepét, hozzávetőleg 27—67 q magravalót); a családnak eszerint már bor- és gabonajövedelme is mindenkor felülmúlta a községi átlagot. Ami ezt a jövedelmet kiegészítette, a Dictionarium ajánlásában említett két malomból és a közelebről nem ismert mercaturából származó haszon, az számszerűen egyelőre nem megfogható, de bizonyára vetekedett az előbbiekkal. Dézsma és borkilenced, census és szolgáltatások beadása után még mindig legalább 15 hl bor, 20 q kenyérgabona maradt elfogyasztásra, ill. nagyobb részben értékesítésre a familiának. Nem kétséges, hogy a családfő sokágú üzemkomplexusában állandó és alkalmi bér munkásokból is jónéhányat foglalkoztatott.

Az 1587. évtől kezdődően Molnárék bortermése ugyanúgy töredékére csökkent a korábbiak, ahogyan legtöbb gazdatársuké (5—15 akó, azaz 2,7—8 hl körüli mennyiségekre, csupán kivételes években érte el a 30—40 akót, a 16—22 hl-t), párhuzamosan gabonahozamuk valamelyes átmeneti emelkedésével. Molnár Benedek tehát (az író bátyja) nem sokat túlzott, amikor 1591-ben és 1592-ben, az apjával való megosztozás idején, nagy szegénységükről írt, vagy arról, hogy apja „immár szolgát sem fogadhata takarodásra”. Még kevésbé túlzott 1596-ban: az sok háborúságnak miatta ... meg szegínekedtünk, az sok hadakozó nép miatt ... elúntuk a rájuk való költséget és a sok hordozkodást egy helről más helre, faluról falura. Nem sokkal a századforduló nyomorúságos éveit, majd az öreg Molnár Albert 1603-ban bekövetkezett halála után, Szenc romlásával egyidejűen a Molnár család is szétszóródott. Benedek 1610-ben zsellérként nyomorgott egy közeli faluban.

A mezővárosi communitas, amelynek az idősebb Molnár Albert egyik tekintélyes tagja volt, autonómiája birtokában megannyi közösségi ügy intézéséért volt felelős, ha nem is olyan méretekben és jogkörrel, mint a királyi városok polgár-vezetősége. Az évente választott bíró és tanács mindenekelőtt anyagi ügyekért felelt: a három nyomásban művelt, földközösségi földek helyes elosztásáért, a köztulajdonban tartott városi földek, szőlők, erdők megfelelő kihasználásáért, a vendégfogadó vagy a kocsmá üzemeltetéséért, a közösen fizetendő szolgáltatások beszedéséért. Ők kellett, hogy vállalják az alsófokú igazságszolgáltatás feladatát, a városi közösség jogainak védelmét az úrral és helybenlakó tisztartóival szemben, s egyidejűen az úr parancsainak végrehajtására is kényszerültek. Az úrbéresek együttesén belül a tanács természetesen a jómódúak érdekeit képviselte, akiknek szűk köréből — nagycívis-dinasztiákból — tagjai is kikerültek, s a belső rend fenntartása egyértelmű volt a hatalom gyakorlásából kizárt szegényebb polgárok meg a korlátozott jogú

zsellérek, mesterlegények, napszámosok kordában tartásával. Bíró és tanács hatalmára utal az egyetlen olyan kis történet (Bél Mátyás leírásában maradt ránk), amely egy egykori közösségi életnek s a környékeliek tréfálkozó kedvének őrzi emlékét, a vetést leelőző galambok elleni panaszról, az ellenük hozott ítéletről és annak végrehajtásáról.

A reformáció és a vallásháborúk korában a szenci polgárok számára érthető módon egzisztenciálisnak tűnt hitük szabad gyakorlása, annak tűntek a helyi egyház- és iskolaszervezet problémái. A döntő százalékában magyar anyanyelvű mezőváros (számottevőbb német és minimális szlovák kisebbséggel) még a Salm-család uralma idején csatlakozott az árutermelő nagy magyar mezővárosokban a 16. század gazdasági fellendülése idején mindenütt uralkodóvá vált kálvini irányhoz; az 1590-es években beiktatott új földesúr, Thurzó Szaniszló azonban lelkes, tanító eltávolításával és új szlovák pap beültetésével visszatérítette eklézsiáját a lutheri irányhoz, több évtizedes meghasonlás magvait hintve el ezzel a helybeliek között.

A mindenkori egyház irányítása alatt működött az iskola: Szencnek Molnár Albert születése idején immár sok évtizedes múlta visszatekintő iskolája. Akkor, az 1570-es években Pozsony megye területén a két királyi városon kívül mindössze 7 helységben volt iskola (a számos oppidum közül csak ötben), a környék legnagyobb mezővárosa tehát nemcsak gazdasági-kereskedelmi, hanem jelentős kulturális miszsiót is teljesített, de ahogyan az egyik, úgy a másik területen is az „átmenetiség”, a „közbeeső helyzet” jellegével: a szenci iskola a helybeli és a környező falvakból összegyűlekező diákjainak javát, alapfokú és részben középfokú tanulmányaik befejezése után, távoli városok magasabb iskoláiba kellett, hogy továbbküldje. Az egykori szokásnak megfelelően Szencen is szőlőket, földeket rendeltek az iskola fenntartására, a mester jobb megélhetésére.

Hogy a szülőhely egyháza és iskolája mit jelentett a 16 éves korában idegenbe szakadt Molnár Albert számára, az eddig sem volt ismeretlen. De mit vihetett magával még, emlékként, tanulságként a Molnár-házból, a városból és a szenci társadalom irányító-közösségéből? Mindenekelőtt egy kisváros képét, amelyik, még ha nem is vetekedett az igazi szabadvárosokkal, a mezőgazdaság és ipar zavartalan prosperitása jóvoltából s a kiváltságok és biztosított polgáriás birtoklásviszonyok folytán évről-évre gazdagodott, csinosodott, látványos vásáraitra mind több embert vonzott maga termelte áruai értékesítésére, s lassanként minden konkurensét megelőzte. Megőrizhette azután Molnár a közös városi gazdálkodás és igazságszolgáltatás koncentrált munkáját végző tanács emlékét, s a bíróét, amint földesúri vagy kincstári tisztekkel alkuszik és kedvezményeket próbál kicsikarni az úrbéresek számára. Végül szükségképp megőrizte egy, számos termelőágat összefogó, gazdag civis-háztartás képét, ahol a molnár- és ácsipar mindennapos teendőit párhuzamosan kellett végezni-végeztetni a sokholdas szőlők és gabonaföldek művelésével s a termés-főlöslég eladásával, de ahol ugyancsak évről-évre nőtt a jólét. Mindez alighanem biztonságérzetét, vállalkozó kedvét növelte, s a nagy lehetőségek reményét adta neki.

* *

Hogy a születő európai kapitalizmus polgárának, a minden percét Istennek tetsző vagyongyűjtésre fordító kereskedőnek-gazdának életvitele és gondolkodásmódja mennyire összefonódott a kálvini ideológiával, azt a kutatás már évtizedekkel ezelőtt bizonyította, akárcsak hazai viszonylatban azt, hogyan talált utat a méliuszi reformáció gazdagodó alföldi mezővárosaink „áros” embereihez.

Nem kétséges, hogy Szencen, szerényebb keretek közt és kevesebb szervezettséggel, ugyanezek a folyamatok mentek végbe, bár nem sokkal utóbb egy kis „el-

kanyarodás” is megkezdődött. A gazdasági fejlődés 1587 utáni megropppanásáról azonban Molnár Albert már csak szülővárosától többé-kevésbé elszakadva értesülhetett, s ez talán még ízelítőt adott neki a nehézségekkel való megküzdés próbájából. De a helyi református egyház alig valamivel később bekövetkezett háttérbe szorításának híréről már csak egy idegen világban s egy igazi európai szintű városban értesült, ahol azt építették benne tovább, aminek alapjait a szülőföld és a gyermekkor élményei rakták le.

A levéltári források, amelyekre az előadás szövege épült, a következők: az első katonai felmérés megfelelő Pozsony megyei szelvénye (másolata a Hadtörténelmi Intézet térképtárában), a semptei uradalom 1632. évi urbárium (Orsz. Levéltár, Urbaria et conscriptiones: E. 156. 55/59), Pozsony megye rovásadóösszeírásai (Orsz. Levéltár, Conscriptiones portarum: E. 158, XXXI—XXXIII. köt.), Pozsony megye bor- és gabonadézsmajegyzékei (Orsz. Levéltár, Regesta decimarum: E. 159. 116—121. cs.). A kiadott anyagból Dézsi Lajos ismert könyvein kívül (*Szenczi Molnár Albert 1574—1633*, Bp. 1897, *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp. 1898.) Bél Mátyás Notitiájának I. kötetére (*Notitia Hungariae novae geographico-historica, prima pars*, Viennae 1735.), a magyar városok középkori helyzetét illetően Bácskai Vera összefoglalójára (*Magyar mezővárosok a 15. században*, Bp. 1965.) hivatkozunk.

SZENC MŰLTJÁBÓL

Szenci Molnár Albert, aki öntudatosan hivatkozott kulturális tevékenységének közhasznúságára, és — az utókor számára — körültekintő részletességgel jegyzett föl sokoldalú működése megörökítéséhez szükséges csaknem minden jelentősebb adatot, viszonylag szűkszavúan írt szülővárosáról.

A város, melytől nagy fia előnevét vette, érdeklődésre számot tartható történelmet mondhat magáénak. Úgy véljük, hogy talán amíg Szencről olyan monográfia íródik, amely az újabb és behatóbb kutatások alapján, a városra vonatkozó minden anyagot feltár, addig ez — elsősorban — a város publikálatlan krónikája és a Collegium Oeconomicum Regium Scholarum, Szempe [1763—76—80]¹ című kézirat egy részének az igénybevételével összeállított tájékoztató írás is nyújthat némi áttekintést a városról, ahol a kiemelkedő műfordító és filológus, a polgárosodó magyar irodalom nagy egyénisége Szenci Molnár Albert, majd az irodalomtörténetben számon tartott, de kevésbé ismert XVII. századi erdélyi nyomdavezető, Szenci Kertész Ábrahám, valamint a prédikátor és író Szenci A. Pál született.

Azért is, mert Szenc 1974-ben Szenci Molnár Albert születésének 400-ik, 1976-ban pedig a város megalapításának 700-ik évfordulójára emlékezik.

A város legrégebbi történetének nagy része — sajnos — mindeztideig feltáratlan. Ezzel a korról kapcsolatban, az egykori községi krónikaíró megemlíti, hogy feladata megoldásához nélkülözi a dokumentumokat, s ezek hiányában olyan elméletekhez, feltevésekhez folyamodik, „... melyek helyességét egyrészt a következtetések, másrészt a kéznél levő bizonyítékok igazolják. Ez az eset adódik, — írja — amikor községünk krónikájának a megírásához kezdek.”² A helység keletkezésének hiteles időpontjáról mindmáig sincsen birtokunkban minden kétséget kizáróan bizonyító okirat. „A középkor elején a délről jövő kereskedők útja ... a mi vidékünkön vezetett keresztül. Feljegyzések szerint a kereskedők Pozsonyban kaptak kíséretet ... Vonulásuk közben ... ezen a vidéken tartottak pihenőt, majd folytatták útjukat. Az évkönyvekben 1276-ban találkozunk az itteni település első nyomaival, Villa Zemch néven.”³ Ezt az évet fogadhatjuk el Szenc alapításának leghitelesebb időpontjaként. Az egykori telep őrhelyi rendeltetését látszik bizonyítani a későbbi Wartberg elnevezés is, amely váróállomást, őrhelyet jelent, vagyis azt, ami az akkori telephely szerepe volt. Szencet már a középkorban minden irányból fontos utak keresztelték. Előnyös földrajzi helyzete, hosszan a síkság fölé magasodó — jó

¹ A szövegben ismertetett című — a Vázlatok, képek, piarista arcélek, diákok alcímet kapott — kézirat Hegyi Ferenc dr. művének a másolata, amely Minczinger Sándornak, a szenci várostörténet régi kutatójának a birtokában van.

² Az eredeti krónika másolata. 1. Minczinger Sándor tulajdonában, év és szerző említése nélkül.

³ Uo.

védelmi lehetőséget biztosító — dombvonulata, szívesen választott útja és pihenőhelye volt nem csupán az árut szállító kereskedőknek, hanem más utazóknak, nem egy ízben a sík terület szélén, Buda—Pozsony—Bécs útvonalán operáló hadaknak is. „A település kedvező fekvése és feladatának teljesítése következtében csakhamar annyira fejlődött, hogy Mátyás király idejében mint mezőváros szerepel, amikor Oppidum Zempcz néven emlegetik. A jobbágyság felszabadulása előtt földesurak birtokolják ... 1450-ben Rozgonyi György kapitány tulajdonát képezi. A XVI. században a Báthory család és Székely Magdolna osztozkodnak a község tulajdonán ... A XVII. században a Thurzók kezére kerül, akik hozományul kapták ... A XVIII. és XIX. században az Esterházy család cseklészi ága bírta majorátusi jogon.”⁴

A krónika szerint a XIII. századból erednek a lakosság nemzetiségi összetételére vonatkozó első adatok, mely szerint a magyarokon kívül nagy számú német, és — feltételezhetően — a Nagymorva Birodalom idejéből származó szláv eredetű lakosság él ezen a területen. A német és szláv lakosság régi ittlétét bizonyítják a mai szenci családnevek is, mint a Gottgeiseltek, Obergesellek és mások, vagy a magyar értelmű, de szláv eredetre utaló — most is a várost lakó — Morvayak és Tóthok vezetékneve. Szencen és környékén egy nyelvet beszélő, egységes lakosság nem alakult ki, sőt a XVI. század közepéig, az erős bevándorlások következtében a németiség volt túlsúlyban.

A korábbi évszázadokban a háborúktól viszonylag megkímélt várost a mohácsi csatavesztést követő beharcok, a török hadjárat, majd a rendi felkelések és szabadságharcok kemény próbára tették. A nemesség egy része által megválasztott „... trónigénylő Habsburg Ferdinánd hadai ... a Zápolya hű falvakat felégette ... Ekkor Báthory András, hogy a vidéket benépesítse ... a török elől menekült kúnsági magyarokat telepíti le. Röviddel ezután Szencet ismét felégetik ... A török pusztításai mellett ugyancsak sokat szenvedett ... a fejedelmi viszálykodások miatt. Bocskay István 1605-ben ejti hatalmába Szencet. Bethlen Gábor hadairól Pázmány Péter igen lesújtóan ír, amikor azt mondja: „... elpusztították az szép földet, most visszakaszálódnak ... itt Szempcz táján vannak immár ... 1663-ban itt gyülekezett a nemesség az előrenyomuló török útját állandó. 1683-ban Thököly Imre erdélyi fejedelem fordul meg nálunk, majd 1704. május 4-én a II. Rákóczi Ferenc ellen vonuló Heister osztrák tábornok seregei égetik fel Szencet. A háború okozta szenvedéseket még növelték a különféle vallási villongások. „Thurzó Elek idejében lutheránus a község, lévén ő maga is evangélikus. 1562-ben alig van evangélikus, majd 1613, ban ismét nagyobb számmal vannak. Nem egyszer megesett, hogy a nép nem tudta-hogy milyen vallású, mert a vallás ... állandóan változott.”⁵

A lakosság nyelvi hullámszását éppen csak érinti a krónika, ellenben pontos adatokat nyújt a városlakók vallásának alakulásáról. Szencen a római katolikus plébánián kívül, „... magyar evangélikus egyház volt... és a protestánsoknak is volt templomuk. A pozsonyi országgyűlés 1647-ben 400 templomot vett el a protestánsoktól, és köztük a szencit is.”⁶ A krónikás szavaiból a büszkeség szól, amikor azt írja: „Mondanom sem kell, hogy a szenci és környéki reformátusok sokat köszönhettek a XVII. század egyik nagy vallásvezetőjének, Szenci Molnár Albertnek, Kálvin tanai legtanultabb képviselőjének ...”⁷

⁴ Uo.

⁵ I. m. 2.

⁶ I. m. 4.

⁷ I. m. 5.

1574. augusztus 30. Szenci Molnár Albert születésének pontosan ismert időpontja, mert — huszonkét éves korától vezetett — naplóját is ezzel kezdi: „Natus sum in oppido Sencz, anno redemptionis humane 1574. XXX. Augusti...”⁸ Születése a város történetének valóban egyik legkiemelkedőbb dátuma, mert nevezetes szülőtte által Sencz neve az irodalomtörténetben is közismertté vált. A krónika — az iskola és népművelés kapcsán —, külön fejezetet fordít Szenci Molnár Albert életrajzána az ismertetésére. Az utólag betoldott rész azonban az általánosan tudott adatokon kívül újakat nem tár fel, sőt Szenci Molnár elődeinek származásáról, foglalkozásáról, szülőháza helyéről és a várossal kapcsolatos levelezéséről sem tesz említést.

A régi szenciek szerint Molnár Albert elődei a legrégebb városiak közé tartoztak. Nevük — így mondják — ősei mesterségéből ered, akik molnárok voltak, s vízimalmuk a „Malomzugla” elnevezésű helyen állott.

Molnár Albert a szenci alsóbb iskola elvégzése után megkezdte az akkori idők vándordíákjainak életét. A feljegyzéseiben ugyan gyakrabban, de csak szűkszavúan emlegetett szülővárosával levelezés útján tartott kapcsolatot. A Szencre írt levelek azonban — sok más itteni, reá vonatkozó adattal együtt — elvesztek; csak azok maradtak meg, amelyeket a szenciek írtak távolba szakadt fiuknak, aki — szerencsére — gondosan megőrizte őket. Összesen kilenc ilyen levelet ismerünk.

Az elsőben Molnár Benedek értesíti akkor tizenhét éves öccsét családjuk állapotáról, s az apjuk által kölcsönkért pénzt küldi számára.⁹ Ez a meglepően jó stílus-érzékű, a mai modern magyar nyelv helyesírásával sokban egyező levél, a Molnár-család öröklött íráskészségére engedhet következtetni. A szembetűnő hibák — feltételezhetően — inkább csak abból erednek, hogy Molnár Benedek valóban „sietve” írta levelét. Bizonyíthatja ezt az is, hogy a levélíró — például — a három helyett „háro”-t, és a Szempeczinek helyett pedig „Szepeczinek” et ír. Népi etimológizálásnak tűnik a Wittenbergben helyett a „Vitemvergában” írása. Hipotézisünket a legcsattanósabban az igazolja, hogy Molnár Benedek, nagy sietében elfelejtette aláírni a nevét is, s azt Szenci Molnár Albert — mint írja — utólag pótolta.

A közben írt levelek közül a másodikban: Molnár Benedek vagyoni helyzetéről tudósítja öccsét és száz pénzt küld neki. A harmadikban: Szenci Sziggyártó Lukács értesíti Molnár Albertet a város egyházi és iskolai ügyeiről, valamint atyja betegségéről. A negyedikben: Molnár Benedek családja állapotáról, és a küldött aján-dékokról ír. Az ötödikben ismét Benedek bátyja ír öccsének, s értesíti, hogy a kért Új Testamentumot elküldte Nagyszombatba. A hatodikban: Molnár Lukács és Ádám György családjukról írnak, s hazatérésre akarják bírni Molnár Albertet. A hetedikben: Molnár Benedek köszöni a küldött bibliát és zsoltárt, s a hazai dolgokról értesíti fivérét. A nyolcadikban: Molnár Lukács megköszöni Molnár Albert ajándékait; mostohaanyjáról, vagyoni és családi állapotáról értesíti. Az utolsó — kilencedik — levélben a szenci bíró és a városi tanács hívják haza Szenci Molnár Albertet.¹⁰ Szenci Molnár Albert szülővárosának hívólevelét — a levél aljára írt feljegyzése szerint — 1610. április 5-én kapta meg. A válaszlevél elveszett, így csak sejthetjük, hogy mit írt a szenci bírónak és a városi tanácsnak. Azt sem tudjuk meg talán soha, hogy mi lett az előlegnek szánt „ött” arany sorsa. Egyet azonban tudunk —

⁸ Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. 3. Az idézet fordítása: *Szencz városban születtem, az emberi meg váltás 1574. évében augusztus 30-án.*

⁹ I. m. 89.

¹⁰ I. m. 334—335. l. Eredetije — a város pecsétjével, melyen egy szárnyas oroszlán, feje fölött koronával és SIGILLVM. WARDPERG. körirat látható, — a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményében van.

ha az okot nem is ismerjük —, hogy Szenci Molnár Albert nem fogadta el szülővárosa meghívását.

A XVI. századbeli mezőváros lakosságának túlnyomó többsége még földműveléssel foglalkozott. Molnár Benedek Heidelbergben tanuló-öccsének írja 1592-ben, hogy „...énnekem termett volt 14 akó borom”,¹¹ ami szintén bizonyítja, hogy már a középkorban foglalkoztak szőlészettel a szenciek. A fajszió meghonosítása ... Ritter Mátyás, uradalmi főkertész és országos híré gyümölcsstermelő érdeme ... A 1878-as esztendőben — a krónikai bejegyzés szerint rekordtermés volt Szencen, s a hordó drágább volt mint a bor. Ekkor ugyanis egy hektoliter bor ára 2 forint, míg egy hektoliter régi hordó ára 3—4 forint.¹² A régi telepítés utolsó nagy szőlőtermése lehetett a máig is emlegetett „borözön”, mert már az 1880-as években a filoxera, majd a peronoszpóra megtámadta az itteni szőlőket, és rövid időn belül letarolta a híres szőlőhegyet. A sokáig csaknem kopáron maradt vagy alig termő szőlőket, a közelmúltban kiszántották és újra telepítették. A modern nagyüzemi gazdálkodás bevezetésével ismét virágzóvá, és belterjessé lett a város szőlőgazdálkodása is.

Az ipar „...meghonosítása a XVIII. század elejére esik, amikor gróf Eszterházy Ferenc tárnokmester, 1739-ben német mesterembereket telepített le, akiknek „Contractuális levelek” ad, mely szerint 15 esztendeig tartandó határidő letelte után „contributionok”, vagyis portionak neve alatt 5 forintokat, német tartás ...és más efféle, akármely néven nevezendő város terheinek megváltásáért 14 hetest fizessenek...”¹³ A krónikába gondosan beírták azoknak a német iparosoknak a nevét és foglalkozását, akik ebben az időben települtek le a városban. Az ipar fellendítése lehetővé tette a céhszervezet kifejlesztését is. A szétszóródott céhlevelek közül Magyarországon őrzik a szenci molnárok — latin és magyar nyelven írt, 22 cikkelyre osztott — eredeti céhlevelét, amelyen Mária Terézia aláírása és piros-fehér-zöld szalaggal átfűzött, vörös viaszba nyomott császári függőpecsétje látható. A szenci céhek mindvégig a két fejlett ipari szomszédváros: Pozsony és Nagyszombat céhszabályait követték.

A kereskedelem erőteljes kibontakozásához nagyban hozzájárultak a város természetadta előnyei. Szenc földesurainak régi törekvése volt, hogy a városnak vásárjogot szerezzenek, melyből elsődlegesen azonban a maguk számára akartak anyagi előnyöket biztosítani. II. Lajos király 1523-ban, az egész ország területére kiterjedő vámmmentességet biztosított a városlakók számára. „Ezt a vámmmentességet Miksa császár 1569 augusztus 18-án megújította és I. Lipót császár 1659 október 4-én megerősítette. Előmozdította a kereskedelmet az a körülmény is, hogy 1770-ben a Pozsony—Nagyszombat-i utat Szencen keresztül 1844 öl hosszúságban helyrehozták.”¹⁴ A város kirakóvásárai „...már 1745-ben élénkek voltak, ez kitűnik abból, hogy ebben az időben szerepel már a vásárbíró, a „Magister fori”. Ennek kötelessége volt figyelni arra, hogy „...a piaztzon mindent igaz áron, hogy adgyanak, igaz itzécél, méztel, fonttal, réffel, singgel és mértékkel éljenek...”¹⁵ Szenc vásárjogát még a XX. század elején is az Eszterházy család birtokolta, akiktől a város 1912-ben megvette 45 000 koronáért. Az itteni kereskedők javarészt állat- és gabonakereskedéssel foglalkoztak. Híresek voltak valamikor a szenci állatvásárok is, melyek révén a város külföldi országokkal is kereskedett. A krónikában feltüntetett statisztikai adatok szerint 1896-ban például az itteni vásárokra felhajtott 22 644 állatból: 8096 ökröt, 1420 tehenet, 411 borjút, 3089 lovat és 872 sertést adtak el. Az egyes korokból az árakra vonatkozóan is találunk adatokat, amelyeknek az összeegyeztetése — a különböző pénznemek értéke miatt — a mai olvasó számára meglehetősen nehéz feladatot nyújtana.

Az oktatásügy Szencen Mária Terézia uralkodása idején jutott magasabb szintre. Addig csak az akkori egyházi elemi iskolákban megkövetelt tudást sajátíthatták el, a helybeli iskolába járó városlakók gyermekei. „A legtöbb szenci ifjú a közeli bécsi egyetemen végezte tanulmányait... Így az 1377—1460-as évek között, a bécsi egyetemen tanult 17 szenci ifjú.”¹⁶ Mária Terézia a piaristákra bízta a szenci felsőoktatás irányítását. Erről a város képviselőtestületi jegyzőkönyve a következőket őrizte meg: „Anno 1764 Fölséges Császárné és koronás Királyné Asszonyunk Mária Terézia etc. behozta Szenczre Tisztelendő Pater Piaristákat, akiknek nagyméltóságú Galánthai és Fraknoi Gróf Esterházy Ferenc Magyarországi udvari Cancellárius, kegyelmes földesurunk Eo Excellenciájá

¹¹ I. m. 90.

¹² Lásd a 2. sz. jegyzetet 4.1.

¹³ I. m.

¹⁴ I. m. 7.

¹⁵ I. m. 14.

¹⁶ I. m. 7.

etc. nemcsak maga itt levő Castélyát ezen Pater Piaristáknak lakásul örökösen adta, de az uraság kerti út is oda engedte és őt szerzetest is fundált Eo Excellenciájára. Ezen Szenci királyi Collegiumba Husz Magyarországbeli ifjakat bé helyeztetett a Fölséges Királyné Asszonyunk és azokat egyenlő formán ruházta és sarkantyúzza is Őfelsége. Mely Ifjak Arithmeticát, Oeconomiat, Geometriát, Architecturát, Szép írást, és Stylusos német nyelven tanulnak és Istennek segítségével jól előmennek a tanulásban. Kis iskolásokat is tanítják ezen Pater Piaristák, de mivel erre alkalmas hely még nincsen, tehát csak negyedik osztályig tanítanak. Adgya Fölséges Ur Isten, hogy ezen dolog nemcsak szegény városnak, de egész országnak is hasznára forduljon.”¹⁷

Az itt létesített Collegium Oeconomicumban kamarai és műszaki szolgálatra készítették fel a diákokat. Ezt bizonyítja az is, hogy a tananyagot csaknem kizárólag a természettudományok köréből állították össze. A szenci collegium az akkori ország első és egyetlen ilyen jellegű intézete volt. A végzett diákok különböző pályákon helyezkedtek el. Soraikból kamarai főtisztviselők, katonai műszaki tisztek, mérnökök és más gazdasági szakemberek kerültek ki. A városban tanító piaristák — collegiumi elfoglaltságuk mellett — népoktatással is foglalkoztak.

A Collegium Oeconomicum az egykori Kis Stiftben, a mai magyar kilencéves alapiskola helyén állott, ahol csak — viszonylag — rövid ideig gyakorolhatta feladatát. 1776 május 1-én a Suri kapitány Jánosné préházában éjjel kiütött tűz 142 épületet, közöttük a kollégiumot is, csaknem teljesen elpusztította. A piaristák elmenetelét Molnár István „notárius”, 1776 október 15-én, a következőképpen jegyezte fel: „Amint 193 és 194-ik Levélen improthocollált Tűzi Veszedelemből ki teccik, Pater Piaristák Collegiuma el égvén, Felséges Maria Theresia kegyelmes koronás Királyné Asszonyunk nem akarta meg építtetni a Collegiumjokat... a mell Paterék itt Szencen voltak, más Collegiomokba el széledtek, úgy mint Pater Rector Calasartius Königsacker költözött Selmecz Bányára ...más... Cassára... mint egy hármán vagy négyen pedig menetenek Tatába”¹⁸ A megalapításakor nagy jövőre hivatott kollégium "... tatai élete azonban már csak csendes és lassú haladás volt.”¹⁹

A magyar pedagógia történetét tárgyaló művek két diáklázadásról emlékeznek meg: „1. a Királyi Egyetemi Gimnáziumban 1827—28-as tanévben kirobbant elemi erejű zavargásról... 2. a pozsonyi evangélikus liceum 1836-i diákforradalmáról... A harmadik — időrendben első — diákforradalom 1767. július 16—17-én zajlott le éppen Szencen.”²⁰

Az alapítvány rendelkezései szerint, a szenci Collegium Oeconomicum diákjainak, a teljes ellátáson kívül, naponta még egy icce bor is járt. A kollégium rektorának nem tetszett ez az intézkedés, s ezért kérte annak visszavonását. Mária Terézia azonban elutasította Kónya Kristóf kérelmét.

A tekintélyében sértett rektornak azonban némsokára jó alkalmat szolgáltatott a retorzióra, hogy az egyik ellenőrzéskor a tanulószoba falára kifüggesztett kollégiumi szabályzatot szét tépve találta. Ahogy az ilyenkor a diákok körében történni szokott, nem akadt tettes. Miután a tett elkövetőjét nem tudta kinyomozni a tanári kar, a rektor előbb felére, majd a konok „bűnpártolás” miatt teljesen megvonta a borporcíót. A diákok — ami a kollégium életében addig nem történt — kiabálással és fűtlyel adtak kifejezést elégedetlenségüknek. Taktikát változtatva, később azonban úgy tettek, mintha belenyugodtak volna az ítéletbe, s aludni tértek. Az éjjel azonban ... „hármán, Kondé Péter, Tengerdy Ferenc és Zallár Pál... felverték a szomszéd szobában lakó... Laczkó Ambrust és a rektor rendeletére ott őrzött kardjaikat követelték.”²¹ A megrémült tanulmányi felügyelő átadta a követelt kardokat. A három fegyveres diák utána elállta a hálótermek ajtait, és ügyeltek arra, hogy „összesküvésükről” az ellenzék ne adhasson hírt a kollégiumok vezetőségének. „Az osztrákokhoz pedig már előbb átküldték Urbanovics Józsefet azzal az üzenettel, hogy ne merészkedjenek átjönni. Mindenről a rektor csak két nap múlva értesül, mert a prefektus is meg a lojális alumnusok is kimélni akarták a már amúgy is lesújtott igazgatójukat.”²² Annak ellenére, hogy az első „borlázadást” meg bocsátották a diákoknak, az úgy nem fejeződött be. „A vezérek fenyegetésére 15 alumnus fölkerekedett, kitört a kollégiumból, és gyalog nekivágott Pozsonynak, hogy a Helytartótanácsnál bepanaszolja a rektort.”²³ Kónya Kristóf azonban lovas fogatán hamarabb érkezett Pozsonyba, s így őt hallgatták meg először. Végül ezt az akkori magyarországi iskolák históriájában először előforduló, nagy visszhangot kiváltó „...ügyet a királynő elé terjesztették, akitől 1767. november 9-én jött meg az ítélet: Tengerdy Ferencet, Urbanovics Józsefet és Tomka Mihályt azonnal el kell távolítani a kollégiumból... Burián Lászlót, Zallár Pált, Kondé Pétert, Magyarossy Antalt meg kell fenyíteni...”²⁴

¹⁷ I. m. 8.

¹⁸ Másolat a Protocollum 195. oldaláról.

¹⁹ Hegyi Ferenc dr.: Collegium Oeconomicum Regium Publicum Scholacum Piarum, Szempcz, 1763—76—80. Kézirat. 34.

²⁰ I. m. 28.

²¹ I. m. 29.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 30.

Tengerdy Ferenc, a „borlázadás” vezére nem várta meg a hivatalos kizárást, önként távozott a kollégiumból. „A rektor július 22-i jelentéséhez csatoltan megmaradt Tengerdy búcsúlevele, amelyet a kollégiumból nesztelenül távozó diák július 20-án hajnalban a rektor ámbitusára dobott.”²⁵ A távozni kényszerült diák búcsúszavait olvasva azt érezzük, hogy Tengerdy Ferenc nem lehetett rosszindulatú. Talán csak túlméreteztem önérzetes, a társadalmi szokásokkal nem nagyon törődő, kedélyes fiú volt, aki a megbánásról és mély tiszteletről tanúskodó bocsánatkérésével — elkövetett hibái ellenére is — rokonszenvenssé lesz.

A diáklevél, kuriozitása miatt — szószerinti idézés érdemel:

”Szerencsés jó reggelt kívánok, Tisztölendő Atyaságodnak.

Mindenek fölött tisztolt s Néken érdemem fölött való Tisztölendő Pater Rector Atyám uram! Sűrű könyv hullajtásim között igaz lélek ismerettel írott keserves bötüm így foglalom érdemtelen rendeimbem ambár az előttünk lévő engemet a gyalázattal rettentő ítélet Desperationak jelével arra hozott is, hogy ezen Fölséges Koronás Királyné Asszonyunk MÁRIA THERESIA által Szentz Városában helyeztetett fundatiojából el mennek. Azért is tartozó kötelességem ösztönéből haladatlan nem akarván lenni, mivel Fölséges Asszonyunk kegyeméből eddig az ideig ételével, italával, s ruhazotttyával más a féle Beneficiumival kegyelmessen meg tartani méltóztatott Kérem az én Istene met hosszú és szerencsés ez földön való Regnálásáért mindennapi imádságimban éltem fottaig meg emlékezni nem szünöm, és csókolom Szentséges Kezeit Láboit méltatlan ajakimmal az eő kegyelmességéért. Közvetkezendőképpen búcsúzóim Tisztölendő Atyaságodtul Péter Vice Rectoratul és a többi érdemes Professoraimtul Csokolom Ezeket, hogy érettem számtalonszor magukat farasztottak mindenféle állapotomban, és az Úr Isten áldgya meg eöket tisztölendő Atyaságoddal eddgyütt, és mindenekrül bocsánatot kérek.

Mellyek után midőn állandó egészséget megszororodott alázatos Szűvvel kívánnék egyetemben csókolván kezeit, magamat szüntén tapasztalt kegyelmében ajalván meg élek mind végig maradok

Feő Tisztölendő Atyaságodnak
raptim die 20-a Julii 1767

alázatos szomorú szívű szolgálja
Tengerdy Ferentz mp.

P.S.

Tisztölendő Atyám Ur azt ne gondolja, hogy azért mentem el, mivel tisztölendő Atyaságodtu-Corifeusnak adattam föl, mind Istenért el szenvedtem volna, de a nagy gyalázatnak meg történhetöl ségeért allottam ki az utbul, mert soha sem történt rajtam a melyet a Krisztusnak itélő Széke azon a rettentő napon meg fogja bizonítani, és pediglen tisztölendő Atyaságod ha még tekéntven Istent segétteni akar rajtam könyörgök a Recommendatiomért, hogy miképpen eddig az üdeig viseltem magamat, ha lenne is valami belüle nékem kezemhez nem gyöhet, hanem a Fölséges Consiliumná lévő Testvéremnek lehetne dirigálni s adtul már akarhol leszek levél által megnyerhetném, mely Kegyelmeért szüntelen maradok most pedig talán annyira megyek méglen Szemeimmel látok aláfelé, az Atyámfiához.”²⁵

A bűnbánatos diák örökre elhagyta a Collegium Oeconomicumot, s vele együtt vidám diák-évei színhelyét, Szencet is. Sorsáról többet nem tudunk.

A tűzvész áldozatául esett Kis Stiften kívül, van Szencen egy — mindmáig — Nagy Stift nevet viselő épület, amelyben jelenleg zöldséget és gyümölcsöt tárolnak. A Műemlékvédő Hivatal a közel-múltban védetté nyilvánította, ezt a három oldalról épületekkel határolt, egyemeletes, külön álló hatalmas háztömböt. A krónika szerint ebben az épületben „...1772—1776-ig női fegyház volt. A fegyház először 50 nő részére készült, de számuk mindig szaporodott. Fonásra és pokróckészítésre tanították őket... Érdekes, hogy ebbe a női fegyházba az első szállítmány Bécsből érkezett, 50 nő személyében.”²⁶ A városlakók megbüntetésének egy másik eszköze volt a főtéren ma is meglevő pellengérház, vagy ahogyan Szenczen mondják a „pilinger Katihoz” történő kikötés. Ez a sajátos elnevezés arra utal, hogy itt elsősorban a család nőszemélyek töltötték büntetésüket.

Szintén „...Mária Terézia idejében; 1776-ban került Szenczre az általa Tallóson alapított árva-ház. Ennek a székháza is a Nagy Stiftben volt.”²⁷ Tulajdonképpen a szenci női börtönlakókat cserélték ki a tallói árvákkal. Az itteni árvaházban azokat a nemesi árvákat helyezték el, akiknek apja a királynőt szolgálva, háborúban esett el. A hadiárvákat az intézeti — általános jellegű — oktatáson kívül, katonai kiképzésben részesítették. A sokat hadakozó Mária Teréziának szüntelenül szüksége volt újabb és újabb katonákra, képzett tisztekre. Ezért különösen az általa alapított katonai jellegű

²⁵ I. m. 32—34.

²⁶ Lásd a 2. sz. jegyzetet 8—10. l. Itt közöljük, hogy mind a kollégium, mind a fegyintézet alapítólevelének másolata Minczinger Sándor birtokában van.

²⁷ I. m. 10.

iskolák működését megkülönböztetett figyelemmel kísérte. Talán ennek tulajdonítható, hogy „...1778. június 17-én, amikor a sárfői státióból a bazini táborba ment... időzött az intézet falain belül, elbeszélgetve a nevelőkkel, tanítókkal.”²⁸

A várost ért csapások közül: tűzvészeket, áradásokat, járványokat és egy földrengést is említ a krónika.

Az utolsó két évszázad háborúi közül érintették a várost „...Napóleon hadjáratai, illetve azzal összefüggő insurrekciók... Alig múlt el az insurrekció ideje, máris jelentkezett az 1848—49-es szabadságharc előszele, majd maga a szabadságharc... Az úrbériség megszűntével... a kapocs a hitbizomány birtokosa és a városlakók között... megszűnt és nem egyszer kimondottan ellenséges viszony fejlődött ki... Szenc 1872-ben járási székhely lett és 1923-ig az is maradt.”²⁹ Utána még egyszer azzá lett, de 1960-ban, a területi átrendezés következtében a Bratislava-vidék járáshoz csatolták. Az első világháború ettől a várostól is megkövetelte a maga áldozatait. A háború végén kitört forradalomnak is volt néhány szenci halottja. Erről az időszokról a krónikás — a megváltozott politikai helyzethez alkalmazkodva — a következőket jegyezte be: „Ennek a forradalomnak a leírása azonban egyelőre nem kívánczik a krónikairó tollára.”³⁰

Az első világháború után Szenc a megalakult Csehszlovák Köztársaság része lett. A krónikairó a kezdeti időszokról — a továbbiakban is — a konkrét tények tárgyilagos feltárása, analitikus elemzése és rögzítése helyett, általánosítva azt állapítja meg, hogy „...az új államalakulat megszervezése nagyon sok bajjal, intrikával járt és így sok személyi vonatkozású hibával, gazdasági hátránnyal párosult, mely kérdések rendezése hosszú idők türelmét követeli meg.”³¹ Megítélésünk szerint Szencnek, — a krónikában leírt — egész századfordulótól kezdődő történelme: a teljesebb forrás- és anyagfeltáráson kívül, a dialektikus történelemszemléletet nélkülözi a legérzékenyebben.

A krónika — hátralevő — adataiból megtudhatjuk, hogy a földreform után, szlovák, morva és cseh telepések kerülnek a városba. Az 1936-os esztendő „egyetlen, de egyben legkimagaslóbb” eseményének, Beneš köztársasági elnök látogatását jelöli meg a krónikairó, melynek úgyszólván minden mozzanatát megörökíti. Az utolsó beírás az árak emelkedésére vonatkozik, amelyet 1937-ben jegyeztek be a krónikába. Szenc 1938-ban — a bécsi döntés értelmében — Magyarországhoz került, s a felszabadulás óta ismét Csehszlovákiához tartozik. A második világháború hadicselék-ményei számottevő károkat nem okoztak Szencnek. Az elmúlt negyedszázad során mind mezőgazdaságilag, mind iparilag sokat fejlődött a város. Iskolahálózata is kibővült. A szlovák és magyar tannyelvű gimnáziumon, a kilencéves alapiskolákon, a napközi otthonokon, a fogyatékos gyermekek nevelésével foglalkozó iskolákon, a zene- és rajziskolán, az óvodákon és bölcsődéken kívül, itt működik a November 17. Egyetem Tanulmányi Központja — a külföldi diákok szlovák nyelvi előképzetését szolgáló nyelviskola —, ahol az utóbbi években főleg ázsiai és afrikai diákok tanulnak.

Ennek a legutolsó népszámlálás szerint 8521 embert számláló, vegyes lakosságú városnak a legszembetűnőbben azonban az idegenforgalma nőtt meg. A mesterségesen kialakított Napfényes tó, szenciesen a Báger, kellemesen meleg vize, és a szépen körülpített szabadtéri strandja; — a fürdőidényben — rengeteg embert vonz a városba. Ilyenkor és a tradicionális békeünnepeken a városban levők száma sokszor megkétszereződik. Nyáron már a szenciek közül is egyre kevesebben keresik fel az egykor kristálytisza vizű „Malomzuglát”, Szenci Molnár Alberték vizimalmának — állítólagos — helyét, ahol valamikor nem csupán halásztak és fürdötek, hanem vidám majálisokat és népmulatságokat is rendeztek.

Szenci Molnár Albert születésének négyszázéves, és a város alapításának — előttünk álló — hétszázéves évfordulója bizonyára újabb ösztönzést ad majd mindazoknak, akik Szenc történetének teljes monográfikus feldolgozására már régebben készülnek.

²⁸ Uo.

²⁹ I. m. 17.

³⁰ I. m. 20.

³¹ Uo.

SZENCI MOLNÁR ALBERT A XVIII. SZÁZADI HAGYOMÁNYBAN

A hazai és az európai irodalomban régi, de ismételten fel-fellobbanó viták témája, és különböző kicsengésű értelmezések tárgya, hogy a reneszánsz kor eszményei, főleg progresszív tendenciái mennyiben és milyen téren hagyományozódtak a felvilágosodást előkészítő vagy éppen azt megteremtő XVIII. századra. Eme összefüggéseknek sokágú feltárása több oldalról folyamatban van. Máris elegendően bizonyítottnak látszik azonban, hogy a felvilágosodás nem valamely szétzilálódott, a barokkban és a rokokóban végérvényesen lehanyatlott, s a XVIII. századra teljesen „szétzúllott” reneszánsz romjain jelentkező merőben újként, hanem éppen fordítva, a humanizmus és reneszánsz progresszív, világi célkitűzéseit folytatta, s vitte tovább a neoklasszicizmus, majd pedig a polgári forradalmak felé vezető úton.¹

Bizonyos, hogy igen mélyre ágyazott és széles fronton jelentkező rokon szálak húzódnak a reneszánsz kultúra és a XVIII. század műveltsége között. A hagyományozódó humanista eszmék és aspirációk — melyek közül mint legszembetűnőbbet, a feudális-vallásos világszemlélettől való eltávolodást, majd szakítást emeljük ki — a megváltozott körülmények és módosult feltételek között továbbra is igencsak felhasználhatóknak, továbbvihetőknak bizonyultak a XVIII. században. A neoklasszicizmusnak reneszánsz hagyományra épülését pedig szinte felesleges is emléte-nünk. A történelemnek eme új stádiumában a felvilágosodáshoz közelítő, vagy éppen oda érkező írók, filozófusok és a világi tudományok művelői egyaránt joggal a humanista célok törvényes örököseinek tekinthették magukat. Szenci Molnár Albertről elmondhatjuk — amiként a szakirodalom eddig is részben így utalt rá —, hogy reneszánszban gyökerező eszméi, humanista célkitűzései és munkáinak tudományos kihatása előbbre mutat, s már a következő századoknak szolgál; így a XVII.-nek is, de tegyük nyomban hozzá, kiváltképpen a XVIII.-nak nyújt sokat, mert megközelíti s alátámasztja a már új fázisban jelentkező progresszív törekvéseket; azaz a felvilágosult gondolatok recepcióját segíti elő.²

¹ G. Vipper: *Le réalisme du siècle des Lumières et ses rapports avec le réalisme de la renaissance dans les littératures occidentales...* Beiträge zur Romanischen Philologie, Berlin, 1968. VII./1.91 —100. — Uő.: *XVII. vek. v mirovom literaturnom razvityi* c. kötetben, 1969. — Vö. még: S. D. Skazkin, R. M. Samarin, N. A. Gouliaiev és mások Vipper által is ismertetett, idevágó kutatási eredményeit. — Laufer, Roger: *Style rococo, style des Lumières*, Paris, 1963. 154. — Starobinski, Jean: *L'Invention de la liberté*, Genève, 1964. 17. — Turóczi-Trostler József: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*, Magyar irodalom, világirodalom, I. Bpest, 1961, 336. — Baróti Dezső: Írók érzelmek, stílusok c. kötetében: *A felvilágosodás néhány sajátossága*, továbbá: *A rokoko és a magyar irodalom* c. tanulmányok. Bpest, 1971. 43., 61, 68., — Hazard, Paul: *La pensée européenne au XVIIIe siècle*, Paris, 1946. I.—III. — Uő.: *La crise de la conscience européenne*, Paris, 1934—35, I. 484.

² Sőtér István: *Az irodalom XVIII. századi polgárosodása*, in: *Az ember és műve*, Bp. 1971. — Uő.: *A korszak és irányzatok*, uo. 103, 110., 152. l. — Tolnai Gábor: *Szenci Molnár Albert értékelé-*

Szenci Molnár Albert igen sokoldalúan van jelen a XVIII. század világában: kultúrájában, irodalmában és tudományában egyaránt. Az egésznek átfogására nem vállalkozunk, ezúttal csak azt az összefüggést világítjuk meg, amely lényegbevágóan motiválja a XVIII. századi fejlődést, kiváltképpen az írói s nyelvi programban, a művelődési és tudományos törekvésekben.

Tolnai Gábor írja, hogy irodalmunk történetének egyik fordulópontján Szenci Molnár Albert „összekötő kapocs” szerepet tölt be, és hogy „híd” a XVI. századi reformáció és a XVII. századi angol polgári forradalom ideológiája nyomán alakuló polgári fejlődés között. Aláhúзва ezt az egészében helytálló érvelést, állíthatjuk egyszerűen, hogy e tételben még tovább is léphetünk: Számos XVII. századi hazai céloknál messzebbre tekintő, s már a XVIII. századi, részben felvilágosult törekvés betetőzésekor is méltó helyet kell juttatnunk a Szenci Molnár hagyománynak mégha távol is áll tőlünk, hogy összemossuk a két eltérő időszakot. A XVII. század feudális barokk világában a puritánus, karteziánus eszmekör jelentkezése és lényeges szerepe ellenére, a teljesebb reneszánsz célok, s így Szenci Molnár Albert nagy, világi irányú, tudósi gondjai — az elért jelentős kezdemények elismerése mellett — nem juthattak lezáró kifejelethez. Bod Péter, például, akiről még sajátos célunk összefüggésében ismételten szólni fogunk, és aki Szenci céljait valóra váltani lelkes elhivatottsággal törekedett; a „vallás felett veszekedő, vagy inkább motskolódó *seculumnak*” nevezte a XVII. századot. Szenci Molnár műveivel az efféle törekvéseket sem korában, sem utóéletében nem támasztotta, nem támaszthatta alá, s helyette tovább nézett mint ahogy Bod Péter maga is egy más, de a Szenciével rokon, valóságos jövőt szolgáló eszmény, a korszerű tudomány művelése mellett foglalt állást. Joggal mondhatjuk, hogy bizonyos témákban és bizonyos mértékben a barokk akadályozó és fékező erőinek gyengülése után a XVIII. század ott folytathatta a haladó polgári törekvések valóra váltását, ahol a XVII. század eleje, és ahol egészen konkrétan Szenci Molnár Albert abbahagyta.³

Különös figyelmet érdemel vizsgálatunkban annak a két átmeneti időszaknak szembeesítése, amelyet egyrészt Szenci Molnár Albert alkotókorszaka, a későreneszánsz képvisel, másrészt amelyet a XVIII. század első fele, a felvilágosodással érintkező késő-barokk reprezentál, ahol is Szenci Molnár munkásságának késői hatását, eszmei örökségének lecsapódását különösen erőteljesen tapasztaljuk. Mindkét említett időszak szükségszerűen rokon abban, hogy az elemi erővel jelentkező ideológiai változások közepette valami biztonságot és állandóságot kereső eszmény jusson érvényre az irodalom és kultúra részeseinél. Ezekben a lehanyatló, bomló, átmeneti periódusokban, — akár a későreneszánszban, akár a későbarokkban, ha a közvetlen előrelépés szempontjából ellentétes módon is — megnő a tudomány művelésének szerepe, s az alkotók a tudomány szűkebben-tágabban értelmezett köreiből találják meg a vágyott állandóságot, biztonságot. Mind itt, mind amott a sztoikus gondolkodás felerősödő hullámain tapasztaljuk. Sajátos módon a XVIII. század elején ismételten betörő sztoikus gondolatok a közvetlen felvilágosodás irányába is tud hatni.⁴

sének néhány kérdése. In: Vázlatok és tanulmányok, Bpest, 1955. 23. — Turóczi-Trostler József: *A magyar felvilágosodás...* i.m. 353.

³ Tolnai Gábor: *Szenczi Molnár A. értékelésének...* i. m. 38. — Turóczi-Trostler József: *Magyar cartesianusok*, Idézett kötet, 173. — Uő.: *A magyar irodalom europizálódása*, i. m. II. 5. — Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Bpest, 1952. 190; — Bod Péter: *Smirnyi Szent Polikárpus...* Erdélyi Református Püspököknek Históriaik, 1766. Approbatio. Ajánlólevél. — Révész Imre: *Bod Péter mint történetíró*, Bpest, 1916. K; 1 ny. 23—52, 42.

⁴ Klaniczay Tibor: *A reneszánsz válsága és a manierizmus*, ItK. 1970. 419. — Bán Imre: *A magyar manierista irodalom*, ItK. 1970. 451. — André Chastel: *La crise de la renaissance*, Genève, 1968.

A két átmeneti periódus futólagos összevetéséből tárgyunk tekintetében szembevetünk, hogy a XVIII. század első felének körülményei kézenfekvő módon teszik lehetővé Szenci Molnár munkásságának közvetlen folytatását, továbbvitelét. Ez a periódus ad olyan kiválót, egyéni teljesítményekben is kiemelkedő, de Molnár szellemét úgyszintén értő, és hagyatékát munkásságukkal megbecsülő, sőt továbbvivő alkotókat, mint Pápai Páriz Ferencet és Bod Pétert. Az ő tevékenységüknek idevágó összefüggéseire térünk ki most részletesebben.

A nagy, késő reneszánsz-kori „előd”nek, Szenci Molnárnak a XVIII. században — Pápai Páriz és Bod Péter kapcsolatában — élő aktív hatására először is több úgynevezett „véletlen” jelenség figyelemztet. Az egyik Szenci Molnár Albert hajdani „jegyző-könyve”, mindenek előtt könyve, diariuma amelybe a kor divatja szerint birtokosa minden feljegyezni valót, jeles eseményt, teendőt, érdekes idézetet stb. sőt magát az emlékirási művet, a Naplót is beleírta. Ez a „jegyző-könyv” — mindezt felderítetlen módon — az ifjú Pápai Páriz Ferenc kezébe jutott, és a könyvecske üres lapjai még ugyancsak alkalmasnak s elegendőnek bizonyultak az ő naplója bejegyzésére is. A másik „véletlen”, hogy mind Szenci, mind Páriz ugyanazon külföldi országnak, Helvétának (Svájcnak) köszönhettek igen sokat peregrinációjuk folyamán. Így írja le mindezt Pápai Páriz a Szenci-féle szótár általa új formában kiadott lapjain: „Lakói Helvétziának igen jámbor, istenes és erős népek, akik mind a régi, mind a mostani Dictionarium szerzőjét (tehát mind Szencit, mind Párizt) kegyesen táplálták”. — Nyilvánvaló persze, hogy e véletlenek sora nagyon is céltudatos, a kortól meghatározott tevékenység eredménye volt. Pápai Páriz Ferenc, mint Szenci „szellemi rokona és örököse”, éppen elegendő okból hasznosította „őse” jegyzőkönyvét, feljegyzéseit, amidőn mint diák külföldi tanulmányútra indult. Érthetően meghatározó erejű lehetett egész életvitelére, kialakuló mentalitására ennek a jegyzőkönyv-közvetítette szellemi indításnak. Azt is mutatják ezek a véletlenek, hogy Szenci Molnár emléke ezidőre már megbecsült hagyománnyá vált, s a tudományt elsajátítani akaró ifjúnak tudatosan eszményképül, választott mentorául szolgálhatott.⁵

A másik, látszólag szintén véletlen adottság Bod Péter esetében abból következik, hogy ama, már Szencitől és Pápaiktól egyképpen vezetett „jegyzőkönyv” most az ő kezébe került, és általa a hasznosításnak egy újabb sokrétű folyamata indult meg. Ezúttal céltudatos filológiai tanulmányozás tárgya lett Molnár „jegyzőkönyve”; Bod bevallott célja az volt, hogy tudományos feldolgozásban részesítse nagy elődje írásait. A Szenci-emlékeket oly híven őrző Bod Péternek innen merített kéziratos munkái jól ismertek: a Gellius Molnarianus, és a Redivivus Albertus Molnar Szent-ziensis. Az utóbbinak címe is jelzi: a cél, hogy mintegy a XVIII. században „új életre keltett” Szenci Molnár Albert-et, illetőleg emlékét még erőteljesebben a kor hagyományt őrző tudatába helyezze, eszményképet formáljon róla.⁶

— Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszansz problémái*. Stoicizmus és manierizmus, It. 1960. 41. — Tolnai Gábor: *Les problèmes des périodes de transition*, Acta Litteraria, 1967. 3. — Turóczi-Trostler József: *A magyar felv. előrtörténetéhez* i. m. I. 356. — Philippe Minguet: *Esthétique du rococo*, Paris 1966. 301.

⁵ A jegyző-könyv a Marosvásárhelyi Teleki-tékában MS 37. sz.; Kiadás ill. tájékoztatás: Dézsi Lajos: *SZ. M. A. Naplója, levelezése és irományai*, Bp. 1898. Bev. — Uő.: *Szenci Molnár Albert*, Bp. 1897. 256. — Dézsi Lajos: *Pápai Páriz Ferenc*, Bp., 1897. 234. — Szenci Molnár—Pápai Páriz—Bod Péter: *Dictionarium latino-hungaricum*, Cibinii, 1767. Ad lectorem, és a 275. l.

⁶ Sámuel Aladár: *Felsőcsernádtoni Bod Péter élete és művei*, Bpest, 1899. 221. — Jancsó Elemér: *Bevezetője Bod Péter Önéletírásához*, Cluj-Kolozsvár, 1940. 9. — Gyenis Vilmos: *Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához*, ItK 1961. 47—473. — Turóczi-Trostler József: *A magyar irodalom europaizálódása*, idézett tanulmánygyűjtemény II. 13. — Bod Péter említett két kéziratban maradt,

A XVIII. századi Szenci-hagyomány lényegi összetevőire térve, elsőnek az anyanyelv ügyének, s kiművelésének Szenci Molnártól Párizig, s Bodig, s Bodtól még tovább ható felkarolását, s következetesen végigvitt programját emeljük ki: Szencit, a magyar nyelv első igazán tudatos felfedezői közt tartjuk számon, aki a reneszánsz nagy felismerését, az anyanyelv művelését oly magas szinten váltotta valóra, hogy — mint többen megállapították —, az e téren elért eredményei a XVIII. századig, Kazinczy-ig húzódnak át és hatnak egyfolytában.⁷

Igaz, hogy az anyanyelv szeretetét és az érte való munkálkodás buzgalmát hazuról vitte alkotó tevékenysége külföldi színhelyeire: „Olyan családban születtem — írja — ahol a régi magyar nyelv a maga romlatban állapotában maradt fenn”. Igaz, hogy az anyanyelv nyomtatott formájának gyakorlati teendőihez is itt került közel: Gönc, Vizsolyi biblia, Károlyi Gáspár... De az is igazként és nyomós ellensúlyként merül fel, hogy a külföldi tapasztalatokból levont következtetés, a hazai elmaradásra való rádöbbenés sarkallja a téma továbbvitelében: „Bárcsak mi magyarok is követhetnénk más nemzeteket a honi nyelv ékesítésében és terjesztésében... kiművelésében, terjesztésében” — írja magyar-latin szótára ajánlólevelében. A latin nyelvű humanizmus és az anyanyelvigényű reneszánsz nyelvvel kapcsolatos ellentmondását már meglepő biztonsággal tudja feloldani. Az antikvitás nemzeti recepciójáig jut el, ahogy a magyar nyelv és kultúra teljesen modern fogalmát körvonalazza. Jellemző e tekintetben, hogy visszavetítve gondolkodásmódját Mátyás király udvari, latin kultúrájának értelmezésére, úgy tűnik, Szenci Molnár szívesen átjátszaná ennek a kornak latinságát az anyanyelvűművelő igények modern; XVI—XVII. századi térreumává: „Ez a király, — írja — aki oly jó nyelvismerettel rendelkezett, ha hosszabb ideig élhet, úgy kiművelte volna azt az anyanyelvet, amelyben Attila, Géza, Szent István és többi ősei beszéltek, s olyan pallérozottá tette volna, mint egykor Nagy Károly császár tette birodalmában... elrendelve, hogy az országos tanácskozások a latin helyett anyanyelven folyjanak...”⁸

Szencinek e tudatosan megfontolt anyanyelvi programja mutatja, hogy az kevés, de szükségszerű eltéréssel a XVIII. század közismert nyelvi törekvéseinek kiforrott alapjává lehetett és lett is. Pápai Páriz például ugyancsak vezéreszméjének tekintette a kiművelt magyar nyelvnek jogaiba helyezését a felvilágosult gondolat, kultúra és tudomány törekvésének szolgálatában. De ugyanígy Bod Péter, s más századközépi kortársai ugyancsak szinte visszhangozzák Szenci Molnár sokat ismételt, nyelvműve-

Szenci Molnárról szóló műve a Teleki-tékában Marosvásárhelyt, de 1812-es másolatban az O.SZ.K.-ban is (Fol. Hung. 29.). Mind a „Gellius”-t, mind a „Redivivus”-t Bod kiadni kívánta, s „jó reménysége is volt”, hogy esetleg Svájcban kérésére kinyomtatják. De reménysége ismeretlen okok folytán nem realizálódott. Vö.: Lengyel Imre: *Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez*, ItK 1973. 588., 593.

⁷ Szathmári István: *Szenci Molnár Albert és irodalmi nyelvünk*, Bp., 1964. K.l.ny. 345—354. — Tolnai Gábor: *Sz. M. A. értékelésének...* i. m. 30. — Szauder József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai* (és a vitája) ItK 1969. 131—156.

⁸ Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Ungarico-Latinum*, Nürnberg, 1604. RMK. I. 393. Uő.: *Novae Grammaticae Ungaricae...* Libri Duo, Hanau, 1610. RMK. I. 422. Idézetek az Ajánló levelekből, Stoll Béla kiadásából, RMKT 6. Bpest, 1971. 461—462 és 471 l. — Dézsi Lajos: *Sz. M. A. naplója... irományai* i. m. (Egyes latin részek értelmezésében felhasználtuk Róka Lajos és Tanczos Dezső kéziratoss fordítását.) — Turóczi-Trostler József: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*, Idézett tanulmánykötet, 115, 136, 141, 151, — A nyelvművelés, nyelvi program kérdéséhez: Pais Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. MTA. I. OK. 1953. 425. — Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*, Bpest, 1963. — Waldapfel József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bpest, 1963. 3. — Hörváth János: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*, Tanulmányok, Bpest, 1956. 94. — Némédi Lajos: *Bessenyei György és a magyar nyelv*. Egri Ped. Főisk. Évkönyve, 1956. 322. Uő.: *Bessenyei elődei és kortársai*, Id. évk. 1957. 87. — Jancsó Elemér bev. és kiad. *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, 1955. 3 és kk.

lésre buzdító szavait. De még továbbblépve, a testőr írókról Bessenyei nemzedékéről sem ok nélkül mondhatjuk el — akik Szencihez hasonló módon és sokban hasonló körülmények között külföldön döbbsentek rá az anyanyelv művelésének fontosságára, a tudományok előre vitelének sürgetős voltára —, hogy ők is Szenci Molnár örökségét folytatták, igaz már más körülmények között, más társadalmi-gazdasági erők hatására is, s szükségszerűen jóval emeltebb szinten.

Bod Péternek, a „szegény magyar nyelv” védelmében ismételtelen kifejtett, Szenciehez könnyen párhuzamba fogható programjában viszont az a szembetűnő, hogy a XVII. századi nagy, anyanyelvi célkitűzésekben is impozáns puritánus program itt elég élénken van még jelen, viszonylag erőteljesen él tovább. Feltűnő ez, mert a kortárs szerzőknél az Apáczai-félfeljelzett puritánus nyelvi program kisugárzása ezidőre már gyengébbnek, átmenetinek, közbűlsőnek mutatkozik, s a XVIII. század közepére határozottan fokozatosan lehanyatlík. Szemléltetik ezt a fejlődési szituációt Hermányi Dienes Péternek, a nagy műveltségű papnak és fiának, H. D. Józsefnek, az írónak egymástól fokozatosan eltérő anyanyelvi célkitűzései. Mindketten a Szencitől alapozott szellemi hagyományokból, a hazai, humanista műveltségéből indultak ugyan ki, de míg a puritánus-karteziánus H. Dienes Péter nyelvi igénye a XVII. század végén szükségszerűen a puritánus eszményekhez szinte kizárólagosan kötődött, addig H. Dienes József az igen erős puritánus-karteziánus alapozásból tovább tudott lépni — és tovább is kellett lépnie — a XVIII. század 30-tól 60-ig terjedő éveiben.⁹

Ugyanakkor világosan és egyöntetűen kitűnik a XVIII. század alkotóinál, hogy a Szenci Molnár Alberttől kezdett, megfogalmazott, határozottan körülírt és utókorára így hagyományozott anyanyelvi célkitűzések nem koptak meg és nem veszítettek aktualitásukból, s zökkenő nélkül kapcsolódni tudtak a már felvilágosodáshoz kötődő elképzelésekhez. Szenci Molnár programjának messzebbható, még a puritánusokhoz mérten is mélyebbérágazott kisugárzását magyarázza részben nyugat-európai viszonyok szerinti tudományos megalapozottsága, másrésztben a világi irányú nyelvművelésnek az a tudatos, Szencinél korán testet öltött formája, amelyet nem aktuális valláspolitikai irányzat hozott létre, de amelyik a polgári társadalmi fejlődés szükségszerű velejárója volt. Így érthető, hogy a Szenci Molnár féle kezdeményezések igen szilárd alappilléreknek bizonyulnak és nyílegyenes összeköttetést képesek fenntartani ama-még szilárdabb tartópillérekhez, melyek a XVIII. században épülnek ki, a felvilágosult nyelvi program valóra váltása érdekében.¹⁰

A felvilágosodás valóra váltásában oly fontos nyelvi program Szencitől Bod Péterig húzódon vonulatában rendkívül fontos szerepe van a Szencitől először megalkotott és kiadott, majd Pápai Páriztól s Bod Pétertől kibővített, újra írt, vagy továbbfejlesztett és ismételtelen új meg új kiadásban közreadott latin-magyar és magyar-latin szótárnak. E Szenci Molnár féle és a XVIII. században továbbmunkált törekvéseknek vázolt gyakorlati összekapcsolódását és kisarkosodását kitűnően mutatják a szótárak megjelenésének évszámadatai: Szencie 1604, Párizé 1708, Bod Péteré 1767. Közel száz, szempontunkból természetlen év telik el Szenci Molnár és Pápai Páriz szótárának megjelenése között, amely tény a közbűlső XVII. századi szótár-irodalom kétségtelen hanyatlásának a jele. Az egész XVII. század leperreg anélkül,

⁹ Jancsó Elemér kiadásában *Bod Péter Önéletírása*, i. m. ih. — Bán Imre: *Apáczai Csere János*, Bp. 1958. — Makkai László: *A magyar puritánusok...* i. m. ih. — Tordai Zádor *A magyar karteziánizmus történetének vázlatja*. Filozófiai Szemle, 1962. 54. — Turóczi-Trostler József: *Magyar Kartezianusok*, I, m. 173. — Hermányi Dienes József *Emlékirata*, melynek jó része apjának felfogását, műveltségét elemzi, kiadta szemelvényesen Kelemen Lajos, Cluj—Kolozsvár, 1925.

¹⁰ Turóczi-Tr. J.: *A m. irod. europaizálódása*, i. m. II. 38. — Vö. még a 8. és 9. sz. jegyzetek idevágó utalásaival.

hogy Molnár Albert szótárát megfelelő igényű és színvonalú szótár követhette volna. És amidőn Pápai Páriz szótára a XVIII. században végre követte Molnár szótárát, akkor múlhatatlanul a nagy előd szellemét folytatta, s igaz az a megállapítás, hogy Pápai Páriz szinte ott vette át a szótár gondját, ahol Szenci Molnár abbahagyta. Páriz szótára után, egy jó fél évszázad múlva következik Bod Péter munkája aki többé-kevésbé ugyanazt az igényt igyekezett valóra váltani Szenci követésében, mint amit közvetlen elődje tett. Természetesen mindkét szerző esetében a megváltozott körülménynek és a kor diktálta igényeknek megfelelően kellett eljárniok. Nem véletlen, hogy ez a Szenci Molnár szellemétől meghatározott szótár-család egészen a XIX. századig döntő hatást tudott gyakorolni a latin nyelv uralma alól oly nehezen felszabaduló magyar közéletre.¹¹

Mind Páriz Pápai, mind Bod Péter, szótáraik prefációiban kiemelik a „kiváló férfi”, Szenci Molnár „ritka példáját”. Hangoztatják érdemeit, de igen reáisan nem óvakodnak rámutatni azokra a részekre sem, ahol túlhaladták mesterüket és ahol alkotásukban előbbre léptek, mint például a szükségyszerűen hamarabb elavuló latin-magyar rész újjá formálásakor Pápai Páriz több vonatkozásban tette. Ugyanakkor a magyar-latin rész Szenci Molnártól századokra maradandóan kimunkált anyagát méltán mentik át a XVIII. századi kiadásokba, s joggal nevével jelölik. Ritka szép-demonstratív példája Szenci Molnár és a XVIII. század együttműködésének a műnek mindhárom szerző nevét együtt szerepeltető címlapja:

DICTIONARIUM
HUNGARICO-LATINUM

Olim Magna cura

á

CLARISSIMO VIRO
ALBERTO MOLNÁR
SZENTZIENSI
collectum;

Studio et vigiliis

FRANCISCI PÁRIZ PÁPAI

Medicinae Doctoris, et in Alma Enyedina Pubcili Professoris

Opera

PETRI BOD,

de F. Tsernáton, V. D. Ministri M. Igeniensis...

Cibinii, ... Anno MDCCLXVII.

A három szerző munkájának kitűnő arányú, szerencsés egymásra épülése teszi lehetővé, hogy a műben a XVIII. századnak, a felvilágosodást előkészítő szakasznak egyik leggazdagabb nyelvi forrását, gazdag tárházát tekinthetjük kristálytisztá megvalósulásban.

A Szenci Molnár Albert és a XVIII. századi hagyomány összevetésében a magyar tudomány ügyének témája áll a továbbiakban előttünk rendkívül aktuálisan. Szenci Molnár Albert — mint Turóczi Trostler József állapította meg találóan — minden más magyar írónál szélesebb felületen érintkezett a tudományos, s nem kis mértékben a világi tudományos irodalommal. Hozzá képest kortársai, de még egy

¹¹ A Bod Péter által kiadott szótár (i. m.) előszavai és ajánlásai jól összegzik a szóban levő szótár-család kialakulását. — Melich János: *A magyar szótáriródalom*. Nyelvtudományi Közlemények. 1906. 07. — Dézsi Lajos: *Pápai Páriz Ferenc*. I. m. 296—297.

Apáczai Csere János is — szerinte — e téren csupán „műkedvelő” szintig juthattak el.¹² Innét adódik, hogy a tudomány műveléséről kialakított koncepciója optimálisan és a lehetséges maximális mértékben érintkezhetett a XVIII. század első fele által diktált és itt valóra is váltott igényekkel. Közös alapponás ebben, — már csak az említett három szerző Szenci Molnár, Páriz Pápai, Bod Péter — felfogását nézve —, hogy bár mindegyik alkotó a világi tudományok műveléséhez közeledik, még igen erős szálakkal kötődnek egyházi, vallási törekvésekhez. Effajta működésükben azonban az alapállás változott meg gyökeresen: náluk a megközelítési mód lett teljességgel új, s mindez a tudományos munkához való szenvedélyes elkötelezettség irányába, a felvilágosult, polgári világlátás felé sodorta őket. Bármelyikük munkásságából azonnal kiragadhatunk műveket, amelyek az elemzett kettősséget szembetűnően láttatják: Szenci Molnárnál például egyfelől imádságos könyve, másfelől nyelvtana vagy szótára; Pápai Páriznál egyrésztől egyháztörténete (Rudus Redivivum), másrésztől orvosi könyvei; Bod Péternél ugyancsak egyfelől egyháztörténeti műveinek sora, (pl. Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza), másfelől viszont a világi történeti és „irodalomtörténeti” munkák, mint a Magyar Athenas, stb.¹³

A tudomány problematikájában Szencitől kezdve Párizig és Bodig egyaránt a hazai lemaradás ecsetelése és a tudományban előljáró népek példájának ismételt előadása, kiemelése van jelen. Szencinél például ily módon kap helyet e gondolat: láthatva a „különféle népek tudományban előrehaladt” pozícióit, szembetűnő számára, hogy Európa valamennyi latinos műveltségű népei közül „csak a magyar-nál” hiányoznak fontos, alapvető munkák, és hogy igen kevés a hazai lehetőség a lemaradás pótlására. Hasonló megnyilatkozást találunk Pápai Páriznál is: Csodálkozni lehet, hogy „Európa kultúrában elől lévő országainak intézményes gondoskodásával ellentétben csupán a magyar” mulasztja el a nála már nagyon is aktuális teendőket. Mind Páriznál, mind Bod Péternél, Hermányinál és másoknál is egyképpen éles bírálattal jár együtt e téma, szemben a kor hazai társadalmi-művelődési berendezkedésével, amely a külföldön elért eredményektől igencsak lemaradt. Az Európára tekintésnek az irodalomban oly sokszor felhozott párhuzama azonban még tovább izmosodik, s Európa és a magyarság egységében alakulnak a gondolatok — Szencitől is indítva — a XVIII. századi szerzőknél. Az egyszerre magyar és egyszerre európai távlat a „Lumières” századának egyik vezető gondolata és ha ehhez Szenci Molnár Albert felhasználható hagyományt jelentett, — márpedig nagyon is azt jelentett —, akkor ennek fontosságát hangsúlyozottan indokolt kiemelnünk.¹⁴

Az európai szellemi élet friss kisugárzása, a különböző új tendenciák behatolásai egyaránt érződnek egyrészt Szenci, másrészt a XVIII. század világában és a reagálások ezekre az eszmei hatásokra rendkívül rokon vonásokat mutatnak. A két tendencia joggal párhuzamba állítható. Hasonló szituáció vázolható például mindkét esetre: Szencire Heidelbergben, Strassburgban és mennyi más helyen csak úgy záporoznak hol francia, hol német nyelven az új filozófiai eszmék, kulturális, tudományos elképzelések. De ugyanúgy Páriznál és Bodnál is, akár külföldi útjaikon, akár itthon részesei lesznek az európai új eszmék térhódításának, amelyek itt is két irányból,

¹² Turóczi-Trostler: *A m. ir. europaizálódása*, i. m. II. 38.

¹³ Szenci Molnár Albert: *Imádságos Könyveczke*. Heidelberg. 1621. — Pápai Pariz Ferenc: *Romlott fal felépítése*, Kiad.: Thury Etele M. Prot. Egyht. Adattár, 1906. V. 129. — Bod Péter: *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának históriája*, Basilea, 1760.

¹⁴ Szenci Molnár latin—magyar szótárának id. ajánló levele, i. m. 454. (1604 és 1621 is). — Pápai Páriz 1705-ben írt előszava latin—magyar szótárához. — Bod Péter: *Magyar Athenas és a Polikarpus előljáró beszédei*. — Hermányi Dienes József *Emlékirata*, i. m. ih.

hol „német írásból”, hol „francia írásból” kapnak indítást; s ugyanígy még Bessenyei György nemzedékére is Bécsen keresztül hatnak a francia igék. Az új eszmék eme ütközőpontjain és a különböző nyelvek és kultúrák egymásra hatásának adott gócpontjain mindegyik esetben azonos módon élénken pezsgő szellemi tevékenység kibontakozására nyílik lehetőség. Nincsen semmi lezártág, nyitottak az utak, tág lehetőségek adódnak a szellem világában.¹⁵

Am ehhez a kibontakozáshoz csak az indítást adja meg a vázolt légkör, a további kiépüléshez, a rendszeres alkotó tudományos munkához hosszantartóan volna szükség eme kedvező körülményekre. Sajátos módon és szinte azonos formában mindkét időszakból, mindkét oldalról a félelem és az aggodalom vetődik fel, vajon e hazában oly szokottá vált felfordulás, háborúskodás s zűrzavar nem lesz-e ismételt akadály a szépen induló elképzeléseknek. Szenci úgy véli, hogy tudományos tervei csak akkor mehetnek végbe, „ha. Isten rajtunk könyörülven, állandó békességet ad”, Pápai Páriz, a Pax embere, a „békességet szerető olvasót” ismételt azzal szólítja meg, hogy a test, a lélek és a „világ békéje” egyaránt kíváncsok a kulturális haladáshoz. Ebben a békés folyamatban pedig el kell érni, hogy a műveltség és a tudomány olyan „polcra” kerülhessen, amilyen gárdust százada már messzehangzóan követel Európában.¹⁶

A hasonló szellemi légkör szükségszerűen és esetenként a kortól meghatározva a tudomány más-más tényezőjét helyezte előtérbe. Míg Szenci számára kora, a nélkülözhetetlen tudományos, alapozó munkáknak szinte a semmiből való megteremtését írta elő, addig XVIII. századi követői már jobbíthatták, továbbfejleszthették a kezdeményeket. Ehhez sajátos módon, nagy lendítő erővel járult hozzá a felvilágosodást előkészítő eszmékör egyre erősödő behatolása: a tudomány világivá alakulásában most végre határozott előreugrás következhetett volna be. Ekkor az ideológiai tényezők hatványozott erejű hatására az elvilágiasodó és természettudományos törekvések fokozatosan egyesülni tudtak a határozottabbá váló nyelvi programmal is, s már a század közepétől több hullámban így összefonódva egymást támogatva, kiegészítve jelentkeztek. (V.ö.: Bod Péter, Pápai Páriz nyelvi programját, akadémiai elképzelését, tervezetét). Végre is ez a fejlődés a 70-es években, Bessenyeiék nemzedékében hozza meg a program teljes érvényű, realisabb alapozottságú kifejlését. Azt kell látnunk, hogy Szenci Molnár Albert majd két évszázaddal előbb igen messzelátóan és biztos ítéllettel rakta le az alapokat e kiteljesülő XVIII. századi eredményekhez. Turóczi-Trostler József határozottan állítja, és a vázolt összefüggésben valóban „nem lehet kétséges”, hogy „Molnár történeti helye ott van a magyar felvilágosodás előkészítői és úttörői között”.¹⁷

A hazai tudományos élet XVII.—XVIII. századi közös problémáit, az alkotóknak konkrét párhuzamba állítható személyes reagálásait, továbbá a Szenci korabeli és a XVIII. századi gondok szinte azonos megnyilvánulásait jól szemlélteti a Pápai Páriz-szótár ajánlása. Itt a szerző meg-megisméltendő párhuzamokban látta a egy-

¹⁵ Mornet, Daniel: *La pensée française au XVIIIe siècle*. Paris, 1929. — Turóczi-Tr. J.: i. művek. 38, 115. II. — Waldapfel József: *A m. irodalom a felvilágosodás korában*. I. m. Előszó, Bevezetés, 19. l.

¹⁶ A Psalterium Ungaricum előszava, Stoll Béla idézett kiadása, 9—16. — Pápai Páriz Ferenc latin—magyar szótár előszava, 1705. — Uő.: *Pax animae*, Kolozsvár, 1680., *Pax corporis*, 1690. — Krauss, Werner: *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, Berlin, 1963. Neue Beiträge... 16.

¹⁷ Bod Péter levele Ráday Gedeonhoz akadémiai terve és nyelvművelő, tudománytszervező ügyekben. (Magyar Könyvszemle, 1892.) — Turóczi Trostler: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*, i. m. I. 360. — Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971., 29—85.

részt Szenci Molnár áldozatos helytállását a kortársak által kellően meg nem becsült hivatásában, a tudományművelésben, másrészt saját küzdelmeit: Egyfelől az igen sok gonddal kísért bajlódásokat a könyvkiadással kapcsolatos munkálkodásban, másfelől a mindezzel szemben mutatkozó kortársi hálátlanságot. Pápai Páriz szerint Szenci Molnár Albert, aki nem a „világot gazdagító tudományokat” részesítette előnyben, „egymaga többet tett a magyar literatura érdekében” mint korában bárki más. Ennek ellenére — észrevételezi Páriz —, alig tudta a maga és családja életét fenntartani, s végtelen fáradozásai után nyomorban hunyt el. („Mortuus est pauperimus”). Pápai Páriz a saját XVIII. századi tudósi tevékenységét és sorsát ehhez a Szencinél tapasztalt sorshoz hasonlítja; felsorolja, hogy mi mindent tett nemzete előrehaladása érdekében, előszámlálja a sok fáradtsággal „nemzetének” készült tudományos munkáit, s keserűen vallja, semminemű hála megnyilvánulást, vagy köszönetet mindezt senkitől, soha nem kapott. De azért így is, igaz inkább csak érezhető öntudattal, vállalja a XVIII. században a hajdani Szenci-vállalta életsorsot. Magatartásuk rokon volta nyilvánvaló, de többet mond, hogy Pápai Páriz Szenciben megtalálta elődjét ehhez a magyar írók, tudósok által oly sokszor kifejtett fájó témához; és mint jól ismert közös gondot, a magyar kulturális lemaradásból fakadó keserűséget Szenci példájával feloldani tudta.¹⁸

A tudomány és a nyelv művelés programján belül Szenci Molnár korának és a XVIII. századnak alkotásigénye abban ad bőséges összefüggések kimutatására lehetőséget, hogy a történelmi múlt (a hazai és európai) feltárása, a források kutatása, az oknyomozás, a szövegek kritikája stb. egyaránt mint óriási, meghódításra váró feladatok, hatványozott mértékben jelentkeznek e periódusokban. A XVIII. századi tudományos életben mutatkozó Szenci hagyományban különösen figyelemre méltó a történetiség; a történelmi múlt feltárása iránti vonzódás, a „historizmus”. Első fokon ez a törekvés még egyháztörténeti: Szenci Molnár kimunkált indítására a XVIII. század kutatói egymás után számbaveszik egyházuk múltjának emlékeit, s szövegkiadásokban, értelmezésekben, egyháztörténeti feldolgozásokban adják munkájuk eredményét. (Pl. Bod Péter: A magyar nemzet eklézsiái története; Pápai Páriz: *Historia ecclesiastica*). Hovatovább azonban ez a historizmus a világi és nemzeti történetre súlypontosodik át.

Szenci, ahol tehette, a történetiségben már az evilági, nemzeti szempontot vette figyelembe anélkül, hogy önálló munkát szentelt volna a történelemnek. Többször kitűnő összefoglalást nyújtott a magyar történelemről, többek között különböző prefációiban: a magyarság eredetéről, Attilától kezdve, majd folytatva Géza, István király, Imre herceg és más uralkodók tevékenységén keresztül, egészen Mátyás királyig jut el. Ez utóbbi uralkodó különösen szeretett történelmi alakja volt, s bőven is foglalkozik vele. De mindenkiről, minden fontos eseményről, s nem utolsósorban minden kulturális-tudományos összefüggésről alaposan számot ad. Jól ismerte a történetírókat is: Thuróczt, Galeottot, Bonfinit, Forgács Ferencet, Istvánffy Miklóst stb. A Szencitől kiinduló világi tárgyú historizmus fontos szerepet kap a XVIII. században. A hazai múlt feltárása, megőrzése és alkalmazása rendkívüli fontossággal bír az egész század folyamán. Erdélyben külön, centrális programmá válik, nemzedékeken keresztül az erdélyi múlt, a kulturális hagyaték búvárlása és felhasználása. Az eddig említett valamennyi XVIII. századi írónál következetesen megtalálhatók a történelmi múltra vonatkozó kérdésfeltevések, megismerni akaró törekvések, s kivétel nélkül idevágó történelmi munkákat készítenek. (Pl. Bod Péter: *Gellius transyl-*

¹⁸ Pápai Páriz Ferenc latin—magyar szótárában *praefatio*, *Ad lectorem*. — Dézsi Lajos: *Idézett Pápai monografiája*, 300.

vanicus, Erdélyben történt dolgok; Pápai Páriz: *Ars Heraldica*, Hermányi: Toldalékok az erdélyi históriához stb.) Sajátos, hogy ebben a XVIII. századtól feltárt történeti-kulturális hagyatékban már az inspirátor, maga Szenci Molnár Albert is helyet kap; gondosan feldolgozott értékelését Bod Péter készíti el és állítja százada példát venni akaró köztudatába. (Gellius Molnarianus).

A historizmusmal kapcsolatos Szencitől kezdett gyűjtőmunkának szerteágazó típusai erősödnek meg a XVIII. században. Nincs szerző, aki ne gyűjtené a történelmi dokumentumokat, írásos emlékeket, régi okmányokat, hagyatékokat, a kulturális múltra vonatkozó adatokat stb. A számba vételnek, a leltár készítésének gondja foglalkoztatja az írókat, tudni akarják, mi is az, amivel számolhatnak. A nemzeti muzeális gondolat első felmerülése is okkal ehhez az időszakhoz köthető.¹⁹

Az a historizmuson már túllépő gyűjtő szenvedély, amely éppúgy sajátja Szencinek, mint a XVIII. század szerzőinek; életerős közös töről fakad. Gyűjtik, kitartó szorgalommal állítják össze a szótárba kerülő szavakat, szólásokat, közmondásokat, a különböző emlékeket s leveleket, másolják a feltalálható antik és újabkori feliratokat, kéziratokat stb. Az anyag- és adatgyűjtésnek szembevetülő virágzása van e korban. Ahogy Szenci hihetetlen energiával rövid idő alatt képes volt szótárában szavak s fogalmak ezreit összegyűjteni s rendezni, ahhoz ugyanaz a rászánás, elhivatottság kellett, mint amivel Pápai Páriz, illetőleg Bod Péter kötelezte el magát e tipikusan apró adatokat összegyűjtő munkára, a szótár készítésre, lexikális munkákra. — Életpályák, életművek adatait ugyanígy hangyaszorgalommal, páratlan munkával gyűjtik össze, mint pl. Pápai Páriz Tótfalusi Kis Miklósét, Bod Péter pedig Szenci Molnár Albertét.²⁰

De még az olyan gyűjtemény is sokatmondó lehet Szenci és pl. Bod Péter munkásságának összefüggése megértéséhez, mint egy-egy, a korban divatos ún. „szívet vidámitó, elmét ékesítő” kérdés-felelet- (adoma-) gyűjtemény. (Pl. Bod: Szent Hilarius). Nem véletlen, hogy e munkának forrását éppen abban a questio-gyűjteményben találták meg, amelynek szerzője Johannes Heidfeld, — német prédikátor —, Szenci Molnár Albert kortársa és igen jó ismerője volt. Azt sem felesleges megjegyeznünk, hogy Szenci is szerette a szemléletes szólásokat, az ún. „jó mondásokat”, az „elmés kérdéseket”, közmondásokat, s ilyeneket, nagyon sokat, szótárába beillesztett. (Pl. Egy fetske tavaszt nem szerez; Rövid beszédben nagy böltsesség rejlik; Egy próféta sem kedves a maga hazájában.) Mindezek fontosságát Szenci számára jelzi, hogy külön szólásgyűjteményt is állított össze. Galeottot, s továbbá a kor apophtegma-irodalmát igen jól ismerte.²¹

Az említett „gyűjtőmunka”; „gyűjtő szenvedély” összefüggésében nagy fontossága van még a különböző típusú lexikális, enciklopedikus törekvéseknek, korigé-

¹⁹ A vázolt historizmusához: Turóczi-Trostler József: *A m. ir. európaizálódása*, i. m. II. 37. — Gyenis Vilmos: *Adalékok Bod Péterhez...* i. m. 470—473. — Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*, Bukarest, 1968. 300. — Benkő Samu idézett műve, 54. — Bod Péter a már említett akadémiai terv kapcsán írja, hogy „ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket..., amelyek tisztán magyarok.” — Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp. 1958. 95.

²⁰ Jellemző, hogy Páriz művét Tótfalusiról Bod adja ki: P. P. F.: *Életnek könyve, Erdélyi Féniks, Tótfalusi Kis Miklós, avagy ... Nagyenyed, 1767.* 54. — Lengyel Imre: *Bod Péter* ... i. m. 58.

²¹ Bod Péter: *Szent Hilarius*, Kiad. Incze Gábor, Bp. 1943. 164. — György Lajos: *A magyar anekdota története*, Bp., 1934. 40. — Csüry Bálint: *Bod Péter Szent Hilariusának forrása*, Erd. Irod. Szle. V. 1928. 99—116. — Kisbíró Márton: *Közmondások Sz. M. A. szökönyvéből*. MNyr. 1882. 327. — Szenci említi és méltatja Galeottót szótára idézett praefatiojában: „Exempli gratia Galeotti Martii...”, és „Libro Apophtegmatum Regis Mathiae...”

nyektől megszabott vállalkozásoknak. Maga a szótár, adott esetben a latin—magyar, magyar—latin szótár, de más vonatkozásban az anyanyelvi értelmező szótárok születése Európában, ugyancsak e jelzett igénnyel vannak kapcsolatban. Kíváncsinos volna áttekinteni azt a fejlődést, ami a nemzetközi és hazai lexikális tendenciák realizálásában a XVII. század elejétől, (Szencitől) egészen a XVIII. századi nagy enciklopédia-tervekig vagy megvalósulásokig tart. Nyilvánvaló, hogy egy igen határozott irányú fejlődés lenne így felvázolható, ami ezt a tételt tudná erősíteni e témakörben, hogy a későreneszánsz kezdemények a XVIII. századi valóráváltáshoz közvetlen előzményt jelentenek.

E fejlődési vonalban Szenci még olyanak is tekinti szótárát, amely egyszersmind alkalmas a szavak és fogalmak alfabetikus rendezésére, új ismeretek széthintésére, személyes vonatkozások rögzítésére, tárgyi adatok, kiegészítések, szólások stb. feltüntetésére. A teljességre törekvés, a mindent felölelni akarás lexikális-enciklopedikus igénye munkál már itt, ami az európai mentalitás változó tendenciáival függ össze, és amely végül is a felvilágosodás enciklopedikus gondolkörébe torkollik. A XVIII. század hazai világa reagál csak igazából erre a Szencitől kezdett széles sodrású európai törekvése. Megszaporodnak a különböző lexikális, szótárszerű, alfabetikusan elrendezett munkák, fellendül az enciklopedikus műveket létrehozni akaró munkásság. A kor „igazi” irodalmi tevékenysége — állapították meg túlzóan —, a lexikon-szerkesztés lett. Az is törvényszerű, hogy a puritánusok és főleg Apáczai Csere János még a XVII. században haladó programjukon belül szintén enciklopedikus alkotással, a Magyar Enciklopédiával jelentkeztek. A XVIII. század első felében az újabb európai eszmei ösztönzések hatására, az „elő-felvilágosodás” indulásakor, a különböző tudományos kihívások és példák behatolása nyomán már nagy gyakorlati előrelépésnek vagyunk tanúi: irodalomtörténeti összefüggésben elég csak utalnunk Czvittinger Dávid Specimenjére és Bod Péter Athenas-ára, mint írói „lexikonokra”. Bod Péter tevékenysége egyébként ebben az egész témában jellegzetes: A Szencitől kezdődő szótárlexikális irodalom fejlődéséből fakadóan Bod már következetesen stétválasztani törekedett a közelebből szótári anyagot a lexikális-enciklopedikus anyagtól. Ezért ostálja ki a Szenci—Pápai-féle szótár az általa készített kiadásból a már szerinte nem oda való lexikális adatokat, személyes-tárgyi utalásokat, amelyekkel Szenci még bőven élt. Innét következik továbbá az, hogy Bod külön térre-numot, művek sorát szentelte különböző szűkebb tárgykörű lexikális munkáknak. Az Athenason túlmenően például ilyen művei maradtak ránk: a Historiákra utat mutató magyar leksikon, a Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon, Leksikon Glossarium stb.²²

A Szenci-kezdeményezte tudomány és nyelvművelő program XVIII. századi alakulásában jellegzetessé az az igény válik, hogy e nagy feladatok végrehajtására — mint más nemzeteknél — „intézményesen” kerüljön sor. Az összefogás, az együttes erőfeszítés és valamiféle nemzeti társaság, tudós societas gondolata merül fel egyre határozottabban és már gyakorlati megvalósulási lehetőséggel. Nem szólnunk most a század közepén már ismételten rögzített „jámbor szándékokról” az „akadémia” ügyében, csupán arra a ténylegesen megvalósult tudós kollektívára utalunk, amelyik Szenci Molnár Albert szótárának továbbfejlesztő munkálatai kapcsán létrejött. E szótár XVIII. századi továbbvitelében ugyanis — miként már részben szó volt róla —, egy szervezeten kiépült társaság kollektív együttműködése ismerhető fel. A szótár újrakiadási folyamatában először is három szerző egymásra-

²² Éder Zoltán: *Benkő József lexikológiai munkássága* (Előadás 1974. márc. 19-én a Magyar Nyelvtudományi és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság keretében.) — Az előadottakhoz J. Lengyel Imre, Vita Zsigmond, Gyenis Vilmos, Benkő Samu idézett munkáit.

épült munkája volt jelen, amely azonban még tovább bővült munkatársakkal, s a munka szervezete is tovább gyűrűzött, majd nagyon jellegzetes és figyelemre méltó módon ékelődött be a XVIII. század tudományos életébe. Kissé poentírozva és vázlatosan összefogva a következőkép áll előttünk: a szótárnak kezdő, megalapozó, indító szerepe Szenci Molnár Albert nevéhez fűződik. Pápai Páriz egy évszázad után új alapokon folytatja ezt. Erre mintegy hatvan év után Pápai Páriz munkáját már Bod Péter veszi revízió alá és dolgozza át kora igényei szerint. Az utóbbi szerző azonban továbblép, s szélesebb körből kíván e munkába hozzáértő fiatalokat bevonni, többek között az enyedi kollégium tájékaról, a tanuló ifjúság köréből. Tudjuk pl., hogy az ifjú Benkő József, a később nagynevű tudós igen szép számban gyűjtött, illetőleg írt ki régi iratokból a szótárhoz szükséges adatokat Bod Péter megbízásából, megrendelésére. Benkő maga írja, hogy a szótári munkához eredményesen hozzájárult: „Enyedi diákkoromban sokat közlöttem Bod urammal ...”²³

Mindehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy Benkő József eme munkásságát ezáltal bevallottan, nagybátyja, a nagy „gyűjtő” Hermányi Dienes József segítette azáltal, hogy tetemes történelmi okmány- és emlékgyűjteményét a szógyűjtés céljára Benkő, illetőleg Bod rendelkezésére bocsátotta. De ezzel még mindig nem zárult le a „tudós kör” együttese: A kortárs Csécsi Jánosnak, a magyar helyesírásról szóló kitűnő írását (*Observationes orthographico-grammaticae*) függelékben csatolták a szótárhoz, ami annyit jelentett, hogy Csécsi munkáján keresztül Tótfalusi Kis Miklós korszakos helyesírási elveit és újíto nyelvi gyakorlatát sikerült beiktatni a XVIII. század tudatába és gyakorlatába, s végre is összesíteni a Szenci Molnár által kezdett aspirációkkal. Nem csoda, hogy az ilyen széles alapon továbbfejlesztett Szenciszótár a XVIII. századnak, s a kezdeti felvilágosodásnak sok szempontból alapvető művét tudta képviselni. Az óhajtott tudós társaságnak, a „litterata societas”-nak Bod Pétertől felvetett — és mint láttuk — éppen nem megalapozatlan gondolata így a felvilágosodás szellemében továbbfejlődhetett, s Aranka Györgyék s Bessenyeiék kulturális, tudományos terveihez, programjukhoz előkészítésül szolgálhatott.²⁴

A könyvek világa, a „szép tudományokról írott magyar könyvek” létrehozása, a könyvtárak és gyűjtemények ügyei, továbbá mindezeknek sorsával való rendületlen törődés jelent olyan alaptémakört, ami Szenci Molnárt és a XVIII. század íróit rendkívüli módon közel hozza egymáshoz. Szenci Molnár naplóját pl. át-meg-át-szövik azok az ismételt tolla alá futó gondolatok, amelyek könyvei kiadásának sokrétű gondjait adják elő; amelyek a kézirat-előkészítés és a korrektúrázás gyötrelmeit ecsetelik; amelyek a könyvárusokkal és könyvkinyomtatókkal való vesződségeket mesélik el; és amelyek a különböző anyagi bonyodalmak, elszámolások rendezését ismertetik. Mutatják ezek a témák, hogy Szenci Molnár már saját korában — külföldön — a városi, kapitalizálódott könyvkiadás részese lehetett, ahol is a gazdaságosság törvényei érvényesültek a feudális jellegű mecénáskodás ellenében. A hazai feudális típusú könyvkiadás a XVIII. században kezd átváltani a direkt mecénást elhagyó, kapitalizálódó eljárásra, s ekkor szembeötlő módon pl. Bod Péternél ugyanúgy megtaláljuk a Szencinél látott alkotási gondokat. Az ő naplói is egyre-másra megtelnek egy-egy könyve kiadásának anyagi kalkulációival, rentábilis voltának mérlegelésével stb.²⁵

²³ Bod Péter-idézet *Éder Zoltántól*, i. m. ih.

²⁴ Turóczi-Trostler J.: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*, i. m. I. 353. — Gyenis Vilmos: *Hermányi Dienes József*, (Kézirat) — *Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság iratai* i. m. Jancsó Elemér bevezetője.

²⁵ Dézsi Lajos: *Sz. M. A. naplója... irományai*, i. m. ih. — Kovács Máté szerk. *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében*, Bpest, 1963. (Az 1711—1772-ig terjedő rész Fülöp Géza munkája.) — Escarpit, Robert: *Sociologie de la littérature*, Paris, 1968. 57. 72.

Rokon a két időszak íróinak hétköznapi világa is: írásaikból egyképpen hihetetlen aprólékossággal tárul elénk mindennapi munkájuk, életvitelük, felfogásuk, teljes mentalitásuk. Ebben a napi életben ugyancsak központi téma mind itt, mind amott a kultúra világa, a tudományos munka végzése, a művek alkotása, kinyomtatása és felhasználása, terjesztése és olvasása.

Mintha semmit sem változott volna a világ a XVII. század elejétől a XVIII. század közepéig abban az összefüggésben, hogy mindkét póluson a „könyvetlen aetas” keserű panasa hangzik el ismételt, hogy azután a panasz hangját az igyekezet és elszánás hangja váltta fel: miképpen lenne lehetséges ezt a „könyvtelenséget” országosan pótolni. Szenci Molnár írja: „... Az ifjúság a legszükségesebb könyveket és közönséges szótárt is nélkülözi ... éppen ezért érdemeket szerezhet az, aki ilyen munkákat alkot ...”. A könyvkiadás lehetőségeinek biztosítása és kiterjesztése égetően fontos ügy, mind Szencinek, mind Pápai Páriznak, aki Tótfalusi Kis Miklóst nagyon is érthető okból ösztönözte a könyvnyomtatás tudományának elsajátítására és gyakorlására; mind Bod Péternek, aki egész életét szinte állandó kutatásban, alkalm- és összeköttetés keresésben töltötte, hogy megragadhatta a hazai, de még inkább a külföldi könyvkiadási lehetőségeket.²⁶

A könyvkiadás hazai elmaradottsága, az égető könyvhiány mellett — mutat rá Szenci — a különböző kulturális, oktatási intézmények hiánya is erősen érződik. E körülmény ismételt felpanaszolója közös vonás: egyaránt igen fontosnak tartják pl. még a XVIII. században is a külföldön látott könyvtárak és iskolák gyakorlatának átvételét, hogy a kulturális felemelkedést elősegíteni lehessen. Különösen közép-pontba állítják az oktatás szélesebb körűvé tételének gondjait, a fiúk, s nem utolsósorban a lányok nevelésének kérdéseit, mely utóbbi a nemzetközi szakirodalomnak a XVI. század óta a XVIII.-ig állandó tárgya.²⁷

Az iskolaügy, nevelés és oktatás kérdéséhez most egy-kis kitérőben Mikes Kelemenre utalunk, aki noha már más körülmények között, de mégis a XVIII. század hazai légkörét és hagyományát Rodostóban is birtokolva, lényeges problémát világíthat meg. Ismeretes, hogy Szenci Molnár Albert az 1621-ben kiadott Imádságos könyvecskéje ajánlólevelében a nevelésnek a korban gyakran feltűnő és igen izgató tematikáját elemzi. Forrásaira is hivatkozik, s többek között a kitűnő spanyol humanistára, Ludovicus Vives fontos munkájára utal: *De Institutione feminae christiannae*, (1523), amely Európa-szerte igen ismert és közkedvelt olvasmány volt. Ezzel mintegy párhuzamosan Mikes Kelemen *Leveles-könyvének* 27. számú levelében ugyancsak a XVIII. századnak nem kevésbé kedves témájáról, a nőnevelésről értekezik közvetlen hangnemben, „szeretett néjéhez” intézve szavait. A mikesi nőnevelési problematikát a szakirodalom, forrása miatt, már igen sokoldalúan tárgyalta.²⁸

Ebben a tekintetben a filológia a következő három tartalmi tényezőt, mint kiindulót, eldöntő pontot rögzítette és ezeknek alapján következtetett. Először is: Kell-e a lánynak, vagy asszonynak írni tanulnia, olvasni tudnia? Másodsor: Egyesek tagadják ezt és kérdéses, hogy miért teszik? Harmadsor: Melyek a hasznai, ha az asszonyi személyek írni-olvasni tudnak?

Rövid összevetésben lássuk, hogy a két szerző miként reagál e három kardinális kérdésre.

Az első kérdésre, hogy ti. tanuljon-e olvasni a nő: *Szenci*: „A főrenden és közrenden való asszonyi állapotok is indíttassanak az írás-olvasásnak tanulására, és leánzó gyermekeiknek is taníttatására... Az ilyen leánzókat tanítására rendelt Scholáknak hasznos voltában nem tudom kicsoda kételkedhetnék”.

²⁶ Sz. M. A.: *Latin—magyar szótár Előszó*, i. m. — Hermányi D. J. Emlékirata, i. m. 58. — Tolnai Gábor: *Bod Péter és Teleki József*, It 1944. 17. — Pápai Páriz: *Erdélyi Féniks*, i. m. 54.

²⁷ Ravasz János és munkaközösség: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*, Bp., 1960. 260. — Trócsányi Zoltán: *A XVIII. sz. magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma*, MKsz. 1941. 22.

²⁸ Sz. M. A.: *Imádságos Könyveczke*. Heidelberg, 1621, Ajánlólevel, Stoll Béla idézett kiadása 490—493. — Mikes Kelemen *Törökországi levelek*, Szerk. Hopp Lajos, krit. kiadás, Bp., 1966. 39—40. és 466—470. — Zolnai Béla: *Mikes és a francia szellemi élet*, EPhK 1921., 39—43. 90.; 1922. 25. — Uő.: *Mikes Eseményei*, Minerva, 1937. 3—55. — Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar világában, társadalmában*, Bp., 1933. 53.

Mikes: „Egy nemes leánynak nemcsak illik, de szükséges tudni írnia, azonkívül, hogy a valláshoz a szükséges... holmi jó könyveket olvashasson...” igen kíváncsi.

A második kérdésre, miszerint egyesek ellenzik a nőnevelést: *Szenci:* „Némelyek, az kik az írástudást ártalmasnak itelik lenni az asszonyi állapotoknak, ... azoknak ok nélkül való vélekedéseket mindennapi példák és minden időbeli sok bölcs embereknek írásai (pl. Ludovicus Vives-éi) meghamisították.”

Mikes: „...azt felelik néhány csúfos és rövid eszű anyák, hogy nem jó egy leánynak, hogy írni tuggyon... mely okos beszédek ezek... az ilyen anyák éppen nem okosan gondolkodnak, s a leányokat... tudatlanságban nevelik...”

A harmadik kérdésre, hogy ti. mi haszna van, ha a nő írni-olvasni tud: *Szenci:* „Mert hiszen szép dolog, midőn a házigazdának külső hivatalya szerint távollétében... kiadott, bevitt marháinak számát feljegyezheti, urának távul földre állapotját megírhattya, annak leveleit önnön maga megolvashattya...”

Mikes: „...de a micsoda nem szükséges egy nemes asszonynak, hogy az ura távollétében, az urát mindenekről tudósíthassa és az ura levelét elolvashassa..., nem csak a hagymáról és a dézsma borról kívánna írni... ha tudna írni és olvasni...”

Mielőtt bármit is szólnánk, vagy tételeznénk fel a Szencitől és a Mikestől idézett gondolatok most látott összefüggéséről, állítjuk, hogy igen bonyolult és sok összetevővel kell számolnunk. A szakirodalom, Zolnai Béla, Hopp Lajos s mások — megjelölték Mikes forrásterületét: a XVIII. század eleji francia nőneveléssel kapcsolatos munkák tömegét vontatták fel, s bennük kiemelték Claude Fleury és Fénelon (L'Éducation des Filles) munkáit. Közvetlen biztos forrást kimutatni azonban senki mindeztideig nem tudott. Hopp Lajos ezt a tényt azzal magyarázza igen helyesen, hogy Mikes önállóságát bizonyítja az a körülmény, miszerint ilyen fajta elmélkedő értekezésekben Mikes „nem idézetekre” támaszkodott, s innét van, hogy pontos és végleges eredményre a kutatás, a forrásvizsgálat távolról sem juthatott. Ezúttal mi sem kívánjuk a kérdést lezárni és semmiképpen sem szeretnénk a témát kizárólag Szenci XVII. századi hagyományához kötni. De Mikes érvelését a leánynevelés kérdésében rokonnak érezzük Szenciéhez, sőt legalább olyan érvényű bizonyosságokat látunk köztük kapcsolatára; mint amilyenek az egyéb szakirodalomban felhozott forráslehetőségek esetében fennállnak. Rodostó olvasmányigényéhez viszonyítva Szenci Imádságos könyve nem volt idegen. Mikestől pedig, aki oly sok vallásos munka olvasója és fordítója volt, feltételezhetjük, s lehetségesnek tartjuk nála Szenci művének konkrét s közelebbi ismeretét valamint ennek alkalomszerű felhasználását is. De ezúttal nem feltétlenül a forráskimutatás a cél, helyette összefoglalóan határozott célunk a következőkre irányul: a fent látott gondolat-párhuzamok, sőt azonosságok biztos jelenléte Szencinél és Mikestől mindenképpen arra vall, hogy egy jó évszázadnyi időbeni eltolódás ellenére a Szenci Molnár Albert által megfogalmazott nevelés- és oktatáselméleti, kulturális tézisek teljesen frissen állíthatók párhuzamba a XVIII. századi, európai műveltségű Mikkal, és mi több, Mikes feltételezett nagynevű európai forrásaival Fleury-vel és Fénelonnal is.

Mikestörtént kitérőnk mindenestre — túlzás nélkül — bizonyítja, megerősíti alapkérdésfelvetésünket, miszerint Szenci eszmévilága mint hagyomány egyenrangúan és kitűnően kapcsolódik a XVIII. század gondolköréhez, s abban egykönnyen feloldódik, biztos alapot adva a felvilágosodás irányába történő továbblépéshez.²⁹

Végül egy kisebb műfaji összefüggésre utalunk a memoárok családján belül. A naplővezetés, a különböző feljegyzések gyakorlata és az innét is táplálkozó emlékirati hagyomány kiépülésében ugyanis szerintünk fontos szerepe van a nagy kezdeményezőnek, Szenci Molnár Albertnek. A már fent említett kézről-kézre jutó „jegyző-könyv” konkrét hatásán (Pápaire, Bodra) túlmenően, a szélében divatos és sokaktól vezetett XVIII. századi peregrinációs jegyző-könyvek fő vonalvezetésükben alapvető egyezést mutatnak Szenci naplójával. Eme egyezések okai elsősorban nyilván az ide vágó műfaji szabályokból és előírásokból fakadnak, de ezen túl Szencinek, mint példaképnek szerepét e téren is kiemelten fontosnak és nyilvánvalónak kell látnunk. Bod Péter nagy számú, különböző jegyzőkönyvecskéiben, házi diariumaiban a konkrét párhuzamoknak, azonos eljárásoknak, eltanult formuláknak egész sorát találjuk meg. Pl. az aprólékos teendők, házi ügyek, receptek, állomlítások, könyvkiadással összefüggő kiadások részletezése, pénzügyi számítások, a családi ese-

²⁹ Az előzőkön túl vö. Hopp Lajos igen gazdag jegyzet-anyagát a szóbanforgó Mikes-levélhez, I. m. 466—470.

mények, tervezések témái stb. Az emlékirás különböző típusaihoz nyújtott indítás hangsúlyozása mellett rámutathatunk arra is, hogy ezekben a feljegyzésekben gazdagon jelen lévő tényszerű anyag, — mint G. Vipper más összefüggésben kifejti — a „matériel documentaire” a felvilágosult eszmekör egyik, bár szélsőségesebb lecsapódásának, megjelenési formájának tekinthető. Ily módon a látszólagosan háttérben helyet kapó, nem éppen kiemelt fontosságú „félműfaji” formálódás összefügghet nagyobb horderejű kérdésekkel is, és hozzájárulhat azok tisztázásához.

Nem kis mértékben vezethető vissza a Szenci hagyományhoz az a XVIII. százaban ugyancsak élő-gyakorlatot jelentő, tudósi mentalitás, amely szerint az író lelkes, odaadó munkájával, alkotásaival az „egész haza” iránti kötelességét teljesíti munkásságával. „Króznusnál boldogabb”-nak tartja magát, s elegendő okát látja az „ujjongó örvendezésnek”, ha sikerrel járhat el munkájában, ha „köteles szolgálatot” tehet „édes nemzetének”. (Szenci, Pápai, Bod). Igaza van Dézsi Lajosnak mind Szenci, mind az őt követő XVIII. századi nemzedékkel kapcsolatosan: „Ugyan az az ön-feláldozás itt is — amott is, ugyanaz a tudományszomj és fáradhatatlan tevékenység ... ugyanaz a kitartás ... ugyanaz a buzgóság és önzetlenség ...”³¹

³⁰ Herepei János: *Bod Péter Jegyzőkönyvecskéje*, ItK 1961. 64—68. — Gyenis Vilmos: *Emlékirat és anekdota*, ItK 1970. 305—321. — Uő.: *Adalékok Bod Péter munkáihoz...* i. m. ih. — G. Vipper: *Le réalisme du siècle des Lumières...* i. m. 68., 98.

³¹ Idézetek: Szenci Molnár, Pápai Páriz, Bod Péter szótárainak előszavából és Dézsi Lajos Pápai Páriz-monográfiájából, i. m. 312.

SZENCI MOLNÁR ALBERT, A KÖLTŐ

Szenci Molnár Albert irodalmi-esztétikai értékelése, költői rangjának kijelölése mindmáig nagyrészt megoldatlan feladat. Elismerésben, rajongó dicsőítésekben nem volt hiány: szoktuk azt is mondani, hogy Balassi és Zrínyi között, Rimay mellett Szenci a XVII. század első felének legnagyobb költője. Sajnos, e megállapításnak irodalomtörténeti-filológiai hitelesítése jórészt hiányzik, noha Molnár Albertünk életét és írói tevékenységét szerencsésen közlékeny természete és humanista fegyelmezettsége okán elég jól ismerjük. A modern kutatónak a Szenci-irodalomban is — tisztelet a kevés, de nyomatékos kivételnek! — általában kevés öröme telik. A kritikai szövegkiadás megjelenése (1971) előtt alig több mint tucatnyi számba jöhető dolgozat (könyv vagy cikk) foglalkozik a genfi zsoltárok teljes magyar fordításával, s ezek egy része is szinte kizárólag a zenetörténet szempontjait tartja szem előtt. Vannak közöttük természetesen olyanok, amelyek csak rövid, bár sugalló erejű íróportrét adnak (Áprily Lajos, 1934) vagy egy-két zseniális ötletet vetnek fel (Németh László, 1928); van olyan (a Thienemanné), amely pusztán arról győz meg bennünket, hogy Szenci Molnár kitűnően tudott németül. Monográfia mindösszekettő jelent meg róla: Dézsi Lajosé (1897) és Varga Bálinté (1932). Kerékgyártó Elemér verstörténeti (1941) és Halmy Ferenc vers- és zenetörténeti (1939) szempontú összefoglalásai mellett a Szenci-irodalomnak kiemelkedő értékei Császár Ernőnek a források kérdését lényegében tisztázó filológiai egybevetése (1914) és Gáldi Lászlónak a zsoltárok ritmusának ügyében a végső szót kimondó kismonográfiája (1958). Tolnai Gábor 1954-es tanulmányát viszont a perújítás dokumentumaként értékelhetjük: ő irányította újra a modern irodalomkutatás figyelmét a zsoltáros költőre, s ő tette meg az első lépéseket korszerű értékelése felé! Meg kell említenünk még, hogy van egy Szenci Molnár zsoltár-költészetét csak részben érintő, mégis alapos régi tanulmány, a Farkas Lajosé, amely a magyar református énekeskönyv hosszan vajdó reformmunkálatai során a Protestáns Szemle 1895. évfolyamában látott napvilágot. Ez a dolgozat a zenei és ritmus-problémák tárgyalása közben a magyar zsoltárok költői értékeiről is nem egy becses észrevételt tesz. Az irodalom szemléjét Csomasz Tóth Kálmán zenetörténeti monográfiáinak (1950, 1955, 1967) Szenci Molnárra vonatkozó számos nagybecsű, a költői értékelést is nagyban szolgáló fejezeteivel végezhetjük, hozzátevé még azt, hogy Papp Géza a XVII. század magyar dallamairól írt monográfiájában (1971) szintén tett értékes megjegyzéseket, különösen a genfi zsoltárdallamok elterjedésének vonatkozásában.

Az irodalomtörténeti szempontú „alapkutatás” nehézségeire Gáldi László már 1958-ban rámutatott: „Nagy szükségét éreztük a hiányzó filológiai kiadásnak ezúttal verstani szempontból, s még inkább érezhetik irodalomtörténeti apparátusunknak e fontos hézagát majd azok, akik — Tolnai Gábor kiváló tanulmányának ... útmutatása nyomán — Szenci Molnár zsoltáraiban a személyes élményt verssé

formáló költőt próbálják felfedezni. Hiszen nem nyúlhatunk egyetlen zsoltárhoz sem anélkül, hogy a magyar szöveget *elejétől végig* ne vetnők össze francia, német, latin előzményeivel és ne válogatnók ki mindazon motívumokat, amelyeket Szenci Molnár már forrásaiban készen talált! ... nélkülözhetetlen szükségünk lenne Szenci Molnár zsoltárainak, régi magyar költészetünk e nagyon becses emlékének *filológiai* kiadására, mégpedig olyan kiadásra, amely minden zsoltárhoz mellékelné nemcsak az eredeti dallamokat, hanem a fordító által figyelembe vett francia és német szövegeket is.” (121. l.)

Ez a kritikai kiadás azóta elkészült, noha nem a Gáldi László kívánta teljességgel, ti. az idegen mintáknak és az utóélet adatainak teljes mellőzésével. Meg kell mondanunk, hogy a magyar irodalom kutatója kritikai kiadásunk eljárásával ért egyet és Szenci Molnár Albert költői értékelésének során először az egyetértés okait kívánja kifejteni.

Tisztában kell lennünk ugyanis azzal, hogy magyar zsoltárosunk már kora irodalomelméleti szintjéhez viszonyítva sem tartotta magát *poétának*, azaz nem *imitált*, nem írt humanista *paraphrasist*, nem mérte magát sem Balassi Bálint, sem Rimay János költői mércéjével; nem fordult meg fejében a magyar nyelv „ékesgetésének” gondolata; nem tapintható ki zsoltárszövegeinek megformálásában semminő korszerű reneszánsz vagy manierista ízlés tudatos vagy ösztönös követése (amint erre jó példákat lehetne felsorolni Bogáti Fazekas Miklóstól vagy Thordai Jánostól, akiket Szencink természetesen nem ismert). Egyedül a vallásos áhítat munkált benne, ez tette költővé, ez sokszorozta meg erőit és lendítette oly magasságokba, amelyeket többé maga sem ért el, akár *humanista* költőként tevékenykedett, akár *morálfilozófusként* verselt. Szenci egyedüli törekvése a szent szöveg, az *ige* hűséges visszaadása volt; zsoltárköltészetének esztétikai indoka, mint tudjuk, pusztán annyi volt, hogy a régiek fordításai közül „némelljecs igen paraszt (=elnagyolt) versekben vadnak foglalván: Noha még az szent léleknek is kedves az versec szép eggyező volta”. Itt bizonyosággként a 119. zsoltárra, az ún. „arany ábécé”-re hivatkozik, amely „az Alfabetumnac mindenic bötiün nyoltz-nyoltz verset kezd el az Sido Soltar könyvben”. Ha ezt a kijelentését a kor retorikai szemlélete alapján vizsgáljuk, arra kell rámutatnunk, hogy Szenci itt a klasszikus *anaphorában* gyönyörködik, amelyet a zsidó szöveg tökéletesen megvalósít, s részben a Vulgata is követni tud, pl. a 2. versszak (a Beth) nyolc sora közül hét kezdődik az *In* szóval. Ami a rímelés egyhangúságára vonatkozik, „kin az idegen nemzetec a kic ezt láttýác nem győznek eleget rayta nevetni”, ebben a vonatkozásban is csak a quintilianusi retorika előírásának kíván eleget tenni: „sola est quae notari possit velut vocalitas, quae *ευφωνία* dicitur, cuius in eo delectus est, ut inter duo quae idem significant ac tantundem valent, quod melius sonet, malis” (I. 5, 4; Lausberg 542.§). Az antik költészet természetesen nem ismerte a rímét, de a *vocalitas*, az *euphonia* törvénye reá is vonatkozik, amint azt a Szenci által jól ismert középkori himuszköltészet ezernyi példával bizonyította. Költőnk tehát csak a heidelbergi humanizmus retorikai iskolázottságát akarta belevinni a zsoltárfordításba, anélkül, hogy az antikizáló ízlést bárminő vonatkozásban is fölé akarta volna helyezni a bibliai szó tolmácsolásának. „Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnec fordítására, hogy nem az verseknec ékesgetésére.”

Ezt a „fundamentombéli igaz értelmet” pedig első renden a Károlyi-biblia jelentette számára. A vizsolyi fordítás munkájába történt betekintése, a vele való ifjúkori azonosulás egész életére kiható és meghatározó élménnyé vált, minden literátori tevékenységét lényegében innen eredeztethetjük. Császár Ernő gondos összevetései mutatják, hogy Szenci Molnárnak jószerint minden döntése, válogató vagy

változtató igénye a viszonyi biblia irányába esett, ez volt a mérce az *ige* tolmácsolásában. Elég, ha Császár példái közül néhányat idézünk:

VI. zsoltár

Károlyi 5. v. Mert ninczen te felöled az halálban emléközet, az koporsóban kitsoda mond te néked diczeretet?

Molnár 5. vsz.

Mert ha mindnyájan meghalunc
S-ez világból kimulunc,
Nincz emlékezeted
Senkinél az halálban
Fekvén az koporsóban,
Ki diczerne téged?

XLIX. zsoltár

Károlyi 7. v. De az ő atyafiát senki meg nem válthattya, sem meg nem adhattya Istennek az ő váltságának árrát.

Molnár 2. vsz. 7—8.

De senki nem váltya meg atyafiát,
Nem adhattya meg Istennek váltságát.

Császár figyelmeztet arra, hogy Székely Istvánnál és Heltai Gáspárnál egyaránt a *válthat* és *váltság* fordulatok állnak a Luther-féle *erlösen* és *versünen*, valamint a Lobwasser-féle *geld geben* helyén. Mi pedig azt húzzuk alá nyomatékkel, hogy Szenci és valamennyi magyar elődje elsősorban nem a teológiai *megváltás* fogalmát alkalmazza, hanem a török fogságból történő *kiváltás* képét; különös erővel utal erre Károlyi Gáspár „váltságának árra” fordulata. Így tükröződik a zsoltárkönyvben a keserves magyar valóság!

Még egy igen szép párhuzamot Császár szemelvényei közül!

CIV. zsoltár

Károlyi 17. v. Mert az madarac azon fészket raknac, és az eszteragoc, mellyeknek háza az jegenyefák. 18. v.: Az magas hegyec az vad Ketskéknec, az kősziklác az hörsököknec hayloki.

Molnár 9. vsz.

Holott az madarkác fészket raknac,
Es kiköltésre fészkekben toynac,
Az eszteragis ő fészket ott rakja,
Az jegyenye fákon vagyon haylékja,
Az magas hegyeken az vadkecské
Es az szarvasok helyet keresnec
Az kősziklác kőszl laknac a patkányoc,
Az hörsököknec ott az ő barlangjoc

Innen teljes szövegben idézem Császár Ernő magyarázatát: „E strophában a természeti jelenségek nevének visszaadásában tér el Molnár Lobwassertől és Luthertől. *Sperling* helyett Luther és Károli példájára általánosabban *madárkák*at ír; a Luthernél is meglévő *Reiger* (kócsag) helyett, mint Károlinál is, *eszterág* szerepel nála, melynek fészkelő helye nem a fenyő (*Tanne*), mint a két német fordítónál, hanem éppúgy, mint Károlinál, a jegenyefa; a magas hegyeket Lobwasser szerint a szarvas (*Hirsche*) és a dāmivad (*Dame*) lakja, Luthernél a zerge (*Gemse*), Molnárnál is szerepel a német verses zsoltár szarvasa, de már a dāmivad vagy zerge helyett a Károli fordításában is említett *vadkecské*vel találkozunk. *Hörsögről* is csak Károli és utána Molnár szól, a két német zsoltárban a *Kamin*, illetőleg a *Kaminchen*, egy nyúlfa fajta szerepel.” (292.)

Látnivaló, hogy mindenik zsoltárfordító a hazai táj élményét viszi bele a szövegbe: Károlyi és Szenci *magyaritanak* ebben a nagyterjedelmű, Istent a természet uraként dicsőítő zsoltárban. Marot címirata szerint: „C' est un Cantique beau par excellence, auquel Daniel (!) celebre et glorifie Dieu de creation et gracieux gouuernement de toutes choses”. Nála egyébként a 9. versszakban *passereaux* és *passes*, *haultz sapins*, *la cigogne*, *cheures* (=chèvres), *dains*, *commilz* et *lieures* (=lièvres) szerepelnek, a francia szöveg tehát Molnárunkat, ha belenézett, csak a *madárkák* és a *vadkecskék* használatában erősítette meg, ezeket azonban a vizsolyi bibliában is megtalálta. Maga a zsoltár egésze költőnk nagy nyelvi erejéről és találékonyságáról tanúskodik, noha a fordítás nem éri el Marot költői színvonalát.

Az elmondottakkal azt akartuk megvilágítani, hogy Szenci Molnár Albert a maga elé tűzött feladat kényszerítő erejénél fogva modern értelemben vett *műfordító* lett, mint francia és német elődei is, megoldásait válogatta, s ha legtöbbször Károlyi Gáspár vezető kezére támaszkodott, éppen nem szükséges költői teljesítményének értékeléséhez forrásainak állandó latolgatása. Újólag hangsúlyozzuk, hogy nem Buchanan, a latin Beza vagy Balassi zsoltárparafrázisait kapjuk tőle, hanem olyan költeményeket, amelyek Marot, Beza és Lobwasser nyomán a bibliai szöveg énekverssé formált változatát nyújtják, lehetőleg híven, magasrendű költői igénnyel. Szenci Molnár műfordító-költő, értékeit, személyes jelenlétének jegyeit is ezen a körön belül kell keresnünk. Ennek a megállapításnak hitelesítéséhez legalább három szempontot kell állandóan szem előtt tartanunk.

1. Szenci költeményei sohasem jelentkeztek *szövegvers*ként, mégis túlnyomó részben azok. Senkinek sem jutott eszébe a zsoltárverseket *felmondani* vagy pusztán *olvasva* élvezni, mint az Balassi Bálint verseivel mihamarább bekövetkezett, mégis a modern olvasó versként foghatja fel őket, különösen akkor, ha — mint erről alább lesz szó — a ritmizálás kulcsait is megleti hozzájuk. Ezt a tételt nem kellene bizonyítanunk, legyen szabad mégis néhány példával élnünk.

II. zsoltár (Cl. M.)

1. Miért zugolodnac az pogányoc?	10a
Mit forgatnac ő bolond elméjekben?	11b
Az földi népeknek mi szándékoc?	10a
Czak hiában valót üznek szivekben.	11b
Ez világi királyoc egyben gyűlnec,	11c
Az fejedelmek tanácsot tartnac,	10d
Az Isten ellen erős kötést tésznec,	11c
Es az ő Christusára támadnac .	10d

Ennek a zsoltárnak 4. versszakában van a reformátoroktól christologiai bizonyíték-ként gyakran idézett érv ilyen verses megformálása:

Az fölséges Űr / monda ennékem
En fiam vagy, / ma szültelek / fiamat.

A 10-esek megközelítő pontossággal (itt tökéletesen) feleznak, a 11-esek harmadolnak a mindmáig legnépszerűbb népdal-ritmus szerint:

Szelelemnek / tűzét nehéz / titkolni
Felgerjedett / lángját nehéz / oltani,
Akarki mint / igyeközzék / fedezni
Meggyúlt szösznek, / higgyed, füstét / nézhetni

(Enyedi György: *Gisquardus...*,
1582, RMKT VIII. 227.)

Jaj, de nehéz / egy párnára / feküdni
Aki egymást / nem igazán / szereti

(Népdal)

A virágnak / megtiltani / nem lehet
(Petőfi)

Ne hallgassuk el azt sem, hogy a 11-esekben felsejlik a trochaeusi lejtés is, a 2. sorban tökéletesen („Mit forgatnac / ő bolond elméjekben?”). — Szenci Molnár költői érzékét a magyar hagyomány művelte ki és talán nagyobb mértékben, mint gondolnók.

III. zsoltár (Cl. M.)

Ez a pusztán négy szakaszos, de szakonként 12 rövid (8 hatos és 4 hetes) sort tartalmazó vers valóságos kis remekmű: ti. dallam nélkül is tökéletes szövegvers.

1. O Melly sokan vadnac,	6a
Az kic háborgatnac	6a
Engemet én Istenem!	7b
Nagy soc ellenségim,	6c
Es soc gyűlölőim,	6c
Tusakodnac ellenem.	7b
Sokan azt alittyák,	6d
Lelkemről azt mongyác:	6d
Vesztett ennek ő dolga	7e
Segitsége nincsen,	6f
Mert elhatta Isten,	6f
Igy szolnac bolond modra.	7e

3. Ha ágyamban nyugszom,
Csendesszen aluszom,
Ninczen semmi félelmem.
Midőn felserkenec
Semmin sem kesergec,
Mert Isten őriz engem,
Ha százezer népek
Mind környülvennének
Job és bal kezem felől,
Ha rám ütnénekis,
Nem rettegnéc mégis
Semmi veszedelemtől

Nyilvánvaló, hogy ez a szakasz a hosszú 19-esek tördeléséből, a Balassi-strófa igézetében fogant. Idéznünk kell itt Gáldi Lászlót: „Szenci Molnár magyaros ritmikájának legszebb ékességét kétségtelenül azok a zsoltárok alkotják, amelyeknek révén ő, Balassi csodálójá, tevélegesen kapcsolódik a Balassi-hagyományba: Balassi formakincsét saját anyagára alkalmazza, tovább építi.” Igen, Szenci tovább fejleszti a Balassi-strófát, itt nem a periódus megnégyszerezésével, mint Rimay János (Krit. kiad. 19. sz.: „Oh szép drága zálag, igaz fényes csillag ...”), hanem a Marot-féle rímtechnika átvételével, azaz a szakasz második felében az első két periódus rímelhelyezésének tükröképét adva. Az utolsó strófának Gáldi szerint is annyira *zeng-zetes* két végső periódusát még idéznünk kell:

Csak te vagy az Isten
Ki minden szükségben
Megtudsz szabadítani
Ki az te sereged
Megtartod, szereted
Es megszoktad áldani.

Ismeretes, hogy költőnk a XIX. zsoltár Marot kialakította képletét is a Balassi-strófához közelíti: a 12 soros szakasz első két periódusa hatosokból áll, a második kettőben két hetes sor zár egy-egy periódust. A ritmika teljességgel magyaros:

1. Az Egec beszéllic	6a	3+3
Es nyilván hirdetic	6a	3+3
Az Urnac erejit:	6b	3+3
Az ég menyezeti	6c	2+4
Szépen kijelenti	6c	2+4
Kezénec munkáit.	6b	3+3
Az napoc egymásnac	6d	3+3
Tudománt mutatnac,	6d	3+3
Az ő bölcseségéről.	7e	2+5 (?)
Egy éy az más éynec	6f	3+3
Beszél, az Istenec	6f	3+3
Ő nagy dicsőségéről.	7e	2+5 (?)

Látnivaló, hogy csupán a két hetes sor magyaros ütemezése bizonytalan, de ezekről már Gáldi László megjegyezte, hogy a jambusi ritmus sejlik fel bennük: pontosabban a kettős ritmus, amely a tökéletesen magyar ütemezésbe is beleviszi ezt a metrikát. Elég a XIX. zsoltár 2. versszakának első két periódusát idézni:

Nincz szó / sem tartomány	2+4
Holott ez / tudomány	3+3
Nem prédikáltatnec:	(?)
Minden / felé / megyen	4+2
Ez föld kereksegen	2+4
Beszéde ezeknec	3+3

Mindezt Balassi jambus-versének Julow Viktor által történt bemutatása tökéletesen érthetővé teszi. Szenci zsoltárainak szövegvers voltát jórészt igen változatos, nagy szabadsággal variáló ritmikájuk biztosítja, amint ezt már Gáldi László részletesen bizonyította.

XXIII. zsoltár (Cl. M.)

Ismét egy Szenci-versremeklés. Maga az eredeti (bibliai) szöveg rövidecsége, egyseges hangulata is alkalmat szolgáltatott a lírai elmélyedésre. A végig tizenegyesekben szóló versszak sorai általában 5+6 osztásúak, de nem egy helyen bukkannak fel teljes tisztaságban a 4+4+3 osztású népszerű sorok is:

Es szép kies / folyóvizre / legeltet
Ha az halál / árnyékában / járnékis
De nem félnék / még ő setét / völgyénis
Mert mindenüt / te jelen vagy / énvelem

Itt kell szót ejtenünk a magyaros (vagy átjambizált magyaros!) versritmus és az idegen dallamritmus között feszülő ellentétről. A XXIII. zsoltár zenei ritmusa soronként az alábbi:

1.	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑
2.	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑
3.	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑
4.	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑
5.	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑
6.	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	↑ ↑

Gyönyörű hypodor dallam, világosan sugallja az 5+6 osztást; sajátossága, hogy a sor második fele ritmikailag mindig azonos, sőt, a 4-5. szótagra is mindig teljes hosszúság esik (nem mondom, hogy negyed kotta, mert ütemelőjelzés nincs), némi variáció tehát csak az első két szótagra eső hangmértékben lehetséges. Különleges a 2. sor zenei ritmikája, ebben öt teljes mértékű hang követi egymást. Nyilvánvaló, hogy mindez Molnárunkat roppant nehézség elé állította. A nyugat-európai dallam nem a magyar zenei ritmus törvényszerűségei szerint keletkezett, a reá alkalmazott versszöveg viszont, mint láttuk, egészében magyaros ritmusú. Nyilván ezért történt meg, hogy az éneklő magyar gyülekezetek, jó Asztalos András tudósítása szerint, „az franciai nótákat nehezen találták fel”; ezért volt kénytelen Molnár Albert gyakorlati pusztán szótagszámláló, a francia szakaszbeosztást és rímképletet megtartó, de a ritmikai tagolást jórészt nélkülöző sorokat írni. Igaz természetesen Csomasz Tóth Kálmán nyomatékos megállapítása, hogy a dallamok a francia, német vagy latin nyelv szöveghangsúlyaihoz idomulhattak és az *orális* gyakorlatban alakultak is (Krit. kiad. 413—314. l.), ez a folyamat azonban a magyar szöveg esetében nagyon nehezen mehetett végbe, és végső eredményében sikertelenül zárult. Nem lehet véletlen Csomasz Tóth Kálmánnak az a többször leírt megállapítása sem, hogy a genfi dallamok a magyar népzene jóformán semmi hatást sem gyakoroltak (*Humanista metrikus dallamok*, Krit. kiad.). Tökéletesen egyetértünk vele abban is, hogy a genfi zsoltárdallamok magyar szövegeinek vizsgálata egyszerre *verstani* és *zenei* probléma, és a „teljes értékű megoldás mindkét szempont figyelembevételével nem lehetséges” (Krit. kiad. 417). Nagyon sajnálatos, hogy a XVI. századi magyar dallamanyag szűkös volta miatt viszonylag keveset tudunk az idegen dallam és a magyar szöveg ritmikájának valóságos együttléséről. Egészen különleges tanulságot nyújthatna pl. Balassi Bálintnak „egy siciliana nótájára” írt verse (Eckhardt S. kiad. 27. sz.), amelyet Rimay János is követ (Eckhardt S. kiad. 45. sz.), ha az eredeti dallamot ismernők. Itt azonban világosan táncnótáról van szó, s a két nagy műköltőt semmi sem akadályozta szövegének kialakításában (nem voltak fordítók!), az észrevehetően 6+3+6 tagolású, harmadoló sor magyaros ritmikáját pedig a hozzá közelálló tipikusan magyar táncnóták (pl. a 13-as vagy 14-es kanásztánc) példája is támogathatta.

Itt kell idéznünk Halmy Ferenc kizárólag zenei szempontú vizsgálódásának végeredményét: ő ugyanis mindössze 30 olyan zsoltárt talált — köztük a fentebb idézett III.-at — amelyben a magyaros szövegritmus jól megfelel a francia dallam ritmusának (46. l.), a „rossz” és „közömbös” zsoltárok számarányát viszont 80%-ban állapította meg. „Ilyen megoszlás mellett azt mondhatjuk — még ha megengedjük is, hogy a dallamok egyrésze kimondottan alkalmatlan a magyar ritmizálásra —, hogy Szenci nem törődött a zsoltárszöveg és a dallam ritmusának együttlésével, hanem megelégedett annyival, hogy a dallamhangok megfelelő *számu* éneklendő szótaggal találkozzanak. Különben maga ez a szótagszámlálás és a rímelés is eléggé igénybe vehette verselőképességét.” (48. l.) Nem tartjuk magunkat illetékesnek a zenei ítéletmondás tekintetében, az utolsó megállapítás érvényét azonban kétségbe kell vonnunk éppen Gáldi László kitűnő vizsgálódásai alapján, hiszen Halmynál Molnár Albert költői értékeinek megkérdőjelezése, vagy legalábbis szűk térre szorítása történt meg. Mi, akik a szövegvers oldaláról közelítjük meg zsoltárfordítóinkat, sokkal különb poétának tartjuk: értéke éppen változatos versritmikájában van, amely magyaros, magyarosan jambizált, tiszta jambusi (*ambrosianus*), trochaeusi ritmusú sorok változatos vegyítésével alkot magasrendű *versbeszédet*. Van azonban bennük egyéb költői érték is. Lássuk ezt még röviden a XLII. zsoltár érintésével.

E vers részletes ritmikai elemzését Gáldi László elvégezte (101—105. l.). Röviden utalt a költemény egységes lírai tónusára is. Szenci felírata szerint ugyan a zsoltár mondanivalója csak „külömbkülömb panasz Davidnac”, valójában a panaszos óhajlás, az érzelmi ellentétek között hányódó lélek megnyugvást kívánó vágya kap benne hangot. A költő a keserűségnek, a világi nyomorúság, a gúny „nagy zúgó habjai” közül óhajtozik a várt, remélt, sőt szinte *kihívott* isteni segítségre („Hol Istened, kit vártál?”, „Lássuk hol vagyon Istened?”). A zsoltár szerkezetét e két motívum — a keserűség és a remény — egymásba fonódó, egymáson átindázó mozgása adja, s utolsó (7). versszakában csak nehezen, szinte a madáchi „bízva bizzál” kétségeivel győz a reménykedés („Bizzál Istenben”). Az első strófa stilisztikai telitalálata a *szomjúhozik* ige; Bezánál pusztán csak *soupire* található, Lobwassernél ugyan ott van a *durst und verlangen* hat, de ennek nincs akkora nyelvi ereje és tömörsége, mint az egyetlen magyar igének, amely egyébként pontosabban is utal a szomjúhozó szarvas és a vágyó lélek párhuzamára. A lágy és igen népszerűvé vált hypoion dallam nem egészen illik a komor hangulatú, gyötrődő költeményhez. A hagyomány szerint egy francia vadász-dalból keletkezett. Ebben az esetben is igazolható Németh László pompás megfigyelése, hogy Szenci zsoltárai stilisztikailag az eredeténél mindig komorabbak és bibliásabbak (94). A versforma trochaeusi lejtéssel indul („Mint a /szép hí/ves pat/akra”), ez a szakaszok második felében gyakran a magyaros ütemezésbe megy át, de — és ez Gáldi László meglepő felfedezése — ezen a ritmuson belül gyakori az átjambizálás, az ambrosianus ritmikának a szövegre történő „rámintázása”. Ezzel Molnár Albert a nyolcasok és hetesek erősen pergő futamait akarja tompítani, ünnepélyesebbé, himnusz-szerűvé tenni („En lel/kem, mi/re csüg/gedsz el?”, „Lássuk,/hol vagy/on Ist/ened?”). Ez, mint Gáldi kifejti, nyilván művészi szándékkal történik, s ellenemond annak a régóta kísértő feltevésnek (Fabó, Kunszery), hogy ez a híres zsoltár ritmikájával és szakaszképletével a Himfy-strófa előzménye lenne. Ne feledkezzünk meg viszont arról, hogy a XLII. zsoltárt Balassi Bálint is lefordította (Eckhardt S. kiad. 93. sz.) Buchanan, Beza, esetleg Kochanowski parafrázisait hasznosítva, személyes líraiságát öntve bele a zsoltár mondanivalójába. A gazdag és egyéni színezésű képek valósággal megdúsítják, lendületessé, sőt reneszánsz stílusává teszik a komor és egyszerű költeményt. Szenci rövid sorával Balassi 60 háromnegyed részben *hosszú* sora áll szemben (12-ösök), s ilyen remekbe formált szakaszokat olvasunk:

Mert ha Tenger búsul parancsolatjára,
Hát rám is ő ereszt bút bűnös fiára,
Támaszkodom azért jóakarátjára,
Mint atyám karjára.

A bevezető szakasz is mozgalmas vadászkép Balassinál, amelynek a bibliai szöveg egyetlen Szenci használta verses átköltésében nincs nyoma. Mégis, mindent összevetve, Molnár Albert költeménye a megrázóbb, a közösségi élményt jobban tolmácsoló. Balassi bravúros istenes verset írt, Szenci a mélységekből kiáltó keserű zsoltárt. Ismételjük: kár, hogy a Beza választotta pezsgő versforma és a hozzátársított érzelmes dallam tompítja azt a bibliás keménységet, amelyet a magyar költő oly hatásosan ki tudott fejezni. Nem hallgatjuk el azt a meggyőződésünket sem: helyes lenne, ha a szakközönség olykor *versként* is olvasná a zsoltárok szövegét. A bemutatott két nagy vers mellett a Thordai-féle parafrázis már figyelmet sem érdemel (RMKT XVII. sz. 4. 97. sz.). Ebben még ilyen sor is előfordul: „Harsogh az Orgonának kedves szava és búgh”.

Ide kell fűznünk néhány, inkább csak utalásként felsorolt versszépítő", a szózatosságot (vocalitas, euphonia!) biztosító verstechnikai példát.

Alliteráció (= hangismétlés!)

Az fejedelmec tanácsot tartnac
Az Isten ellen erös kötést tésznec,
Es az ő Christusára támadnac (II. zs. 1. vsz.)
(Három sorban tíz *t* hang)

Ha ágyamban nyugszom,
Csendesszen aluszom (III. szs. 3. vsz.)
Az kic csac hazugságot szólnac,
Szörnyen elveszted azokat (V. sz. 6. vsz.)

(K-sz hangismétlés!)

Mert szájokban nincsen igaz szó,
Szívec teljes nyavalyával (V. zs. 9. vsz.)
Mert ha mindnyájan meghalnac,
S-ez világból kimulnac (VI. zs. 5. vsz.)

Valamit ez világra teremtel
Mindeneket lába alá vetél (VIII. zs. 6. vsz.)
Átöckal szitöckal rakva szája,
Szól az ő nyelve csac álnokságot (X. zs. 4. vsz.)

(K-sz hangismétlés!)

Szól es szölgáltat igazságot (XV. zs. 2. vsz.)

Számamnac szolgálása
Szívem gondolatnya
Kedves legyen tenéked (XIX. zs. 7. sz.)

Nincz segétöm, es az én sérelmem,
Nem fáj senkinec.
Soc erös bikác engem környülvöttec (XXII. zs. 6. vsz.)

A XXIII. zsoltár tizennyolc sorában kilenc *s* hang fordul elő, a XXV. zsoltár 9. versszakának nyolc sorában hat *k* hang, az utolsó kettő így: „Kergetnec es kesergetnec.” A XXVI. zsoltár 9. versszakában ezt olvassuk:

Ne büntess az bünösöckel,
Vélec ne verd lelkemet.
Ne vöddel életemet
Az véronto embereckel

Ez a periódus a Célia-ciklus legmagasabb *harmóniaszintjén* mozog. Ugyanezen zsoltár 10. sorának szép alliterációja („Vizsgáld meg veséimet”) már Károlyi Gáspárnál is felbukkan. (A Vulgatában: „ure renes meos”) A legismertebbé vált alliterációs sor a magyar zsoltárkönyvből a „Pörlj Uram pöröljimmal” (XXXV. zsoltár), amelyre a 3. sorban még a *pais* szó visszhangozik, a 2. szakasz második periódus pedig így szól:

Mint az szél az könnyü polyvát
Széllyel szórja az föld porát
Így a nagy Isten angyala
Öket széllal (=széjjel) futamtassa.

A *közölésnek* nevezett vers-mondattani figura is sokszor előfordul, itt csak kettőt idézünk:

Jertec lássátoc ez nagy Urnac
Czuda dolgait hatalmánac (XLVI. zs. 4. vsz.)

A tenger zúgjon, az mező
Zengedezzen és az erdő
Az Ur előtt nagy háláadással (XCVI. zs. 8. vsz.)

Mindez természetesen nem véletlen: a költő, mint már idéztük, a „versek szép egyenlő voltát” tervszerűen kívánta megvalósítani. Éspedig a szövegét, így éppen nem volt közömbös számára, hogy a „franciai” kotta alá milyen magyar szótág kerül!

2. Ideje azonban, hogy Szenci Molnár Albert költészetének vizsgálata során áttérjünk második tézisünk kifejtésére. Ez pedig abban áll, hogy költőnk sohasem akart *egyéni* lírát alkotni, gyakorta mégis azt írt. Nem kétséges, hogy a zsoltárok érzelmi-hangulati hatásai már gyermekkorában nagy erővel érvényesültek benne, strassburgi és főként heidelbergi nyomorúságai között gyakorta zsoltárt énekelt. Naplójának egy 1598-as heidelbergi bejegyzése szerint: „(1) Januarii dei solis mane hora 4 expergefactus, cecini in lecto psalmos Ungarice, Latine, Germanice usque ad 5 horam” (Dézsi, Napló 20). Személyes érdekltségét maga is hangsúlyozza az olvasókhöz intézett ajánlásában: „Mostan azért ez soltár könyvet, mellyel en sok időtöl fogvan az én énségimben, gyűlölöm ellen vizagztaltam magamat: immár pedig teneked vizagztalásodra és egygyűy tagaidnac hasznokra Magyarol fordítottam...” Ebből is világos, hogy Szenci az érzelmi önkifejezés természetes köntösét találta meg a zsoltárszövegekben. A LXXXVIII. zsoltár (Th.B.) 9. versszaka mennyire illett az állandó nyomorúságban „bujdosó” Molnár Albertünkre:

Uram miért vetsz el engem,
Miért reyted el szemeidet?
Szegény vagyoc, Eröm elveszet,
Jay melly igen gyötrettetem,
Ez én régi nagy inségemben
Előttem vagyok rettegésben.

Vagy a ritmikailag is érdekes (erősen jambizált) szép II. zsoltár (Th.B.) első három szakasza:

1. Halgasd meg Uram kérésem,
Tekénst meg esedezésem,
Beszédem jusson hozzád
Ne röyts el tölem ortzád,
Hayts én hozzám te füledet,
Enyhíts meg nagy inségemet,
Midön kiáltoc Ur Isten,
Siess, halgass meg kegyesen.

2. Mert napjai eiletemnec
Olly hirtelen elkelénec,
Mint az füst és az pára,
Es mint az tüzhely pora,
Minden czontom úgy elszaratt,
Szivem mint a fű elhervatt,
Ugy hogy az én ételemet
Elfeleytem kenyeremet.

3. Bőrom czontaimhoz ragatt
Keserves siralmom miatt
Ez iszonyu inségben,
Ollyatén löttem szinten
Mint Pellican az pusztában
Siralmas kiáltásimban
Ollyá löttem mint az bagoly
Ki az kietlenben huhol.

Ha a 16 szakaszos zsoltár a 6. strófával véget érne, a magyar költő, vagy bármely más magános panaszkodó lelkiállapotának egynemű, tökéletes kifejezése lehetne, annál is inkább, mert a 6. szakasz ezzel a két ritmikailag pregnáns sorral végződik:

Es az te emlekezeted
Mind öröcké megtart hired.

Egy jambusi ritmust sugalló sor után egy gyönyörű 4+2+2 tagolású magyaros zár-lat következik. A terjedelmet azonban nem Szenci határozta meg, szerkezetet csak annyit kereshetünk verseiben, amennyi az eredeti bibliai szövegben is adott volt: a zsoltár nagyobbik részét itt a babyloni fogságban nyomorgó zsidó nép óhajtozásai teszik ki. Érdemes megjegyezni, hogy ezt a zsoltárt Thordai János (RMKT XVII. sz.4. köt. 321—323) egységes művészi kompozícióvá szervezi, végig első személyben beszél (eltüntet a népet!), csillogó manierista stilisztikát és rimtechnikát alkalmaz:

4. Mert az én napom el enyészik mint füst,
 Tetemem hevül mint tűzön függő üst,
 Meg fojt a' kén ha nyugvást nem hagcz edgy küst.

Thordai zsoltárának 21. szakaszában még a *nép-lép-szép* rím is feltűnik. Ebben az esetben is aligha kellene mondanunk, hogy az említett szakaszokban Szenci költői ereje nagyobb, noha, mint idéztük, „az verseknek ékesgetésére” kevesebb gondja volt. — A személyes líra megnyilvánulásaiaként hivatkozhatnánk még a XXVI., XXXV., LV. és a CXLVII. zsoltárra, ezeket azonban már Tolnai Gábor érintette. A XXVI. zsoltár (Th.B.) szép lírai egyneműségét („Légy ítélőm Uram, Mert hívségben jártam...”) külön kiemeljük. Hasonló méltánylást érdemelne a CXLIII. zsoltár, a „Halgasd meg Uram kérésem...” (Cl.M.). Mindkettő szövegversnek is kitűnő.

A XXXVIII. zsoltár (Cl.M.) viszonylagos hosszúsága ellenére ugyanilyen egynemű lírát nyújt: Szenci nagyon szépen fordítja. A testi-lelki nyomorúság, az elesettség, a bűnvallás és könyörgés egyforma nyelvi erővel, szinte Balassi Bálint költői szintjén kap megformálást. A ritmus teljesen magyar.

1. Haragodnac nagy voltában Megindolván, Ne fegy még Uram engem, Búsult gerjedezésemben Rám tekintvén, Ne büntess meg Istenem.	2. Nyilaid belém lövettéc Kik szereznec Ennekem nagy sérelmet, Kezeid nagy súlyossága Hátam nyomja Es sanyargat engemet.

A továbbiakban is ily metaforás remekléseket találunk: „Czontaim elhaborodtac”, „Mert elvajuttac ágyékim”. Balassi Bálint bűnvallásinak ereje zeng az ilyen sorokban:

4. Mert az én nagy gyarlóságim, Es bűneim Fejem föllyül halladtác, Kiknek nehéz terhes voltát, Súlyosságát Tagaim nem birhattayác	5. En sebeim elsenyedtec, Megbűszhødtec, Ki miatt nagy siralmom, De ezeknek indítója, Szerző oka Az én nagy bolondságom

Az utóbbi (5.) strófa erővel teljes képrendszerének forrását nyomozva megjegyezhetjük, hogy az igazi művészi párhuzam egyedül Clément Marot-nál található.

Károlyi Gáspár: „Megrothadtac es meg sényvedtec az en sebeim, az en bolondságom miat”

<i>Marot:</i>	Mes cicatrices puantes Sont fluantes De sang de corruption: Las, par ma folle sottie M'est sortie Toute ceste infection
<i>Lobwasser:</i>	Sehr mir stinken meine wunden Und gefunden Wird darinnen eyters viel, Aber dieses alles machet Und ursachet Meine torheit und muhtwill (sic!)
<i>Buchanan:</i>	Veteris cicatrix vulneris recruduit, Vomitque tabem luridam

Az utóbbi latin parafrázis, igen lendületes, finom klasszikus reminiscenciákkal ékes, de használata Szenci részéről kizárható, noha a *Psalmorum Davidis paraphrasis poetica* R.Étienne-nél Párizsban (év nélkül), 1570-ben Strassburgban megjelent, s a

nyugatnémet egyetemi városokban alighanem közkézen forgott. Látnivaló egyébként, hogy Szenci itt is a szokott nyomon jár (Károlyi: senyved, Lobwasser: stinken, eyter), de a szakasz művészi alakításának mintáját mégis Marot adhatta, Lobwassernek ez a strófája valósággal darabos. Érdemes-még felfigyelni a „szerző-ok” kifejezésre, ez a *causa efficiens* magyar logikai terminusa, a költői nyelv sodrásában erősen képszerű jelzői kapcsolattá válik. Jó lenne azt is tudni, ismerte-e Molnárunk Balassi remekbe készült L. (LI.) zoltárparafrázisát, amely Beza latin verse nyomán készült. Ha az 1596-os kiadású Rimay-epicedion kezébe került, ismerhette, hiszen 1599 őszétől 1600 tavaszáig itthon tartózkodott. Ennek a Balassi-költeménynek az ihletését ui. jobban érezzük a XXXVIII. zoltárban, mint az egyébként szintén Marot nyomán készült LI-ben. Észrevételünk szerint ui. Szenci a Clément Marot-tól eredő verseket csaknem mindig ihletettebben fordítja, sőt az a meggyőződésünk, hogy Clément Dubois (Boesius) francia lelkipásztor segítsége is éppen abban nyilvánult meg, hogy a már kész zoltárokat együtt „ékesgették”, azaz a XVI. század nagy líráját jól ismerő francia éppen a költői szépségekre hívta fel a magyar fordító figyelmét. Ha nem tett egyebet, csak *franciául* énekelte Szencinek a zoltárokat, az érzékeny fülű magyar-nak akkor is rá kellett jönnie, hogy a Lobwasserénél költőibb szövegeket hall. Mindezt természetesen aprólékos vizsgálatokkal igazolni kellene, amire most nem kerülhet sor.

Próbáljuk meg inkább Szenci Molnár lírai erejét más érzelmi zónában, pl. a közösségi—népi mondanivaló verssé formálásának terén bemutatni. Ilyen célból a zoltárok jelentékeny részét a hódoltság nyomorúságait szenvedő magyar nép fájdalmas panaszainak kiéneklésére alkalmazhatta a költő. A legszebb ebből a vonatkozásban a LXXIX. zoltár (Cl.M.):

1. Öröködben Uram pogányok jöttek
Es szent templomodat megförtöztetec

...
2. Az városon nagy soc vért kinótánac,
Az soc vér, mint vizek széllal folyánac,
Tövének olly szörnyű öldökléseket,
Nem lön, ki eltemetné az testeket

...
3. Mig haragszol Uram reánc ecképpen,
Haragod miglen gerjeded illy igen?
Meddig terjeszted bosszuállásodat,
Ki minket mint az sebes tűz elfogyat?

...
6. Jussion elődbe siralmoc azoknac,
Kic az rabságban ohaytnac és sirnac,
Siess ments meg, hogy ők el ne vesszenec,
Kic immár halálra íteltetenece

A szövegvers, a dallamtól függetlenül, itt is sikerült: a tizenegyeseket szabadon tagolhatjuk, van közöttük szabályosan harmadoló is, nem egyben a jambusi ritmus is felsejlik. A versszakok második fele pedig állandóan a Balassi-strófa két periódusát csendíti meg. — Egyébként felhívom a figyelmet arra, hogy a zoltárkiadások függelékeiben megjelenő és minden valószínűség szerint Szencitől szerzett eredeti versek között előfordul egy *Az pogány ellenség ellen* című (Krit.kiad. 157), ez már csak a hazai állapotokra vonatkoztatható és a LXXIX. zoltárnak olykor szinte szó szerint való ismétlése.

A közösségi diadalnak, a megszabadulás örömének szép kifejezése a CXIII. zoltár („Hogy Izrael kijött Egyiptomból”, Cl.M.), a családi öröme a CXXVII. (Th.B.) és a CXXVIII. (Cl.M.). Ez utóbbiban vannak e szép sorok:

Feleséged házadban
Mint az szőlővessző
Gyümölcsöt szépet hozván,
Ha eljő az idő.

Érdekes, hogy e félészakaszban itt is két magyaros lüktetésű sort két jól ritmizált jambusi követ. Maga a kép, nyilván a zsoldár nyomán, előfordul már Batizi András *A házasságról való énekében* (1546):

Te feleséged hozzád illendő
Házadban léssen mint termő szőlő

A közösségi hang nyilatkozhat meg az Istent dicsérő, himnikus jellegű zsoldároknak is, ezek azonban ritkán érnek fel az ambrosianus himnuszok művészi összefogottságáig. A CV. zsoldár (Th.B.) első három versszaka ad gazdag lírát („Adgyatoc hálát az Istenec”), Szenci azonban 24-et volt kénytelen lefordítani, s ezekből 21 a zsidó nép történetét regéli. Ugyanez áll a szintén remek hangütéssel induló CXXXV. zsoldárra is („Áldgyatoc az Úr nevét” Th.B.). Megjegyezzük pedig, hogy e két zsoldár dallama is jól alkalmazkodik a versek magyaros ritmikájához. Kiváló költemény viszont a CXXXVIII. zsoldár, ismét Clement Marot nyomán: az azonban teljességgel személyes líra, ha nem is Balassi Bálint vallásos verseinek egyéni zamatával.

Diczer téged telljes szívem	8a
En Istenem	4a
Hirdetem neved.	5b
Diczerlec Istenec felöt	8c
En tégedöt	4c
Mert azt érdemled	5b
Es az te szent Egyházadban	8d
Imátkozván	4d
Neved tisztetem	5e
Áldásodra én kész vagyoc,	8f
Hálát adoc	4f
Neked Istenem	5e

Egészen valószínű, hogy itt is a francia költő művészi szakasz-képzése és rimtechnikája adott lendületet a magyar költőnek, beleszámítva ebbe magának a zsoldárnak tömörségét is.

Mindezt csak azért említettük, hogy ne tűnjenek el szem elől-azok a korlátok, amelyek között Szenci Molnár Albert költészetének mozognia kellett. Úgy érezzük, hogy ugyanezen korlátokon belül Marot felülmúlta magyar zsoldárosunkat, Beza — mindent összevéve — hasonló szinten mozgott, Lobwasser pedig gyakorta alatta maradt. Legfeljebb azt tehetjük még hozzá, hogy Marot fölényét a válogatás lehetősége nyújtotta, ő nem gyülekezeti használatra fordította a zsoldárokat, s azokat szemelte ki, amelyek ihletének vagy művészi szándékainak megfeleltek. Őt tehát nem nyomta a *feladat*: ismeretes, hogy a herborni zsoldárkönyvben 49 Marot-költemény fordítása található.

3. Eddig arra mutattunk rá, hogy Szenci Molnár Albert szövegversek írására törekedett, s ezen azt értettük, hogy költőnk meg akarta adni szerzeményeinek azt a szózatosságot és retorikai díszet, amelyet a szerkezet és a dallam szabta korlátokon belül reájuk ruházni képes volt. Remélhetőleg igazoltuk azt is, hogy a zsoldárok sürűn váltak számára az egyéni vagy közösségi érzés kifejezőivé. Ezt az utóbbi tézisünket akarjuk még kiegészíteni annak rövid bemutatásával, hogyan *magyarítja* zsoldárait a szó mindkét értelmében: magyar nyelvre fordítja, s nem egy vonatkozásban magyarra is hasonítja őket. Nyomatékkal kell azonban hangsúlyoznunk, hogy ez utóbb.

vonatkozásban csínján kell bánnunk a feltevésekkel. Nem kétséges ugyanis, hogy a XVI—XVII. század magyarja számára bárminő közel volt hozzá a zsidó nép tragikus sorsa, bármennyire beléje itatták prédikátorai a magyar-zsidó párhuzam történet-szemléletét, mégis idegenül hathatott a zsoltárok tartalmi mondanivalójának jelen-tékeny része. Illetőleg csak annyi és úgy hathatott belőlük, amennyit és ahogyan saját életsorsába bele tudott építeni. Ne feledjük, hogy a középkori katolikus liturgia, igen ügyesen, csak válogatott zsoltárrészleteket iktatott a nyilvánosságnak szánt latin szertartásokba, a reformációval viszont előbb részben, majd Szenci munkájával egészében kezébe kapta a nép a zsoltáros könyvet. Bizonyos azonban, hogy nem az egész szöveget használta! Szenci sem tudott mindent „magyarrá tenni”, nem egy ponton azonban megkönnyítette az asszimiláció folyamatát. Ne mulasszuk el annak megemlékezését sem, hogy a zsoltáros könyv igen gyakran, már az 1612-es oppenheimeri kiadástól kezdve vagy a Károlyi-bibliával egybekötve, vagy éppen ennek függelékékként jelent meg, és együtt is fejtették ki hatásukat. Mindez már a zsoltárok utóéletéhez tartozik, s itt csak arra akarunk rámutatni, hogy Szenci Molnár milyen önkéntelen *magyarítás*-sokkal járult hozzá a zsoltárszövegek hazai népszerűsítéséhez.

Utaltunk fentebb a XLIX. zsoltár *válság* fogalmának magyaros értelmezésére, a CIV. zsoltár 9. versszakának magyaros tájképére (a *gólya* és a *jegenye*). Már Tolnai Gábor értékelte a LXV. zsoltár („Az Sionnac hegyén Úr Isten...””) négy utolsó versszakának a magyar gazda szemével nézett szép tájleírását. Csak a két végsőt idézzük:

8. Megkoronázod az esztendőt
Nagy soc javaiddal
Lábaid nyoma kövérséget
Czöpöget nagy sirral.
Lako helyei az pusztáknac
Folynak kövérséggel
Hegyec es halmok vigadoznac
Nagy bőv terméseckel.

9. Az szép sic mezőc ékesedne
Soc barom czordáckal
Villagnac az szép szántó földc
Sűrő gabonáckal
Az hegy oldalac, mező földc
Szép buza nevéssel
Örvendeznek és énekelnek
Nagy gyönyörűséggel.

Megjegyezhetjük, hogy ez a vers nemcsak tartalmi-hangulati elemeivel hathatott, hanem dallamának a magyaros ritmikához jól alkalmazkodó jellegével is.

Az imént idézett „szép sík mezők” jelzői kapcsolat gyakori Szenci Molnárunk költői szókincsében. A VIII. zsoltár 7. strófájában „sík mezőt” olvasunk, a CIII. zsoltárban pedig ezt a sort: „Mint az gyenge virág az sic mezőn” (8.vsz.). Eltekintve attól, hogy a termő síkság szép volta igen archaikus képzet, s már a görög költészet sajátja, Szenci versszövegeiben kétségtelenül hazai hangulatot sugalmaz. — A XXXV. zsoltár 9. versszakának e sora: „Es nagy roppant sereg nép előtt” erősen Balassira emlékeztet: „Roppant sereg előtt, Távol az sík mezőt...”. Mint látjuk, a magyar reneszánsz költő-fejedelme össze is kapcsolja a két jelzős szerkezetet. Nem gondolok ún. közvetlen *hatásra*, hiszen sem a *Laus confiniorum* szövegtörténetével, sem a *roppant* szó jelzői alkalmazásának múltjával nem vagyunk tisztában. A NyTSz csak Heltaiból tudja idézni a „roppant gyalog sereg” fordulatot, középkori adata nincs. Tinódinál az *öszveroppant* kifejezés gyakori (pl. a *Szegedi veszedelem*, RMKT III. 67.) Azt hiszem egyébként, hogy az egykorú magyar levelezésből bizonyára lehetne adatokat gyűjteni erre a láthatólag hazai eredetű katonai szakkifejezésre.

Ugyanilyen, tehát magyar katonai jellegű a *járgal* szó pl. az LV. zsoltár 6. versszakában:

Az nagy hamisság éyel nappal
Ez város kőfalain járgal.

Előfordul már Tar Benedek *Házasságrul való dicsirétében* (1541):

Hogy ők [ti. a menyecskék] ne járgalják csak a piacokat.

Az eredeti „zsold” jelentésű *járgalás* viszont már a Münchener-kódexben megvan (MNyTESz II. 231: *irgalom*).

Kétségkívül a magyar széphistóriák stilisztikai fordulatai bukkannak fel a XLV. zsoltár menyezői énekében. Az 1. versszak első periódusa így hangzik:

Egy szép dolgot hoz elő az én szívem,
Az dicző királyról lesz éneklésem
Kit nyelvem megdiczér szép cífrával
Mint egy deác az iro pennával.

Szenci itt pontosan Lobwassert fordítja, legfeljebb a *deák* magyarosabb az ő *schreiberjénél*, nem feledhetjük azonban, hogy már Enyedi *Gisquardusának* (1582) negyedik sora így hangzik:

Szép lött dolgot mondok, kérlek halljátok

Károlyi Gáspárnál a „szép dolog” helyén *jó beszéd* található, Marot *propos exquis*-t ír. Ilyen a „virágének” stilisztikáját követő részlet pl.: „Ote szép leány, halgass beszédemre”. Tudjuk, hogy Thordai János ezt a zsoltárt igazi szerelmi költeménnyé hangolta át, pompázó késői reneszánsz stílusának egyik remeklését alkotta meg benne.

A továbbiakban is csak hasonló, de nem jelentéktelen részleteket sorolhatnánk fel annak megmutatására, hogy Szenci Molnár Albert milyen magyaros patinával tudta bevonni egyházi versszövegeit, bár ismételjük: e tekintetben óvakodnunk kell a túlzásoktól.

Megkísérhetnénk egyetlen ismert, *nagy* zsoltáron, pl. az egységes hangulatú, mély líraiságú XC-iken bemutatni három tézisük (a szövegvers, az egyéni közösségi élmény kifejezése, a magyaros íz) bemutatását. A ritmikai elemzést azonban Gáldi László remekül elvégezte (63—66. l.) sőt azt is észrevette, hogy az 5+6 tagolású tizenegyes „kitűnően mintázódik a dallam mozgására”. Számunkra főként a stilisztikai vizsgálódás maradna, úgy véljük azonban, hogy ebben a vonatkozásban már eleget mondtunk az eddig bemutatott zsoltárok okán. Legfeljebb két ragyogó költői részletre hívjuk fel a figyelmet:

Mert ezer esztendő előtted anni,
Mint az tegnapiac ő elmulása.
Es egy éynec rövid vigyázása (2. vsz.)

Károlyi Gáspárnál: „Mert ezer esztendő te előtted, mint a tegnapi nap, melly elmúlt és az éjtszakának negyed része”. Szürke próza Szenci költői szárnyalásával szemben; a *vigyázás* — több más értelme mellett — a magyar katonai szakkifejezés is. — A költemény másik magaslati pontja:

Elkél éltünknek minden ékessége,
Elmulic mint az árnyéc és az álom. (6. vsz.)

A melancholikus hangulati telítettség a szózatossá formával párosul. Egyébként ez olyan hely, amely Szenci egyetlen forrásában sem található: költőnk szabad ihlettel variálja és bővíti az *álmot*-motívumot; az *árnyék* nyilván *Jób könyvének* híres hasonlatából való. A *Vulgata* szerint idézem (14:1—2): „Homo natus de muliere, brevi vivens tempore, repletur multis miseriis. Qui quasi flos egreditur et conteritur, et fugit velut umbra, et nunquam in eodem statu permanet.”

A zsoltárkiadások függelékeiben megjelent és Szencinek tulajdonítható énekek már nem sokkal gyarapítják a vallásos költőről kialakított képünket: a szerző olykor szó szerint ismétli önmaga fordítói megoldásait:

Ur Isten melly sokan vadnac,
Kik engemet haborgatnac (Krit. kiad. 153)

Az pogány ellenség ellen címűt (157. sz.) fentebb már idéztük, mint a LXXIX. zsoltár parafrázisát. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy ezeknek az énekeknek líraisága egyneműbb, szerkezetük szilárdabb; e tekintetben kiválik a *Mindennemű haboruság ellen* (153. sz.), Van persze közöttük nem egy olyan is, amelyet a tanszerűség ellaposít (155, 156, 158, 161, 162, 165).

4. Szenci Molnár Albertnek a zsoltárkönyvön kívül eső költői alkotásairól már nyugodtan Csokonai mércéjével ítélni lehetünk: „A verscsinálás nem poesis; mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ezeknek felöltöltetésében áll: a verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe.” (*A magyar verscsinálásról közönségesen* 1. §). Jegyezzük meg először, hogy Csokonai, akárcsak Molnárunk, a versen csupán a verssort értette, ahogyan azt minden iskolai poétika, messze be a XIX. század közepéig, tanította. Ilyen szempontból nézve, Szenci csak a zsoltárokból volt költő, ott sem mindig egyenlő szinten, de a pusztá verscsinálás mesteriségéhez is jól értett, s ez sincs minden érdem nélkül. Nem nagy terjedelmű egyéb költészetében éppen a versformák (sorok, periódusok) ügyes kezelése és változatossága mutatja a gyakorlott verstechnikust. Kifogástalanul kezeli pl. a distichont: a Thuri Páltól fordított két pregnáns epigrammája, a Bezából átültetett ubiquitousus-ellenes vitavers a XVII. század legkülönb antik mértékű kísérletei közé tartozik, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a verselést — szó szerint „verscsinálást” — még a latin prozódia szabályai irányították: a *hiatusban* pl. *elisiot* kellett alkalmazni. (Ez a *Theodori Bezae epigrammá*-ban két helyen is szükséges!) Feltűnő, hogy a *Discursus de summo bono* rengeteg antik citátumát sohasem fordítja eredeti mértékben. Horatius híres *Rectius vives Licini* kezdetű ódájának, (*Carm.* II. 10) utolsó szakaszát

Rebus angustis animosus atque
Fortis appare: Sapienter idem
Contraheis vento nimium secundo
Turgida vela

szép Balassi-strófába teszi át, de gondolatilag szinte teljesen átkölti:

Ha szerencséd raytad, valamint akartad, oly kedvesen tündöklök,
Óhózzá ne bizzál, fel se fuvalkodgyál, mert hirtelen változik.
Ha ellened támad, bátoricsad magad, mint erőss szűhöz illik.
(Krit. kiad. 371. l.)

Meg kell mondanunk, hogy az ilyfajta fordítás során minden antik íz elvesz. Szenci a *Discursus* legtöbb antik szemelvényét egyébként magyaros tizenegyesekben és tizesekben adja, ezeket pedig igen szabadon, változatos ritmikával kezeli. A Dengellegi Péter könyve elé írt *Tetrastichon Hunniadicum* c. versében a Balassi-strófa három periódusát négyre egészíti ki, ahogyan olykor Rimay János is teszi. Mint latin költő hibátlan, csiszolt verstechnikájával tűnik ki, kizárólag a hexametert vagy a distichont használja, de költészete, mint a kritikai kiadás jegyzetében Stoll Bélától olvassuk, semmiben sem emelkedik kora iskolás átlaga fölé. A *Lusus poetici* betűjátékai, aenigmái nem érdemelnek különösebb figyelmet, bár a kortársak nagyra tartották őket. Utaltunk rá máshol, hogy Molnárunk jól ismerte Janus Pannoniust, a *Delitiae poetarum Hungaricorum* (1619) létrejöttében is bizonyára része volt.

Ha eredményeinket összegezni akarjuk, azt kell megállapítanunk, hogy Szenci Molnár Albert kora latin—magyar humanista költészetének színvonalas képviselője volt, noha „magyar zubbón köntöskébe” öltöztetett zsoltárait elsősorban *nem*

költői alkotásoknak szánta. Egyébként jól elhelyezhető abban a főleg heidelbergi tanultságú magyar poétai körben, amelyet Pécseli Király Imre, Kanizsai Pálfi János, Miskolci Csulyak István neve képvisel. Nyilvánvaló, hogy teljesítményének mértéke és értéke valamennyiüket felülmúlta. Azt talán sikerült bizonyítanunk, hogy költőnk a hazai Balassi—Rimay iskolába kapcsolódva, túlnyomólag *szövegverset* kívánt alkotni, ha ennek követelményeit nem tudta is mindig és egyenletes szinten teljesíteni, hiszen versei nem éltek a dallamtól külön életet. Egyéni és közösségi élményeit, mint Európa annyi más költője, sok helyen és szépen ki tudta fejezni a zsoltárok lírájával, sőt ennek a lírának nemegyszer hazai zamatot is kölcsönzött. „Magyarításai” kizárólag a XVI. századi magyar költői nyelv és képrendszer természetéből folynak. Szenci zsoltárversei nem mutatnak tudatos reneszánsz-manierista stílustörekvésekre, mint pl. Balassi, Rimay, Bogáti Fazekas vagy Thordai verses alkotásai. A szabad alakítás, a paraphrasis, a továbbköltés vagy az imitáció eszközeivel nem élt. Megmaradt a műfordítás saját költői forrásai által megszabott keretei között, ebben a vonatkozásban viszont nagyot alkotott. Az európai eredmények áthasonításával méltán rászolgált Ady Endre szép minősítésére („az első magyar kultúr-ember”, *Ismeretlen Corvin-kódex margójára*, 1905), ha talán nagy modern költőnk első jelzőjét ma már nem tekintjük is irányadónak. Zsoltáros könyve századokon keresztül hatott széles népi rétegek gondolkodásmódjára, nyelvi formáinak alakulására, mindenképpen méltó tehát, ha benne a *költőt* is felmutatjuk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Les Oeuvres de Clement Marot, de Cahors, vallet de Chambre du Roy, Paris 1554. Vele egy kötetben, külön lapszámozással: *Psalmes de David traduitz selon l'Hebreu par Cle. Marot — Les Psealmes de David mis en rime françoise par Clement Marot et Theodore de Beze, La Rochelle 1616.* — *Die Psalmen Davids in Teutsche Reymen gebracht durch Ambrosium Lobwasser, D., Duisburg am Rhein 1684.* — *Georgii Buchanani Scoti... Opera omnia. Tomus secundus, Pars prima, Psalmorum Davidis paraphrasis poetica... Lugduni Batavorum 1725.* — *Theodori Bezae Vezelii Poemata, Lugduni Batavorum 1758.* — *Szent Biblia... magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által... Po'sonban 1793.* — Farkas Lajos: *Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból, Prot. Szemle 1895.* — Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert, Bp. 1897.* — Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, Bp. 1898.* — Fabó Bertalan: *A magyar népdal zenei fejlődése, Bp. 1900.* — Császár Ernő: *Szenczi Molnár Albert zsoltárai, ItK 1914.* — Thienemann Tivadar: *Szenczi Molnár Albert német fordításai, EgyPhK 1919.* — Németh László: *Szenczi Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk, Prot. Szemle 1928.* Újra: *Az én katedrám, 1969.* — Varga Bálint: *Szenczi Molnár Albert, Bp., 1932.* — Áprily Lajos: *A zsoltárfordító, Prot. Szemle 1934.* — Halmy Ferenc: *A magyar zsoltárformák francia előzményei, Bp., 1939.* — Kerékgyártó Elemér: *Szenczi Molnár Albert zsoltárai magyar verstörténeti szempontból, Bp. 1941.* — Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés, Bp., 1950.* — Balassi Bálint *Összes művei* (kiad. Eckhardt Sándor) I. Bp. 1951. — Tolnai Gábor: *Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése, It 1954.* — Rimay János *Összes művei* (kiad. Eckhardt Sándor) Bp. 1955. — Kunszery Gyula: *A Himfy-vers nyomában, It 1957.* — Gáldi László: *Szenczi Molnár Albert zsoltárverse, Bp. 1958.* — Csomasz Tóth Kálmán: *Humanista metrikus dallamok Magyarországon, Bp. 1967.* — *Régi Magyar költők Tára, XVII. század, 4. köt. Az unitáriusok költészete, (Kiad. Stoll B., Tarnóc M., Varga Imre), Bp. 1967.* — Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai, Bp. 1970.* — *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 6. köt. Szenci Molnár Albert költői művei* (kiad. Stoll B., Csomasz Tóth K.) Bp., 1971. — Julow Viktor: *A Balassi-strófa ritmikája és eredetének kérdése, Studia Litteraria, Debrecen 1971.*

ANDRÉ STEGMANN

L'APPORT DES TRADUCTIONS DES PSAUMES A L'ESTHETIQUE DU BAROQUE POÉTIQUE FRANÇAIS (1590—1630)

Malgré un certain nombre de divergences, la critique s'accorde à peu près à la fois sur les critères thématiques ou stylistiques et sur la périodisation pour définir un baroque poétique français, né vers 1575, avec d'Aubigné et du Bartas, qui s'épanouit rapidement entre 1600 et 1620 pour de multiples raisons: liens des poètes entre eux, large diffusion par les recueils collectifs, renouvellement profond des mentalités, de la sensibilité et de l'esthétique.

Qu'on pose la question selon des approches historiques, psychologiques ou stylistiques — toutes sont bonnes, voire nécessaires dans leur complémentarité — le baroque poétique redonne au poème sa valeur d'objet à déchiffrer, évoque un monde d'apparences, une création mystérieuse et dynamique, une créature double et déchirée.

Psychologiquement, la poétique est un «art chargé de passions qui veut entr'ouvrir les âmes en passant par les sens» (P. Kohler), stylistiquement elle construit des « arabesques d'ordre idéologique », avec un goût pour « l'alliance des dissemblables par argument dynamique » (A. Boase).

On conçoit que bien des poètes aient opéré alors une véritable redécouverte des *Psaumes*, riche terreau d'un authentique nouvel humanisme chrétien, par delà les confessions.

*

La traduction poétique des *Psaumes* n'est pas nouvelle. En latin, J. de Canaye (1545), Castellion (1547), H. Estienne (1560), G. Génébrard (1581) en donnent des versions plus sûres. Guy Coquille en fait une traduction complète en vers latins (1592).

On sait la vogue chez les calvinistes des traductions de Marot et de Th. de Bèze sur la musique de Goudimel. En 1557 L. Desmases édite à Lyon 20 psaumes refaits sur la version hébraïque.

Les catholiques, avec Dorat qui les commente et Baïf qui en élabore une version intégrale, ont tôt pris le relais.

Avant de triompher en politique, avec la série des édits couronnés par celui de Nantes, la tolérance s'est tôt installée en littérature: on admire Du Bartas dans les deux camps et Sponde, converti au catholicisme, n'a pas à retoucher ses *Stances de la Cène*.

Ce seront d'ailleurs les catholiques Desportes, Vigenère, Chassignet, P. de Marbeuf, Motin, Racan, Marillac qui s'y intéresseront désormais, en poètes autant qu'en chrétiens.

*

La matière est belle. Les *psaumes* offrent tout: une perspective du monde: Création, Providence, dynamisme animé; une définition de l'homme dans ses rap-

ports avec le Divin, une esthétique simple et savoureuse, dans une rare alliance de l'humble réalité quotidienne et son dépassement métaphorique constant, une gamme rythmique exceptionnelle.

— Le monde apparaît constamment dans les psaumes dans une belle imagerie animée, familière, émerveillable, sans qu'on puisse vraiment séparer vision sensorielle, métaphore ou symbole.

L'animisme est constant :

- Les fleuves applaudiront de la main... (XCVII, 8).
- Les torrents de l'iniquité m'ont troublé (XVII, 4).
- La fumée a monté dans sa colère et un feu ardent a jailli de sa face : des chardons en ont été embrasés (XVII, 8).
- Je suis un ver, et non un homme...
Je me suis épanché comme l'eau...
Mon cœur est devenu une cire qui fond... (XXI, 6, 14).

Collines, lacs et fontaines, sentiers et bosquets, toutes les plantes, surtout odorantes, chiens, taureaux et boucs, serpents et biches, et toute la gamme des oiseaux pénètrent le langage populaire et métaphorique du psalmiste :

« Je traverse les bois, je traverse les plaines
Les fleuves, les déserts, de son amour ravi
Comme un cerf altéré qui cherche les fontaines
Traverse monts et vaux, du chasseur poursuivi »

(Hopil, 1603)

Au centre de cette vision anthropomorphique, l'Homme, avec ses sens élémentaires, oeil, main, pied, voix, cœur et reins :

- Mon oeil s'est troublé de courroux, mon âme et mon ventre s'en seichent. (XXX, 11)
- Leur gosier est un sépulcre ouvert... le venin de l'aspic est sous leurs lèvres... Leurs pieds courent pour verser le sang.

(XIII, 5).

Ces sensations primitives font une large place au subconscient — sommeil, songe, prophétie — qui ouvrent pleines portes à l'*ailleurs* de l'imaginaire.

Avec l'évolution visualisée de l'infini stellaire ou l'éclat aveuglant du soleil se nouent des rapports infinis avec le Dieu biblique, terrible et bon, omniprésent :

« Là sur les diamans, les perles, les saphirs,
Autour de ton palais flottent des cieux liquides,
Et là ton seul regard défend même aux zéphirs
D'agiter dans ces mers de vagues ni de rides »

(CIII — Racan, 1620).

Il regarde, punit, venge, secourt, éveille, endort, anime, modèle, oublie, nourrit, délivre...

Qu'il soit Père ou Juge, pour lui l'homme n'est qu'un jouet, un roseau, un souffle en sa main.

Moteur de l'histoire, il rythme la vie des peuples et des nations, comme les heures de chacun de ses moindres servants.

Selon un périple étrange, traversé de tempêtes, d'appels séducteurs des superbes et des mondains, d'abandons inexpliqués et de sauvages succès, mais réglée finalement par une certaine justice globale, l'Histoire se fait, labyrinthiquement pour la petitesse de l'intelligence humaine, qui, malgré ses efforts pour comprendre, ne peut que mettre ses pas tremblants, aux jours de joie ou de tribulation, dans les voies reconnaissables du Seigneur, confiante en sa seule Parole, plus ou moins «enveloppée

des liens des pécheurs » et « Comme une outre dans la gelée », mais si « son âme est collée à la terre », elle « marche au large », savourant les paroles divines « plus douces que le miel à la bouche ». (CXVIII, *passim*)

*

La vie de l'homme apparaît, en des métaphores emblématiques innombrables et convergentes, simple et fragile. Images du temps et de l'espace, qui le relie aux abîmes du ciel et de la lointaine création comme à l'humble brin d'herbe — dont le psalmiste tire d'innfinies variations symboliques :

- Couvert de lumière comme d'un vêtement : étendant le ciel comme une tente...
- Vous qui couvrez d'eau son faite, montez sur un nuage, marchez sur les ailes des vents...
- L'abîme comme un manteau l'enveloppe, les eaux se dresseront plus haut que les montagnes...
- De hautes montagnes pour les cerfs, un rocher refuge aux hérissons...

(CXIII, 2, 3, 6, 18).

Les psaumes définissent la nature des rapports avec le Divin.

Sujet et objet de « l'inconstance blanche » ou de « l'inconstance noire » (J. Rousset) tour à tour ou plutôt dialectiquement, selon sa double nature de boue, attirée vers la terre originelle, et de lumière, puisqu'il dépend de lui d'être au nombre des « saints », l'homme connaît sa vocation et sa voie :

« Vous m'avez percé les oreilles, vous m'avez enseigné, vous m'avez éclairé, Seigneur... ».

Quête et désir de Dieu sont les dispositions premières dont l'homme doit conserver un sens aiguë, car rien ne le guette que la torpeur de l'âme, l'attirance des méchants ou le découragement devant l'injustice de leur triomphe :

- Ne cache point de moi ta face — ou je serai semblable à ceux — qu'on a scellé dedans la fosse...
- Fais-moi connaître le chemin — par où il faudra que je marche — car j'ai levé mon âme à toi...
- Ton bon esprit me conduira — en une terre de droiture — pour l'amour de ton nom, Seigneur — vivifie moi en ta justice.

(CXLII—Vigénère, 1587).

Cette disponibilité quasi affective permanente se double de réflexion : beaucoup de psaumes sont appelés didactiques. Le terme peut prêter à confusion ; certes il faut méditer la Parole et connaître la Loi. Mais les psaumes ne s'adressent pas seulement aux simples, mais aux humbles de coeur : l'intelligence a peu de part à cette communion par le truchement des objets familiers : c'est Dieu sensible au coeur, avec tout ce qui peut nourrir la sensibilité élémentaire, puisque la créature du psalmiste « connaît Dieu dès le ventre de sa mère » (LXX, 7). Et la bouche et la langue et les lèvres se terminent de crainte ou s'empressent de louanges, à satiété, accordées au chant de la Création :

« Que son nom glorieux de Monarque des Anges
Retentisse aux échos des rochers et des bois
Que l'Océan charmé du concert de nos voix
Fasse bruire en ses flots le bruit de nos louanges. »

(XCVII—Racan, 1610)

*

Cette relation à Dieu implique une certaine relation au monde. Contrairement au détachement monastique ou à la rupture ascétique radicale, l'homme, à sa place dans

une création, dans une vie individuelle et collective constamment réglée et supervisée de Dieu, est participant à plusieurs titres; présent au monde, il en chante à tout instant la beauté, l'ordre et le mystère. Membre de la tribu, il en subit les malheurs, souhaite avec une allègre férocité la vengeance sur ses ennemis, vit dans une inébranlable confiance; individu, il participe à l'oeuvre du salut en annonçant aux autres la beauté de la Loi, en préférant plutôt vivre « abject en la maison de Dieu » que « puissant chez ceux qui l'oublent et l'abreuvent de sarcasmes ou d'injures ».

Aveuglement fidèle à la vérité et la bonté infaillibles, il évite le seul péché, le désespoir:

« Pourquoi donc m'as-tu oublié? Pourquoi vais-je plein de tristesse — pendant que l'ennemi m'opprime.

Pendant qu'on me brise les os — je suis tout accablé d'opprobres — par mes envieux malveillants.

Espère au Seigneur, car encore — rendray-je grâce à celui — qui est le sauveur de ma face...

*

Sans avoir tenté de rapprochements systématiques, qui exigeraient un long exposé, nous croyons que l'esprit des Psaumes, tel que nous l'avons dégagé, répond plus encore qu'à des *thèmes* admis du baroque, à un ensemble d'*attitudes* cohérentes, qui nous semble être l'*essence* du baroque.

S'il est d'abord une réaction contre les recherches subtilement sophistiquées et irréalistes du maniérisme et un retour à une réalité perçue sensoriellement et surtout visualisée, ce perpétuel regard sur la création, cette nature animée, où l'on puise tout un monde de correspondances répond à ce premier aspect.

Si le baroque est un cri de sentiments essentiels, dans un perpétuel échange entre l'abstrait et le concret, plus une interrogation sur le sens de la vie et la valeur des actes humains fondamentaux, le psalmiste exprime cette inlassable quête.

Si le baroque manifeste les *profondeurs de l'apparence* (Cl.-G. Dubois), s'il est « passage dans l'invisible » ou du moins « raccourci entre le visible et l'invisible » (Yves Bonnefoy) en poésie comme dans les beaux-arts, les longs chants rythmés des Psaumes, expérience séculaire d'un peuple obsédé par son destin, répondent à cette angoisse dominée, qui est l'une des constantes du baroque poétique français...

*

Il y manque encore l'essentiel... Les Psaumes avaient retenu l'attention des poètes de la Renaissance, l'âge classique les traduira. Où est la différence?

La forme seule permet de parler de baroque. Si de purs poètes, comme Desportes, Vigenère, Motin, Du Perron, qui ne sont pas tous authentiquement religieux ou simplement « métaphysiques » ont rencontré les Psaumes, c'est plus souvent pour leur caractère formel qu'ils s'y sont attachés. La langue directe, audacieuse, succulente, le jeu métaphorique constant, les images insolites, jaillissantes et convergentes, le rythme enfin pesant, saccadé, obsédant ont puissamment contribué au renouvellement, d'abord esthétique, du baroque.

Les Psaumes exprimaient en termes adéquats ce monde du *pâthos* et du *symbole*, fortement enraciné sur une réalité familière et dynamique, constantes de l'architecture, de la peinture, de la scénographie, de l'urbanisme, du roman et du lyrisme baroques.

La vigueur réaliste, mais familière domine: elle n'exclut pas la brutalité ni le macabre, mais s'y complait d'autant moins que les os, le ventre ou les plaies ont presque toujours valeur métaphorique.

Si le propre de la métaphore baroque est sa vigueur accrue par l'imprévu de l'équation analogique, cette *distance* a un double effet : elle atténue la relation immédiate à une réalité charnelle, elle s'inscrit, grandie, dans l'imagination :

— Vous avez fait dessécher mon âme comme une araignée...

(XXXVIII, 11).

— Ainsi comme une eau répandue, — je me suis du tout écoulé — tous mes os hors de leurs jointures — se sont démentis et ouverts.

(XXI, 14 — Vigenère).

Toute la Création, en images simplifiées, défile en un kaléidoscope animé : frelons bourdonnants, veaux qui têtent, chiens enragés de famine ; ... cendre, fumée, fange ; aube et couchant, lumière aveuglante ou secourable, eaux dévorantes ou purificatrices...

Ce qu'apportent les *Psaumes*, ce n'est pas un répertoire nouveau, c'est une forme spécifique constante d'utilisation de la métaphore : échange continu entre l'abstrait et le concret, jaillissement et suppression de la relation grammaticale, qui privilégie le verbe comme support de la métaphore :

— Pourtant que jour et nuit sur moi — ta main s'est ainsi aggravée je me suis vauté de douleur — lorsqu'on me fichait des épines —.

(XXXI, 4).

— Je suis confit en amertume — et prosterné jusques au bout — je ne fais que braire sans cesse — des piteux plaintifs de mon cœur.

(XXXVII, 8).

Outre ses caractères d'imprévu et de simplicité, si on isole l'image, le propre de la structure poétique baroque est une construction savante qui, sur la trame continue d'images disparates, construit des arabesques, qui se rassemblent en un faisceau convergent. Qu'elles expriment plainte, angoisse ou louange, — et souvent leur mélange — les images se font, se défont ou se succèdent, mais l'impression finale est d'un même registre.

La métaphore, par un savant jeu de transfert sémantique, glisse souvent vers la polysémie du symbole.

Ainsi de la variation sur la Neige du *Laudate* par Martial de Brives :

« Celeste et delicate laine,
Neige dont les flocons liez
Sont de grands tapis dépliez
Sur la surface de la plaine ;
Litier de l'air espessy,
Marbre sous l'yvoire adoucy,
Couche des perles distillées ;
Louez d'un estude jaloux
L'adorable Lys des vallées,
Qui vous faict la faveur d'estre blanc comme vous. »

(M. de Brives, Lyon 1653).

Ainsi hissée souvent au niveau du symbole, la métaphore biblique exerce sa double fonction de signe organisateur et, à travers la trame des correspondances, d'instrument ontologique.

Symbolisme simplificateur qui donne à cette part au moins de la poésie baroque son caractère populaire, en intention, sinon en fait.

Les *Psaumes* offrent de la société une série d'images d'un dualisme élémentaire : Puissants et humbles, aigles et colombes, riches et pauvres, hommes de proie et de

sang et victimes, boucs et brebis, avides et désintéressés, justes et transgresseurs, coeurs endurcis à mal faire et âmes baignées et arrosées, perméables à la grâce où à la juste vengeance divine...

Le lecteur le moins initié retrouvait les figures emblématiques du pouvoir qui lui étaient familières: glaive et balance, trône et donjon, Main et Parole.

Rythme de la nature, rythme de la vie... Les saisissants symboles du foin brusquement séché, du chemin pierreux, du pain amer, du lit baigné de larmes se traduisent en accords discordants. Mais « l'homme, vêtement lentement usé, sera mué comme une robe »... (CI, 26—27).

*

Si le poème, comme la musique est un déroulement dans le Temps, le verset, mieux accordé à la double mesure humaine du souffle respiratoire et de la marche que les savants assemblages strophiques, traduit en outre plus expressément le ruminement intérieur d'un langage répétitif ou à demi formulé.

La paraphrase poétique du psaume ne fuit pas les jeux d'allitération, mais use moins des calembours géniaux du baroque amoureux (tel le célèbre sonnet des yeux de Laugier de Porchères). Elle recherche plutôt les cadences régulières et fortes, et la densité d'accents de longueur ou d'intensité, étrangère aux trop fluides harmonies, qui laissent évaporer le sens avec le son. Cadences rugueuses, contrebatteries de mots, que déjà regrettent les malherbiens, Bertaut ou Racan, plus sensibles aux seules délicates dissonances internes:

« Et vous eaux qui dormez sur un lit de pavots
Vous qui toujours suivez vous mêmes fugitives
Faites un peu cesser, pour vous rendre attentives
Les paisibles combats des zéphirs et des flots. »

(XCVII — Racan)

En fait le classicisme est en marche, simultanément à la floraison baroque, non en réaction contre elle, mais dans un réemploi assagi de l'image, sans en perturber profondément la fonction organisatrice du langage poétique.

Il n'y a chez les malherbiens et chez le maître lui-même ni reniement ni rupture; l'animisme et le dynamisme des métaphores est plus discret, mais non moins audacieux:

« Que ces monts dont on voit naistre et fondre les nuës
Dans ce commun bonheur que nous venons d'avoir
Comme dans leur printemps nous puissent faire voir
Le mirthe et le jasmin sur leurs testes chenuës. »

(ps. XCVII — Racan).

*

La place des Psaumes dans l'élaboration de l'esthétique baroque dépasse largement le constat de leur vogue dans les recueils de 1590 à 1630.

Ils sont, avec quelques autres oeuvres — et surtout *La Semaine* de Du Bartas — à l'origine du puissant courant « métaphysique » qui traverse la poésie à cette date.

Chassignet, traducteur du psautier complet, dont le *Mépris de la vie et consolation de la mort* (1594), coupé de « Discours, de supplications et de syndérèses, » élargit son inspiration et sa stylistique sur les thèmes obsédants du Temps, de la dissolution de l'Univers et du mirage dangereux de l'attrait mondain.

La Ceppède, qui n'a paraphrasé que les 7 psaumes pénitentiels, publiés en 1613, développe dans ses *Théorèmes*, composés vers 1595—98, les grands mystères chrétiens,

dans une inspiration qui déborde largement le cadre thématique des psaumes. Son esthétique, avec ses « contrepointes *antithèses*, *emblèmes hiéroglyphiques* », garde la saveur réaliste du symbolisme biblique, la structure ramassée et convergente, la densité rythmique.

J. de Sponde avait été un initiateur. Ses *Méditations sur les Psaumes* (1588), — longues gloses en prose sur quelques-uns d'entre eux seulement d'ailleurs — dont il faisait des lectures publiques dès 1582, ont été le germe de ses *Poèmes chrétiens*, dont la couleur baroque tient surtout à son utilisation des métaphores, véritables équations analogiques par jeu d'images discordantes.

A ces grandes figures, bien connues désormais, il faut ajouter Motin, Fieffelin, Hopil.

Le premier n'a traduit que quelques Psaumes, par occasion, et son inspiration est fort diverse. Son apogée date de 1620, avec 120 pages dans le *Recueil poétique des Délices* de T. du Bray en 1620.

Lui aussi, les Psaumes l'ont marqué dans son esthétique : structure géométrique, antithèses dialectiques, tonalité métaphorique du langage, jeux sonores et rythmes se retrouvent non seulement dans son long poème du *Phénix* ou sa justement célèbre *Méditation sur le Christ mourant*, mais dans sa fréquente inspiration amoureuse :

André Mage de Fieffelin n'a pas traduit de Psaumes. Mais ses *Oeuvres* (1601) qui contiennent entre autres le curieux bloc de *L'image d'un mage*, présentent prières, saints soupirs et méditations, dont le jeu combinatoire de relations secondaires autour d'antithèses, entrelacées d'images rompues et convergentes (voir par exemple le *Débat* de la chair et de l'esprit) nous reporte aux critères stylistiques analysés ici, — phénomène sans surprise chez cet admirateur avoué de Du Bartas, Desportes et Sponde.

Claude Hopil a publié trois grands recueils. Un *Mélange de poésie* en 1603 — bien titré — montre un poète qui se cherche.

Tout à l'inspiration amoureuse (à la fois mode littéraire et expérience mondaine vécue) il se consacre tout entier à l'inspiration religieuse dans les *Oeuvres chrétiennes* (1603) et les *Douces extases de l'âme spirituelle* (1627).

Conversion intellectuelle et intérieure, qui se double d'une conversion esthétique.

Odes, Elégies, Stances ou Sonnets, sans avoir partout la même saveur biblique baroque, se ressentent d'un ressourcement à la poésie hébraïque :

« Retranchons par le pied tous ces surgeons extrêmes
Qui germent en nos sens des passions de mesmes...
Sans cette pure humeur, nos âmes infertiles
Sont comme un arbre mort, sèches et inutiles.
Entons l'amour divin au centre de nos cœurs... »

L'inspiration des Psaumes est d'ailleurs partout directement perceptible :

« Que ferai-je, Seigneur, si tu n'es ma défense
Las! ma faute s'accuse et je suis criminel
Père, permettras-tu que mon inique offense
Oblige ma pauvre âme au supplice éternel... »

(Stances, IX)

Nous cherchons un désert en vain pour t'offenser
Tes yeux tout voyants les cœurs peuvent percer
De leur divine flamme
J'accuse mon méfait, ne veuille consentir
A la mort de mon âme... »

On pourrait étendre beaucoup plus loin cette influence.

Les thèmes majeurs de cette poésie, une nouvelle appréhension du monde, une cosmologie dynamique dans l'échange ou la confusion des éléments, une remise en cause existentielle de la vie, avec la résurgence du subconscient dans les thèmes du songe, de la vision, des fantasmes de l'imaginaire, résultent, au moins indirectement, de la présence dans les psaumes, de l'infini cosmique, de la destinée de l'homme et de l'histoire, des sentiments élémentaires. Ces questions sans réponse ou ce monde angossé se retrouvent chez tous les poètes français du premier quart du XVIIème siècle, même s'ils sont étrangers au christianisme, voire à toute transcendance.

Plus encore que les thèmes, les structures, le langage, et particulièrement l'utilisation de l'image ont changé.

Fantasia a remplacé Mimesis. C'est une grande page de la sève baroque, dominante, — pour peu de temps — au milieu d'autres courants simultanés, Renaissance tardive, maniérisme, préclassicisme.

Le phénomène français des années 1590—1630, — avec quelques séquelles ou quelques reprises brillantes ultérieures — évoque singulièrement, sans que l'histoire littéraire l'ait alors aussi puissamment orchestrée, l'apparition en plein Siècle des Lumières du *Génie du christianisme*.

NOTE BIBLIOGRAPHIQUE

Les Psaumes, au XVIIème siècle français, n'ont pas fait l'objet d'étude particulière autre que celle de :

— LEBLANC, Paulette. — La paraphrase des Psaumes (1610—1660). — Paris, PUF., 1961.

Sur la nature du baroque et ses relations entre spiritualité et esthétique, les réflexions les plus pertinentes se trouvent au détour de bien des lectures. Nous retiendrons surtout :

— BOASE Allan et RUCHON (Fr.). — Introduction aux *Méditations* de Sponde. Genève, 1949.

— BONNEFOY, Yves. — Rome 1630. — Flammarion, 1970.

— CASTELLI, Enrico. — Retorica e barocco (Congrès de Venise, 1954). — Rome, 1955.

— CHARPENTRAT, Pierre. — L'art baroque. — Paris, PUF, 1967.

— GENETTE, Gérard. — Diverses études dans *Figures*, Seuil, 1966 et sq.

— MOURGUES, Odette de. — Metaphysical, baroque and precious poetry. Oxford, 1953.

— MULLER, Armand. — J.-B. Chassignet. — Paris, Foulon, 1951.

— RAYMOND, Marcel. — Aux frontières du baroque et du maniérisme dans ÊTRE et DIRE. — Neuchâtel, 1970.

A MAGYAR ZSOLTÁR SZENCI MOLNÁR ALBERT ELŐTT

1. Kevés olyan költői szövege van a világirodalomnak, amellyel a keresztény ember érzés- és gondolatvilága annyira bensőségesen és sokoldalúan tudott volna azonosulni, mint a héber költészet bibliai zsoltárai. Ezekben az ősi, elementáris erejű prózaversekben, amelyek az ószövetségi zsidóknak hálaadó, könyörgő, bűnbánó, magasztaló és győzelmi énekeik voltak, az emberi léleknek olyan mélységei és szárnyalásai nyilatkoznak meg, hogy ma is megindítják az embert, ha énekli, vagy csak beléjük olvas.

Bizonyára ez lehet az oka annak, hogy a zsoltár már a középkorban a liturgikus könyvek révén, a lectiók rendjébe sorolt más ószövetségi könyvekkel együtt, a bibliának egyik legtöbbet olvasott szövegévé vált. Hieronimustól Lutherig és Calvinig jóformán nem volt nevezetes egyházatyja, aki ne foglalkozott volna a zsoltárok fejtegetésével, rejtett értelmük, proféciajuk magyarázásával, és Calmet a XVIII. század elején aligha túloz, amikor azt állítja, hogy tudomása szerint saját koráig a zsoltároknak már több mint ezer kommentátora van a keresztény exegetikában.¹ De eltekintve a szűkebb értelemben vett teológiai irodalomtól, az egyetemes egyházi írásbeliségnek is alig van olyan rétege, amelyben ne találkoznánk a zsoltárokból vett idézetekkel, locusokkal, amelyeket akárcsak a szentírás egyéb helyeit bizonyos élethelyzetek és lelki állapotok vallás-etikai minősítésére használtak. Mert a zsoltár nemcsak a liturgiának volt szerves tartozéka, — mint ahogyan az ma is —, hanem a lélekre gyakorolt közvetlen emocionális hatása révén a belső vallásosságnak is olyan szabályozó principiumává vált, amely teljesen áthatotta a zárdák lakóinak az életét. A kolostori officiumokra vonatkozólag pl. már Nursiai Szt. Benedek elvül szabta meg, hogy minden szerzetesnek hetenként legalább egyszer az egész psaltériumot végig kell olvasnia.² A clunyi bencésekről pedig feljegyezték, hogy ezen túlmenően még a mezei munkát és egyéb házi teendőiket is a zsoltár hangjai mellett végezték.³

Dávid király énekei⁴ az anyanyelvűségben kezdetben nem bibliafordítási céllal, a *Vulgata* részeként, hanem mint officiumi szövegek jelennek meg mindenütt Európában. Németalföldön, Angliában és Franciaországban az evangéliumok és egyéb liturgikus szövegek mellett már igen korán, a XI. századtól kezdve feltűnnek az ilyen jellegű nemzeti nyelvre fordított zsoltárok⁵ a hozzátartozó canticumokkal, metrikus hymnuszokkal és litániákkal. Hogy a különböző szertartáskönyvek közül

¹ *Dictionnaire historique de la Bible*. Paris. 1846. III. 1294.

² Gálos Rezső: *Legrégibb bibliafordításunk*. It. füz. 9. Bp. 1928. 12.

³ *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története*. I. Bp. 1902. 26—27.

⁴ A bibliakritika a 150 zsoltár közül csak mintegy 70-et tulajdonít határozottan Dávid királynak, a többit egyéb hagyományból származtatja. Vö. Bernhard Duhm: *Die Psalmen*. (*Kurzer Hand-Commentar zum Alten Testament*. Abt. XIV.) Freiburg. 1899. Einl. p. XII—XVIII.

⁵ Boros Alán: *Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Bp. 1903. 20—21.

— még a breviáriumok kialakulása előtt — miért éppen a Psalteriumot fordítják le elsőként és legtöbbször nemzeti nyelvre, annak tulajdonképpen egyszerű a magyarázata. Mivel az egyház, de főleg a szerzetesség, a zsoltárokból és a hozzájuk kapcsolt lírai szövegekben nagy érzelmi mozgósító erőt látott, — akárcsak később a reformáció — a rendekbe lépő új tagoknak, tanulóknak, noviciusoknak, valamint az apácáknak és a kolostorok más, latinul nem tudó, vagy még nem tudó lakóinak ezzel kívánták megkönnyíteni a szerzetesi élet szellemével való bensőségebbé azonosulást és a szent könyvekben való elmélyedést.⁶

2. Nálunk kimutathatóan a XV—XVI. szd. fordulóján tűnik fel először a zsoltár magyar nyelven azokban a kódexeinkben, amelyek feltehetően az első magyar bibliafordítás, az ún. *Huszita Biblia* korábbi szövegeit tartották fenn, ám funkciójuk szerint egy részükben szintén kolostori használatra készült szolozsmáskönyvek voltak.⁷ Így az *Apor*-kódexben (1500 k.), illetve az erre visszavezethető *Döbrentei*- (1508), *Keszthelyi*- (1522) és *Kulcsár*-kódexben⁸ (1539), valamint olyan, világi személy számára készült imádságos könyvekben mint a *Festetics*- (1493 k.) és a *Cseh*-kódex⁹ (1513). Egyes zsoltárversek, töredékek, reminiscenciák természetesen a magyar nyelvű kódex-irodalom egész szélességében kimutathatók¹⁰, teljes zsoltárszövegeket azonban a kolostori irodalom időszakából csak az említett hat kódex tartalmaz; a *Döbrentei*-, a *Keszthelyi*- és a *Kulcsár*-kódex mind a 150-et. A *Batthyány*-kódex (1580 k.) zsoltárai, — amelyek mint maga az egész Graduál is már határozott protestáns karaktert mutatnak — feltehetően szintén egy korábbi katolikus zsoltárfordításra vezethetők vissza, ezt az alapszöveget azonban eddig még nem sikerült azonosítani.

Nyelvi és irodalmi értéküket tekintve ezek a korai prózai fordítások többségükben még alig különböznek a korabeli fordítás-irodalom egyéb szövegeitől. Általában megfigyelhető, hogy azokat a zsoltárokat, amelyeket breviáriumi olvasmányként nap mint nap elmondtak, vagy amelyek tartalmuknál fogva is közel álltak a fordítók szívéhez, pillanatnyi lelki hangulatához, továbbá a gyakran idézett és közhellyé koptatott rövid zsoltárverseket jobban, szebben, lendületesebb magyarsággal tolmácsolták, mint a többi, kevésbé frekvenciált helyeket. Fejlődés mutatkozik a tekintetben is, hogy a későbbi fordítások csaknem mind jobb az *Apor*-kódex szövegénél, amelynek fordítója úgy látszik még töretlen úton haladt, vagy legalábbis nem ismert más fordítást, amit mintaként forgathatott volna.¹¹ Legszebbek a *Keszthelyi*- és a *Kulcsár*-kódex zsoltárai, amelyeknek fordítója — a két szöveg ugyanis csaknem

⁶ Gálos R.: i. m. 7.

⁷ Uo. 4.

⁸ A *Huszita Bibliának* és a *Döbrentei*-kódexnek egymáshoz való viszonyát már eddig is több tanulmány vizsgálta: Mészöly G.: MNy. 1913. 433—439; MNy 1914. 65—70; Itk 1915. 40—49; MNy 1917. 35—44. — Szily Kálmán: MNy 1912. 49—54. — Horváth Károly: Melich Emlkv. 1942. 168—176. A kódex író-másolója, Halabori Bertalan pap feltehetően családi örökség ill. kapcsolatok révén juthatott a *Huszita Biblia* szövegéhez. Egyik őst vagy rokonát, Halabori Pétert ugyanis a Pozsony megyei *huszita* nemések között emlegetik a források. Horváth K.: ih. 175—76. — A *Keszthelyi*- és a *Kulcsár*-kódex zsoltárainak a korábbi fordításokhoz való viszonyára lásd Boros A.: i. m. 131—138. I. és Frick József: *A középkori magyar himnuszsköltészet*. Kolozsvár. 1910. 28.

⁹ A *Festetics*- és a *Cseh*-kódex zsoltárainak alapszövegét, az előbbi penitenciás zsoltárait kivéve, mindmáig nem sikerült megállapítani; feltehetően eredeti fordítások. Vö. Boros A.: i. m. 63., 77. l.; Katona Lajos: *Petrarca bűnbánó zsoltárai a Festetics-kódexben*. Irod. tanulmányai. II. Bp. 1912. 93—100.

¹⁰ Feltűnően nagy számban fordulnak elő a prédikáció-szövegekben, a *Horváth*-, *Érdy-Tihanyi*- és az *Érsekújvári*-kódexben. L. Boros A.: i. m. 216—259.

¹¹ Boros Alán két fordító keznyomát látja a kódex zsoltáiraiban, akik közül az egyik — szerinte mert tehetségesebb volt — egészen jó átültetéseket produkált (i. m. 49—52.). Mivel azonban ez a színvonalbeli egyenetlenség a zsoltárok strukturájában semmiféle szerkezeti elkülönülést nem mutat, —

szó szerint egyezik — ebben a műfajban valóságos mestermunkát produkált. A korábbi átültetések gyengeségeit csaknem teljesen sikerült kiküszöbölnie, noha kisebb gyarlóságok azért még nála is előfordulnak. Mindenesetre bőven és ügyesen használ árnyalatokat kifejező rokonszavakat, ismeri a stilisztikailag legmegfelelőbb magyar idiomákat, és tudatosan küzd a többi fordításra oly jellemző latinizmusok ellen. De legnagyobb érdeme talán az, hogy a latin szöveg tolmácsolásában nem erőlteti a szó szerintiiséget az értelem rovására. Ez a bizonyára tanult, tudós fordító magas fokon bírta mind a latin mind a magyar nyelvet, és igen fejlett anyanyelvi beszédkultúrával is rendelkezhetett, mert erről szépen gördülő magyaros mondat szerkezetei tanúskodnak. Ennek az ismeretlen fordítónak a teljesítményét, amelyben kódexbeli zsolnárfordításunk a tetőpontját érte el, színvonal dolgában méltán tekinthetjük a későbbi protestáns prózafordítások irodalomtörténetileg legbecsesebb előzményének.

Költőiség szempontjából ezeket a zsolnárokat még aligha lehetett minősíteni. Nem azért mert prózafordítások, attól éppen még lehetne — hiszen ki ne tudná, hogy a költészet nem azonos a versesformával, sőt némi botránkoztatással szólva azt is mondhatnám, hogy végsősoron semmi köze hozzá —, hanem mert a fordítók, szertartáskönyvekről lévén szó, a bibliai szöveg tiszteletet, sőt alázatot parancsoló zártságát nem is akarták saját költői invencióikkal fellazítani. A liturgikus használatra szánt zsolnárokat különben a későbbi protestáns fordítók is hasonló korrekt-séggel tolmácsolják. Következésképpen a zsolnárokban itt-ott megfigyelhető fordítói erények is legfeljebb mint műfordítási és nem mint költői minőségek értékelhetők. Ezekben a fordításokban a parafrázálásnak még csak egyszerű és primitív formái tűnnek fel eléggé esetlegesen, így pl. a *Keszthelyi-kódex*-ben, jellemzően azonban csak a világosság számára készült két imádságoskönyv, a *Festetics-* és a *Czeh-kódex* zsolnáraiban.¹² A fordítók legtöbbször újszövetségi reminiscenciákat, fogalmakat csengetnek át az ó- héber szövegbe, Jézust, Szűz Máriát és a Szent Lelket aposztrofálják, másszor pedig egyszerűen csak keresztény értelmezés szerint fordítanak. Sajátosan egyénített költői képekkel, reflexiókkal s általában a zsolnárszöveg lírai át-lyegyítésénél olyan formáival, amilyenek már a Balassi előtti protestáns zsolnárokban is megfigyelhetők, itt még nem találkozunk. Ennek a jelenségnek nyilvánvalóan az lehet az oka, hogy — mint Gálos Rezső mondja — ezek a fordítások többségükben nem népszerűsítésre, nem a laikus közönség számára és nem is egyéni indíttatásból készültek, hanem kifejezetten azt a célt szolgálták, hogy a bennfentesek: készülő szerzetesek, apácák, esetleg harmadrendűek részére érthetővé tegyék az officiumokon mondott szövegeket.¹³ A *Festetics-* és a *Czeh-kódex* zsolnárai is — bármennyire magánszemély, Kinizsiné Magyar Benigna imádságoskönyvében foglalnak helyet — valójában nem lírilaig egyénített applikációk, mint teszem azt az ugyanitt olvasható Petrarca-féle prózai parafrázisok, hanem alapjában véve szöveg-hű fordítások. Az ismeretlen magyar szerzetes különben Petrarca költői latin szövegét is — mint Katona Lajos megjegyzi —, szó szerinti hűséggel és eléggé esetlenül, nehézkesen tolmácsolja.¹⁴

teljesen rendszertelenül fordulnak elő jó, rossz és közepes színvonalú fordítások, sőt akad olyan is, a 146., amelynek csak egy része „tűnik nehézkesnek” — hihetőbbnek tartom, hogy a jobb szövegek ez esetben is a gyakoribb használat, a többszöri elmondás, azaz kollektív alkotási folyamat eredményeként alakultak ki. Noha az *Apor-kódex* zsolnárait végig egy kéz másolta, a fordítást eredetileg akár többen is végezheték; ezt azonban a fentiek alapján nem tartom valószínűnek. Vö. Mészöly G.: *A Döbrentei-kódex és az Apor-kódex második keze*. ItK 1915. 42.

¹² Boros A.: i. m. 64., 76.

¹³ Gálos R.: i. m. 7.

¹⁴ Katona L.: i. m. 94.

3. Úgy tudjuk, mert úgy tanultuk, hogy a már költészetileg is értékelhető verses magyar zsoltár protestáns költők száján hangzik fel először a kódexbeli kései próza-fordításokkal csaknem egyidőben. De tévedés ne essék, nem azért mintha a verses zsoltárt a reformáció fedezte volna fel Európa-szerte a nemzeti nyelvű költészet számára, hanem mert az új vallás, amely teológiai tekintélyét a katolicizmussal szemben kizárólag az autentikus bibliai szövegekre alapozta, a római egyháztól átvett különböző liturgikus műfajok közül, vagy mellett, szükségképpen az énekelhető nemzeti nyelvű zsoltárban találta meg azt a formát, amelyben a római ortodoxiával meghasonlott, de az istennel bensőségebb kapcsolatot kereső reneszánsz ember a maga lelki tartalmait felekezetre való tekintet nélkül leginkább beleélhette és belefogalmazhatta. Ha egyáltalán bizonyítani lehet, hogy nálunk protestánsok írtak először verses zsoltárt, úgy ezt akár véletlennek is tekinthetjük. Nyugaton ugyanis már jóval a reformáció előtt dívott a verses zsoltárköltészet. Erazmustól tudjuk, hogy az ő ifjúkorában, tehát 1480 körül a flandriai begina apácák kolostoraiban ilyen zsoltárokat énekeltek, a század legvégéről pedig már nyomtatásban is maradtak fenn francia nyelvű verses psalmusok.¹⁵ De hivatkozhatnánk azokra az olasz terzinákban írt bűnbánati zsoltárookra is, amelyeket sokáig Dantenak tulajdonítottak, s bár kiderült róluk, hogy nem ő írta, keletkezésükben mindenképpen közel egykorúak.¹⁶ Mindez arra mutat, hogy a metrikus zsoltár, akárcsak az anyanyelvű vallásos költészet egyéb műfajai: himnuszok, sequentiák, antiphonák, verses imádságok stb. és ezzel együtt természetesen a nemzeti nyelvű egyházi ének is¹⁷ tulajdonképpen azoknak a katolicizmuson belüli devóciós reformtörekvéseknek a jegyében és eredményeként született meg, amelyek a XIII. századtól kezdődően, az eretnokségek ez irányú követeléseit kivéendő, a szélesebb értelemben vett vallásos irodalmi anyanyelvűséget is mindenütt Európában életre hívták. Itt tehát egy olyan folyamatról van szó, amelynek a reformáció nem elindítója volt, hanem mint sok vonatkozásban ezen a téren is csak mintegy kiteljesítette és megvalósította a korábbi antifeudális mozgalmak célkitűzéseit.

A devóciós hagyományból átörökölt zsoltárt az új vallás nemcsak hogy minden korábbi formájában fenntartotta, és a mozgalom célkitűzéseinek megfelelően továbbfejlesztette, hanem a szűkebb értelemben vett felekezeti propaganda céljain túlmenően a reneszánszban megredült katolicizmus számára is fokozottan népszerűsítette, s ezzel a zsoltárt a vallásosság bensőségebb egyéni átélésének egyetemes reneszánsz műfajává emelte.

A magyar protestáns zsoltárfordításoknak alapvetően két típusa alakult ki a XVI. században. Az egyik a kifejezetten templomi használatra, vagy éppen a nagyközönségnek olvasására szánt és általában értelemszerű hűsége törekvő prózai psalterium; a másik az egyéni indíttatású és jobbára szabadhangvételi parafrázis, amelynek darabjai Ecsedi Báthory István zsoltáros hangú prózai imádságaitól eltekintve mind verses formájúak. A korábbi kódexbeli fordításokhoz jellegüknél és funkciójuknál fogva mindkét típusnak vannak kapcsolatai.

¹⁵ Császár Ernő: *Szenczi Molnár Albert zsoltárai*. ItK 1914. 157.

¹⁶ *Tutte le opere di Dante Alighieri* nuovamente riveduta nel testo dal dott. E. Moore. III. ed. Oxford. 1904. 193—199.

¹⁷ Petrő Sándor: *A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei*. EPhK 1941. 273—274. Az anyanyelven való közös éneklés már megvolt az első keresztény gyülekezetekben is, de azt a latin nyelv általános használatát valamint az istentiszteletek egyformaságát és ünnepélyessé tételét követelő római irányzat a *laodiceai zsinaton* (360—70 k.) eltörölte és helyébe a szertartásos ún. váltó-éneklést hozta be. Vö. Farkas Lajos: *Zsoltárköltészetünk Sz. Molnár Albert előtt*. Prot Sz. 1898. 363.

Mivel a „kezdeti protestantizmus a liturgiát még nem törölte el, csak átalakította, és magyar nyelvűvé tette” nyomtatott és kézíratos misekönyveiben, az ún. graduálokban a himnuszok, antifónák és responsóriumok mellett mindenütt ott voltak a prózai zsoltárok is akárcsak a korábbi officios könyvekben. Ebből eredően Bencédi Székely Istvánnak graduálszámba vehető, ma már ismeretlen első protestáns énekeskönyve¹⁸ (Krakkó 1538) sem nélkülözhetette a prózai zsoltárokat, és nagy a valószínűsége annak, hogy későbbi, az olvasóközönség számára készített magyarázatos *Zsoltárkönyve* (Krakkó 1548) legalább is részben ezen az első szövegen alapszik. Gerézdi Rabán megállapítása — miszerint Székely zsoltárainak „argumentumai szóról szóra egyeznek az *Apor*-kódexben találtakkal”¹⁹ — arra mutat, hogy itt a középkori hagyomány szerves továbbéléséről van szó, amint ez a már említett másik protestáns graduál, a *Batthyany*-kódex zsoltárainak esetében is feltételezhető. Jóllehet Bencédi zsoltárainak alapszövege nem az *Apor*-kódex volt, hanem a *Vulgata* és a *Héber Biblia*,²⁰ maga az a tény azonban, hogy munkájához a legrégebb magyar fordítást is felhasználta, zsoltárait irodalomtörténetileg igen értékesíti. Ez a fordítás ugyanis a későbbi Heltai-félelvel együtt hatással volt a *Károlyi Bibliára*,²¹ ami viszont Szenczi Molnár Albertnek szolgált biztos kalauzusz a Lobwasser-zsoltárok fordításánál.

A parafrázált verses protestáns zsoltárnak típusbeli előzményeit az olyan, egyéni ájtatoskodás céljára készült prózai fordításokban kereshetjük, mint a *Festetics*- és a *Czeh*-kódex zsoltárai. Ezeknek is, akárcsak a protestáns verses átdolgozások legtöbbszörének, jellemző vonásuk, hogy fordítóik, illetve megrendelőik azokat a zsoltárokat méltatták elsősorban figyelemre, amelyeknek tartalmával, eszmeiségével érzelmileg leginkább azonosulni tudtak. Ezért vették be imádságoskönyveikbe, azért tekintették személyes vallomásuknak, és írták vagy írárták a versfejekbe saját nevüket, mert úgy érezték, hogy a zsoltáros hangja az ő szívükből eredően szól, illetve hogy a maguk legbensőbb érzéseit, felekezeti, nemzeti és társadalmi godjaikat ezekben tudják leginkább megvallani. A személyes vonzódásból fakadó indíttatás indirekte még azokban a protestáns zsoltárokból is kitapintható, ahol a szerzők érezhetően közösségi, gyülekezeti igényekre való tekintettel dolgoztak: így Sztárai és Szegedi Gergely nem egy énekében, vagy az olyan egyzsoltáros költőknél mint Batizi András, Siklósi Mihály és Papp Benedek, továbbá számos névtelen zsoltárárnál.

A protestáns zsoltárköltők a héber szöveg keresztény adaptálásában sem jártak teljesen töretlen úton. Említettem, hogy éppen a szóban forgó két kódex zsoltárait is már mennyire jellemző a psalmus héber szellemének keresztényi átszínezése. Ugyanez tapasztalható a protestáns zsoltárok túlnyomó többségében is azzal a különbséggel, hogy ezek szerzői noha Szűz Máriát már nem emlegetik, annál bő-

¹⁸ A magyar irodalom története. I. Bp. 1964. 340. — Gálszécsi István *Kegyes énekekről és és keresztényi hitről rövid könyvecskéje* (Krakkó. 1536.) eredeti zsoltárt aligha tartalmazott. Az a néhány (10) ének, amit az újabban felfedezett prágai töredékkel együtt belőle ismerünk egyrészt Luther szerzeményeinek fordítása, ill. parafrázálása, másrészt középkori eredetű vagy ismeretlen minta alapján készült meglehetősen gyatra versszöveg. Vö. Csomasz-Tóth Kálmán: *A prágai Gálszécsi-töredék énekei*. Itk. 1970. 51—59.

¹⁹ Horváth János: *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Bp. 1957. 49.; Gerézdi Rabán: *Az első magyar világhátrónika* 1559. Janus P.-tól Balassi B.-ig. Tanulmányok. Bp. 1968. 392. 1.

²⁰ „A zsoltárok számozása a héber biblia rendszerét követi, az egyes zsoltárok summája viszont Székely könyvében a Vulgatára vezethető vissza; jó néhány kifejezése pedig — néha egész mondatok az *Apor*-kódexből kerültek a szövegbe”. Dán Róbert: *Benczedi Székely István zsoltárkönyvének forrásaihoz*. FK 1967. 151.; Ua.: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. 48. sk.

²¹ Horváth J.: ih.; MIT. I. 338.

vebben tűzdelik meg viszont a zsoltárt újszövetségi nevekkal, fogalmakkal, miáltal azt teljesen átlényegítik, keresztény éneket csinálnak belőle. Erre az eljárásra különben maga Luther is bízta a protestáns zsoltárszerzőket amikor úgy nyilatkozott, hogy ő maga „többet visz bele a zsoltárba, mint amennyit bennük talál”.²²

Ami eltérés a parafrázálás módjában a kétfajta zsoltár között mutatkozik, — hogy ti. a *Festetics*- és a *Czeh*-kódex zsoltárai azon túl, hogy krisztianizálják a héber psalmust, alapjában véve mégis a szöveghez igazodó fordítást adnak, és nem lazítják fel a struktúrát beleszótt hosszabb-rövidebb exkurzusokkal, nem költik át teljesen mint a protestáns zsoltárirók némelyike — az csak kéziratos emlékeink szűk voltából eredően szembetűnő, és nem a zsoltárok felekezeti jellegéből fakad. Hiszen a Petrarcaéhoz hasonló szabad hangvételű parafrázisok, amelyeknek legmegfelelőbb típusbeli magyar analógiáját Ecsedi Báthory István zsoltárelemekből építkező imádságai szolgáltatják, otthonosak lehetnek mindenütt a kolostorokban és a műveltebb világiak között is, ha nem nemzeti nyelven, hát latinul.²³ Magától Petrarcától tudjuk, hogy penitenciás zsoltárait, amelyeket korábban a maga számára készített, később ismerősenek, vagy barátjának, egy cisztercita szerzetesnek is elküldte;²⁴ minden bizonnyal azért, mert az kérte tőle. Úgy vélem, arról lehet inkább szó, hogy mivel a parafrázált anyanyelvű zsoltár a reformáció előtt jobbra csak egyéni ájtatoskodás céljait szolgálta egyháziak és világiak körében egyaránt, — és ha helyenként énekeltek is mint a flandriai beginák, jellemzően még sehol sem vált gyülekezeti énekké, — jelenléte a kolostori írásbeliségben eléggé elszigetelt lehetett. Ez az oka annak, hogy kódexeinkben a zsoltároknak sem ilyen, teljesen szabad átköltései, sem verses formái nem maradtak fenn. Mindazonáltal a hivatkozott külföldi példák alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy már a parafrázált verses zsoltárnak is voltak devóciós magyar előzményei Luther fellépése előtt. Különböztetni is nehéz, hogy akár Luther, vagy a prédikátorok első nemzedékének javarésze, akik szerzetesi múlttal és hagyományokkal kapcsolódtak a reformáció mozgalmaiban, minden előzmény, példa és minta nélkül nyúltak volna a nemzeti nyelvű verses zsoltárhoz. Arról sem vagyok teljesen meggyőződve, hogy pl. olyan világiak mint Kecskeméti Végh Mihály, Tordai Benedek, Battyáni Orbán és feltehetően a korai névtelenek közül még többen, akikről azt sem tudjuk csálthatatlan bizonyossággal, hogy protestánsok voltak-e,²⁵ pusztán azért, és csak azután írtak volna zsoltárt, hogy

²² Császár E.: ItK. 1902. 167.

²³ Petrarca latin zsoltárainak 1479-ben már olasz fordítása is megjelent Torinóban. Katona L.: i. m. 97.; vö. Mezey László: *A devotio moderna a dunai országokban*. Az Egy. Kvtár Évkönyve. V. 1971. 236.

²⁴ Katona L.: i. m. 96. l.

²⁵ *Tordai Benedek*ről a nevéen kívül csak azt tudjuk, hogy 1517-ben a krakkói egyetemen tanult, és ott a következő évben baccalaureust nyert. (RMKT. II. 465—66.) — Az ugyancsak külföldön iskolázott, kalandos életű *Battyáni Orbán*ról csak Schesaeusnak szűkszavú tudósítása alapján sejthetjük, hogy kapcsolatai lehettek a lutheristákkal, (RMKT. IV. 293.) de hogy felekezetiileg is protestáns lett volna, azt nem lehet bizonyítani. Tény az, hogy amikor 1543. júniusában Fráter György a gyulafehérvári „országgyűlés elé idézte a brassóiak egyházi és világi előjáróit, hogy szót adjanak a vidékükön életbe léptetett újításokról” Battyáni Orbán, mint Izabella egyik legtekintélyesebb főembere többet magával nyíltan a védelmükre kelt a gyanúsítottaknak.) Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. é. n. 156—57. l. Ebben a magatartásban azonban aligha vallási, mint inkább humanista és politikai elvei befolyásolták, amelyek más vonatkozásban is teljesen szembeállították őt a Baráttal. — Az a *Kecskeméti Végh Mihály* főbíró, akivel Szilády Áron az LV. zsoltár szerzőjét és az 1521-ben a krakkói egyetemen tanult Michael de Kectemety-t azonosítja (RMKT. IV. 286.) a hivatkozott forrás tanúsága szerint éppen nem lehetett református, de annál inkább katolikus. Mivel a kérdéses egyességelevet Szilády hiányosan interpretálta, közöljük most teljes szövegében: „Mi kik vagyunk Kecskeméti esküt Birák és polgárok pápista hitön valók, Tamás Orbán, Végh báll, Somody Dömötör, Pocz János, Ágoston János, és mind az pápista Köröstyényökkel egygyetem-

az új hitre tértek. Énekeik szövegéből ugyanis — akárcsak a XVI. századi zsoltárok jelentős részénél — nem lehet felekezeti hovatartozásra következtetni. Még Sztárai sem érint olyan dogmatikai vagy liturgiai kérdést, ami a két egyházat elválasztaná egymástól, és nagyon igaza van Császár Ernőnek, amikor azt mondja, hogy „ezek a zsoltárok, katolikus énekeknek éppúgy beválnak, mint protestáns zsoltároknak”.²⁶

Az nem téveszthet meg bennünket, hogy ezek a zsoltárok szinte kivétel nélkül protestáns énekeskönyvekben maradtak fenn, hiszen a reformáció, amely a mozgalom kezdetén a nemzeti nyelvű egyházi ének dolgában még egyáltalán nem kötelezte el magát kifejezetten csak a zsoltárok használata mellett²⁷ vajmi keveset törődött az egyes fordítások provenciájával, ha azok felfogásban a reformált hit szellemével nem ütköztek. Idevonatkozóan talán nem érdektelen megemlíteni, hogy pl. Clément Marot, akinek költői ihletésű psalmusai a Bézáéival együtt a legelterjedtebb protestáns zsoltárkönyvnek, a Lobwasser-féle *Psaltériumnak*, és ezen keresztül Szenci Molnár Albert zsoltárainak is alapszövegül szolgáltak, saját bevallása szerint nem volt protestáns se lélekben se felekezetiileg,²⁸ jóllehet mint humanista szemben állt a római ortodoxiával, és rokonszenvezett a hugenottákkal, akárcsak ezidőben Navarrai Margit egész udvara. Zsoltárainak első, 1542-ben megjelent kiadását a párizsi teológiai fakultás három doktorának szavatóló véleményével együtt annak az I. Ferenc francia királynak ajánlotta,²⁹ aki a már két évvel korábban kibocsátott fontainebleau-i rendeletével (1540. jún. 1.) hivatalosan is megindította a hugenották üldözését Franciaországban. De említhetném a skót Buchanan, a lengyel Kochanowski és nem utolsósorban a mi Balassink példáját is annak érzékeltetésére, hogy a kor emberének a zsoltárokhoz való viszonyát illetően szinte semmit sem számított az, hogy felekezetiileg protestáns vagy katolikus volt-e az illető. Buchanan még az új hitre való nyílt áttérése előtt, portugáliai tartózkodása alatt (1547—50 k.) kezdi a

ben adgyuk tutára mindönöknek ez mi levelünket, kik látták és olvassák, hogy az minemű dolgunk volt az Luter Körösztényenkökkel az öreg kö Templom felől, egyaránt Így egygyessöttünk meg, mind az Váras képében, hogy az öreg kö Templomot nekünk engették, Illyen módon, hogy miglen két felé leszönek, és Valaki ő közülök Törvénynyel keresnéje az Templomot, annak ezör forint kötelét Vetőtük egymás között, Annak fölötte más szörzésünk ez, hogy eddig való Szó beszéd ez két féle nép között, Szitok és egyéb egymáshoz Való szó, az mind letétetöt, hogy abból senki egymást ne kereshesse, se Törvénynyel se egyéb képpen, Ez szörzésnek és ez dolognak bizonyására attuk ez mi leve-lünket, kit az Város pecsétivel meg erősítettünk, Ez levél Kecskemétön költ Végh Mihály feő Biró házánál husvétnap után való első Szerdán, Tizön egy óra koron Anno Domini 1564. (Hornyik János. *Kecskemét város története*. II. Kecskemét. 1861. 225. l.) — Nyilvánvaló, hogy ha „az Váras képében” egyezkedő egész magistrátus pápista, úgy a főbíró sem lehetett más.

²⁶ Császár E.: i. m. ItK. 1902. 168.

²⁷ Luther, aki 1523 óta kezdett behatódobban foglalkozni az istentisztelet rendezésével, általában egyszerű hangvételű, a nép számára könnyen érthető anyanyelvű egyházi énekek szerzésére bűzdított. Maga 36 ilyen éneket szerzett, és ezek közül csak 7 a zsoltárból készült átdolgozás, a többi részben eredeti alkotása, részben pedig latin himnuszok és régi német énekek átdolgozása. (Vö. Horváth Cyrill: *Luther énekei és első protestáns énekszerzőink*. Heinrich Emlk. 1912. 33—35. — A zsoltár kizárólagos használatát a templomi istentiszteletben Calvin szorgalmazta először a genfi tanácshoz 1538-ban írt első emlékiratában. Douen, O.: *Clement Marot et le Psautier huguenot*. Paris 1878. 278. Szent Ágostonra hivatkozva úgy vélekedik, hogy a templomi énekeket illetően akkor járunk el legméltóbban, „ha azon szavakat foglaljuk énekbe, amelyeket az Úr Lelke Írásban közölt velünk”, vagyis Isten dicséretére a legméltóbbak Dávid király zsoltárai: Nous ne trouveron meillieurs chansons, ne (ni)plus propres pour ce faire, que les Psaumes de David”. (Pruzinszky Pál: *Kálvin János*. Pápa 1909. I. 296.)

²⁸ Rónay György: *A francia reneszánsz költészete*. Bp. 1956. 26—28., 35—38. l.

²⁹ Marot-t egyébként nem Calvin bűzdította a zsoltárok fordítására, amint ezt kapcsolatukból gondolhatnánk, hanem a francia psalmusok magának I. Ferencnek a „bűzdítására és kívánságára készütek”. Rónay Gy.: i. m. 36. l.; Vö. Olasz Sándor: *A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról*. Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XIII. (Acta Univ. Szegediensis) Szeged. 1973. 43. l.

zsoltárokat fordítani,³⁰ Kochanowski psalmusaiért katolikusok, kálvinisták és luteránusok egyaránt lelkesedtek, és láthatóan Balassit sem zavarta az, hogy miután katolizált, a kálvinizmus fő apostolának, Bézának a szövegeit parafrázálta. Ezekből az összefüggésekből elfogulatlanul csak arra következtethetünk, amire már fentebb is céloztam, hogy ti. az anyanyelvű versés zsoltár sem eredetében sem életformájában nem kifejezetten a lutherizmus vagy a kálvinizmushoz kötődő reformáció jelensége, hanem a protestantizmusnál egyetemesebb és időben is szélesebb ívű, erjedő reneszánsz vallásosságnak jellegzetesen polgári, magasabb szinten ha úgy tetszik humanista műfaja.

4. Anélkül, hogy behatóbban foglalkoznék a XVI. századi zsoltárköltészet sajátosságaival, az egyes énekszerzők alkotásainak fordítási, nyelvi, verstani és egyéb problémáival — Császár Ernő különben ezt mintaszerűen elvégezte — szólnom kell ha röviden is arról, hogy mi magának a reformációnak a szerepe a zsoltár, közelebbről a magyar zsoltár fejlődésében.

A zsoltárt már alapvetően individuális és racionális jellege valamint bibliai tekintélye szinte predesztinálta arra a szerepre, amit a reneszánszba hajló középkor társadalmi és ideológiai válságaként jelentkező vallásos mozgalmakban, illetve a szellemi arisztokrácia szintjén az egyéni vallásosság különböző formáiban betöltött. A reformációnak, amely ideológiai forradalmával ennek a válságnak a feloldására vállalkozott, és széles utat nyitott Európa-szerte a polgári fejlődés folyamatainak, a zsoltárt illetően abban volt óriási szerepe, hogy felismerve ennek nemcsak vallás-etikai, hanem nagy társadalmi mobilizáló erejét is, a zsoltárt az egyházi ének korábbi formái mellett, általánosan gyűlekezeti énekké emelte, és ezzel nagy lendületet adott mindenütt a zsoltárköltészetnek. A reformáció alakította ki a verses zsoltárnak azt a típusát, amely eltérően a Petrarca- és az Ecsedi Báthory-féle pusztán vallásos érzéseket megszólaltató szabad hangvételű átköltésektől, és a Marot—Béza-féle műfordításoktól, már egy szélesebb társadalmi és nemzeti problematika lírai megszólaltatására is vállalkozott. Ebben a formában a zsoltár teljesen popularizálódott, és jellegében, hangvételében mind közelebb került a korábbi katolikus egyházi énekekhez. Nemcsak szelleme krisztianizálódott teljesen, hanem individuális, racionális jellege is átalakult, közösségi és ezzel együtt érzelmesebb vonásokat vett fel. Elég ebből a szempontból a Szegedi Gergely-féle *Énekeskönyv*³¹ zsoltáros énekeit szemügyre venni, és láthatjuk, hogy az eredetileg többségükben egyes számban nyilatkozó bibliai szövegek, hogyan fogalmazódnak át mindinkább többes számba. Leggyakrabban csak az intonáló első strófák, valamint a közbeékelte könyörgések és a verszáró doxológia ütnek meg ilyen hangot, ám az itt közölt 48 zsoltári ének közül 9 már teljes szövegében is olyan, amely eltérően a biblia fogalmazásától a zsoltáros személyes vallomását közösségivé általánosítja. Ez a tartalmában és hangvételében áthasonított zsoltártípus nem utolsó sorban magyaros verselése és szép zengésű ősi dallamai révén annyira kedvelté vált a reformált gyülekezetekben, hogy Szenczi

³⁰ Itt a jezsuiták, akik időközben (1548) átvették az egyetemet, eretnekséggel gyanúsították, emiatt mintegy másfél éven át zaklatták. S noha elégséges bizonyíték hiján kénytelenek voltak felmenteni, penitenciaként mégis hat hónapos ún. „kolostori fogságot” szabtak ki számára. Ebben a kényszerű elvonultságban írta a zsoltárokat, amit ezek szerint sem ő, sem a jezsuiták nem tekinthettek a protestantizmus mellett való tüntetésnek vagy agitációnak. Vö. *The Cambridge History of English Literature. vol. III. Renaissance and Reformation. Cambridge. 1918. 161—62. l.; Kunitz-Haycraft: British Authors before 1800. A Biographical Dictionary. New York. 1952. 63. l.*

³¹ *Szegedi Gergely Énekes könyve 1569-ből.* Kiad. Szilády Áron. Bp. 1893. 149 l. Függ. I—XVI. l. Újabbban tisztázódott hogy az *Énekeskönyv* összeállítása, vagy legalábbis annak kiadása nem Szegedi Gergely érdeme, mivel ő már 1566-ban meghalt, Vö. Varjas Béla: *Kovácsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely.* Itk. 1970. 130.

Molnár Albertnek mind tartalmilag, mind formailag korrektebb és igényesebb fordításai csak kétszáz év múlva tudták kiszorítani ezeket az énekeket a használatból, ám „néhány közülük azért még ma is közkedveltségnek örvend, s az ún. dicséreték közé sorozva folytatja útját” a protestáns énekeskönyvekben.³²

A reformáció érdeme az is, hogy a parafrázált verses zsoltár XVI. századi líránk egyik legkarakterisztikusabb műfajává vált elannyira, hogy a zsoltáros hang hosszú időre — de azt is mondhatnám, szinte napjainkig terjedően —, teljesen átalakította a vallásos költészet egész képi struktúráját. Nemcsak Balassi istenes versei, de XVI—XVII. századi vallásos líránk jelentős része — ideértve az ilyen hangolású bújdoso-, panasz- és börtönekeket is — tulajdonképpen zsoltáros reminiscenciákból építkeznek. A zsoltárnak ezt a reneszánsz-vallásosságban elfoglalt hegemoniáját majd csak az ellenreformációs barokk-katolicizmus lazítja fel azáltal, hogy a reformációval szemben — amint erre már az 1560. évi nagyszombati zsinat határozatai is céloznak³³ —, fokozatosan életrehívja, és a XVII. század közepéig céltudatosan kibontakoztatja a maga himnikus hagyományokból táplálkozó vallásos költészetét, miáltal a zsoltárt és a zsoltáros hangú vallásos lírát még jellemzőbben protestáns műfajjá polarizálja. Mindez persze korántsem jelenti azt, hogy az ellenreformáció a zsoltárt teljesen kiiktatta volna énekei közül,³⁴ vagy hogy katolikus költők, az elvéve is, ne írtak volna zsoltárokra szabott vallásos verseket. A kéziratos és nyomtatott katolikus énekeskönyvekben — részben a hagyományból, mert a szerkesztők eredetüket nem ismerték, részben kedvelt dallamaik miatt — még jó ideig fel-felbukkannak a zsoltárok, szerepük azonban a későbbiekben a többi énekekhez képest egyre jelentéktelenebbé válik.)

A XVI. században fellendült zsoltárköltészet már Szenczi Molnár Albert előtt csaknem minden zsoltárt megszólaltatott magyar versekben, Bogáti Fazekas Miklós teljes költői *Psalteriumáról* nem is beszélve. Ezekben a magyarított átdolgozásokban a különböző versmértékben fogalmazott költői minőségeknek, fordítási, nyelvi, stilisztikai és verstani megoldásoknak annyi változata jött létre, hogy a század végére költészetileg már szinte teljesen elő volt készítve az út Szenci Molnár Albert számára. Bár ő zsoltárfordításában mint ismeretes mind tartalmilag, mind a szótagszám és rim tekintetében szorosan a Lobwasser-féle német szöveghez igazodott, a magyar fordító- és költőelődök eredményeit még sem nélkülözhetette. A *Psalterium Ungaricum* előszavában ezekre tett utalása³⁵ tanúsítja, hogy jól ismerte a magyar zsoltárfordítás XVI. századi hanyományát, sőt bizonyíthatóan többet is ismert ebből, mint amire konkrétan hivatkozik. Zsoltárainak a *Károlyi Bibliával*, Sztárai, Szegedi Gergely és Tordai Benedek fordításaival vonható néhány párhuzamára már Császár Ernő rámutatott,³⁶ azonban ezeket az átfedéseket még tovább lehet szaporítani nemcsak az eddig vizsgált zsoltárokon belül, de ezeken túlmenően nagyobb körben is.

³² Uo. XVI. l.

³³ "Item sub gravi poena similiter commitimus: ne vulgares ullae, aut latinae etiam cantilenae praeter eas quas ante centum annos, maiores nostros certo approbasse constet; aut praeter eas quae posthac a nobis fuerint approbatae, in templis maxime, admittantur: ne sub specie pietatis Hungarus populus, natura alioqui ad divinum cultum propensus, in errores inducatur; sicut proh dolor fieri nostra aetate in pluribus locis videmus" Péterffy Károly: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*, Viennae. 1742. II. 93. l. 3. p.

³⁴ Illyés István többször kiadott zsoltárkönyve (*Soltári énekek, halottas énekek*. Nagyszombat. 1693.) kifejezetten katolikusok számára dolgozza át a Gönczi-féle protestáns énekeskönyv zsoltárdicséreteit és a hozzájuk fűzött halottas énekeket. Vö. Alszegey Zsolt: *A XVII. század magyar lírai költészete*. II. füz. 55. Bp. 1953. 28.

³⁵ RMKT. XVII. század. VI. Bp. 1971. 15. l. — Vö. uo. 437—38. l.

³⁶ Im. I.K. 1914. 412—17.

Külön szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy pl. a *Károlyi Bibliának* sokkal nagyobb volt a hatása Szenczi zsoltáira, mintsem azt Császár Ernő összevetései alapján gondolhatnánk. Psalmusai között jóformán alig van olyan, ahol a magyar biblia szövegének inspiratív jelenlétét ne lehetne kimutatni. Az alapul vett német szöveg, illetve a még felhasznált egyéb segédletek³⁷ ugyanis csak a zsoltár tartalmi, értelmi tolmácsolásában vezették a fordítót, a magyar terminológia és frazeológia kialakításában viszont saját invenciói mellett több esetben kénytelen volt a korábbi fordítások, főleg a *Károlyi Biblia* szövegezésére támaszkodni. Ugyanezt tette különben maga Károlyi, és az előtte dolgozó többi fordító és zsoltárköltő is, akik tudatosan vagy akaratlanul — csak biblikus, zsoltáros műveltségükből eredően — vettek át egymástól azonos kifejezéseket, fordulatokat, értelmezéseket. Ha nem így volna, alig lehetne megmagyarázni azokat a frazeológiai egyezéseket, amelyek a különböző fordításokban előfordulnak. Hogy a Lobwasser-szöveget tolmácsoló Molnár fogalmazásában mennyire tapadt pl. Károlyi fordításához, arra elég, ha a számos eset közül csak a CXIX. zsoltár Császár által is idézett párhuzamos helyeire utalok.³⁸ Ugyanígy jellegű, bár kevésbé szembetűnő frazeológiai átrendezéseket figyelhetünk meg Szenci Molnár és egyes XVI. századi zsoltárköltők szövegében is: így Batizinál, Sztárainál, Szegedi Gergelynél és Balassinál. Esetenként nem is az azonos terminológia árulkodik a két fordítás összefüggéséről, hanem az adott zsoltárhely költői feloldásának, megfogalmazásának a rokonsága, ami szintén arra mutat, hogy Szenczinek valahonnan, olvasásból vagy hallomásból ismernie kellett a korábbi magyar fordítás szövegét. Figyelembe véve a kor énekkultúrájának alapvető verbális jellegét, a hallomásból eredő átszöngés lehetőségét már csak azért sem szabad kizártnak tekintenünk, mert pl. a Császár által vizsgált Sztárai-zsoltárok között is kettő is olyan, a XXXVII. és a CXIX., amit Szenczi nyomtatásból aligha ismerhetett, mivel ezek csak XVII. századi énekeskönyvekben jelentek meg először.³⁹ Hasonló esetre gondol Eckhardt is, amikor Balassi *Áldj meg minket Úristen* kezdetű énekének forrásával kapcsolatban úgy vélekedik, hogy költőnk Lubelczyk Jakab zsoltárát inkább „élőszóbból” ismerhette mintsem írásból, mert ennek bizonyos szövegbeli pontatlanságok ellentmondanak.⁴⁰

Az eddig figyelemre nem méltatott szövegösszefüggések különböző típusaiból lássunk ezek után néhányat közelebbről:⁴¹

Batizi András: XLIV. zsolt.

Bat.: 5. A pogánt földéből kiűzéd

K.:2. Te az te kezeiddel ki űszted az pogányokat, és őket szállítottad helyekbe:

Sz.: 5-6. Kezeddel az pogán népet
Elvesztéd földét elpusztítád

L.: Veriagt die Heyden durch dein hand
Vertilgt die Völcker und verhehret.

³⁷ Uo. 287—89., 401—11.

³⁸ Uo. 294—96.

³⁹ RMKT. (XVI. század) V. Bp. 1886. 347—48.

⁴⁰ Eckhardt Sándor: *Balassi lengyel kapcsolataihoz*. EPhK. 1941. 312—13.

⁴¹ Vizsgálataimban — Balassit kivéve — csak a RMKT. XVI. századi kötetében kiadott zsoltárszövegekre hagytam. A rövidség kedvéért Balassinál is mellőzöm azokat a helyeket, amelyeket Bán Imre is kapcsolatba hoz Szenci zsoltáiraival. (lásd e kiadványban) Károlyi és Lobwasser szövegeit az eredeti kiadásból idézem (Károlyi G.: *Szent Biblia...* Vizsoly. 1590; Ambrosius Lobwasser: *Der Psalter dess königlichen Propheten Davids*. Leipzig. 1573.) — Az alkalmazott rövidítések feloldása: B.=Balassi; Bat.=Batizi; K.=Károlyi; L.=Lobwasser; Sz.=Szenczi; Sze.=Szegedi G.; Szt.=Sztárai. — A Balassi-verssorok előtt a kritikai kiadás (BBÖM. Bp. 1951.) versszámait, ill. esetenként a zsoltár, a *Károlyi Bibliánál* pedig az adott zsoltárvers számát közlöm.

Sztárai Mihály: X. zsolt.

Szt.: 12-13. *Fösvénységével* untalan tölti
telhetetlen hasát
Istent *káromlja*, semminek tartja
az Istennek szavát

Sz.: 10-11. Diczéri az *fösvént*, hizelkedic,
Istent *káromlja* fölfualkodván.

Szt.: 22-24. Sőt az ő *szája* mindenkor *rakva*
istenti *káromlással*
Rágalmazással, minden rútsággal,
szitokkal, átokkal,
Sok csalárdsággal, sok hazugság-
gal, minden álnoksággal.

Sz.: 22-24. *Atockal szitockal rakva szája*,
Szól az ő nyelve czac álnokságot,
Es nyelvét szoktatta csalárdságra,

K.: 3. ...és az *fösvény* áldván ő magát,
káromlja az Wrat.

L.: Ja er gedenczt auch stoltz in seinem hertzen
Es sey kein Gott uñ treibt daraus ein
schertzē.

K.: 7. Kinēc 'szája átkozódással' *rakva*, csalárd-
sággal es álnoksággal: Az ő nyelve
alatt ártalom és álnokság.

L.: Die wort seins munds gar falsch seind uñ
geticht,
Und vol betrugs fluchs und meineydigkeit,
Sein zung ist fein gewehnt und abgericht.

XXIX. zsolt.

Szt.: 7-8. Az Isten hatalmas, azért ötet egyedül
féljétek,
Ötet tiszteljétek, imádjátok...

Sz.: 5-7. Mint hatalmas Istenteket
Feljétec tisztelvén ötet,
Szent templomában áldgyátoc,

K.: 2. Adgyátoc az Wrac az ő nevénc diczöse-
gét, imádgátoc az Wrat az ő fényes
sanctuariumában.

L.: Als eins großmechtigen Herren
Hoch erheben thut und ehren,
In seim Tempel schön und prechtig
Neiget euch für ihm andechtig.

XXXIV. zsolt.

Szt.: 1. *Mindenkoron áldom az én uramat*,

Sz.: 1-2. *Mindenkoron áldom*
Az Urat...

Szt.: 25-26. Lám *Istennek anyala* mind
tábort jár,
Istenfélő emberek körül ő jár,

Sz.: 25-27. *Az Isten anyali*
Hivec környül tábort járnac,
Isten félőket megtartnac,

Szt.: 29-32. Segítségül azért Istent hijátok,
Ő *jóvoltát* kóstoljátok, lássátok,
.....
Benne bizó emberek mind *bódogok*.

Sz.: 29-32. Lássátoc az Urnac
Jóvoltát, es kóstoljátoc,
Mert bizony *bódogoc* azoc,
Kic ő benne biznac.

Szt.: 50-52. Megtartóztasd gonosztól te nyel-
vedet,
Csalárdságtól ótalmazd ajakidat,
Meg ne csaljad te felebarátodat:

K.: 1. Áldom az Wrat minden időben,
mindenkoron az ő ditséreti az
én számban vagyon.

L.: Ich wil nicht lassen ab
Deß Herren lob in meinem mund.

K.: 7. Tábort jár az Wr Angyala az ötet félőc
környül, és meg szabadítja őket.

L.: Der lieben Engel schar
Sich lagert starck umb die umbhehr,
Die ihn fürchten und ihm thun ehr,
Und rett sie aus gefahr.

K.: 8. Kóstoljátoc meg és lássátoc meg,
melly igen jó legyen az Wr, bódog ember az,
az ki ő benne bizic.

L.: Nu schmecket nur und schawt
Deß Herren grosse freundligkeit,
Wol dem der auff ihn allezeit
Mit starcker hoffnung bawt.

K.: 13. Tartosztasd meg nyelvedet az gonosz-
tól, és az te aiakidat hogy ne szólyanac
csalárdságot.

Sz.: 49-52.	Őrizd meg nyelvedet Az gonosz rágalmazástól, <i>Odd</i> ayakid <i>álnokságtól</i> , Meg ne sérts más hírét.	L.: Im zaum fein halt dein zung Für bösem giftigen geschwetz, Dein lipp durch trug niemand verletz,...
XXXVI.	zsolt.	
Szt.: 31.	Csak az te szárnyad alá <i>folyamnak</i> Ádámnak fiai.	K.: 7 ...Annac okaért az embereknek fiai biz- nac az te szárnyaidnac árnyékában.
Sz.: 20-21.	Azért az te szárnyad alá Az emberei <i>folyamnac</i> .	L.: Drumb sich unter die flügel dein Die menschen thun befahlen.
Szt.: 34-35.	Igen élteted őket <i>házadnak</i> nagy gazdagságával, ...nagy sok jovaival.	K.: 8. Megelégitetne az te házadnak kövérsé- gével...
Sz.: 22-24.	Kic jól megelégitetne, ... Javaival <i>házadnak</i> .	L.: Mit gütern du sie füllen thust Trenckst sie mit allerley wollust.
Szt.: 37.	...mert <i>nálad</i> <i>vaygon</i> életnek kútfeje.	K.: 9. Mert te nálad <i>vaygon</i> az életnek kút feje.
Sz.: 25.	<i>Nálad</i> az élet kútfeje.	L.: Dann du der quell deß lebens bist.
XXXVII.	zsolt.	
Szt.: 9.	Csak te <i>bizzál erősen</i> az Istenben,	K.: 3. Bizzál az Wrban és czelekedgyel iót.
Sz.: 7.	Tégy jól es <i>bizzál erősen</i> Istenbén,	L.: Thu guts uñ fest vertraw Gott deinē Herren
Szt.: 29-30.	Sok <i>gonoszok</i> mert nagy hamar el- elvesznek, De istenfélők <i>örökössé lesznek</i> .	K.: 9. Mert az gonoszoc kivágtatnac, de az kic az Wrát váriác örökségül biriác az földet.
Sz.: 25-27.	Mert a <i>gonoszac</i> mind eltöröltetne, De az kic az nagy Istenben biznac, Ez földnek azoc <i>örökös</i> leszne.	L.: Dann die gottlosen außgerottet werden, Die aber auff Gott harren stetiglich, Die werden die besitzer sein der erben.
Szt.: 57-60.	Sok gonosz időben nem <i>szegé- nyülnek</i> , Nagy éhségben ezek <i>megelégednek</i> , Az gonoszok pedig hamar elvesz- nek, Mint kövérség az füstben <i>lecsöpög- nek</i> .	K.: 20. De az hitetlenek el vesznek, és az Wrnac ellenségi mint az bárányokba való kö- kövérség meg emésztetne, és mint az füst semmié leszne.
Sz.: 55-60.	Gonosz időbennis <i>károc</i> nem leszen, Es soha meg nem szégyenítetne, <i>Megelégitetne</i> az szűc időben, De az Istentelenek elvesznek, Az füstbe mennék, es úgy <i>elolvadnac</i> , Mint az kövére az kis báránnac.	L.: In böser zeit wirt sie kein leid anstoffen, Kein schand sie werden leiden, auch kein not In hungers zeiten. Aber die gottlosen Die müssen alle werden außgerottet, Vergehn sie werden und verrauchen sein, Gleich wie das fette von den Lemmerlein.
Szt.: 117.	Az vakmerő <i>gonosz embert jól</i> láttam,	K.: 35. Láttam elhatalmazott hitetlent,
Sz.: 103.	En <i>jól</i> megsejlelém az <i>gonosztévót</i> .	L.: Ich hab auff den gottlosen achtung gebē.
Szt.: 120.	<i>Borostányhoz</i> hasonlatosnak mondtam	K.: 35. és hogy az fel fuvalkodott mint az kite- riedet zöldellő fa.
Sz.: 105.	Es hogy mint zöld <i>borostányfa</i> úgy fölnöt.	L.: Der sich erhub und sich außbreitet weit, Grünt einem Lorberbawm gleich und ebben.

LXIV. zsolt.

Szt.: 1-6. Meghallgassad az én imádságomat,
Nagy úristen én fohászzkodásomat,
.....
.....
Im rettetget az ellenség engemet,
Tarts meg tőle kérlek én életemet.

Sz.: 1-2. Halgasd meg Uram könyörgésem,
Tarts meg ellenségem ellen.

Szt.: 32. Mindenkoron nagy álnok szívvel
járnak.

Sz.: 27. Járna okos ravassággal.

Szt.: 35. Rájok ejtesz nagy halálos sebeket.

Sz.: 34. Nagy sebeket eyt ő testeken.

K.: 1. Halgasd meg az én panaszkodásomban
való szót: Az ellenségnek félelmétől
ments meg az én lelkemet.

L.: Hör an mein bitt, vernim mich eben,
Herr mich für meinem feind behüt.

K.: 6. Tudakoznac álnokságokról, meg emész-
tetünc azokkal a mellyeket nagy álnok-
sággal találtanac:

L.: Das sie erdencken falsche list.

K.: 7. ...és nagy hirtelenséggel meg ostorosz-
tatnac.

L.: Das bald die wund klar werd gespüret.

LXV. zsolt.

Szt.: 13. Rajtam hatalmaztak sokságos bűneim.

Sz.: 9. Raytam az bűn elhatalmazéc...

Szt.: 16. De szent fiad által eltörlőd bűneim.

Sz.: 11-12. De nagy volta kegyességednec
Eltörli vétünkét.

Szt.: 41-43. Csudálatosképen az te jóvoltoddal,
Az egész esztendőt nagy sokféle
zsirral
Te meggazdagítod sok áldomá-
soddal.

Sz.: 57-60. Megkoronázod az esztendőt
Nagy soc javaiddal,
Lábaid nyoma kövérségöt
Czöpöget nagy sirral.

K.: 3. Az hamisságnac beszédit, mellyec
mi raytunc erőt vötenec,

L.: Die boßheit über mich bekommen, ...

K.: 3. és az mi bűneinket te tisztod el.

L.: Du aber hast hinweg genommen
All unsre sünd und schand.

K.: 11. Meg ékesited az esztendőt
az te jó voltoddal, és az te
ösvénid kövérséggel czepegnec.

L.: Das Jahr du krönst und zierest herzlich,
Mit gütern überheufft,
Von den fußstapffen dein dir warlich
Nur eitel fettes treufft.

XCIV. zsolt.

Szt.: 10. Hamisságokban ezek Úristen
vajjon miglen élnek...?

Sz.: 7. Miglen marad ez büntetetlen...?

Szt.: 16. Ezek Úristen az te népedet rontják,
nyomorgatják.

Sz.: 13. Uram az te népedet rontyác.

K.: 3 Meddig örvendeznec Wram, meddig
örvendeznec az hitetlenec?

L.: Wie lang sol das sein zugelassen, ...

K.: 5. Az te népedet Wram rontyác, ...

L.: Dein armes volck sie Herr todt
schlagen.

Szegedi Gergely: VI. zsolt.

Sze.: 31. Én szemeimet homály fogta bé ke-
serőség miatt.

Sz.: 37-39. En soc bosszuságim miatt,
Az én ortzám elhírvatt,
Szemem homályosult.

K.: 7. El hervadott ortzám szomorúság miatt,
és meg vénhütt az én ellenségim miatt.

L.: Für angsten und für qualen
Ist mein gestalt verfallen,
Vertunckelt und veralt.

XXXII. zsolt.

Sze.: 1. Bódog az *ilyen* ember *ez világon*.

Sz.: 1. O Melly boldog az *olly* ember
éltében

XXXVIII. zsolt.

Sze.: 5-6. Uram, *ne feddj meg* engem hara-
godban,
Ne ostorozz *erős búsulásodban*.

Sz.: 1-4. Haragodnac nagy voltában,
Megindolvan,
Ne fegy neg Uram engem,
Búsult gerjedezésedben,

Sze.: 16. Semmi épséget *testemben* nem
hagytak.

Sz.: 13-14. *Testem*nec semmi résziben
Épség ninczen,

Sze.: 21. *Álnokságim fejem feljülhalladták*,

Sz.: 19-21. Mert ez én nagy *gyarlóságim*,
Es büneim
Fejem föllyül halladták,

Sze.: 31-32. Jó barátim engem meggyülöltének,
Minden *atyámfiái* megvettének.

Sz.: 61-63. Minden én felebarátim
Es *rokonim*
Tölem eliszonyodnac,

Sze.: 53. *Ha tántorodásom* nékem
történék,

Sz.: 97. Hogy *ha* így kell *sántikálnom*,
Es baylódnom,

Sze.: 57-60. Az én ellenségim *reám dihödtek*,
.....
.....
Az jóért énnékem gonoszt fűzet-
nek.

Sz.: 115-117. Ezec *reám dühötte*nec
Es kergetnec
Kikvel én soc jot töttem,

Sze.: 65-68. Siess hamar az én segítségemre,
.....
.....
Azért figyelmezzél *segedelmemre*.

Vö. NyT. XIII. 97. 5-6. s.:

Segeel, syess, ees agy *segedelmet*...

Sz.: 130-131. *Segedelmeddel* ne késsél,
Siess, jöyjel.

K.: 2. Bódog ember kinec az Wr...

L.: O selig muß ich diesen menschen
preisen, ...

K.: 1. Wram ne fedgy meg engemet az te búsú-
lásodban, se ne ostorozz engemet az te
haragodban.

L.: Herr zur zucht in deinem grimme
Mich nicht nimme,
Wann ich dich verletzet hab,
Deinen zorren von mir kehre, ...

K.: 3. Ninczen épség az én testemben...

L.: Meines fleisches ist kein teyle
Frisch und heyle, ...

K.: 4. Mert az én hamisságim elburitották
az én feiemet, ...

L.: Dann meine gebrechen schwere
Hoch und sehre
Überhand genommen han,...

K.: 11. Az én barátim és az én társaim az én
sebeimet távol nézic, ...

L.: Meine freund mich anzuschawen
Han ein grawen,
Von meiner plag stehen weit, ...

K.: 18. Én bizony közel vagyok az
eleséshez és bánatom mindig
előttem van.

L.: Dann ich nu ein solche plage
Leid und trage, ...

K.: 20. Es azoc ellenkednec én velem,
kic az jóért gonoszt fizetnec...

L.: Aber meine feind die leben,
Und daneben
Den ich viel guts hab gethan.

K.: 22. Siess az én segítségemre: oh
Wram én szabadítóm.

L.: Deine hülf nicht lang verweile,
Sondern eile...

CXII. zsolt.

Sze.: 1-3. Bódog az olyan ember ő lelkében,
A ki az Istent hiszi beszédében,
Féli, tiszteli őtet igaz hitben;

Sz.: 1-2. Bódog ember az ki az Istent
Féli tiszteli szíve szerint,

Balassi Bálint.

B.: 8. Gondod nincs rám, mert
mindenik azt tudja:
Hogy eddig is éltem kiki csudálja,
*Ennek, úgymond, mely veszett
állapotja*
Isten az, nem ember ki
szabadítja.

Sz.: III. 7-12. Sokan azt allittyác,
Lelkemről azt mondgyác:
Vesztett ennec ő dolga,
Segétsége ninczen,
Mert elhatta Isten,
Igy szolnac bolond modra.

B.: 38.(LIV. zsolt.) 1-2.
Az te nagy nevedért tarts meg
én Istenem,
Győzhetetlen erőddel állj bosszút
értem.

Sz.: 1-4. Tarts meg Uram Isten engem,
Es szent nevedért védelmezz meg,
Artatlan igyemet tekints meg,
Hatalmaddal *támadgy mellém.*

B.: 19-20. Te néked akkor hálát adok *örömmel,*
Áldozom *szívem szerint* szép dicsé-
rettel.

Sz.: 21-22. Ackoron néked *vig szívvel*
Háláadásokat áldozom,

B. 24. Hogy veszteket láthattam *ket
szememmel*

Sz.: 27-28. Megbüntetéd ellenségimet,
Kit *én meglátéc szememmel.*

B.: 8. 14-15. Látván veszttem, örül sok ellen-
ségem,
Csóválván fejeket tréfálnak en-
gem,

93. 11. Midőn ily szót hallok én ellenségimtől,
17-19. Mely szó csak meg nem öl *nagy
szégyenletemben,*
Hogy kevély ellenség azt véti
szememben,
Kin elkezeredem...

Sz.: XLIV. zsolt. 59-60.
Es mindenféle nemzetec
Czufolván fejeckel intnec.

K.: 1. Bodog az férfú ki féli az Wrat: ...

L.: Wol diesem menschen, der den Herren
Von hertzen fürchten thut und ehren, ...

K.: 3. 2. Sokan mondgyác az én lelkem felől:
ninczen ő néki szabadulása az Wrtól.

L.: Von vielen wirt geredt,
Niemand ist der ihn rett,
Es ist mit ihm verloren,
Er sindt in seiner not.

K.: 1. Isten az te Nevedért szabadíts meg en-
gemet, és az te hatalmasságodból ítélj
meg engemet.

L.: Hilff mir Herr Gott, und mich erhalt,
Durch deines werden namens ehre,
Verschaff mir recht O lieber Herre,
Durch deine macht und groß gewalt.

K.: 6. Ackor szabad akaratomból áldozom
tenéked: ...

L.: Dann wil ich von freyem gemüt
Dir willig ein Danckopffer geben,

K.: 7. ... és az én ellenségeimen való bosszú
állást meg látá az én szemem.

L.: Die meine feind auch also straffest
Das mirs ein lust zu sehen war.

K.: 44. 14. Vetettél minket példa beszédül az
pogányoknak, és fő czovalásra minden
nemzetségeknec.

15. Azén gyalázatom naponként előttem
vagon, Es az én ortalámnac pironása
el burított engemet.
16. Az szidalmazóknac és az szidogatóknac
szavokért az ellenségért és az bosszú
állóért.

L.: Die völccker aller Nation
Schütteln die köpff nur uns zu hon.
Schand und verhönung allezeit

63-68. Ugy hogy *nagy szégyenletemben*,
 Az én ortalmat bé kell fednem.
 Nagy soc szidalmat kell hallanom,
Ki miatt czac el szomorodom,
 Midőn-szemem előtt nézem
 Boszszuállo ellenségem.

Lest sich für meinen augen blecken,
 Für grossem hohn und für schmachheit
 Muß ich mein angesicht zudecken.

Ich muß viel spot und schmachwort hörē,
 Damit man mir reibt meine ohren,
 Und für mir sehen meine feind,
 Die sich zu rechen willens seind.

A citált párhuzamok alapján nem nehéz megállapítani, hogy Szenczi az esetek többségében bár viszonylag hűen törekszik tolmácsolni a német szöveget, de — mint már Császár Ernő is megjegyezte — ezt olykor Sztárai,⁴² olykor pedig más zsoldár-költő szavaival teszi. A német szöveg sok esetben megengedne más értelmezést is Szenczinak, de hogy mégsem él ezzel, hanem a korábbi fordítások kifejezéseit, hangulati árnyalásait igyekszik átmenteni saját szövegébe, az magas fokú műfordítói érzékeről tanúskodik. Elismerem, hogy az ilyen terminológiai, gondolati átfedések néha véletlenek is lehetnek, ám az esetek többségében mégsem gondolhatunk ilyenre, mert pl. a VI., XII., XXXVII. és az LI. zsoldár szövegében már a korábbi vizsgálatok is felfedeztek hasonló egyezéseket. A magam részéről a legproblematisabbnak az egyes Balassi-verssorok szövegeivel való rezonálásokat érzem, nemcsak azért, mert ezek meglehetősen szűk körre korlátozódnak, hanem azért, mert három eset kivételével nem a megfelelő Szenczi-zsoldárhelyekkel kvadrálnak. Ha azonban ezek a kölcsönösségek mégsem véletlenek, hanem közvetlenül Balassi szövegeire vezethetők vissza, úgy fel kell tételeznünk, hogy Szenczi 1599-ben, első hazalátogatása alkalmával juthatott hozzá Balassi istenes verseihez, ha ugyan nem külföldön, valamelyik vándorló, utazó hazánkfia révén. A már a *Zsoldárok* előszavában is idézett, az 1612. évi oppenheimi kiadás függelékében pedig teljes szövegével megjelentetett *Bocsásd meg Úristen* kezdetű verset⁴³ az *Unitárius Énekeskönyv* első kiadásából is ismerhette.⁴⁴ A többivel viszont ilyen formán nem kerülhetett kapcsolatba, mivel nem tudunk arról, hogy Balassinak ezen a versén és az LI. zsoldáron kívül más istenes éneke 1607 előtt nyomtatásban megjelent volna.

Bármint legyen is a dolog, egy bizonyos, Szenczi Molnár Albert a korábbi magyar zsoldárfordítói hagyományból nemcsak a *Károlyi Bibliát* ismerte és használta fel saját munkájához, hanem közvetlenül vagy közvetve — mert csak fülében csengtek egyes zsoldárhelyek magyar szövegei —, a verses feldolgozások közül is többet annál, mint amennyit eddig gondoltunk. Nem lehet tagadni, hogy Szenczi egyéni műfordítói erényei mellett ennek a verses hagyománynak is jelentős szerepe volt abban, hogy a *Psalterium Hungaricum* zsoldárai költőileg mind jobban sikerültek, mint az előző fordítások közül — a Balassiétól eltekintve — bármelyik.

⁴² Császár E.: i. m. ItK. 1914. 414.

⁴³ Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA. I. OK. XI. 329—30.

⁴⁴ *Balassi Bálint összes művei*. Kiad. Eckhardt S. Bp. 1951. 202.

ADALÉKOK SZENCZI MOLNÁR ALBERT ZSOLTÁRAINAK
TÖRTÉNETÉHEZ

Az 1607-ben megjelent *Psalterium Ungaricum*, vagy amint az egy esztendővel később kiadott második kiadás címlapján olvasható, a *Szent Davidnak soltari* magyar nyelven először tartalmazta költői formában a százötven ószövetségi zsoltárt. Szenczi Molnár Albert sok emberöltőn át napjainkig ható költői művének művészi, irodalomtörténeti méltatását Bán Imre, Bóta László és Alexa Károly előadásában hallottuk. A következő megjegyzések a zsoltárok elterjedésére és Szenczi Molnár Albert egy ritkán használt strófájának tradíciójára vonatkoznak.

*

Az elhangzott előadásokban futó megjegyzésként hallottunk arról, hogy a *Psalterium Ungaricum* voltaképpen csak a XVIII. században vált általánosan elterjedté. Ennek ellene látszik mondani a harmincnál több XVII. századi nyomtatott kiadása, amely külföldi, a század közepétől különböző hazai nyomdáknak napvilágot látott, és amelyek a Károlyi-biblia függelékeként a református és evangélikus gyülekezethez eljutottak. De feltűnő az is, hogy a kéziratok hagyományban a Szenczi-zsoltárok valóban alig találhatók meg. Arra gondolhatnánk, hogy a nyomtatott kiadások feleslegessé tették a másolásukat. Ugyanakkor azonban más, sok kiadásban közkezen forgó nyomtatott énekeskönyvek egyes darabjai a kéziratok másolataiban ugyancsak felbukkannak. Ezek között Szenci zsoltáraiból csak néhány, híresebbé vált darab szerepel. Így a század elején az *Apostagi graduál*-ban tizenhárom, *Péchi Simon énekeskönyvében* (1615) és *Jólsvai János kéziratában* (1638) egy-egy zsoltár. Az *Újnépi-énekeskönyv* (1646) a ma már példányból nem ismert, elveszett 1642-i váradí, a *Felvinczi-kódex* pedig az 1676-i kolozsvári nyomtatott kiadásnak (egyetlen példánya néhány éve került elő) teljes másolata ugyan, de rajtuk kívül a *Balogi cancionale* (1659) csak psaltérium-töredéket, a katolikus *Zemlén-énekeskönyv* (1668) és a református *Halotti énekek* című kézirat (1694) pedig csak néhány Szenci-zsoltárt tartalmaz. Ha még a *Czerey János-énekeskönyv* (1634—1651) 86. zsoltárát és az 1651-ben megjelent *Cantus catholici* 42. zsoltárát („Mint a szép hives patakra a szarvas kívánczik”) is megemlíjtük, ki is merítettük a XVII. századi forrásokat. El kell fogadnunk tehát az eddigi vizsgálódások megállapítását, amely szerint a Szenci-zsoltárok szövege, akár csak a hozzájuk kapcsolódó dallamok befogadása lassan ment végbe és valószínűleg a puritanizmusnak a század második felében kibontakozott térhódításával hozható kapcsolatba. (G. Papp: *Le psautier de Genève dans la Hongrie du XVIIe siècle*. Studia Musicologica, tom. IX. 1967, 283—184.)

Más szempontból közelítve a kérdést azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a *Batthyány-graduáltól* Illyés István *Soltári énekeiig*, vagyis a XVI. század utolsó negyedétől a XVII. század végéig terjedő korszakban a kéziratok és nyomtatott gyűjteményekből nem gyűjthető össze teljes, énekelhető psaltérium. A XVII. század végéig — nem számítva Thordai János és Szenci Molnár Albert fordítását — mintegy negyven zsoltár hiányzik; ezeket a nép nyilván nem használta. Viszont a meglevő parafrázisok felekezetre való tekintet nélkül terjedtek. Erre talán a leggazdagabb

példa az 1630—1631-ben a csiksomlyói ferences kolostor kisugárzási körében keletkezett *Petri András-énekeskönyv*. E kéziratnál — amely egyúttal a korabeli katolikus kántorkönyvnek típusa is — a sokat idézett tisztogató-tiltó egyházi rendelkezések, zsinati-határozatok (Telegdi Miklós, Forgách Ferenc, Pázmány Péter) sem hatottak. A kézirat összeállítóját, Petri András iskolamestert egyedül a kántori gyakorlat igénye, szempontjai vezették. A közösségi éneklésnél zsoltárokra is szüksége volt. Hogy azokat milyen forrásból, milyen „hiten” levő szerzőktől vette, nem figyelte. Talán sok esetben (mint Bornemisza Péter, Batizi András, Sztárai Mihály vagy Szegedi Kis István énekénél) nem is tudta; vagy ha igen, nem törődött velük. Gazdag gyűjteményének tizennégy zsoltárából nyolc olyan protestáns darab, amely már az 1579-i és 1590-i debreceni, az 1582-i Bornemisza- és az 1593-i bártfai nyomtatott énekeskönyvekben is megvolt. Tüzetesebb szövegkritikai vizsgálattal ki lehetne mutatni, hogy ezek valószínűleg kéziratok közvetítéssel a XVII. század eleji debreceni énekeskönyvek egyikéből (1602, 1616, 1620) származtak. Sőt az is megfigyelhető, hogy a katolikus kézirat szerkesztője még a protestáns és a katolikus zsoltár-számozás közötti eltérésre sem ügyelt. Például Sztárai huszonharmadik zsoltárának első sorában meghagyta az eredeti számozást, pedig azt könnyű szerrel „huszon kettőd”-re javíthatta volna. Máskor viszont a reformáció hangvételeitől semmiben nem különböző darabokról tartalmi szempontok alapján sem lehet a hivatartozásukat eldönteni. (Vö. RMKT XVII. sz. 7. kötet, 556—567, 690—692.)

Más kérdés, hogy a gyakorlatban használt zsoltárparafrázisok kiválasztásában milyen igények hathattak. Gondolhatnánk elsősorban a középkori liturgikus gyakorlatra, ahol a zsolozsmában, breviáriumban a 150 zsoltárt a hét napjaira elosztva latinul énekelték vagy mondták. A latinul nem tudó apácák vagy laikus fráterek számára készültek is magyar zsoltárfordítások. Elképzelhető volna, hogy például a XVII. században szokásba jött vecsernyének zsoltárai, amelyeket a hívek magyarul végeztek-énekeltek, a hivatalos liturgiának latin zsoltárrendjét tükrözik. Ez azonban nem igazolható, mert a használatban levő parafrázisokat nem lehet egyetlen hazai *Ordo* vagy *Agenda* előírásai szerint elrendezni. A gyakorlatra jellemző például Kájoni János *Cantionale catholicum*ának (Csík 1676, *** 3b lap) bevezetőjében az utasítás, hogy „az énekes Vecsernyén miképpen kellessék intonálni a Psalmusokat”; a vecsernyére való zsoltárok rendjét azonban nem írja elő. A kiválasztásban tehát csak a tartalmi mondanivaló, a szöveg időszerűsége lehetett a döntő. Illyés István, aki a század végén szintén csak „néhány Soltárokat, és hallottak temetésére szerzett énekeket (mellyeket tudni-illik a plebaniákon gyakoroltatni láttam)” — adott ki, a *Soltári énekek* (Nagyszombat 1693) bevezetőjében azok használatáról ezt írta: „Azt-is pedig igen jól-teszik a Cántorok, ha reá vigyáznak, mellyik Soltárt mikor kellyen alkalmasban énekelni; hogy aznap Evangeliummal, vagy-is azon üdöbéli történt dolgokkal, a mennyiben lehet egyeztessék, a kösségnek nagyobb vigasztalására, és az Isten szolgálatnak egygyezésére. Mert lám az Anyaszentegyház is a Szent Szolozsmában reá vigyázott, nagy Karácson, Viz-Kereszt, Nagy Péntek, Husvét, Aldozó, Pünkösöd ünnepire, úgy B. Asszony, Apostolok, Martyrok etc. napjaira, olly Soltárokat rendellyen, mellyekben valami tulajdon, azon ünnepet illető dolog találtatik... Így a mi Magyar Cantorink, az Isteni szolgálatok alatt mondhatták: az I. Soltárt Sexagesima és Judica Vasárnapokon (melly predikaczio előtt, és után-is szokott énekeltetni) az Isten igéinek halgatásáról. A II. Solt. Pünk. után 22. Vasárn. XXII. Solt. Pünk. után 14. Vasárn. LXXII. Solt. 9. Vasárn. etc... Vannak háborúságos időben énekelendők-is: Psal. 3. 7. 10. 12. 19. 73. etc. Ugy győzelem ideire valók: Psal. 9. 115. 123. 143. 146. A háborúságokon pedig értsed ne csak a külsőket böti szerént, hanem a lélek háborgató késérteteket-is...”

*

Nem esett szó az elhangzott előadásokban — nyilván a számbeli előfordulás csekély volta miatt — Szenci Molnár Albertnek egy ritka versformájáról, a 4×8-as strófáról. A felező nyolcasokból páros rímmel szerkesztett négysorosot találjuk az *Ez földön ti minden népek* kezdetű 100. zsoltárnál és az ennek nótájára írt *En az Urhoz felkiálték* kezdetű 142. zsoltárnál, továbbá az 1612-i oppenheimi zsoltárkiadás függelékében *Ó népeknek megváltója* kezdetű a *Veni redemptor gentium* kezdetű ambroziánus himnusz fordításában. Ez utóbbi e ritka strófa eredetét is sejteni engedi: az ókeresztény egyházi költészet ismert himnusz-formáját, az úgynevezett ambróziánus strófát, amely kezdetben 5/3 osztással az első ütemben jambikus, a másodikban ereszkedő lejtésű volt. Magyar énekekben a XVI. század utolsó harmadában elvéve már megtalálható az eredeti lejtését veszítve: így a *Batthány-graduál* és a Huszár Gál énekeskönyv három darabjában (*Csillagoknak teremője, Jövel népeknek megváltója, Ó mennyei mi szent Atyánk*), vagy Balassi Bálintnál (*Aenigma*) és Rimay János négy énekében (ÖM 42., 43., 59. és 67. sz.) rendszerint csoportrímmel. Egészen elszórt, kivételes eseteket nem számítva a XVII. században először az unitárius énekek között a 100. zsoltárparafrázisban fordul elő következetes páros rímmel. (RMKT XVII. sz. 4. kötet, 20. sz.) Petri András kéziratának négy párosímű felező nyolcasokból szerkesztett darabját, közöttük két himnusz-fordítást tarthatunk számon. (RMKT XVII. sz. 7. kötet, 108., 133., 134. és 138. sz.) A *Cantus catholici* 1651-i kiadásában a *Vexilla regis prodeunt* kezdetű himnusz fordításánál pedig a forma átvételének gyanítható útja-módja is tetten érhető. (RMKT XVII. sz. 7. kötet, 199. sz.) Az eredeti latin himnusz szerzője, Venantius Fortunatus a VIII. században az európai költészet történetében először próbálta meg a klasszikus himnusz-strófában a páronként összecsendülő asszonáncokat alkalmazni. A *Cantus catholici* jól sikerült fordításának szerzője nyilván az előtte levő és a nyomtatásban is közreadott mintában ezt a poétai játékot észrevette és utánozta.

A jambusi lejtését veszített és a magyar beszéd hanghordozásához igazodott páros rímű négysoros strófákba szedett nyolcas a XVIII. század végétől mint népdal-forma jelenik meg. A verselmélet kutatói régen sejtették már, hogy ennek gyökerei a középkorig visszanyúlnak. Horváth János fogalmazása szerint „az ambroziánus nyolcas latin eredete kétségtelen”; és „az egyházi költészetben, protestánsokéban is, máig fenntartotta magát”. (*Rendszeres magyar verstan.* Bp. 1951, 84.; vö. Gáldi László: *Ismerjük meg a versformákat.* Bp. 1961, 82.) Az itt felsorakoztatott adatokból az is nagyon valószínűnek látszik, hogy a hazai verselési hagyomány, a versírás mestersege a XVI. század végére juthatott el arra a fokra, hogy észrevegye, meghallja és átültesse az európai költészetben a VIII. századtól ismert strófa-képletet. A XIX. század elején pedig mint a mű-népdal magyar formájával, költőink legszebb darabjaiban — Csokonainál a *Síralom*, a *Szelemdal a csikóbőrös kulacshoz*, a *Szegény Zsuzsi a táborozáskor*, Petőfinél az *Anyám tyúkja*, a *Falu végén kurta kocsmá* — ezzel a formával találkozunk. (Vö. Csetri Lajos: *Csokonai: Szelemdal a csikóbőrös kulacshoz.* Tiszatáj 1973. 11. szám, 51. l.) Az összefüggés kétségtelennek látszik. Csak azt nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy Csokonai psalmust-dicséretet kántálva Szenci Molnár Albert nyomán kapott rá e formára, vagy pedig — ami ugyancsak elképzelhető — verstani műveltsége a középkori himnuszok formái ismeretére is kiterjedt...

„SZÁMTALAN AZ SOC VALA VALA VALA”

I.

A rím általában az ismétlődéshez, közelebbről a parallelizmusához tartozik. Az ismétlődés foka szerint a legerősebb rím az önrím, amelyben a rímshavak azonos-sága lexikai, szintaktikai és fonológiai szinten teljesül. Az ismétlődés foka szerint gyengébb a morfémarím (ragrím, jelrím, képzórím), amelyben a rímshavak azonos-sága szintaktikai szinten mindig, fonológiai szinten általában teljesül. Ismét gyengébb a fonémarím (a tiszta rím), amelyben az azonos-ság csak fonológiai szinten teljesül. A leggyengébb az asszonánc, amelyben az azonos-ság még fonológiai szinten is kor-látozottan, a fonológiai megkülönböztető jegyek (distinctive features) mátrixának csak egy részére teljesül.¹

Magyarországon ma három — egymást nem kizáró — rímelmélet van forgalom-ban. Az első azon a R. Jakobson által fölelevenített, igen régi nézeten alapul, hogy a költői nyelv lényege az ismétlődés. Ez az elmélet R. Jakobson nagy áttekintése² szerint a XVIII. század közepe óta egyre terjed. Mint régebben kimutattam, ennek az elméletnek a kidolgozásában, a külföldi eredményekkel lépést tartva, a hazai metrika is részt vett a XVIII. század második felétől kezdve,³ azonban a fejlődés a múlt század második felében sajnálatosan elakadt, és csak a stockholmi magyar tanszék⁴ II. világháború alatti tevékenységének kései hatására, az 1960-as években indult be újra. Ma — mint ezt az 1973-as ismétlődés-konferencia⁵ mérlege mutatja — senki sem vonja immár kétségbe, hogy a minden szinten megjelenő ismétlődés a vers alap-vető kategóriája. Ennek a „nyelvészeti-nek” nevezhető rímelméletnek, helyesebben rímelmélet-csoportnak (mert hiszen egymással rokon elgondolások sokaságáról van szó) a számára az önrím, mint lexiko-szintaktiko-fonológikus azonos-ság, nyersen reprezentálja a költői nyelv fő ismérvét. Az elmélet-típus szerint ezért az önrím poe-ticitása nagy, de a morfémarímé sem lehet sokkal kisebb.

¹ A magyar asszonánc nyelvészeti megközelítését l. Szépe Gy., 1969.

² R. Jakobson, 1966.

³ Horváth I., 1972. Ezt azóta Orosz L., 1974, 71—72 fontos adattal egészítette ki. Dán R. szíveségéből jutottam Zsoldos J., 1934 számomra addig sajnós ismeretlen cikkéhez, amelynek biblio-gráfiai adalékai szintén kiegészítik a magyar lowthiánus metrika 1792 és 1854 közötti korszakáról cikkemben kialakított képet. A magyar lowthiánus metrika fontosságát egyébként Petőfi S. J. és Szépe Gy. engem megelőzve már felismerte. Eredményeik megfogalmazását és közzétételét a szerző-pár felbomlása akadályozta meg. Együttal korrigálni szeretném Fenyő I., 1974, 23 kritikátörténeti specimenjét, amely a magyar lowthianizmust 1820-szal kezdi.

⁴ Azokra a megbeszélésekre gondolok, amelyeket keddenként tartott R. Jakobson, Lotz J. és W. Steinitz, és amelyekből még akkor metrikai munka is született (R. Jakobson, J. Lotz, 1941). W. Steinitznek a parallelizmusról írott monográfiája ekkor már rég (1934) megjelent. A stockholmi keddek időszaka után a második két mester is számos parallelizmus-centrikus művet tett közzé (pl. R. Jakobson, 1960, 1962, 1966; Lotz J., 1954, 1972) sőt, Lotz J. tanítványa, R. Austerlitz Ph. D. disszertációjában (1958) W. Steinitz útját folytatta.

⁵ Az 1973 ápr. 18—19-én megtartott konferenciát az MTA Irodalomtudományi Intézete ren-dezte „Ismétlődés, párhuzamosság, ritmus” címmel.

Milman
Parry

A másik rímelmélet-típust „irodalomtörténetinek” nevezhetném, mivel képviselői általában egy speciális irodalomtörténeti tárgyat, az archaikus orális verses epikát tanulmányozták. A Columbia Egyetem epikakutató iskolájának, elsősorban M. Parry-nek hatására olyan klasszikus területeken, mint a Homérosz-kutatás (A. B. Lord, M. Bowra, nálunk: Marót K.), de újabban már a Roland-filológiában is (R. Menéndez Pidal) egyre inkább ~~teret~~ hódít a hagyomány által előre gyártott (kezelhetővé koptatott) elemekből építkező költő alakja.⁶ E költői technika szempontjából lényeges azonosságok figyelhetők meg olyan látszólag távoli dolgok, mint az egyharmad részben ismétlésekből álló *Iliász* és a XVI. századi, magyar nyelvű *Cantio de militibus pulchra* között. Az ilyen — közösségi — költő feltétlenül rögtönözni fog, hiszen írástudatlan, és feltétlenül ismételni (variálni) fog, hiszen rögtönöz. Az orális költészet vizsgálatán alapuló metrikai elgondolások⁷ szerint általában a morfémárim, de az önrím különösen is az archaikus-költészethez, az orális közösségi költő formakincséhez tartozik.

Csak jóakarátulag lehet elméletnek nevezni a harmadik forgalomban lévő, a Szenci Molnár—Arany-féle rímelméletet, mivel az nem több normatív óhajnál. Szenci Molnár ezt a *Psalterium Ungaricum* 2. ajánlásában eredetileg így fejtette ki: „Az régi Magyar énekekben pedig avagj tíz versis egymásután mind egy igében ment ki, ahonnan az históriás énekekben, számtalan az soc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec az kic ezt láttýác, nem gyöznec eleget rayta nevetni.”⁸ Arany ezt az óhajt — helyesebben tilalmat — első *Vojtina*-levelében csak annyival fejlesztette tovább, hogy a tilalmak listájára a Szenci Molnártól kárhoztatott önrím mellé — logikusan — felvette a morfémárimet is:

„Ígét igével, raggal a ragot.
Hőssel — könnyeddel, keblét és szivét
Rímnek nagyon jó, szépen kivivéd,
Mint a Tinódi százötven valá-ja...”

Függetlenül attól, hogy Arany néhány évvel később felhagyott ezzel a nézetével, azért még nagyon erősen befolyásolta⁹ Horváth Jánost, aki — bizonyos toleranciával, de azért mégis Szenci Molnár normatív szellemében — ítélte el az ön- és morfémárimeket, azon az alapon, hogy „az igazi jó rím nemcsak hangegyezést, hanem értelmi és mondattani különbözést, gondolati újdonságot, sőt meglepetést is követel”,¹⁰ ami nemcsak hogy a magyar verstörténet bizonyos korszakaiban egyáltalán nem volt igaz, hanem a modern korban sem feltétlenül az. Megfelelő előkészítés után egészen nagyszabású morfémárimelést engedhet meg magának XX. századi költő is, mint Kosztolányi —

„Jaj mily sekély a mélység,
és mily mély a sekélység,
és mily tömör a hígság,
és mily komor a vígság”

⁶ A kérdésről összefoglaló mű Marót K., 1964, különösen 76 passim és R. Menéndez Pidal 1960, különösen 451—517.

⁷ Magamat is (különösen 1973b, 380 és 394 passim alapján) ebbe az irányzatba sorolom, amely ti. a metrikai rendszerben a rögtönző-orális közösségi költő variációs technikájának mintegy a „lenyomatát” látja.

⁸ RMKT 17, 6, 15.

⁹ Arany J. és Horváth J. metrikai nézeteinek kapcsolatáról l. már 1972, 302—305.

¹⁰ Horváth J., 1951, 58.

— vagy József Attila, aki a *Flóra* 5 végére teljesen függetleníteni tudja magát a Horváth János-i „gondolati újdonság, sőt meglepetés” dogmájától:

„Érdekeimből megértettél,
bátorra vakmerőből tettél,
kínlódtál, amíg nem szeretted,
egész világom ege lettél, —

hát dicsértessél s hirdetessél,
minden korokon át szeressél,
s nehogy bárkiben alább essél,
mindig, mindenütt megméréssél”

A Szenci Molnárt elfogadó Arany János és Horváth János elképzelése összehangolható-az imént említett „nyelvészeti” rímelmélettel, amely szerint a költészet — ismétlődés, és amely számára az ön- és morfémarím szélsőséges, szinte túl jó bizonyíték. Összehangolható azzal az imént „irodalomtörténeti” kiindulásának nevezett metrikai elgondolással is, amely szerint az ön- és morfémarím — függetlenül attól, hogy ma használható-e vagy sem — a költészet kezdeteihez, az orális közösségi költő még egészen nyers formakincséhez tartozik. Jól illik ezekhez a kurrens elméletekhez a *Vojtina-levél* és Horváth János mélabús pozitívizmusa, amely helyteleníti az ilyen kilengéseket, elfelejtve, hogy e lapos és szimpla rímelés esetében du ridicule au sublime — csak egy lépés.

II.

Ha az elméleti kérdésfeltevésről a történetire térünk át, úgy látjuk, hogy a kérdés történetileg is a várhatónál sokkal szélesebb körű, és semmiképp sem hagyja magát a XVI. század hírhedt ön- és morfémarímeire korlátozni. Most még csak vázaltszerűen sem, mindössze egy-két példa erejéig, szeretném felhívni a figyelmet a történetileg széleskörű kérdésfeltevés lehetőségére.

A magyar szabadvers átütő de rövid sikerek után az 1930-as években háttérbe szorult. Függetlenül a jelenség számos irodalomtörténeti magyarázatától, ennek tisztán metrikai oka is lehetett, nevezetesen az, hogy a magyar agglutináló nyelv, amelyben a mondattani parallelizmusok (amilyeneket a klasszikus szabadvers előszeretettel alkalmaz) azonos toldalékokat, homoioteleutonokat, morfémarímeket eredményeznek, úgyhogy magyarul mondattani parallelizmusokat alkalmazó, Walt Whitman-i típusú szabadverseket rím nélkül egyszerűen nem lehet írni,¹¹ vagy ha igen, akkor csak rendkívül szigorú és ugyanakkor átlátszó korlátozások révén, mint Kassák teszi a *Mesteremberek* elején, ahol a parallelizmust a magyarban mássalhangzós -k számjelle korlátozza —

„Mi nem vagyunk tudósok, se méla, aranyszájú papok,
És hősök sem vagyunk, kiket vad csinnadratta kísért a csatába...”

— majd az -on -en -ön határozóragra, gondosan ügyelve a véletlenszerűen is valószínű összezsengés elkerülésére:

¹¹ Vö. Nemes Nagy Á., 1968 nyilatkozatával.

„...S akik most ájultan hevernek a tengerek fenek-én, napos hegyek-en,
És a ménkövert mezők-ön szerte, szerte az egész világban.”

Ehhez mindenképp-hasonló kérdés, hogy a XVIII. századi deákos költők miért írtak antik versformákban. Az erre vonatkozó irodalomtörténeti magyarázattal (a Klopstock-i típusú klasszicizmus hatásával) most nem törődve, tisztán a metrika oldaláról is hozzá lehetne szólni a dologhoz. Talán nem elképzelhetetlen, hogy az antik versformák egyik vonzerejét éppen rímtelenségük, és így viszonylagos paralelizmus-mentességük jelentette. Hiszen pl. Bessenyeinél a morfémarím még gyakorlatilag egyeduralkodó, épp úgy, mint az *aabbccdd...nn* rímszerkezet is, aminek következtében Bessenyei tényleg csak minden páratlan számú sorában tud „gondolati újdonságot”, esetleg „meglepetést” nyújtani:

„Apró madárkánk még néha reszketnek,
De itt-amott azért csevegni elkezdnek.
Közeledett a nap hozzánk világával,
Elevenít mindent meleg sugarával.
A fagyos természet feloldja bölcsőit,
Új élet- s mozgásra hozván csemetéit.”

A második aufklärista generáció rim-ellenessége mögötti paralelizmus-ellenességére árulkodó jel lehet Földi (1790) éles bírálata,¹² amellyel a magyar vers legjellegzetesebb és azóta is legtöbbet tanulmányozott parallel alakzatát, az apo koinu-t (a „közölést”) illette.

Ami a XVI. századot, Tinódi vala-valáit illeti, valószínűleg ez sem primer, hanem bonyolult, szekunder régiesség, amely egy megelőző fejlettebb fok visszavétele volt. Azok az illetlenül, álomszerű állapotban hallgatott paraszt énekek, amelyek ellen Anonymus kifakadt, az a kikövetkeztethetően parallelisztikus, orpheikus varázsepika — a nyelvemlékes korra, kevés maradványt hagyva hátra, lényegében átadta helyét egy kihűltebb, a scriptura fokán álló, nem annyira parallel technikájú verselésnek. Már az Ómagyar Mária-siralomban megjelenik a félrim, a szinte hamisítványnak látszó Szabács viadalában, pedig határozott tendencia figyelhető meg a morfémarímelés kiküszöbölésére. Tinódi Chronicája, Hoffgreff énekeskönyve különös könyvek abban a tekintetben, hogy írástudó költők orális technikájú, parallelisztikus énekeit tartalmazták. Ezért ezekben nem a primitivitást kell látnunk, hanem a másodlagosságot, a visszakanyarodást, sajátos, mű-orális technikát, látszólag orális, valójában írástudó költészetet. Ez a visszakanyarodás valószínűleg azzal a Varjas Bélától megfigyelt folyamattal függ össze, hogy a magyarországi könyvnyomtatás első elterjedésekor — csak első pillantásra paradox módon — éppen az orális irodalmi kommunikáció, a széténeklés lehetőségeit sokszorozta meg.¹³ Tinódiék közösségi költőre valló technikája esetleg azzal a társadalomtörténeti általánossággal is kapcsolatba hozható, hogy a Mohács utáni évek nem kifejezetten kedveztek az individuális fejlődésnek; talán ugyanaz tükröződik ebben, mint ami a lírai műnem hiányában is. Az, hogy ez az ál-orális hang a Mohács utáni évtizedekben szinte kötelezővé vált, talán nem teljesen független attól a különös jelenségtől, hogy Sylvester kitűnő disztichonjai után a magyar költők hosszú ideig képtelenné váltak antik formák megfelelő gyakorlására, holott pl. a kvantitatív verselésre alkalmatlan francia, olasz, angol nyelven egészen a XVII. századig nem csökkent az antik formák iránti aktív érdeklődés.

¹² Erről Horváth I., 1973a, 29.

¹³ Varjas B., 1972.

Rímtörténetileg tehát úgy látszik, hogy a XVI. században két fordulat is történt: az első Tinódi nevéhez fűződik, akinek parallelisztikus technikája közösségibb-orálisabb, mint az őt közvetlenül megelőző verstörténeti korszaké, a második pedig kétségkívül a Szenci Molnártól expressis verbis hagyományozott szembefordulás ezzel a közösségi-orális technikával. Hogy ezt a szembefordulást elméletileg egyedül ő fogalmazta meg — az még nem jelenti azonban egyúttal azt is, hogy ez a rímtörténeti fordulat éppen az ő nevéhez fűződik, sőt, azt sem, hogy az e fordulatban résztvevő költők között kell őt számontartani.

III.

A Tinódi-típusú parallelisztikus-szerkesztésmóddal való szembefordulás a magyar költői gyakorlatban már évtizedekkel Szenci Molnár 1607-es kritikája előtt megkezdődött azzal, hogy a jobb költők csak alig, vagy egyáltalán nem éltek önrímekkel, úgy, hogy Szenci Molnár tulajdonképpen nyitott kapukat döngött, amikor a vala-valát bírálja. Bírálata idején ezt a jelenséget valóban — mint ő maga is mondja — csak a régebbi kiadású históriás énekekben lehetett nagy számban megfigyelni. A fejlődés azonban Szenci Molnár bírálata előtt vagy 15–20 évvel jóval túlment ezen: immár nemcsak az önrím, hanem általában a morfémarím is problematikussá kezdett válni. Aligha kétséges, hogy itt is Balassié a kezdeményezés: a Celia-sorozat 7. darabjában, *Kiben a kesergő Celiárul ír*, a nagysorok végén mindig, a kissorok végén sohasem morfémarímet alkalmaz. A morfémarímeket és nem-morfémarímeket külön tartó költői technika még határozottabban jelenik meg a Balassi köréhez tartozó Telegdi Kata verses levelében. Ami a fiatal Rimay rím-concettóit illeti, az ezekben irodalomtörténeti eszközökkel gyakran elemzett manierista keresettség metrikai bázisa szintén a morfémarímek szisztematikus kerülése volt. Sajnálatos, hogy Szenci Molnár az önrímet bírálja, amelyről az előző költő-generáció legjobbjai, élükön Balassival, már eleve lemondtak, ugyanakkor pedig nem bírálja a logikusan hozzátartozó morfémarímet is, amelynek mértéktelen alkalmazása szintén az orális-közösségi fokra vall, és amelyet a késői Balassi és köre a leghatározottabban korlátozni kezdett költői gyakorlatában jóval Szenci Molnár elméleti megjegyzése előtt.

Hogy Szenci Molnár elméleti megjegyzése nem éri utol az előző költőnemzedék gyakorlatának szintjét, az nem egyszerűen argumentum e silentio részünkről, nem egyszerűen abból származó érv; hogy Szenci Molnár nem említi a morfémarímeket. A megjegyzéséhez csatolt összehasonlító verselemzésből — a magyar irodalomtörténet első verselemzéséből — pozitíve kiderül, hogy nem különböztette meg elméletileg a morfémarímet a nem-morfémarímtól. Az általa bemutatott, azonos metrikájú három versszak — Ládoni Sára énekéből, egy Névtelenéből és Balassi *Bocsásd meg Úristen* (Szencinél: *Istenem*) kezdetű énekéből — a rímtechnikai korszerűség szempontjából rangsorba van állítva. A legkevésbé nyeri el tetszését a Ládoni Sára éneke, rímképlete: *aaa*. Legszebbnek érzi a Balassi versszakát, rímképlete: *aaa₁a₁a*. A Névtelen műve középre kerül, holott rímtörténetileg kétségkívül a leginkább előremutató, nemcsak abból a szempontból, hogy nem kizárólag morfémarímeket tartalmaz, mint a Balassié vagy Ládoni Sáráé, hanem abból a szempontból is, hogy megjelennek benne a félrímek: *xaxabba*. Hogy a félrímeket Szenci Molnár észrevette — bár nem értékelte megfelelően — az kiderül az általa tudvalevőleg személyesen kontrollált tipográfiából, a három versszak egymástól eltérő tördelés-módjából, amely a Névtelen éneke esetében ezeket a félrímeket feltünteti.

Mi az oka annak, hogy Szenci Molnár a *vala-vala* bírálatával régóta nyitott kapukat döngött, hogy az ön- és morfémarím közeli rokonságát nem veszi észre, hogy

verselemzése nem fejthető ki ellentmondásmentesen, hogy nem figyel fel a félrím előremutató jellegére — mi az oka annak, hogy, mint irodalomkritikus, nem tud lépést tartani az előző költő-nemzedék vívmányaival? Erre nem felel meg már idézett szünesztéziájával: „...számtalan az sóc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec az kic ezt lattyác, nem győz nec eleget rayta nevetni.” A szünesztézia itt az auditív befogadásra készült, de az idegen nemzetek által vizuálisan befogadott históriás énekek ellentmondásos természetét fogalmazza meg ügyes stíléával. A szünesztézia és a komikum forrása az, hogy olvasva, a scriptura fokán nem elfogadható, nevetséges az, ami hallva, az orális énekköltészet fokán még elfogadható volt. Azonban a rangos hely, amelyet a vitában magának vindikál, a scriptura pozíciója — nem feltétlenül illeti meg Szenci Molnárt, a költőt.

A magyar líratörténetben nem egyértelműen pozitív a szerepe ennek a különös lírikusnak, aki — világirodalmilag is párját ritkító módon — lényegében nem írt verseket, csak műfodításokat, és aki lantját egészében annak az egyháznak szolgáltaba állította, amely hivatalos énekeskönyvből ugyanúgy kicenzúrázta Ladoni Sára szép lírai fohásztát, mint ahogy a Bocsásd meg Úristent nem vette föl belé.¹⁴ Ugyanígy verstörténetileg is: Szenci Molnárnak a vala-vala-kérdésben elfoglalt anti-orális pozíciója a csodálatos előző generáció, a Balassi-kör pozíciója volt — ők teremtték meg a valóban érvényes magyar szövegverset. Szenci Molnár pedig — aki a Zsoltárt akarta egyháza kezébe adni — ismét csak énekeket írt. Ez verstörténeti szempontból a leghatározottabb visszalépés volt, és megfelelően magyarázhatja Szenci Molnár vala-vala-bírálatának ellentmondásosságát.

IRODALOM

- AUSTERLITZ (Robert)
1958 *Ob-Ugric Metrics*, Helsinki.
- FENYŐ (István)
1974 *Szemere Pál és kritikai folyóirata, az Élet és Literatura*, in *ItK*, LXXVIII, 18—40.
- HORVÁTH (Iván)
1972 *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben*, in *ItK*, LXXVI, 290—306.
1973a *АПО КОИВОУ*, in *Régi magyar századok*, Bp., 28—29.
1973b *A versérvék modellezése*, in *ItK*, LXXVII, 380—397.
- HORVÁTH (János)
1951 *Rendszeres magyar verstan*, Bp.
- JAKOBSON (Roman)
1941 [Társszerző: LOTZ (János)] *Egy versrendszer aximomatikája — a mordvin népdalok lapján*, in *R. Jakobson, Lotz J.*, 1968, 3—8.
1960 *Nyelvészet és poétika*, in *R. Jakobson*, 1972, 229—276.
1962 *A grammatika poétikája és a poétika grammatikája*, in *R. Jakobson*, 1972, 277—296.
1966 *Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben*, in *R. Jakobson*, 1972, 399—423.
1968 [Társszerző: LOTZ (János)] *Két tanulmány*, Bp.
1972^a *Hang—Jel—Vers*, Bp.
- KLANICZAY (Tibor)
1958 *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*, in *ItK*, LXII, 152—169.
- LOTZ (János)
1954 *Kamassian Verse*, in *Journal of American Folklore*, LXVII, 369—377.
1972 *Uralic*, in *W. K. Wimsatt*, 1972, 100—121.

¹⁴ A magyarországi református egyház líraellenes irodalompolitikájáról l. *Klaniczay T.*, 1958.

- MARÓT (Károly)
1964 *Az epopeia helye a hősi epikában*, Bp.
- MENÉNDEZ PIDAL (Ramón)
1960 *La Chanson de Roland et la tradition épique des Francs*, Paris.
- NEMES NAGY (Ágnes)
1968 *A magyar versről*, in *Kritika*, VI, fasc. 8, 35—37.
- OROSZ (László)
1974 *A verstani eszmélkedés kérdései a felvilágosodás korának magyar irodalmában*, in *ItK*, LXXVIII, 70—73.
- STEINITZ (Wolfgang)
1934 *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*, Helsinki.
- SZÉPE (György)
1969 *Nyelvészeti jegyzetek Arany János „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról*, in *MNyr*, XCIII, 1—32.
- VARJAS (Béla)
1972 *Une sociologie des genres littéraires*, kézirat, Bp.
- WIMSATT (W. K.) [ed.]
1972 *Versification: Major Language Types*, New York.
- ZSOLDOS (Jenő)
1934 *Jób könyve a XVIII—XIX. századi magyar irodalomban*, in *Emlékkönyv dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbi papi működése negyvenedik évfordulójára*, Bp., 192—210.

SZENCI MOLNÁR ALBERT

I. A „föl- földobott kö”

Négyszáz éve született Szenci Molnár Albert, a magyar késő-reneszánsz sokoldalú, költőként és tudósként egyaránt kimagasló alakja. Születése és életének jelentős része (pl. a minden művészt annyira meghatározó gyermekkor) Szenchez köti, s így ő is azoknak a magyar írástudóknak a népes táborához tartozik, akiknek köszönhetően a mai Szlovákia területén már a legrégibb időkben is létezett magyar irodalom.

A költőt megközelítendő induljunk most el ezen a nyomon; mert a honnan indulás, a szülőföld motívuma olyan ellentmondásokat eredményezett Szenci Molnárbán, amelyeket feloldani igazában éppen csak költészetében tudott.

Hősünk tehát Szencről indult el négyszáz évvel ezelőtt, hogy kora művelt Európáját meghódítsa. Apja a névadó ős mesterségét folytatta, molnár volt, de csak afféle fél paraszt, fél molnár lehetett, mert mikor a tizennyolc éves Albert 1592-ben Heidelbergben családjától pénzt sürget, bátyja azt írja neki, hogy „az atyámnak egy akó bora sincsen; azért termett volt mintegy tizenkét akó, de mind adóságban költött adni.”¹ S mikor a sok adósság nemcsak a szőlőtermést, de a malmot is elnyelte, a német egyetemeken tanuló szenci diák családi pénzforrásai teljesen eldugultak. Ettől kezdve egyéb hazai jóakaróira van utalva. Így kap időnként kisebb-nagyobb összegeket Tolnai Fabrícius Tamás sárospataki református lelkésztől, Pap Ferentctől, az egykori kassai tanítványtól, Ambrosius paptól, Siderius János lelkésztől, az irodalompártoló kassai Békési Jánostól, s mindenek előtt a gazdag nagyszombati polgártól, Asztalos Andrásztól. Csakhogy ezek a jeles férfiak nagyon jól tudták, hogy kit segítenek és miért segítik: a tehetséges, vasszorgalmú s lassan már külföldön is ismert Szenci Molnár Alberttől azt várják, hogy tudását és tapasztalatait — papként vagy tanítóként — otthon gyümölcsöztesse majd. S mikor a tanulmányaival szépen haladó, de közben nagy irodalmi munkákba fogó Albert halogatja a hazatérést, egyre szaporodnak a sürgető, szemrehányó, sőt fenyegető levelek. Főleg Siderius és Békési szorgalmazták a hazatérését, s mikor sürgetésüknek semmi foganatja nincs, sértődötten elhallgatnak. Miskolczi István tarcali rektor Szenci Molnárhoz írt leveléből az derül ki, hogy ezek a korábbi jóakarók később egyenesen Szenci Molnár ellen fordultak. „Az egyetlen Siderius János úr volt ellenséged — írja 1608-ban —, mást senkit sem tudok. Vagy ha tudnék is, hát azután? Vajon az indiai elefánt fél-e a szúnyogoktól?”² — De akárhogy is bizonygatja, hogy csak az egy Siderius volt írónk ellensége, egy másik levelében „sok ócsárlód”-ról, s az „aljnép szitkairól” ír. Világos tehát, hogy az akkori magyar szellemi élet irányítóinak egy része rosszállóan néz Szenci Molnár külföldi tevékenységére. A szülőföld hűtlenséggel vádolja íróját. S mi volt az igazság?

¹ Idézi Dézsi Lajos *Szenci Molnár Albert* c. monográfiájában. Bp. 1897, 36. o.

² Uo., 157. o.

Szenci Molnár Albert az első valóban nagy, polgári származású magyar költő s író. Reneszánsz szellem a reneszánsz minden jelzőjével. Tudatos és öntudatos. Polgári értelemben vett írónak és tudósnek tartja magát, s jól látja, hogy a főurak és pápok elmaradtak a háborútól gyötört-Magyarországon távolról sem szolgálhatná olyan jól nemzetét, mint a polgárosodottabb és békésebb Németországban. De egy pillanatilag sem gondol az idegenben való végleges megtelepedésre. A fenti Miskolczi-levél keltének idején tizennyolc éve él Németországban, már széltiliben-hosszában használják 1603-ben készült s szinte lexikon értékű latin-magyar és magyar-latin szótárát, ismertek 1606-ban kiadott zsoltárfordításai, készen áll Károlyi Gáspár bibliafordításának javított példánya s dolgozik már a majd két évvel később Nova Grammatica Ungarica címen megjelenő magyar nyelvtanán is. Feladatokat lát tehát maga előtt, nem a saját kényelmét. S mikor 1612-ben úgy érzi, hogy irodalmi terveinek java részét megvalósította, s az ellenreformációtól mind többet szenvedő hitsorsosai is egyre kétségbeesettebben hívják, hazatérésre szánja magát. S itthon beteljesedik, amit előre sejt: Magyarországon nincs „státusz” a számára. Itthon még a polgár kifejezést is alig ismerik, az írópolgár fogalma pedig teljességgel ismeretlen. Nálunk még mindig csak főúrként vagy papként lehet valaki író. Márpedig Szenci Molnár Albert nem főúr, s az itthon érvényes szolgáló, népművelő pap fogalmától is elég távol áll. Ez utóbbival azonban megpróbálkozik: egy ideig Rohoncon prédikátor, majd Komáromban lelkész, de mikor látja, hogy „nem tudja az itten való állapothoz alkalmaztatni magát”³, 1615-ben visszatér Németországba. Ennek az újabb németországi tartozkodásnak köszönhetjük Kálvin legfontosabb teológiai munkájának, az Institutionnak a magyar fordítását. Hősünk újra írónak érezheti magát. De 1624-ben mégis végleg Magyarországra költözik. Sorsa tehát távolról sem a szülőföldjéhez hűtlen ember sorsa, hanem inkább a „fel-feldobott kő” sorsa, aki a „Nagy hűtlenségben” is „Szomorúan magyar”.

Ilyen ellentmondásosan viszonyul Szenci Molnár életének másik nagy meghatározójához, a valláshoz is. Teológiát tanul, papnak készül, sőt vallásos buzgóságában néha szélsőségekre ragadtatja magát. Tudjuk például, hogy egyszer mikor hitelezői már igen szorongatják, úgy próbál magán segíteni, hogy „egész hetet töltött el folytonos éneklésben, imádkozásban és böjtölésben”.⁴ Ugyanakkor — a rohonci és komáromi három évi kényszer lelkészkedést leszámítva — nem papként keresi kenyerét. Nevelőskodik, tanítóskodik, sőt még a nyomdászkodással is megpróbálkozik, de az ígéhirdetéstől vonakodik. Távol tartja magát az akkor divatozó hitvitáktól is, teológiai témáról eredeti művet nem ír, ilyen jellegű művei elsősorban fordítások. S ami a legérdekesebb: zsoltárfordításaival a bibliai téma ellenére is gazdag reneszánsz, emberközpontú költészetet teremt. — S a „szülőföld”, (a mindenkori Sideriusok) ebből az ellentmondásosságból is sokáig csak az ortodox Szenci Molnárt, egyházi szükségletekre énekszövegeket fordító papköltőt volt hajlandó észrevenni.

Pedig Szenci Molnár Albert egyszerre volt vallásos és vallástalan. Akárcsak a reneszánsz, amely szülte, amely „kikacagta a búcsúsokat”, vallással támadta a vallást, s a természet, az alkotás kultuszával egy kicsit még a leghívőbb hívőt is a materializmus és racionalizmus oldalára állította. Szenci Molnár is vallásos, de tudományos munkáiban vallásossága nem juthat szerephez, zsoltáraiban pedig egyre a szorgos polgár, a termést, a munkát, s annak tárgyát, a természetet dicsérő-festő részek oldalára billen az esztétika mérlege. S ezt meglátni — Szenci Molnár Albertet a kor ellentmondásai által formált, azokkák vívódó küzdő művésznek, tudósnek elfogadni —

³ Postilla Scult., idézi Dézsi L., uo. 189. o.

⁴ Uo. 79. o.

ez a „szülőföld” mai feladata. Ezzel tér meg négyszáz év után a magyar reneszánsznak ez az utolsó nagy nyugtalanja végleg hazájába, szülőföldjére, hozzánk is.

Az itt következőkben a zsoltárfordítóról, a költő Szenci Molnárról akarok részletesebben szólni. S nemcsak azért, hogy azt bizonyítsam, Szenci Molnár Albert „poétaember volt”⁵, hanem azért is, mert a fenti ellentmondások legteljesebben éppen zsoltárfordításaiban vannak jelen. Aki a teljes Szenci Molnárt egy helyen akarja szemlélni, az zsoltárait tanulmányozza.

2. A reneszánsz költő

A reformáció írói úgy fordultak ihletért a bibliához, mint a reneszánsz korábbi képviselői az antikhoz. Nemzeti nyelvekre fordították, aktualizálták, variálták. Az Ó- és Újszövetség iskoladrámák, vitairatok, nemzeti krónikák ihletőjévé vált, sőt a leglíraibb részét, a pásztorfiúból lett, harcos, de ellenfeleitől sokat szenvedő Dávid király indulatos, istennel pörlekedő zsoltárait versbe is szedték. Az eredeti héber szöveget először francia nyelven verselték meg, de nem kétséges, hogy minden újabb fordítás (ezek elsősorban Clement Marot és Theodor Béza francia szövegei alapján készültek) a bibliai Dávid-monológ variánsának tekinthetők. Variáns a francia szerzőket átköltő német Ambrosius Lobwasser műve is, s még inkább az — akaratlanul is — a Lobwasserből, Marot-ból és Bézából kiinduló Szenci Molnár munkája. Minden zsoltárfordító másként közeledett anyagához. Mást tett hozzá (vagy mást vett el belőle) Marot, a gáláns udvari költő, mást Béza, az ortodox teológus s megint mást Lobwasser, a jogtudós. — De mit tett hozzá (vett el belőle) a mi Szenci Molnár Albertünk?

Dávid király panasza bibliai formájukban is a költészet erejével hatnak. Első olvasásra igaznak tűnik Németh László állítása, aki szerint Marot és Béza zsoltárverseiben „A biblia méltósága apró, egymással ingerkedő s fondorkodón összekapcsolt sorokba zilálódik; a halmozott rímek mint bolond bodrocskák lengenek az erős férfimellen.”⁶ Azaz az önmagában is költői bibliaszöveghez feleslegesek és a tartalomnak ellentmondók a költészet külső jegyei, a vizuális ritmus s a rímek. De vajon valóban csak „méltóság”, azaz komor emelkedettség van Dávid monológjában? Vizsgáljuk meg ebből a szempontból pl. a 39. és 40. zsoltárt Károlyi bibliájában.

A 39. az isten örökkévalóságával az emberi lét végességét összevető, halálra készülő ember sóhaja. Ennek megfelelően a mondatok itt kevésbé tagoltak, lassú lejtésűek: „Imé egy tenyérnyivé tetted az én napjaimat; és az én időm mint a semmi te előtted. Bizonyára merő hijábavalóság minden ember, míglen él is”. — Mellette a 40. zsoltár az élet szépségét, a hit csodálatosságát és gyógyító erejét zúgó himnusz. A mondandó ritmusa felgyorsul, a kép, a leírások átadják helyüket az alakzatoknak, a retorikának: „Vigadjanak és örüljenek te benned mindenek, kik keresnek tégedet, és mondják ezt mindenha: Felmagasztaltassál azoktól, kik szeretik a te megtartásodat.”⁷ A zeneileg csak kicsit is érzékeny fül kihallja belőle a mondat éles belső tagolását:

Vigadjanak és örüljenek
te benned mindenek,
kik keresnek tégedet,

⁵ Németh László kezdi így emlékezetes tanulmányát: „Molnár Albert nem volt poétaember.” *Az én katedrám*, Bp., 1969, 90. o.

⁶ Németh László: *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk*, *Az én katedrám* c. kötetben, Bp., 1969: 92. o.

⁷ *Szent Biblia*, Bp., 1923, 650—651. o.

és mondják ezt mindenha:
Felmagasztaltassál azoktól,
kik szeretik a te megtartásodat.

Fogadjuk el, hogy Károlyi híven fordította a biblia eredeti szövegének programszerűen hű latin fordításait, s akkor az ő szövegei alapján is kijelenthetjük, hogy Dávid zsoltáraiban nemcsak „méltóság” van, de nem is csak panaszok és átkok, hanem a meghajszolt, küzdő, elbukó és felemelkedő ember kedélyváltozásainak és érzelmi eltökéléseinek végtelen sora. S ez a tartalmi sokféleség a zenei ritmus változatosságában s a képek és alakzatok mesteri változtatásában, hullámlásában fejeződik ki.

A műfaji többféleségnek ezeket a tartalmi és formai feltételeit érezték ki a Dávid-zsoltárokból Marot és Béza, szervezték a rejtőzködő ritmust vizuálissá s nyomatékosították a mondatvégeket rímekkel, s ezt a — ha nem félnék a szótól, azt mondanám — dialektikát hangsúlyozta meg s tolta ezzel a biblia és Lobwasser ember- és természet szemléletét erősen a reneszánsz felé a mi Szenci Molnárunk. Kínosan ügyel a szövegek dallamára, Marot és Béza syllabáira és rímeire, de vajon valóban csak az énekelhetőség miatt? Nem azért inkább, mert sejti, hogy a dallamváltások tkp. műfajváltások? E sejtés mellett szól, hogy ezeket a műfaj- és tartalomváltásokat, érzelemhullámlást személyes élményeivel még életszerűbbé teszi, aláhúzza, s hogy Lobwasser jambikus lejtésű (és a saját, sajnos, nem egyszer prózába tanácstalankodó) sorait magyaros ritmusokkal változtatja.

A kérdés persze alapjában véve megválaszolhatatlan: Szenci Molnár Albert költői szándékairól négyszáz évvel születése után immár keveset tudhatunk meg. De a költőt sosem a szándéka, hanem a teljesítménye minősíti. Szenci Molnár Albert teljesítménye pedig egyértelmű. Mielőtt a részletes elemzésekre rátérnénk, tekintsük át ezt a teljesítményt még egyszer:

a) Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaiban a biblia és Lobwasser ember- és természetszemlélete (világképe) a reneszánsz felé tolódik;

b) költőnk a Marot-, Béza- és Lobwasser-zsoltárok formai sokféleségét szem előtt tartva fordít (műfaji tarkaság, vizuális ritmus, rímképletek, stb.), sőt a fordított zsoltárok eredeti jambikus lejtését más metrumokkal, elsősorban magyaros ritmusokkal változtatja;

c) ebben a formai változatosságban felfedezi a változó, az elbukó és felemelkedő ember lírai képét és — a zsoltárok hősébe önmagát, lelki válságait, változó életét beleérezve — újrateremti azt.

a) Szenci Molnár Albert zsoltárainak világképe

Az antik reveláló hatásának magyarázata a reneszánsz korában: a halálra szánt középkori ember rátalál életlehetőségeire. A reneszánsz embere a gótika és a legendák hústalan-vértelen figurái után a klasszikus szobrokban, irodalmi alkotásokban önmagát, illetve önmaga lehetőségeit látja. A keresztény középkor ideálja: magam feladása egészen a megsemmisülésig, a túlvilágig; a reneszánsz eszméje: az emberi képességek kiművelése, a földi boldogulás és boldogság. A Vulgata megsemmisítő tiltásaival, a földi létet árnyékvilágként magyarázó szövegével szemben a biblia — főleg az Ószövetség — új, a héber eredetihez hű fordításainak szintén a lehetőségeiért küzdő földi ember a hőse. Ez az ember szövetséget, vagy Szenci Molnár szavával „kötést” köthet istennel (aki szintén inkább haragvó, büntető ember, mintsem a Vulgata transzcendens, megfoghatatlan lénye), s ha ezt a kötést betartja, boldogul, ha nem, elnyeri a büntetését. A zsidók azért bűnhődtek, mert nem tartották be Ábra-

hámnak az istennel kötött szövetségét, s „Borjút öntének Oreb hegyén” (106. zsoltár), de minden megbánásukat és megtérésüket felemelkedés követi. Szenci Molnár Albert istene is ez az ószövetségi haragvó, büntető ember, sőt még a teremtés pózában is inkább tevékeny, a csillagok, vizek, állatok, hegyek, völgyek helyét tempósan kimerő mesterember, s nem a semmiből kész világokat előszólító szellem. Sőt némelyik gazdag lírai realizmusú zsoltárában már az sem. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból az annyit idézett 65.-et.

Te mondhatatlan hatalmaddal
Az magas hegyeket,
Környül fogod mint egy abronccsal
Erősítvén őket.
.....

Te megvigasztalsz mindeneket
Reggel az napfénnel,
Biztatsz minden élő rendeket
Csillagokkal éjjel.

Áldásiddal meglátogatod
Az elszáradt földet,
Hasznos esőkkel meglágyítod
Gazdagítván őket.
.....

Az szép sík mező ékesednek
Sok baromcsordákkal,
Villágnak az szép szántóföldek
Sűrű gabonákkal,
Az hegyoldalak, mezőföldek

Szép búzanevéssel
Örvendeznek és énekelnek
Nagy gyönyörűséggel.⁸

Ebben a zsoltárban az isten mintegy hármas metamorfózison megy át: az első részben még a mindent átfogó teremtő-mindenhatót látjuk, a második részben a már általunk is ismert természetben ható erőként, annak mintegy törvényeként jelenik meg, míg a harmadik részből eltűnik, s marad a természet, mint a reneszánsz érdeklődés tisztán magánvaló objektuma.

S itt jegyezzük meg, hogy ez a természet sem azonos a bibliai természetével: amint Dávid szenvedései Szenci Molnár Albert szenvedéseivel ötvöződnek, válnak számunkra közvetlen felfoghatókká, úgy zsoltárainak tája is a költő vidékét, az élő, mozgó magyar síkságok képeit villantják, míg kozmosza, emfatikus természeti leírásai a reneszánsz természet harmónikájától, Keplertől, Michelangelótól ihletettek.

A 104-es zsoltárból idézek:

Vigasságra bort adsz az embernek,
És kenyért adsz, kitől erősödjek.
.....

Te megöntöződ az élőfákat,
És az szép nevendék cédrusokat,
.....

⁸ Ezt és a további zsoltár-idézeteket a *Régi Magyar Költők Tárá*-nak Szenci Molnár Albert *Költői művei* c. 6. kötetéből (Bp., 1971, sajtó alá rendezte Stoll Béla) vettem. A szövegeket mai helyesírás szerint átírva idézem.

Holott az madarkák fészket raknak,
És kiköltésére fészkekben tojnak,
Az eszterág is ő fészket ott rakja,
Az jegenyefákon vagyon hajlékja,

Az magas hegyeken az vadkecskék
És az szarvasok helyet keresnek,
Az kősziklák közt laknak a patkányok,
Az hörcsököknek ott az ő barlangjok.

Az holdat helyezhetted az égre,
Hogy az esztendő össze részekre,
Tudja az fényes nap, hol kell lemenni,
És tudja utát odavezérteni.
Te szerzed az nagy setétséget,
Hogy megválassa naptul az éjet.
És éjszaka az erdei sok vadak,
Az ő barlangjokból elő ballagnak.

.....

Az ember reggel fölkel idejen,
És tisztí szerint munkára megyen,
Szántóföldre, rétre, kertben, szőlőben,
És ott munkálkodik mind estveiglen.

.....

Ha meggondoltatik az nagy tenger,,
Meg nem számlálhatja ott az ember
Az halakot és az sok állatokat,
Különb formákban aprót és nagyokat.
Azon elmennek az sok nagy hajok,
Az nagy cethalak úsznak alattok,
Kiket arra szerzettél az tengerben,
Hogy ők játszódjának jókedvekben.

A biblia itt (az egyébként nagy líraiságú, ritmusban és képekben gazdag Károlyi-fordítás is) száraz felsorolás, Szenci Molnár Albert zsoltára viszont ihletett himnusz, a teremtés rendjén érzett mámoros öröm, a létezés apoteózisa. E valóban zengő férfimell benyomását keltő versből viszont nem kis mértékben épp a „bolond bokrocskáknak”, a rímeknek köszönhetően zeng oly nagy erővel a reneszánsz öröm, de ha elhagynánk őket, a teremtésnek az a földi realizmusa, amely erősen Michelangelo sixtusi képsorának teremtésjeleneteit idézi, még mindig Szenci Molnár „saját leleménye” lenne.⁹ Az ortodoxia ugyan a teremtő istent parancsolja középre, akárcsak Michelangelo freskóján, de ezt a teremtőt olyan reneszánsz mozgalmasságban veszik körül teremtményei, sőt annyira külön léteznek tőle, hogy az így kialakult képnek már semmi köze a középkor árnyékvilágához, siralomvölgyéhez, halálra szánt hústalan-vértelen alakjaihoz.

S megragadóan pontosak az arányok: a világ dolgai között az a harmónia uralkodik itt, amelyről esetleg a kor legnagyobb „harmónia-tudósa”¹⁰, Kepler beszél-

⁹ Császár Ernő írja, hogy Szenci Molnár „lehetőleg ragaszkodik a német szöveghez, s ha iparkodása nem is jár mindig eredménnyel, mégis lelkiismeretesebb fordító, mint Lobwasser: a saját leleményeiből sokkal kevesebb kerül a zsoltáraiba s ezért Psaltériuma hívebb mása a német Psalternek, mint ez a francia Psautiernak.” (Császár Ernő, i. m. 169. o.) Ha a bibliát, Lobwasser szövegét s Szenci Molnár Albert fordításait csak az értelmi egyezés szempontjából vizsgáljuk, Császárnak igaza lehet, de az esztétika mérlegét egy komplex elemzés valószínűleg költőnk „leleményeinek” az oldalára billentené.

¹⁰ Kepler egyik főművének a címe: *A világ harmóniája*.

hetett költőnek 1604-ben Prágában, II. Rudolf udvarában. A központban a munkálkodó ember van. Az idézett 104. zsoltár 18 strófája közül a „bortól vigadó” és „tishti szerint munkára menő” ember a 8. és 12. versszakban tűnik fel, tehát a vers arányait tekintve is középre kerül. De ez a központosság nem az ember jelentőségének a túlértékelése, nem antropologizálás a természet rovására, hanem éppen a természet és ember egyneműségének a kiemelése. A mikrokozmosz és makrokozmosz azonos-ságának az elvét a reneszánsz találja fel. Eszerint az ember (a mikrokozmosz) s a természet (a makrokozmosz) azonos törvényeknek engedelmeskednek, s így az ember tkp. a természet tükörképe. S önmagát csak abból ismerheti meg, amit tükröz. A Dávid-zsoltárok ember-központúsága úgy is felfogható, mint az ember tükröző (szemlélő) jellegének kifejezése, de ugyanakkor a természet különféle dolgainak szánt terjedelemből, az arányokból az is kiderül, hogy ez az ember a természet egynemű s nem kiemelt része, tehát csak az objektumok sokaságának egyike.

S ez a természetrészség egyben az ember boldogulásának az irányát is jelzi: az boldogul, aki a természet törvényeit érti és szerintük él. Az elégikus hangú 90. zsoltárban (a *Te benned bízunk eleitől fogva* kezdetű, talán legismertebb Szenci Molnár-versről van szó) a költő az ember életének múlandóságán borong, s „érteni” akarja „rövid voltát életünknek”, hogy „eszességgel magunkat viselhessük”. Íme, a reneszánsz ember! A bibliában ennek a résznek jóval kisebb a súlya. Károlyi csak „napjaink számát” akarja tudni, hogy „járhassunk bölcs szívvel”.

Ez a természet jegyében munkálkodó ember később, egy-egy hasonlat, költői ikép részeként, még számos esetben feltűnik. S ezek a képek mindig akkor a legköltőbbek, ha a világ anyagszerűségét festik, vagy valamilyen mesterség köréből származnak. A 12. zsoltárban például költőnk így ír az isten igazságosságáról:

.....mondási oly igazak,
Mint az drága ezüst, kit az tűzben
Az ötvösök kohókban tisztítottak,
És hétszer megeresztettek szépen.

Ez a tény megint csak a reneszánsz költő és polgár érdeklődésének irányát jelzi. De erre az irányra következtethetünk az emberi testi mivoltát leíró zsoltárból is. Az alábbi példák a 22. és a 139. zsoltárból valók:

Könnyhullatásim mint az vizek folynak,
És csontaim helyekből kimozdolnak,
Szívem mint viasz olvad, bélím fájnak
Sebek miatt.

Minden erőm mint cserép elszáradt,
Száraz nyelvem az ínyemhez ragadt,
Porba vetél engem, érzem kínját
Halál mérgének.

.....

Te alkottad veséimet,
Mídön formálál engemet,
Az én anyámnak méhében,
Bétakarítottál szépen.

.....

Az ember fiziológiája először áll itt magyar versbe. Szenci Molnár (s a biblia) közvetlen célje persze az emberi szenvedés leírása, hiperbolizálása, de leírásaiból (akárcsak Leonardo szintén más célú anatómiai vázlataiból) az embert is objektumként szemlélő reneszánsz művész néz ránk.

b) *A zsoltárok hőse: a változó ember*

Szenci Molnár Albert 1596-tól, tehát huszonnégy éves korától naplót vezet, s élete minden eseményét megörökíti. Sőt naplója elején összefoglalóan elmondja azt is, hogy huszonnégy éves koráig mi történt vele. Ezt az oknyomozó, életének eseményeit előre-hátra összefüggésekbe hozó művet nem tekinthetjük másnak, mint ami: a reneszánsz író és tudós tudatos felkészülésének a munkára. Ez az író tudja, hogy az ember fejlődése végtelenül bonyolult folyamat, s megértéséhez minden apróság fontos lehet, ezért veszi leltárba életének minden mozzanatát. E munka eredményeképpen előttünk áll az író szinte lélektani pontosságú fejlődésképe. Ismerjük szülővárosában, Szencen eltöltött gyermekkorát, a későbbi vándordíák kalandjait Győrött, Göncön, Debrecenben, Kassán, tudjuk, hogy harmincegy éves németországi tartózkodása során nemcsak Németországot, de Svájcot, Olaszországot, Csehországot és Hollandiát is bebarangolta, tudjuk, mennyit szenvedett a németországi lutheránusok felekezeti türelmetlensége miatt, hogyan feküdt többször is betegen, mindenkitől elhagyatva, idegenben, hogyan szorította a nélkülözés sokszor szinte koldulásra, s hogyan tért meg 1624-ben véglegesen Magyarországra, illetve Erdélybe, Bethlen Gábor udvarába, s szűnt meg íróként dolgozni szinte teljesen.

E kalandos, nyugtalan külső pálya mögött nem tételezhetnénk fel egyenes vonalú belső pályát még akkor sem, ha nem tudnánk, hogy milyen bonyolult lelki fejlődésen ment át míg otthonról haza ért. S ehhez a bonyolult belső fejlődéshez keresve sem találhatott volna kifejezőbb anyagot a nagy belső feszültségű Dávid-zsoltárok-nál. A találkozásból csodálatosan gazdag reneszánsz költészet született. Hőse a küzdő s küzdelmei során változó ember.

Pedig Szenci Molnár Albert alapjában véve nem harcos alkat. Csak a sorsa, környezete, társadalmi helyzete kényszeríti harcra. Küzdelme tkp. az űzött vad hátra-hátra horkanó ellenállása. Az ars poeticának is beillő 17. zsoltárban így vall arról, hogy kik kényszerítik harcra:

Kövé nyakok csak föl nem pattan,
Kevélyen szólnak ellenem,
Lesnek, kergetnek, hogy engem
Megtapodjanak az föld hátán.

Íme, az űzött, nélkülöző, kiközösített világfutó hangja! Az itthoniak nem értik, hogy miért vonakodik hazajönni, hűtlenséggel vádolják, kint felekezete miatt üldözik, a hatalmasok „lesik, kergetik, kevélyen szólnak ellene”. Kikre gondolhatott vajon, mikor a „kövér nyakó” hatalmasokról írt? Talán arra a felfuvalkodott régensburgi báróra, aki azzal utasította el a nevelői állásért folyamodó Szenci Molnárt, hogy „Altdorfból jön, ahol mindnyájan olyanok”¹¹ (értsd: kálvinisták); vagy azokra a kövér és korlátolt inspektorokra, akik 1596-ban a strassburgi akadémiáról kizárják s csak azért, mert részt vett egy kálvinista diákok által szervezett kiránduláson?¹² Nem tudni, de egy biztos: volt kire gondolnia. S ezek között a megpróbáltatások között egyetlen vigasza igazságtudata:

Szívem éjjel megpróbáltad,
És megvizsgáltad teljességgel,
Láttad, hogy egyez én nyelvemmel,
Csalárdság nélkül találtad.

¹¹ Dézsi Lajos, i. m. 132. o.

¹² Erről az esetről is Dézsi számol be. Lásd i. m. 52.

A szív és nyelv egyezése ugyan bibliai lelemény, de a reneszánsz költő ars poeticája is.

De mi van Szenci Molnár szívében? Erről a 28. zsoltár tudósít bennünket:

A hazug emberek
Nálam nem kedvesek,
Az tettető családokat
Szívem szerint gyűlölöm,
És nagy távol kerülöm
Az álnoksággal járókat.
.....

Belső tisztaságban
És ártatlanságban,
Én kezeimet megmosom.

Ennek a „belső tisztaságnak” a jegyében fordul hát el a nyílt harctól, tartja magát távol a hitvitáktól, hagyja el a korábbi magyar zsoltárfordítók aktualizálásait, a hazai „fejedelmek” elleni dörgedelmeket, nemzeti vonatkozásokat, s ezért nem kívánczik haza „szolgáló” papnak. Ez a saját belső épülésén dolgozó, elsősorban a dolgok alakításában, a munkában örömet lelő reneszánsz ember abban az illúzióban él, hogy lehetséges és elégséges „tisztán”, azaz a társadalom küzdelmeitől távol élni. A kiábrándulás azonban nem várat magára:

Minden én ellenségim között
Gyaláznak szomszédim,
Félnek esmerőim,
Kik midőn látnak az ház előtt,
Félre térnek előlem,
Nem jönnek szembe velem. (31. zsoltár)

A bibliában nincsen „ház előtt”, s hiányzik a „nem jönnek szembe velem” frázis is. Ez már a polgár, a városi Szenci Molnár aktualizálása, s jelzés, hogy a többi sorban is költőnket kell keresni. S ki ne ismerné fel bennük a hite mellett konokan kitartó embert, s a neki félelemből vissza nem köszönőket. De dolgozik itt egy meg nem fogalmazott felismerés is: a passzív „tisztaság” egyenlő az elmagányosodással. Ez az elmagányosodás szüli aztán a zsoltárokból oly gyakori alaphelyzetet: a kétségbeesést. A 38. zsoltár panasa is kétségbeesett kiáltás:

Mert elvajuttak ágyékim,
Fájnak bélím,
Kik szintén elszáradtak,
Úgy hogy én egész testemben
Épség nincsen,
Tagaim elbágyadtak.
.....

Hogy ha így kell sántikálnom,
És bajlódnom,
Félek azon, hogy nékem
Én szívem elkeseredik,
És megsérszik,
Siralmas lesz életem.

Dézi Lajostól tudjuk (lásd a már többször idézett könyvét, 75. l.), hogy Szenci Molnár Albert 1597 táján Heidelbergben több mint két évig betegeskedik. Itt, ismerőseitől, barátaitól elhagyatva, Jób könyvét olvasgatja, „akiről úgy találja, hogy némileg

azt is hasonló betegség sújtotta”. Talán ez az élménye hajtja a fenti zsoltárt, talán más helyzete valószínűleg többször is ráillett költőnkre. A zsoltár hőse hite, vallása miatt zaklatják, s úgy érzi, hogy testi nyomorúsága, fizikai szenvedései már-már isten-ellen-fordítják.

Ezekre a tézisekre és antitézisekre legtöbbször a természet, s az alkotó, munkálkodó ember dicsérete a szintézis, s így teljeseedik ki a zsoltárok egymásutánjában a változó ember életének egy-egy dialektikus szakasza, hogy odább az egész újra-kezdődjék és magasabb fokon megismétlődjék majd.

c) *A szolgáló forma*

A reneszánsz nemcsak téma és tartalom tekintetében szereti a változatosságot, formakultúrája is végtelenül gazdag. A filológiai érdeklődés hihetetlenül megnő, s ennek következtében az antik irodalmi kifejezésformáknak az elmélete is ismertté válik: a reneszánsz író már a formának is tudatos művelője. Tisztában van a forma-elemek kifejező súlyával, s tudatosan használja őket.

Közismert a Marot- és Béza-zsoltárok formagazdagsága: a 150 zsoltár kb. 130 különböző dallamra íródott, s tkp. minden új dallam új ritmus- és rímképletet is jelent. Azt is tudja minden középiskolás, hogy Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai — a tudatos reneszánsz művész rangjához méltón — nemcsak tartalom, de forma szempontjából is hűek, arról azonban már kevesebb szó esik, hogy az átvett formákat költőnk hogyan funkcionáltatja, azaz Marot és Béza strófái, rímei, prozódiaja hogyan szolgálják az általa részben megújított tartalmat. Az alábbi néhány gondolattal az átfogó elemzés helyett én is inkább csak a feladat izgalmasságára akarom felhívni a figyelmet.

E fejezet bevezetőjében már szóltam a bibliai zsoltárok vizuálisan nem tagolt, de erősen ritmikus voltáról, s az ebben rejlő műfaj-sokféleség lehetőségéről. Volt szó arról is, hogy hogyan aknázták ki ezt a lehetőséget Marot és Béza s nyomukban Szenci Molnár Albert. Vizsgáljuk meg most ezt a kérdést konkrét példák alapján.

Az első műfajcsoportban (jelentőségüknél fogva) talán a leíró jellegű, elsősorban a természetet, a különféle munkafolyamatokat s az ember testi mivoltát ábrázoló zsoltárokat sorolhatnánk. Ezekről a világgép kapcsán már volt szó. Jegyezzük meg még, hogy a leíró költemény mint önálló műfaj ekkor még ismeretlen (a 18. században alakul ki), s Szenci Molnár leíró zsoltárai természetesen nem „tisztán” leíró versek, de a vallásos ortodoxia keretein belül annak a lírai realizmusnak törik az utat, amelyre 150, illetve 200 év múlva Csokonai és Petőfi teszik fel majd a koronát.

Szenci Molnár Albert leíró zsoltárait verstani szempontból a lassúbb lejtésű, hosszabb sorok s a párrímek, stilisztikai szempontból a hasonlatok (ritkábban a metaforák) jellemzik. A hosszú sorok tempóssága s a páros rímek áttekinthetősége a leírás lényegéből következik, a hasonlatot meg akár a reneszánsz alapszóképének is tarthatnánk. A hasonlatban szemlélhető ugyanis legkorábban a már tárgyalt mikrokozmosz-makrokozmosz párhuzam: a hasonlító ember és a hasonlított természet. De összefügg ez természetesen a reneszánsz realizmus-igényével is. A 102. zsoltár a reneszánsz hasonlatok példatára:

Mert napjai életemnek,
Oly hirtelen elkelének,
Mint az füst és az pára,
És mint az tűzhely pora,
Minden csontom úgy elszáradt,

Szivem mint az fű, elhervadt,
Úgy hogy az én ételemet
Elfelejttem kenyeremet.
.....

Mint Pelikan az pusztában,
Siralmas kiáltásimban
Ollyá löttem, mint az bagoly,
Ki az kietlenben huhol.

A második műfajcsoportba azok az érzelmileg, indulatilag túlfűtött zsoltárok tartoznak, amelyeket hozzátévelegesen (mert hiszen itt sem a műfaj tiszta formájáról van szó) rapszodiáknak és himnuszoknak nevezhetnénk.

Szenci Molnár himnuszai általában (a természetet, munkát, életet dicsérők kivételével) erőtlenebbek, mint rapszodiái. Minden bizonnyal nagy része van ebben a bibliai zsoltárok tragikus hangvételének, de ő maga is alapvetően tragikus alkat. Vallásos meggyőződésének megfelelően isten dicsőségét is zengi, de költői erő többnyire csak a pusztulást festő képeiben, átkozódó, panaszkodó, fogadkozó és lemondó hangú verseiben van. A hála érzését ilyen sztereotíp fordulatokkal, retorikával énekli:

De az ő templomában,
Ő hívei mindnyájan
Hirdetik nagy erejét,
Beszélik dicsőségét. (29. zsoltár)

A pusztulás képei viszont egyszerre szemléletesek és dinamikusak:

Az Libanus és Sirion,
Ugrándoznak borju módon,
És mint az egyszarvú vemhe,
Tombol az sűrű erdőbe.
.....

Az Úr szava úgy megzendül,
Hogy az szarvas idétlent szül,
Nagy harsogásától annak
Az erdők felszakadoznak.

Az ellenségtől szenvedő, zaklatott Szenci Molnár szólhat az 58. zsoltár rapszódikus hangján:

Adjad, hogy széjjel loccsanjanak,
Mint az víz, melyet kiöntnek,
Mint nyilak kiket föllőnek,
Pozdorjánkint törve lehullnak,
Mint az olvadott nyálas csiga,
Elfolyjon ezeknek dolga.

Ezekre a kesergő, panaszkodó, síró, dühöngő, ünneplő újjongó rapszodiákra és himnuszokra a rövidebb s hosszabb sorok egy zsoltáron belüli válogatása, s a bonyolultabb, meglepetésekkel szolgáló rímképletek a jellemzők: (Lásd az 58. zsoltárt!) A himnuszokban az eredeti, gyorsabb lélegzetű, meg-megugróbb jambusokat költőnk az ünnepélyesebb trocheusokra játssza. Ez utóbbit ugyan kevert metrumú példáink nem igazolják, de adjunk hitelt Gáldi Lászlónak, aki Szenci Molnár himnikus verseinek metrumáról azt írja, hogy „... azért mintázta az ambroziánus jam-

busverset a maga trocheusi nyolcasára, hogy ezzel is ünnepélyes, szakrális jelleget adjon zsoltárának”.¹³

A harmadik műfajcsoportot a költői élményt legkevésbé nyújtó epikus jellegű zsoltárok alkotják. Ezek a száraz beszámolók-többsnyire a zsidók történetének egyes részeit ismételtetik az unalomig, sematikus, élettelen nyelven. Az ilyen elbeszélő részeket azonban időnként ugyanaz a zsoltáron belül megdöbbentő erejű látomások követik. Idézzünk erre a felemás szerkesztésmódra a 105. zsoltárból. Az első rész a zsidók Egyiptomból való kijövetelét meséli el:

Osztán bémene az Izrael
Az Egyiptomba cselédivel,
Az Jákob ott jövevény lón,
Úgy szaporodék népével,
Erősb lón ellenséginel.

De a kedvtelenül poroszkáló vers egyszerre magasba röppen:

Eső helyett hány köveket,
Tűzlánggal az szőlővesszőket
Elveszté az fügefákat,
Kiírta itt minden fákát,
És mihelt ismétlen szóla,
Számptalan sok sáska juta.

Ez utóbbi idézet azokról a csodákról szól, amelyeket Mózes és Áron az egyiptomiak elrettentésére tettek. Ezek azonban a költői túlzás erejével hatnak, s költésztette emelik a leírást.

Új műfajcsoportba kíváncsoznak a 150 zsoltár között fehér hollónak számító könnyebb hangvételű, akár idillnek is nevezhető versek. Ilyen a jó szomszédság örömet s a rokonok közötti megértést dicsérő 133. zsoltár, de itt-ott, elszórtan más zsoltárokból is találunk meglepő szépségű csendéleteket:

Az földre szállat fehér havat,
Mint az szép szálankozó gyapjat,
És az deres zuzmarázokat,
Az földre hinti mint az hamvat.

Ezek a versek a csendes szépségekre is fogékony Szenci Molnárt idézik, s jelzik, hogy kevésbé mostoha életkörülmények között esetleg más műfajokkal is megpróbálkozott volna.

Itt kell említést tennem a szinte rokokósan játékos 114. zsoltárról, amely egyben a magyaros és időmértékes sorok keverésére is jó példa. Erdemes belőle idézni:

Az tenger ezt látván hátra álla,
Az Jordán vize félen fordula,
Mind hátra sietének,
Az hegyek szökdöstek mint az kosok,
És az halmok mint az juh bárányok,
Magasan szökdösének.

Mi lelt téged tenger? mit térsz hátra,
Mi lelt téged Jordán? ki űz vissza,
Hogy elszaladsz ily igen?
Mit szöktetők hegyek mint báránkák?
És ti halmok mint az kis juhocskák
Miért szöktök ily fönyyen?

¹³ Gáldi László: *Szenci Molnár Albert zsoltárverse*, Bp., 1958, 106. o.

Szenci Molnár Albert prozódiajáról az irodalomtudomány véleménye nagyon sokáig az volt, hogy „Megadja az ének kívánalmaihoz szükséges szótagszámot, de a soron belül semminémű szabályos időmérése, ütemezése nincs, s magyar ütem-mintát csak elvétele és akaratlanul nyújt”. (Horváth János: Magyar ritmus, jövevény versidom, Bp., 1922. 54. o.) Újabban, s elsősorban a már idézett Gáldi Lászlónak köszönhetően, azonban egyre világosabban látjuk, hogy Szenci Molnárbán a nyugat-európai (jambikus) verselés első magyar próbálóját kell látnunk. S ha ez így van, akkor milyen „jogon” tételezhetnénk fel a magyaros ritmusok „akaratlanságát”? A hegyekként szökdöső kosok, a halmokként ugrándozó kis juhocskák s a futkosó Jordán az — éppen a reneszánsz által feltámasztott — pásztori idillköltészet s az abból kinövő rokokó képei, s vajon véletlen, hogy ezek az antik-népi motívumok Szenci Molnár versében magyar népi ritmusba öltöznek? A hosszabb, a vers alap-ritmusát, színét megadó tízesek ugyanis a magyar népköltészetben s műköltészetben egyaránt gyakori három ütemű, 4+2+4 beosztású sorok. (Két példa: A horgosi csárda ki van festve, vagy: Ha már felülsz kincsen paripádra — Csokonai.) A rövidebb hetesek pedig szintén hangsúlyos sorok, tagolásuk 4+3. A tízesek persze olvashatók trocheusokként is, s a rövidebb hetesek jambusokként, a forma akkor is adekvát a játékos, felelő-kérdézetítő tartalommal.

Nem idillikus a 142. zsoltár tartalma, de a szintén jól tagolható magyaros ritmusa miatt ezen a helyen idézem:

Utamra tört mernek hányni,
Az melyen én szoktam jární,
Tekintek széllal mellőlem,
De senki nem esmer engem.
Bezáralttak utak, ajtok,
Egy felé sem szaladhatok,
És ez ilyen inségemben
Senki nincsen ki segítsen.

Ha nem tudnánk, hogy e két versszak honnan való, joggal tarthatnánk őket akár egy magyar betyárballada részének is. Ősi nyolcasai, párrímei s a magyar népballadákban jól ismert fordulatai jelzik, hogy mennyire élt Szenci Molnár Albertben a magyar népköltészet szókinése s ritmusa egyaránt.

De hazai a 19. zsoltár gyökere is. A költő „biztos esztétikai érzékét”¹⁴ példázva el szoktuk mondani, hogy zsoltárfordításainak előszavában hogyan idéz egy Balassi-strófát s emeli azt az egyéb magyar zsoltár-átköltések fölé. De Szenci Molnár nemcsak ismerte, fel is használta nagy elődje formavívmányait. Lássuk a példát:

És ugyan örvendez,
Mint egy erős vitez,
Ha futásra indúl.
Az égnek egy végén
Fölkel és elmegyen
Gyorsan az más végére,
Sohol semmi nincsen
Ő hévsége ellen
Ki magát elrejtthesse.

A strófa s a rímképlet természetesen Marot-é, illetve Lobwasseré, de mivel ez a struktúra csaknem teljesen megegyezik a Balassi-strófa struktúrájával, ez utóbbi hatására Szenci Molnár a zsoltár képanyagát is „balassizálta”: Balassi nélkül az

¹⁴ A magyar irodalom története, 2. Köt. szerk. Klaniczay Tibor, Bp., 1964, 73. o.

égbolton haladó napgolyó az ő versében is valószínűleg csak „futó férfi” lenne, mint az eredeti szövegekben, s nem „futásra induló erős vitez”. De Balassi hatást kell sejtünk a zsoltár ezen soraiban is:

Aranynál, ezüstnél
Kedvesb drágakőnél,
És sokkal böcsületesb,
Ő szerelmessége
És gyönyörűsége
Még az méznél is édesb.

A frázisok tartalma ugyan azonos a biblia, illetve Marot és Lobwasser idevágó frázisainak tartalmával, de a szavak rendje, kapcsolódása egyértelműen Balassit idézi. S az sem kétséges, hogy Balassi strófáinak az ismerete segítette költőnket a zsoltár rímeinek s ritmusának ilyen tökéletesre csiszolásában is.

S e fejezet befejezéseként foglaljuk össze a tárgyalt zsoltárok formájáról elmondottakat.

Szenci Molnár Albert kezében a forma valóban szolgál. Akár a reneszánsz költők általában, ő is tudatos verselő. De nemcsak a szótagok számára, a rímek elhelyezésére és minőségére ügyel, mint ahogy eddig hitték. Megpróbálkozik (s többé-kevésbé eredményesen) az eredeti zsoltárok metrumaival is, sőt — az eredeti versformákat még változatosabbá téve — az időmértékes ritmust magyaros formákkal változtatja. Ezzel mehangsúlyozódik a zsoltárhős fejlődésben, változásban való szemlélete, költőnknek a zsoltárok műfajsofélétségével már amúgy is aláhúzott hajlama. A 150 zsoltár tengernyi verssorából persze rengeteg a gyenge költőiségű, prózába futó, de legalább annyi a jó, s ezek költőjüket a magyar reneszánsz nagy alakja, Balassi Bálint mellé emelik.

3. A szülőföld számvetése

A mai Szlovákia területén volt magyar irodalom már a legrégebbi időkben is — mondtuk a bevezetőben. Ha a kezdeteket vizsgáljuk, akkor Deáki (a Halotti Beszéd kapcsán) és Nyitra (Jókai kódex: Ferenc-legenda) neve kerül elénk, a későbbiek során pedig (csak a legfontosabb állomásokat említve) Sempye (Bor-nemisza Péter), Zólyom (Balassi Bálint), Alsósztrégova (Rimay János, később Madách Imre), Szenc (Szenci Molnár Albert), Bős (Amadé László), Losonc (Kármán József), Kassa (Batsányi, Kazinczy), Szklabonya (Mikszáth Kálmán), Rimaszombat (Tompai Mihály) jelzik irodalmunk folytonosságát. S a sort természetesen még folytathatnánk, de elgondolkodásra ennyi is elég: jogosan számítjuk-e a magyar irodalom hazai történetét 1918-tól? A persze meglehetősen elméleti kérdést itt nem válaszolhatjuk meg, de egy bizonyos: a felsorolt irodalom — Szenci Molnár Albert is — számunkra éppen olyan közvetlen hagyomány, mint Forbáth Imre vagy Fábry Zoltán. S ez a közvetlenség fokozottabb mértékben számvetésre kötelez bennünket.

A 400. évforduló kapcsán tehát tegyük fel a kérdést: hogyan nézzünk szülőföldünk nagy fiára, Szenci Molnár Albertre, ezúttal a költőre?

Neve fentebb nem véletlenül íródott Balassi Bálint neve mellé: költői életművének jelentősége valóban csak Balassi Bálintéval mérhető. De a párhuzamba állítás egy mélyebb összefüggést is kifejez. A két költészet viszonya komplementáris: együtt tükrözik reneszánsz versírásunk legjobb hagyományait.

Az első összegző Balassi, de összegzéséből valami hiányzik: „vitézi, szerelmes és istenes énekeiből” csak a féktelen temperamentumú katonát, az udvarló szerelmest és a vívódó reneszánsz embert ismerhetjük meg. A századelő polgári kezdeteire, Sztáraitra, Szkhárosira, Bornemiszára bajosan lehetne belőlük visszakövetkeztetni. A polgár és tudós érdeklődése a „főúri reneszánsz” intermezzója után Szenci Molnár Albertben mélyül újból költészetté.

De ahogyan Balassi meghaladja mestereit, a históriás énekszerzőket, a szép-históriák költőit, s az olasz és latin elődöket, úgy Szenci Molnár Albert is messze túllép Sztárain, Szkhárosin, Bornemiszán. Az a plebejus düh ugyan, amivel ez utóbbiak a hazai „fejedelmek” és főpapok ellen fordulnak, hiányzik belőle, s így zsoltárainak nincs olyan feudalizmus-ellenes éle, mint amazokénak, de ezt a hiányt mondhatnánk akár látszólagosnak is. Mert ha versei fogalmi rétegeiből hiányzik is a feudalizmus-ellenesség, annál inkább ott munkál az e művek ember- és természet-szemléletében (ösztönösen persze, csak a dolgok természetéből adódóan), a hasonlatok megszemélyesítések, metaforák anyagában, az új világot közvetítő ritmusokban. A mai olvasó pedig elsősorban éppen ezekre az esztétikai értékekre reagál. Nem visszhangzanak benne a teológus Szenci Molnár Albert száraz, egyértelmű isten-dicséretei, ortodox hitvallásai, himnuszai, de annál modernebbnek, maibbnak érzi a költő emberismeretét és anyagszeretetét, a zsoltáiraiban tükröződő érzelmi teljességet, a változó ember lírai képét, a gazdag költői leírásokat stb.

S ebben a maiságban találkozunk újból — s most már véglegesen — a költő és szülőföldje is.

PROBLÉMY OKOLO KNÍHTLAČIARA JÁNA MANLIA

Začiatky reformácie znamenajú nesporne vo všetkých krajinách Európy neobyčajný pokrok menovite v rozvoji národných kultúr, literatúr aj vied. Dokazujú to stále nové objavy nepriazňou storočí zakrytých poznatkov, pričom vieme, že menovite v oblasti knižnej kultúry možno ešte očakávať ďalšie dôkazy o tom, že protestantizmus vo všeobecnosti znamenal veľké uvoľnenie priestorov racionálnemu poznaniu, i keď dialekticky aj jeho dogmatizmus postupne ustrnul a pôsobil reakčne.

Posledná štvrtina 16. storočia mala v Uhorsku niekoľko postáv, ktoré v tomto zmysle hodnotíme vysoko kladne a medzi ne iste patrí aj kníhtlačiar Ján Manlius. Bohaté poznatky o jeho okolo 95 tlačiach, z nich 38 v maďarčine (hoci sám maďarsky nevedel), 17 v nemčine, 12 v slovinčine, 2 v chorvátčine a 26 v latinčine, svedčia o jeho význame nielen pre maďarskú kultúru, ale aj pre uhorsko-nemeckú literatúru Zádunajska — Burgenlandu, neobyčajne závažnu aj pre slovinskú resp. chorvatskú začínajúcu domácu tlačiarску produkciu a menovite cez ostatné latinské tlače pre celé kráľovské Uhorsko, resp. jeho zvyšky neobsadené Turkami, teda aj pre tzv. horné Uhorsko, čiže dnešné Slovensko.

Pôvodným predmetom mojich výskumov sú dva nové konkrétne aspekty o ešte užšom význame činnosti Jána Manlia vo vzťahu k Slovensku, konkrétne k Bratislave. Prv však ako sa s nimi budem zaoberať, dovoľte určitý exkurz.

Neobyčajne ma prekvapilo, že pri bohatstve literatúry (nebudem ju tu uvádzať) o Jánovi Manliovi nikto sa nezaoberal otázkou, či tento kníhtlačiar nie je totožný s literátom toho istého mena, pravda dosiaľ podstatne menej známym, i keď svojím spôsobom tiež veľmi pozoruhodným zjavom. Prípadný dôkaz, že ide o jednu osobu, by totiž ich životné úsilia priam zviacnásobil.

Obširnejšie údaje o literátovi obsahuje Jöcherov Lexicon (Ergänzungsband IV). Dostačí azda, keď poviem, že literát Ján Manlius bol žiakom Melanchtóna a zostavil niekoľko publikácií z jeho diel, ktoré boli v posledných štyroch desaťročiach najmenej 16 krát vydané. Celá činnosť kníhtlačiara Jána Manlia by tým získala celkom nové dimenzie. Otázku som predložil v korešpondencii niekoľkým odborníkom, ako aj tlačou v slovinčine: Literarna uganka iz 16. stoletja (Naši razgledi, Ljubljana 21. VI. 1974, r. XXIII, č. 12, s. 237).

Táto otázka musí odteraz figurovať v každom Manliovom životopise, hoci aj zatiaľ nerozhodnutá. Ak sa rozhodne negatívne, bude treba pripájať vždy aj spoľahlivý dôkaz, ktorý rozdielnosť dvoch Jánov Manliov objasňuje, zatiaľ však takého niet. Predbežne som dostal len niekoľko stručných, zčasti skeptických odpovedí. Keďže sám som vo výskume trochu pokročil a chápem ako je potrebné otázku doriešiť, pokladám za povinnosť využiť aj dnešnú príležitosť predložiť výsledky mojich výskumov, aby sa mohli použiť k ďalším pokusom riešenia i rozborom pri otázkach šírenia sa protestantizmu v strednej Európe, napríklad pred i počas literárneho účinkovania.

Alberta Szenci Molnára. Keďže nemám prístup k archívnemu materiálu v Slovinsku, Maďarsku, Rakúsku a tým menej ani v Nemecku a Švajčiarsku, musel som svoje prieskumy sústrediť na tlačnú literárnu tvorbu literáta Jána Manlia a na správy o nej. Zrekapitulujme si zhruba napred čo životopisného bezpečne o kníhtlačiariovi aj literátovi vieme.

Predne sú pôvodom Nemci bez presných dát narodenia a smrti (!). Všeobecne známe a spoľahlivé údaje o kníhtlačiariovi Jánovi Manliovi možno ohraničiť rokmi 1575—1604/5, z ktorých poznáme aj jeho tlače. Prvých päť rokov z Ľubľane a ďalších dvadsaťpäť rokov s niekoľkými návratmi z mestiečiek Németújvár, Güssing, Varaždin, Monyorókerék (Eberau), Sicz (Német-Lövő, Deutsch Schützen), Sopron-Keresztúr, Deutschkreutz, Sárovar (Újsziget). Údaj Fridricha Ahna z prelomu nášho storočia, že kníhtlačiari Ján Manlius bol už roku 1562 v Ľubľani, pokladá sa dnes za zámenu s kníhtlačiariom Friessom, ktorý tam vtedy krátky čas strávil.

K smrti kníhtlačiariovho syna Jakuba Manlia v Ľubľani 12. II. 1581 nepoznáme zatiaľ jeho vek, takže nemôžeme súdiť ani na vek otcov. Zaujímavý je však poznatok, že aj v Jöcherovom Lexikone je známy Jakub Manlius, teda mohlo ísť o užitie krstného mena napríklad strýca literáta. Podobne sa u Jöchera vyskytuje aj Juraj Manlius, ale ani život druhého kníhtlačiariovho syna Juraja (z druhého manželsťva?), ktorý sa ešte r. 1608 uchádza o dedičstvo po otcovi, nepomáha ku spresneniu jeho veku, lebo pri nedostatku životopisných dát obidvoch mohlo ísť o syna staršieho otca, resp. v pokročilom veku.

Sú aj ďalší Manliovia, ktorých rodinné vzťahy možno ešte ťažšie spresniť. Pri literátovi ide o autora — kompilátora — zostavovateľa a vydavateľa pomerne širokých koncepcií. Jeho štyri publikácie predstavujú štyri literárne žánre, pričom každá sa týka určitým spôsobom Melanchthona.

To vedie dr. Gedeona Borsu z Országos Széchényi könyvtár v Budapešti k námietke, že literát by aj ako tlačiar bol prejavil zreteľne svoj vzťah k Melanchthonovi. Námietka nie je presvedčivá a dôkazná, pričom možno oponovať, že sama bibliografia Régi Magyarországi nyomtatványok pri b.č. 552 odkazuje pri Beytheho kázniach vo vydani kníhtlačiara Jána Manlia ako prameň na Melanchthonove listy v bazilejskom, čiže literátovom Manliovom vydaní. Kníhtlačiari aj literát Ján Manlius sú síce vo vytlačených resp. zostavených dielach aj autormi, ale len v pomerne malej miere pri úvodoch, venovaniach a podobne, takže ťažko by sa zo štýlu alebo terminológie dalo spoľahlivejšie dedukovať na ich totožnosť.

V chronologickom uplatnení štyroch prác ide v prvých vydaniach, na ktorých sa literát Ján Manlius určite zúčastnil, o roky 1562—1565, čiže štrnásť až desať rokov pred započatím činnosti kníhtlačiara Jána Manlia v Ľubľani. Ak vezmeme napr. vek 65 rokov pre smrť kníhtlačiara Jána Manlia r. 1605, bol by sa narodil r. 1540 a pri tejto literárnej činnosti by bol 22—25-ročný. Tlačiarstvu činnosť by započal až 35-ročný, čo však zrejme nie sú nereálne čísla.

Prirodzene, že v štyroch prácach literáta Jána Manlia je veľké množstvo ďalších mien a vzťahov, ktoré by bolo treba roztriediť a zhodnotiť, menovite keby sa jeho totožnosť s kníhtlačiariom Jánom Manliom dokázala. Zatiaľ by sa to javilo zväčša ako predčasné, takže od toho upúšťame, hoci nemožno vylúčiť spojenie, ktoré túto skutočnosť dodatočne znova overí, resp. potvrdí.

Ako je zjavné z nasledujúcich titulov, žánrove je jedna z nich výberová zbierka textov, druhá je historický kalendár, tretia lekárska kniha a štvrtá súbor korešpondencie (listár). Sú to teda typicky rôzne žánre, ktoré však všetky vyžadujú cieľavedomý výber a systematické zvládnutie materiálu. Ako sa to literátovi Jánovi

Manliovi podarilo, je opäť predčasné hodnotiť, chcem však upozorniť na niekoľko okolností, ktoré môžu viesť k ďalšiemu objasneniu okolností a možností identifikovania Jána Manlia.

O tom, ako hodnotil jeho diela napr. *Index librorum prohibitorum* (Prague 1726, s. 207; Romae 1758, s. 170) svedčí stručný záznam pri mene „Manlius Joannes. I Cl. App. Ind. Trid.“, t.j. všetky jeho diela boli zakázané podľa prídavku k I. triede indexu tridentského z roku 1564.

Nevieme v akom náklade tieto vydania vychádzali, ale napodiv už v 18. storočí sú ich tituly označované ako zriedkavé knihy.

Prvá je trojdielna práca: *Locorum communium collectanea*: a Johanne Manlio per multos annos, tum ex lectionibus D. Philippi Melanchthonis, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta, et nuper in ordinem ab eodem redacta, iamque postremum recognita: in quibus varia, non solum vetera, sed imprimis recentia nostri temporis exempla, similitudines, sententiae consilia, bellici apparatus, stratagemata, historiae, apologi, allegoriae, sales, et id genus alia utilissima continentur: non solum theologis, iurisperitis, medicis, studiosis artium, verumetiam Rempublicam bene et feliciter administraturis, cognitur comprimis neccesaria. (V ďalšom texte uvádzam skratku *Kolektaneá*.) K nim bola priložená už v prvom vydaní r. 1562 druhá práca (v samostatnom vydaní neznáma): *Libellus quo variae tam sacrarum literarum quam prophanarum historie tanquam in Calendario, iuxta mensium ordinem, ex lectionibus Domini Philippi Melanchthoni, quorundam aliorum doctorum virorum, distributae et collectae sunt*.

V ďalších vydaniach *Kolektáneí* bola priložená aj tretia práca (*Libellus medicus variorum experimentorum, que nunquam in lucem prodierunt*). A Joanne Manlio ex plurimis D. Philippi Melanchthonis et quorundam aliorum clarissimorum virorum praelectionibus collectus, ac ab eodem in ordinem distributus. Inservimus etiam huic quosdam sales iucundos lectu, cum X. tabulis, tam medicis quam pharmacopaeis valde utilis futuris. ...), ktorá v prvom vydaní z r. 1563 je samostatne paginovaná, ale známa je len v troch exemplároch, priviazaných vždy ku *Kolektáneám* z roku 1563. Celkove ide zatiaľ o 16 takto rozšírených vydaní *Kolektáneí* v rokoch 1562, 1563, 1564, 4x 1565, 1566, 1568, 1572, 1574 (nemecké Huldreich Ragor), 1579, 1590, 1594, 1600 a jedno bez roku vydania. (Mám k dispozícii presné popisy aj so signatúrami uloženia.) Za necelých 40 rokov 16 vydaní, to je myslím v podmienkach 16. storočia neobyčajný 800-stranový „bestseller“.

Štvrtá práca literáta Jána Manlia vyšla r. 1565 s titulom: *Epistolarum D. Philippi Melanchthonis Farrago, in partes tres distributa: Quarum Prima, varias materias Theologicas continent. Secunda, familiares Epistolas habet, quib. plures cum domesticae, tam publicae res exponuntur. Tertia, ex diversis doctorum ac praestantium uirorum Epistolis constat, quib. non solum privata, sed etiam Ecclesiastica et Politica negotia tractantur: A Ioanne Manlio passim collecta, et in communem studiosorum atq; piorum usum nunc primum publicata*.

Tlačená ako predchádzajúce práce v Bazileji, ale z dátovania úvodu I. VIII. 1564 v Lipsku dozvedáme sa nové miesto pobytu Jána Manlia a časový údaj o ňom pred činnosťou kníhtlačiara. Po tejto publikácii sa literárna činnosť Jána Manlia odmičuje a to je natoľko prekvapujúce, že sa môže predpokladať aj jeho smrť.

Mám však pre toto odmičanie iné vysvetlenie, ktoré nevylučuje spojenie životných osudov literáta a kníhtlačiara, skôr ho umožňuje. Kým všetky prvé vydania Manliových prác vyšli — ako som spomenul — v Bazileji, roku 1565 vychádza vo Wittenbergu iný súbor Melanchthonových listov od Gašpara Peuzera, Melanchthonovho zaťa.

V úvode Peuzerus neobyčajne ostro znehodnotil Manlioovo vydanie Melanchthonových listov, čím ho mohol dlhodobe znechutiť. Toto rozídenie s najbližšou Melanchthonovou rodinou mohlo mať za následok Manliove utiahnutie sa do úzadia,

hoci nevylučuje, že jeho aktivita aj v bližšie neznámom desaťročí 1566—1574 by sa mohla nejak prejavíť.

Azda pôsobil v niektorej tlačiarňi, ale niet dôkazov, žeby to bola tlačiareň Ungnada v Urach, ako predpokladá K. Semmelweis z Eisenstadtu, znalec činnosti kníhtlačiara Jána Manlia.

Slabou náplastou boli asi nové vydania jeho predchádzajúcich prác, Kolektáneí. Podľa vtedajšej vydavateľskej praxe odtlačali sa kdekoľvek bez vedomia autora — zostavovateľa, často aj bez údaju miesta vydania a mena tlačiara. Tak aj Kolektáneá vyšli v Budišíne najmenej raz — možno však až vyše 5 krát a vo Frankfurte a/M. najmenej 5 krát, pravdepodobne však aj viac razy.

Pomerne dobrou pomôckou pri určovaní miesta tlače sú totiž dve ilustrácie — drevorezy — v III. diele (s. 421 a 425), ktoré si každý nový tlačiar musel dať vyhotoviť znova, takže poznáme tri — štyri varianty týchto ilustrácií. Od pôvodného bazilejského vydania sa líšia niektoré viac, iné takmer nepatrne. Táto typologická metóda sa dá ešte rozšíriť aj na iniciály a iné ozdoby.

Iným zaujímavým dôkazom o pretláčaní Kolektáneí bez vedomia autora — zostavovateľa je nasledovná okolnosť. V prvom vydaní končí venovací úvod literáta Jána Manlia vetou: *Datae Basileae, in festo Michaelis Archangeli, anno MDLXII.*, teda 29. septembra 1562.

Druhé a tretie vydanie hneď v nasledujúcich rokoch 1563 a 1564 sú zmenené a Manliov úvod nesie dátum „*priedie calend. Februarii Anno... DLXII*“, teda 31. januára 1563.

Napodiv od r. 1565 všetky ďalšie známe vydania sa pretláčali podľa vydania prvého aj s dátumom jeho úvodu, teda bez ohľadu na zmeny vo vydaní druhom a treťom. Aj to dokazuje neúčasť zostavovateľa pri ďalších vydaniach.

Nemôžeme predbežne využiť nemecké preklady Kolektáneí (z r. 1565 a 1574 doplnené Huldreichom Ragorom), či neobsahujú nejaké nové poznatky o literátovi Jánovi Manliovi. Kým nemecké vydanie z r. 1565 je v British Museum London zachované, vydanie z r. 1574 bolo vo Frankfurte a/M., ale je v Univerzitnej knižnici po 2. svetovej vojne nezvestné.

Prirodzene pri Kolektáneách nejde o priamy vzťah ku známym často vydávaným Melanchthonovým dielam *Loci communes theologici*, vydávaným už r. 1521. Až ich podrobné porovnanie by ukázalo prípadné súvislosti. Podobne otázka vydávania Melanchthonovej korešpondencie je oveľa zložitejšia než aby ju bolo možné odbaviť niekoľkými vetami. Jednou z námietok dr. Borsu proti totožnosti Manliov je okolnosť, že podľa Jöchera bol literát Ján Manlius magistrom wittenberskej univerzity a tento titul kníhtlačiari Ján Manlius nikdy neužíval. Ale neužil ho na svojej práci z roku 1565 ani literát Ján Manlius, hoci ho získal podľa Jöchera r. 1563.

Karl Semmelweis uvažuje aj o možnosti, že išlo o otca a syna, ale tá sa nezdá pravdepodobnejšou. Oproti tomu napríklad Christian Scheffler, odborník na staré tlače z Stadt- und Universitätsbibliothek, Frankfurt a/M., súdi, že ide o jednu osobu, ale nepodáva predbežne nijaké dôkazy. Práce literáta Jána Manlia a ich vydania nevylučujú teda stotožnenie literáta a tlačiara, skôr ho blízkosťou vydavateľských záujmov oboch na inom stupni životných osudov robia ľahšie pochopiteľnejším. Pravda, treba hľadať celkom spoľahlivé riešenie otázky.

Ako sme už spomínali, keď kníhtlačiari Ján Manlius musel z Ľublane r. 1582 odísť, pôsobil ešte v šiestich miestach Zadunajska, z ktorých sú dnes 4 v Rakúsku, po 1 v Juhoslávii a v Maďarsku. Pritom sa do niektorých po čase opäť vracal, ako to dokazujú impresá kníh (i keď možno nie celkom spoľahlivo), takže sa dá narátať

v jeho živote až 14 zmien pobytu. Dalo by sa hovoriť o typickej putovnej (kočovnej, vandrovnjej) tlačiarňi, lenže dnes sa dívame na tento termín oveľa kritickejšie ako donedávna.

Vieme, že kníhtlačiarstvo na vynájdenom technickom základe bolo síce od svojich začiatkov ekonomickým podnikaním, ale v neobyčajne veľkej miere aj ideovou činnosťou, či už vo feudálnych, alebo neskoršie v buržoázných podmienkach. Podiel ekonomickej a ideovej zložky sa však v 16. storočí oproti 15. storočiu nesporne mení. Kým do roku 1517 išlo síce pri tlačení kníh tiež o rozporné tendencie šírenia dogmatickej teológie a humanistickej literatúry, nepoznáme z dejín veľa dôkazov o úplne negatívnych dôsledkoch na existenciu tlačiarov, takže prípadné častejšie sťahovanie možno vidieť v dobrovoľnom hľadaní ekonomicky výhodnejších podmienok činnosti. Oproti tomu v období šírenia protestantizmu a nastupujúcej proti-reformácie je najbežnejším dôvodom sťahovania tlačiarňí — ako následok ideových bojov knihami — hľadanie bezpečnosti, podpory a ochrany, teda nie akési cieľavedomé putovanie za lepším chlebíkom.

Rozoberme teda po týchto exkurzoch dva konkrétne body jeho vzťahov k Bratislave. To neznamená, že tým vyčerpáme všetky jeho vzťahy k Slovensku. Veď napr. ním tlačená publikácia: *Sendbrieff Georgij Creutzers ahn einem ersamen und weisen Rath und der gantzten christlichen Gemein der Stat Keismarckt etc., in welchem geantwort wird auff das offentliche Verleumden Sebastiani Lamen, Pfarherrns daselbst...* (Eberau 1587) bola priam polemicky adresovaná Kežmarčanom proti spisu Sebastiana Lāma, tamojšieho kňaza Nateraz nám však ide o iné.

I.

Prvou okolnosťou je objav nemeckého listu Jána Manlia rade mesta Bratislavy písaný z Eberau síce bez údaju času, ale zrejme medzi rokmi 1587—1592, kedy tam pôsobil. List predkladáme v nemeckom prepise i v slovenskom preklade.

Den edlen, ehrenvesten, vorsichtigen, ersamen und wolweyssen Herrn N. Burgermayster, Richter und Rath der hochlöblichen Stat Presspurg, meinen insamten hochgunstigen Herrn. Presspurg.

Edel, Ehrenuest, vorsichtig, ersamb, weyss hochgunstige und gebittunde Herrn. E(del) F(orsichtig) E(rsamb) W(eyssheiten) sein mein gehorsamb willig Dienst jeder Zeyt bestes Fleysß bevor. Und mit Winschung von Gott dem Allmechtigen langwerende Regierung und ein und ein glückseliges freydenreiches Neues Jahr. Edl, Ehrenuest, Hochgunstige Herrn. Nach dem mir ein neuer Form eines Callender zu druckhen zuegeschickht worden, hab ich nicht wöllen auss schuldigen Gehorsamb uderlassen E(del), F(orsichtig), E(rsamb) W(eyssheiten) mit der gleichen Callender zu einem glückhseligen Neuen Jahr zu verehren. Nicht derowegen das etwan (Edel), F(orsichtig), E(rsamb) W(eyssheiten) gesehen oder shon haben, sonder destwegen, damit ich mich bay E(del) F(orsichtig) E(rsamb) W(eyssheiten) bekhandt mache, weyl mir den gantz wol bewust, das E(del), F(orsichtig) E(rsamb) W(eyssheiten) jeder Zeyt genaygt Khirchen, Schulen und andere guette Ordnung zu befürdern und Druckherrey ist auch ein Stuck und Mittl damit Khirchen und Schulen befürdert werden als mit Druckhen nutzlicher Bücher, damit die liebe Jugent darinne auwachse und im Gottes wort zue neme. Im Fal nun aber etwan dergleichen zu druckhen was vor viel Muh für ein andern befürdern, den ich mich schuldig mit meiner geringschetzigen Druckherrey zu dienen erkenne, auch deroneben underthenighklich bittunt E(del), F(orsichtig), E(rsamb) W(eyssheiten) wollen diese geringschetzige Verehrung von

mir in allen guetten auff und ahnnemen. Thue mich auch hieneben E(del), F(orsichtig), E(rsamb), W(eyssheiten) in allen underthenigen Gehorsamb befellen.

E(del), F(orsichtig), E(rsamb) W(eyssheiten) underthäniger und gehors(amer) Diener Hanns Mannell Buchdruckher zu Eberau in Ungarn.

Ušľachtilym, úctyhodným, opatrným, váženým a múdrym pánom, mešťanovi, sudcovi a rade veľachvalného mesta Presspurg, mne nakloneným pánom. Presspurg.

Ušľachtily, úctyhodní, opatrní, vážení, múdri, naklonení mi urodzení páni. Odkazujem ušľachtilym, opatrným a váženým múdrostiam moju v každom čase úctivú službu a najväčšiu usilovnosť. A s priáním dlhej vlády od všemohúceho boha a požehnaného a potešeniaplného Nového roku. Keďže mi zadali vytlačiť novú formu kalendára, nemohol som nepoctiť týmto kalendárom ušľachtily, opatrné a vážené múdrosti k šťastlivému Novému roku. Nie preto, že ho ušľachtily, opatrné a vážené múdrosti už videli alebo ho majú, ale preto, aby som na seba upozornil ušľachtily, opatrné a vážené múdrosti, pretože veľmi dobre viem, že ušľachtily, opatrné a vážené múdrosti sú v každom čase ochotní podporovať cirkve, školy a iné dobré poriadky, a tlačiareň je tiež prostriedok a spôsob podporovania cirkví a škôl a to tlačéním osožných kníh, aby na nich milá mládež vyrastala a vzdelávala sa v božej úcte. V prípade potreby tlačíť niečo podobné pre záujmy niekoho druhého, čo by vyžadovalo aj veľa námahy, považujem za svoju povinnosť slúžiť mojou nepatrnou tlačiarňou, preto tiež prosím v poddanosti ušľachtily, opatrné a vážené múdrosti, nech ráčia prijať túto nepatrnú poctu vo všetkej добрôte. Odporúčam sa v poddanskej úcte ušľachtilym, opatrným a váženým múdrostiam. Poddaný a poslušný sluha ušľachtilych, opatrných a vážených múdrostí Hanns Mannel, kníhtlačiar v Eberau v Uhorsku.

Každý nový listinný materiál o knižnej kultúre na Slovensku zo 16. storočia je vzácny a tak sa tešíme aj tomuto nálezu. Zachytila ho publikácia Vladimíra Horvátha: Mesto Bratislava. Inventár listín a listov III 1564—1615 a dodatky k I. a II. zväzku na strane 281 pod číslom N 8834, a to nielen bez újady času, ale aj bez újady miesta napísania s týmto regestom: Kníhtlačiar Ján Mannel ponúka bratislavskému richtárovi a radcom nový kalendár pre potrebu škôl a kostolov. Orig., pap., nem., dva listy.

Pre bibliografiu starého Uhorska prináša list predovšetkým obohatenie o jednotku ďalšieho kalendára, vytlačeného počas uvádzenej Manliovho pôsobenia v Eberau. Pri správnom zaradení do celkového obrazu uhorských kalendárov treba mať na zreteli reč, čas a miesto vydania. Podľa Régi Magyarországi Nyomtatványok je ich v 16. storočí evidovaných 76, včítane 7 takzvaných Cisiojánov, kalendárov staršieho typu. Z toho je 70 maďarských, 5 latinských a len 1 nemecký. Sú to údaje často len o zachovaných zlomkoch, ale dosť často aj iba z literárnych zmienok, ba pri Trnave z predpokladaného úplného radu ročníkov, zčasti nielen nezachovaných, ale ani nikde nespomínaných.

Zaujímavé je, že prvé dva známe maďarské kalendáre sa tlačili v Krakove u Hieronyma Vietora v r. 1537/8, resp. 1540—50. Ďalšie tri tlačil vo Viedni Poliak Rafael Skrzetuski, ktorý tu a potom aj na ďalších pôsobiskách v Uhorsku užíval známe tlačiarске meno Hoffhalter. Boli z rokov 1557—1561 a až z roku 1568 je známy prvý „domáci“ maďarský kalendár, aj to nie z kráľovského Uhorska, ale zo sedmohradského kniežatstva, ktoré bolo v rokoch 1542—1691 pod tureckou zvrchovanosťou. Bezpečne známe rozsiahle série maďarských kalendárov sú vlastne až z Bardejova od r. 1577 a z Trnavy od r. 1578. Tretím miestom na Slovensku, ktoré časove korešponduje s týmito tlačami je Plavecký hrad, kde tlačiareň Bornemisza —

Mančkovič vydáva kalendáre v r. 1579—1582 a keď nepokračuje, zdá sa akoby práve Manlius nadväzoval na túto západoslovenskú sériu. Z Manliovej činnosti poznáme totiž tri maďarské kalendáre z r. 1583—1584 a spomínaný doteraz jediný známy nemecký kalendár v Uhorsku 16. storočia z r. 1583. Ak vezmeme do úvahy nás osobitne zaujímajúce vzťahy a reči dostávame tento obraz tlačenia kalendárov:

	Zahraničie	Slovensko	Zadunajsko Manlius	Sedmohradsko	Ostatné Uhorsko
Nemecké	—	—	1(+1?)	—	—
Latinské	—	3	—	1	1
Maďarské	12	39	3	7	8
Spolu	12	42	4(+1?)	8	9

Vysvetľuje nám ho známa politická situácia Uhorska, ako aj prírodné a dopravné podmienky 16. storočia. Tureckou inváziou bolo prakticky rozdelené na uvedené časti. Turecké panstvo predstavuje klin zužujúci sa k severu až ku kolenu Dunaja a práve na okrajoch Zadunajska, teda západnej časti neobsadeného Uhorska, sú všetky Manliove pôsobiská bez akejkoľvek konkurencie. Dunajom oddelené západné Slovensko predstavuje skôr oblasť spolupráce v ideovom smere. Pre slovenskú knižnú kultúru je pozoruhodné, že Manlius ponúkol kalendár a svoje služby práve Bratislave. Ak teda nevieme presný rok kontaktov Manlia s Bratislavou, možno sa domnievať, že to skôr bolo až po odchode vtedy už samostatne pracujúceho Mančkoviča z Hlohovca do východnej Vižole r. 1588. Aj podľa zvyklostí RMNy mala by sa zaradiť nová jednotka do strednej problematiky rokov pod príslušným číslom s veľkým písmenom. Konkrétne medzi r. 1587—1593 (č. 587A—696) napríklad: 1590—č. 647A. Formulácia listu by však skôr naznačovala začiatok pôsobenia v Monyorókerék (Eberau) a vydávania kalendárov, kým v súvisi s hypotézami rozvádzanými v ďalšej časti nášho príspevku by bol práve koniec Manliovho pôsobenia v Eberau r. 1592 ako pravdepodobnejší rok písania listu. Ostáva to teda otvorenou otázkou. Zato reč novozisteného kalendára pokladáme nesporne za nemeckú menovite preto, že ho ponúka Bratislave po nemecky. V tom zmysle v evidencii uvedený otáznik pokladáme len za formálny náznak neistoty. Začiatok titulu možno vziať z jediného doteraz známeho nemeckého kalendára ako „Schreibkalender auf das Jahr... Eberau 1587—1592, Joannes Manlius“.

II.

Druhou okolnosťou, ktorá nás v súvisi s Jánom Manliom zaujíma, je spravodajský leták, ktorý sa zatiaľ pokladá za prvú bezpečne známu bratislavskú tlač z roku 1594 so skráteným názvom: Zwo warhafftige Newezeitung... Erstlich gedrucket zu Pressburg bey Johan Walo Anno (15)94. Prvá časť je o späťdobyť Novohradu roku 1593, druhá o konstantinopolskom (Carihrad) hvezdárskom úkaze tiež z roku 1593, o ktorom v širšej forme publikoval tento historický spev už roku 1593 práve Manlius. RMNy komentuje tento popis touto poznámkou: Vonkajší výzor tlače, viaceré typy písma, podobnosť druhú časť začínajúcej lombardovej iniciálky, sem-tam sa vyskytujúce podobnosti poukazujú na spomínané Manlio ve vydania. O bratislavskej tlačiarňi 16. storočia a Johanovi Walovi niet nijakých ďalších údajov, aj preto je miesto tlače sporné.

Myslíme, že je potrebné uviesť všetky tri hlavné možnosti, ktoré prichádzajú do úvahy i s niekoľkými vedľajšími a menej závažnými modalitami, aby sme videli do veci jasnejšie.

1. Knihtlačiareň i kníhtlačiar boli v Bratislave, ale bez akýchkoľvek súvislostí s Jánom Manliom a jeho tlačiarňou. Podobnosť typov by v tomto prípade bola len náhodnou okolnosťou, nie podstatnou.

2. Tlačiareň je r. 1594 v Bratislave a ide o typografický materiál Jána Manlia, pričom sú menej rozhodujúce možnosti: a) Manlius použil krycie fingované meno existujúceho alebo neexistujúceho človeka, b) Ján Walo bol dočasným prenájomcom, alebo majiteľom (prípadne faktorom) Manliovej tlačiarne.

3. Miesto tlače je fingované, nie je to Bratislava. Pritom nám už ani nezáleží, či ide o tlačiareň Manliovu na konci pobytu v Deutsch-Schützen, kde bol ešte r. 1593, alebo na začiatku posledného pobytu v Güssing (1595—1597), alebo hocikde inde. O jeho pobyte r. 1594 totiž nič bližšieho nevieme. Nie je rozhodujúcou ani možnosť, že ide o inú tlačiareň mimo Uhorska.

Pre dejiny slovensky našej knižnej kultúry sú pozitívne len dve prvé možnosti, pričom vieme o početných prípadoch fingovania miesta tlače „Pressburg“ zo sedemnásteho storočia. Isté je, že o Jánovi Walovi okrem údaju v imprese zatiaľ iných historických stôp a dokladov niet. O vzťahoch Manlia k Bratislave sme dosiaľ tiež nemali dokladov, ale v teraz citovanom liste ide o veľmi závažný moment, ktorý ich približuje k roku 1593 — teda tesne pred vytlačením letákových novín. Mohli sa v krátkom čase rozvinúť.

Už z tohoto dôvodu sa nám zdá z uvedených modalít najpravdepodobnejšou druhá, k čomu pripieva typologická podobnosť tlačí. Budeme jej zjavne musieť venovať oveľa väčšiu pozornosť, i keď pri typologickom materiáli 16. storočia sú spoľahlivé dôkazy v tomto smere častým výskytom a bežnosťou typov veľmi sťažené. Ináč z mála zachovaných bratislavských listín, vzťahujúcich sa na knižnú kultúru, práve k roku 1594 až tri nepriamo svedčia o jej vtedajšom nízkom stave. V spomínanom Inventári listín a listov III (s. 226 — 228) sú pod č. 8486 a 8497 dve žiadosti knihára Jána Pandtla, aby ho bratislavský senát prepustil z väzenia pre dlhy, ktoré sľubuje vyrovnať. Pod č. 8502 zas žiada knihár Krištof Mandl o podporu v núdzi, aby mohol ďalej vykonávať svoje remeslo. Možno súdiť, že keby bola vtedy v Bratislave živá tlačiareň, aj knihári by sa boli mali lepšie. Pravda, vieme, že Manlius mal pri svojej tlačiarňi aj vlastnú kniháreň. Takmer zhoda mien Mandl — Manlius je prekvapujúca, ale zjavne náhodná.

Otázky teda ostávajú otvorené a treba hľadať ďalšie poznatky. Ideové, personálne, technické i ekonomické vzťahy boli aj vtedy veľmi zložené a tak možno dúfať, že sa dočkáme ďalšieho osvetlenia z niektorej nečakanej strany.

Dúfam, že aj môj príspevok k oslavám narodenia Alberta Szenci Molnára priniesol nové poznatky k lepšiemu chápaniu našej minulosti, i keď nie priamo k jeho dielu. Išlo o relatívne pomalý pokrok v neobyčajne ťažkých ideových bojoch.

Poznámka: Od predresenia tohoto referátu obohatil dr. Borsa poznatky o ďalšie tlače tlačiara Manlia a autor okrem literatúry o literátovi Manliovi dostal do rúk aj reprodukcie stotožnenia Manliov nevylučnú aj keď ho celkom spoľahlivo ešte nepotvrdzujú.

SLOVENSKÁ DUCHOVNÁ PIESEŇ V OBDOBÍ TVORIVEJ ČINNOSTI ALBERTA MOLNÁRA SZENCIHO

Dve bariéry nezbližovali, ale izolovali v bývalom Uhorsku maďarskú a českú (prípadne nemeckú a inojazyčnú) literárnu, poetickú a piesňovú tvorbu prekladovú i pôvodnú už v 16. a 17. storočí, totižto: neznalosť jazyka a problémy dogmatické, ak vynecháme najdôležitejší moment sociálny. O nejakej národnej problematike možno hovoriť jedine v tom prípade, kde šlo o sociálnu a mocenskú čiže početnú prevahu, ako to bolo napríklad v nemecko-slovenských hornouhorských banských mestách, kde nemecký kazateľ býval primarius a slovenský (bindisch či windisch alebo böhmisch Prediger) len sekundárnym vikárom či diakónom (kaplánom). Slovom, aj v pomere Maďarov a Slovákov mohlo ísť najmä o početnú prevahu jednej „nácie“ v nejakom meste, obci alebo dedine, v jednej protestantskej oblasti, kde mohli vzniknúť dva zbory alebo cirkve (jeden „luteránsky“, druhý „kalvínsky“), ale takýchto prípadov bolo pomerne málo koncom 16. a začiatkom 17. storočia.

Rozhodujúcejšími boli problémy dogmatické, pričom vývinom sa diferencovali zväčša nemecké a slovenské cirkevné zbory ako evanjelické augšpurského vyznania a maďarské (pokiaľ neboliv blízkosti Nemcov alebo Slovákov, ako v Zadunajsku) a zväčša priklonili ku helvétskemu vierovyznaniu, čiže sa delili, populárne rečeno, na luteránov a kalvínov, pričom nemeckým a slovenským evanjelikom luteránom robili práve v Szenciho mladosti (okolo roku 1595) veľké starosti boje s takrečenými kryptokalvinistami, melachtonovcami, ariánmi, sociniánmi a inými „sektami“ protestantskými alebo katolíckymi.

A tu sme u koreňa duchovnej piesne maďarskej i slovenskej, vlastne českej, lebo vtedy Slováci neboli ani vyhraneným národom, ani nemali svoj spisovný jazyk, ale ho už od čias husitských a Lutherovej reformácie mali spoločný s Čechmi, Moravanmi Slezákmi, za čas i s Poliakmi. Preto i duchovnú pieseň priamo preberali už hotovú z českých kancionálov, tlačených i rukopisných (menej), alebo si z nich odpisovali v období 1540—1585 v prvej etape svojho nástupu a akej takej organizácie, keď robili starosti Mikulášovi Oláhovi a jeho nástupcom. Žiaľ, málopočetné evanjelické a. v. cirkve s maďarským materinským jazykom, nedostatok luteránskych maďarských kancionálov a nepomerne malá znalosť maďarčiny zavinili, že sa Slováci neopierali o maďarskú duchovnú pieseň v druhej polovici 16. a v prvej polivici 17. storočia a bol by nám vzácny každý doteraz neznámy údaj v tomto smere, najmä, do akej niery mali piesne Molnárove súvis so slovenskou a českou duchovnou piesňou.

Na druhej strane dosiaľ sa nikto dôkladne nezaoberal kancionálmi Gálszécsyho (1636), Székelya (1538), Heltaia, najmä však Bornemiszu (1581) a Göncziho, pokiaľ mohli zaúčinkovať a zaúčinkovali na slovenskú duchovnú pieseň evanjelickú, prípadne neskôr i katolícku a kalvínsku. Molnár mal možnosť, najmä na rozhraní maďarského a slovenského etnika v Senci, na okolí alebo inde si osvojiť aj slovenčinu, použiť prameň spoločný aj Slovákom, totižto Strejcove žalmy z roku 1587,

ktoré sa však do slovenských evanjelických kancionálov (do Cithary sanctorum) dostávali až v 18. storočí (1736), takže napokon máme Strejcovým prostredníctvom údajne len šesť (6) žalmov (číslo 84, 13, 43, 91, 121, 5), ale počet bude väčší, dosiaľ bádateľmi ešte nespresnený. A tu by bola možnosť neskoršieho účinku Szenciho na vývin evanjelickej duchovnej piesne aj po roku 1730, u slovenských kalvínov na Východnom Slovensku v okolí Malčíc po roku 1752 a napokon u českých exulantov v Nemecku, kde Slovák z Pukanca Juraj Petrman vydal 1781 Celý Žaltár krále a proroka Dávida a písne známymi notami k zpívání spořádaný..., pričom upotrebil (tak ako Strejc) staré noty Bézove, okrem piatich žalmov, ktoré údajne sám zložil textom i nápevom.

Treba si totižto uvedomiť, že u kalvínov a kalvinizujúcich českých bratov a iných českých protestantov boli na prvom mieste žalmy, u evanjelikov luteránov piesne, hymny, sekvencie a iné žánre stredovekom i Lutherom a luteránmi tradované.

To však neznamená, že slovenskí evanjelici nepreberali piesne husitské a česko-bratské s istými dogmatickými a jazykovými retušími. Tak mohli preberať aj z maďarských protestantských, teda aj kalvínskych prameňov, keby ich neboli v počiatočných reformácie zaplavili piesne jednak latinské, jednak nemecké (na čele s Lutherovými), ktoré si alebo preberali z češtiny, alebo prekladali z nemčiny, o sto rokov neskôr (po roku 1670) aj z poľštiny, či už prostredníctvom českých exulantov (na čele s Komenským), alebo priamo v poľskom exile (D. Sinapius). Celkove nastáva taká situácia aj na území dnešného Slovenska, že po opustení všeobecnej katolíckej latinskej piesne a tlačou dovtedy nevydanej a ojedinele užíwanej „ľudovej“ slovenskej (českej) katolíckej piesne siahli Slováci po piesni moravsko-sliezsko-česko-poľskej a nemeckej, kým maďarskí protestanti po francúzsko-belgických a len ojedinele nemeckých a českých kalvínskych piesňach.

Tým sa podstatne nielen textovo, ale aj melodicke odlišila spevnosť Maďarov a Slovákov v kostolnom a domácom speve, lebo helvétsko-francúzsko-belgická orientácia k žalmom a melódiám Clémenta Marota či Théodora Bému podstatne sa dištancovala od česko-nemeckých husitsko-luteránskych piesní slovenských, na Slovensku používaných a ten rozdiel doznieva podnes na slovenských kolóniách evanjelických dolnozemskej i zadunajských, ktorí už nespievajú luteránske piesne české, ale preložené maďarské, pričom melódie ostávajú tie isté latinsko-česko-nemecko-slovenské.

Dogmatická orientácia uhorských maďarských reformátorov a uhorských slovenských či nemeckých reformátorov bola rozdielna: jedni sa priklonili viacej k Melanchtonovi a kalvínovi (Maďari), iní k Lutherovi a neskôr boli podstatnými návštevy univerzít: pravoverní luteráni navštevovali Wittenberg a neskôr aj iné ortodoxné akadémie, kým maďarskí kalvíni (popri Wittenbergu) radšej chodievali na univerzity do Bazileje, Herbornu, Heidelbergu, do Francúzska i Belgicka, čo však nevylučovalo aj z obranných dôvodov, že nečítali knihy a polemiky luteránske a kontroverzné katolícke, s ktorými sa museli spoločne oba tábory vyrovnávať.

Ak Molnár vedel slovensky, mohol mať podnet z jedného slovenského v Čechách vydaného kancionála Písne nové na sedm žalmů kajících a jiné žalmy, ktorý vyšiel v Prahe 1571 a 1578. Podľa všetkého bol Silván blízky českým bratom a rozmanitým českomoravským odtienkom kalvinizmu (na to by nám dali odpoveď len teológovia dogmatikovia), pre nás je podstatné, že jednak z dobovej záľuby, keď sa parafrázovali žalmy, jednak z osobných sklonov inklinoval k žalmom a tým sa spája nevdojak aj s Molnárovým prekladom 150 žalmov Dávidových. Veď prvá pieseň Silvánovho kancionálu má jednak súvis so žalmami, jednak s Uhorskom pri tejto melodickej kontrafakture, lebo titul zneje: Píseň na první žalm kající svatého Davida,

jenž jest v počtu žalmův VI. Zpívá se pod tu notu jako o Muránském zámku, jakž noty ukazují. Tu sme u jadra problému: Silván zveršoval všetkých sedem kajúcich žalmov Dávidových, melodickým modelom mu bola česká pieseň historická O Muránskom zámku (1549) s incipitom Muránský zámek v Uherské zemi na vysoké skále jest postavený... Ako rodák z Borovej pri Trnave (bör je silva, preto Silvanus) nestráca kontakt s rodným krajom, ba aj iné piesne skladá na nápev O krále Ludvíka porážce (pri Moháči 1526). Prvý žalm v Silvánovej strofe má incipit Pane Bože ne v prchlivosti své, aniž v hněvu svém přehrozném káraj mne..., ale to je parafráza biblického textu. Muzikológovia by si mali povšimnúť, či nápev nejako nesúvisí so Szencziho melódiou a tak so spoločným prameňom Beza-Marot. Na tú istú nôtu zložil Silván i druhý kajúci žalm (u Dávida 31.) o pokání (Blahoslaveni jsou učiněni...), tretí žalm kajúci (Dávidov 37.) sa mohol spievať na melódiu prvého, ale Silván dáva aj iné noty (incipit je len variantom prvého žalmu: Pane Bože ne v prchlivosti tvé, ani v náhlosti hněvu nekáraj mne...), štvrtý žalm (Dávidov 50.) sa mohol spievať na nôtu prvého alebo tretieho, incipit mal Smiluj (!) se, Pane Bože, nade mnou, na tú istú melódiu bol aj piaty žalm kajúci (Dávidov 101, správne 102) s incipitom Pane Bože, uslyš modlitbu mou... (s povestnými a častými motívmi pelikána, vrabca na streche, rozbitého hrnca etc).¹

Šiesty kajúci žalm (Dávidov 119) je De profundis s incipitom Z hlubokosti volám, Bože, k Tobě... a mohol sa spievať alebo na melódiu prvého žalmu (teda na svetskú pieseň o Muránskom zámku), alebo na nové noty tu pripojené. Siedmy kajúci žalm s incipitom Pane Bože uslyš modlitbu mou (Dávidov 142) sa mal spievať „prvními notami“, čiže skoro všetky sa dali vyspievať na jednu až tri melódie, aj keď slovné, rytmické a strofické rozpätie bolo nerovnaké, ale to ponechávame na rozriešenie muzikológom, ako sa to mohlo vyspievať.

Týchto sedem kajúcich žalmov tvorilo osobitný celok a začínali sa nové žalmy. Žalm 90 s incipitom Kdož bydlí s pomocí Najvyššího mohol spievať ako prvé tri kajúce žalmy („kterou chceš notou“). Tieto pokyny kantorom a organistom, práve tak aj žalm ďalší (78) s incipitom Pane Bože, v dědictví tvé slavně... A tu sa končia aj iné žalmy Silvánove a začína sa skupina osobne aj intímne intonovaných piesní duchovných a polosvetských jednak na melódie predošlých troch už notovaných žalmov (1, 3, 6), jednak na nové melódie s kontrafaktúrami. Tieto melódie preberal zväčša z českých populárnych, jarmočných a historických piesní (O krále Ludvíka porážce). Tu sa iste rozchádza s prekladmi Alberta Molnára Szencziho, lebo Silván, ktorý písal niektoré piesne s akrostichom vlastného mena a osôb, komu piesne venoval, uvádzal okrem inej notácie aj tieto melodické modely, podnetné podnes muzikológom, literárnym historikom a folkloristom.

Časté uvádzanie autora nad piesňou, alebo upozorňovanie na neho v akrostichoch (Sylvanus atď.), venovania iným o obám s akrostichom (napr. Pavel Vlaský) a datovanie piesní bude treba porovnať s Albertom Molnárom Szenczim, či bol tiež poplatný tejto dobovej maniere, alebo mu šlo len o preklad duchovných parafráz všetkých žalmov Dávida, čo bol čin práve tak jazykový ako poetický. Našou úlohou je tu v krátkosti skôr upozorniť na problematiku, ako podať konečný výsledok. Osobitný zreteľ si vyžiada v súvisi s melódiou aj strofika Silvánových a Molnárových piesní aspoň pri uvedených 7 + 1 + 2 žalmoch s tromi melódiami.

¹ TABLIC, Bohuslav: Poezie — Paměti, Vacov 1806, 1, 5 Jan Sylván, s. 17—23. BÁLENT, Boris: Písně Jána Sylvána. Martin 1957, s. 3—187. ČAPLOVIČ, Ján: Literárne začiatky Jána Silvána. In: Slovenská literatúra 2, 1955, s. 73—84, tenže: Dve vydania Silvánových piesní. In: Slovenská literatúra 4, 1957, s. 202—203. ČUPKOVÁ, Ludmila: Neznámé druhé vydání Písní nových Jana Sylvána — In: Časopis matice moravské 1955, s. 306—317, 1951, s. 505.

V druhom vydaní Silvánových Písní nových... (1578) dodali za cyklom 7 kajúcich žalmov ako ôsmy v poradí nový žalm na melódiu predošlých (Písnička na 1. žalm svätého Dávida) s incipitom Blahoslavený jest muž ten... Ostatné Písničky sa spievali na melódie notované (č. 34).

Týchto 10 žalmov Jána Silvána, ako neskôr 12 Vavrinca Benedikta z Nedožier (v Prahe 1606) je len časť z celého žaltára Alberta Molnára Szencziho (1604).

Obdobie, v ktorom sa formoval na štúdiách i vo vlasti Albert Molnár Szenci, nás núti zamýšľať sa nad jeho bilingvizmom maďarsko-slovenským, nad jeho študentskými priateľstvami a literárnymi prameňmi. Ak vedel slovensky, neboli mu neznáme prvé slovenské Lutherove katechizmy s prídavkami sylabických rýmovaných piesní, ani preklady žalmov Slováka Vavrinca Benedikta z Nedožier práve roku 1606 v Prahe časomernými rýmovanými veršami a s pripojenými melódiami, mohol poznať aj Strejcov preklad žalmov z roku 1587, ktorý ho viedol priamo k Bézovi a Lobwasserovi. Myslím, že téma Molnár a jeho maďarskí predchodcovia, Molnár a Beza, Molnár a Clément Marot a napokon Béza a Strejca aj Béza a Lobwasser, to sú základné témy, ku ktorým môžem skôr dať len slabé slovenské úzadie na porovnanie.

Ján P. Ďurovič v knihe Duchovná poézia slovenská pred Tranovským² teda pred vydaním Cithary sanctorum, ktorá vychádza rok dva po Molnárovej smrti (1634) a po Pribišovom Katechizme (1634) nespomína vo vývine tejto poézie Cl. Marota vôbec, ale uvádza Alberta Molnára ako „prekladateľa žalmov Bézových do maďarčiny“ a zdôrazňuje pomoc manžela Kataríny Thurzovej, dcéry palatína Juraja z Bytče, kežmarského Štefana Thökölyho, ktorému sa Molnár osobne v Kežmarku poďakúva. Zhodou okolností Katarína Thököly r. Thurzová podporovala neskôr i slovenského hrhovského kazateľa Daniela Pribiša, vydavateľa 116 slovenských piesní, prvú antológiu v rámci Katechizmu Lutherovho^{2a} rok-dva pred Tranovského levočskou Citharou sanctorum a v rok Molnárovej smrti. Pribiš toto dielo svojej patrónke aj venuje. Nezabúdajme však, že ani Maďari ani Slováci nežili izolovane, že práve na Spiši aj uhorskí Nemci vydávali nemecké duchovné piesne (1622 v Ľubici, neskôr 1638 atď.) Molnár však má primát časový (1604) a vystupuje na verejnosť rok po pražských prekladoch žalmov Benedikta³. Pribišov Katechizmus levočský je však v medziliterárnych maďarsko-slovenských vzťahoch nesmierny význam aj tým, že okrem českých prevzatých (68) a preložených z nemčiny (20) nachádzame tu aj jednu pieseň údajne preloženú z „uherského“ alebo maďarského jazyka, jedinu za 200—300 rokov trvania Cithary sanctorum.^{3a}

Pieseň č. 66 s titulom⁴ Jiná pohrební XVII. Z. uherskej preložená je pieseň s incipitom Člověk hříšný v světě jsouce v tomto živote... a s akrostichom Czengleraus, čo je (pre hlásku i) pôvodné Czenglerius, čiže priezvisko ružomerského rektora, diakona a kazateľa slovenského na dvore Gašpara Illésházyho, manžela Heleny Thurzovej, zhodou okolností sestry Kataríny Thurzovej (mecénky Molnára i Pribiša). Otázka je, z akého maďarského tlačeneho alebo rukopisného prameňa ju slovenský prekladateľ v rokoch pred r. 1585 preložil. Dosiaľ nikto túto predlohu nezistil, otvára sa tu maďarským bádateľom vďačne pole nájsť tlačenej alebo rukopisnej prameň. Druhý problém nastáva pri akrostichu, lebo akrostich značil alebo osobu, ktorej sa

² ĎUROVIČ, Ján: Duchovná poezia slovenská pred Tranovským Lipt. Mikuláš 1939, s. 11—82

^{2a} Tamže s. 83—377. Porovnaj ADAMIŠ, Július: Štyristoročná pamiatka Malého katechizmu Dra Martina Luthera. Lipt. Mikuláš 1929, s. 9—108.

³ ĎUROVIČ, Ján: op. cit. s. 248—319, najmä 177—180 a 368. Porovnaj TABLIC, Bohuslav; op. cit. 1, s. 26—28.

⁴ ĎUROVIČ, Ján: op. cit. s. 177—178 (v Pribišovi č. 66).

⁵ BALENT, Boris: op. cit. s. 172—187.

pieseň venovala a tak jeho meno či priezvisko zvečnila, alebo ide (v málo prípadoch) aj o autora, ako pri slovenskom Silvánovi 1571, ktorý vydal⁵ *Písne nové na sedm-žalmů kajících a jine žalmy* (v českém prostredí).

Prikláňam sa k prvej eventualite, že totižto neznámy nám prekladateľ, azda nejaký prechodný kaplán, ktorý vedel maďarsky, preložil na počesť Cenglera (Zengler?) či Cengleriusa túto pieseň. Podľa doterajších vedomostí bol Zengler pôvodom asi Nemec, ale poslovenčený Nemec, lebo ho z Ružomberka volali⁶ okolo 26. marca 1583 do B. Štiavnice za nástupcu slovenského kazateľa, novohradského rodáka Jána Senensisa, ale Cengler neprijal a stal sa ním 1. 6. 1583 Ondrej Kozáki, Cenglerov syn Daniel bol však už 29. 1. 1626 kazateľom v Prandorfe.⁷ Všetky tri miesta Ružomberok, B. Štiavnica a Prandorf boli slovensko-nemecké.

Maďarský originál piesne hľadal už roku 1806 Bohuslav Tablic⁸ v bližšie neoznačenom „graduáli anebo Kancionáli“ maďarskom, ale pieseň tam nenašiel, hoci vraj „nota její zdá se uherský originál prozrazovati“ a za touto stopou išť odporúčam maďarským muzikológom. Zároveň však Tablic s istým sklamaním poznamenáva, že táto pieseň je „ta jedinká píseň, kterouž Slováci z uherského jazyka přeloženou mají.“ Na Molnára, ktorý Liptovom mohol cestovať do Kežmarku, ale neskôr, nemožno myslieť, lebo roku 1585 mal iba 11 rokov. Autor musel byť niekto iný.

A ešte jednu hypotézu už roku 1806 vyslovil Tablic, že by totiž mohla byť tá pieseň z jemu neprístupného „starého uherského graduala Petra Abštémia jinak Bornemisza nazvaného“, ktorá vyšla v Rárboku.⁹ Aj túto hypotézu možno sledovať, nehovoriac už o katolíckych prameňoch, lebo pri pohrebných piesňach dogmatika nehrala už veľkú úlohu vieroučnú, a ak boli take verše, prispôbili si ich svojej náuke slovenskí evanjelici v Ružomberku. Ojedinelosť¹⁰ a osiחותenosť robí z tejto piesne podnes dráždivý literárno-historický problém, ktorý azda bude možno rozlúštiť, pričom môže byť incipit nielen ako pravý, ale aj scestný ukazateľ, rozhodujúcejšou bude strofa a melódia.

Ešte zaujímavejšia je okolnosť, že pieseň Člověk hříšný v světě jsoucí... bola známa už pred Pribišom rukopisne v Bystrickej agende 1585 a že cez Pribiša prešla o rok do Cithary sanctorum (1635) a prebrali ju do kancionála aj českí exulanti (Kleych v Žitave) začiatkom 18. storočia, ba medzi moravskými evanjelikmi, ako na pohreb-och často spievaná a známa, až zľudovela (zaznačil ju moravský zberateľ ľudových piesní M. Bartoš v 4 strofách),¹¹ ale na Slovensku sa ináč nestala populárnou a neu-jala sa, ba Ján Mocko ako hymnológ mal zo svojho jednostranného estetického a vie-roučného stanoviska o nej veľmi nepriaznivý úsudok, že je vraj „najchatrnejšia a že mala byť dávno¹² vypustená z Kancionála“, kde žije podnes (v Cithare sanctorum), len Zpěvník evanjelický ju už roku 1842 vypustil. Až od roku 1728 zásluhou Krma-novou a Kleychovou, po dešifrovaní akrostichu, sa uvádzala pod menom Cengle-raus (v Pribišovi bol akrostich Czanglar). Známy slovenský prekladateľ Cithary sanctorum a často nepravdivý bádateľ v otázke genézy piesní slovenských Jeszensky

⁶ BREZNYIK, János: A Selmecbányai agost. hitv. evang. Egyház és Lyceum története. B. Štiavnica 1883, 1, s. 300—301.

⁷ SCHMIDT, Jan Jiří: Historia cirkve evanjelické... v Uhřích... Pešť 1868, s. 204.

⁸ TABLIC, Bohuslav: op. cit. 1, s. 27—28.

⁹ TABLIC, Bohuslav: tamže s. 28.

¹⁰ ĐUROVIČ, Ján: op. cit. s. 177: „preložená z maďarskej piesne, jediná tohoto druhu v slovenskej literatúre“. Porovnaj tenže: Evanjelická literatúra do tolerance. Mar tin 1940, s. 44: „jediná z maďarčiny preložená“.

¹¹ ĐUROVIČ, Ján: op. cit. (Duchovná poézie...) s. 177—178.

¹² MOCKO, Ján: Príspevok k dejinám kanc. Tranovského. In: Cirkevné listy 1890, s. 29.

Károly v Régi hangok¹³ márne pátral za stopu po maďarskom origináli, čo neznačí, že sa raz prameň nenájde.

Upozorňujem osobitne, že melodický model (zpívá se jako) piesne preloženej údajne z maďarčiny (Člověk hříšný v světě...:) bol v Pribišovi vzatý z piesne Bože můj jediný, já jsem všecek zsouzený... s akrostichom Barbara. V Pribišovi figuruje ako Jiná, mající vlastní notu, takže ani melodické modely nás nevyvádzajú zo slepej uličky. Ďurovič predpokladal,¹⁴ že maďarská predloha piesne s akrostichom Cenglerius „nedala len text, ale aj nápev“. Jednako však nám otvára pri melódických modeloch spomenutá Pribišova zbierka optimistickejší výhľad vo vzájomných maďarsko-slovenských vzťahoch, lebo pri piesni č. 105 Stvořiteli na výsosti, Bože otče od věčnosti (15 strof) bol uvedený prekvapujúci maďarský melodický model „Jiná píseň XXIX. Spívá se jako Irgalmasságnak Istenne...“,“¹⁵ čo je roku 1634 už druhá pozícia znalosti maďarských textov i melódií, či už sa opierali o (latinské, nemecké, iné) predlohy, alebo vznikli nezávisle po maďarsky i text i melódia. Táto druhá pieseň a jej melódia patrili k takrečným „obecným“,“¹⁶ to jest najpopulárnejším oktosylabovým a združené rýmovaným štvorveršovým strofám (8A A B B).

Aký je metrický a strofický pôdorys prekladu z maďarčiny Člověk hříšný v světě? Celý text prvej strofy zneje:

Člověk hříšný v světě	6A
jsoucí, při svém životě	7A(a)
trpí mnoho bídy,	6B
hledaje své obrany	7B(b)
u tebe samého,	6C
Stvořitele svého,	6C
jenžs ráčil vykoupit ho.	7C

Pôdorys je teda 6A 7A 6B 7B 6C 7C. Akrostich CZENGLERAUS namiesto CZENGLERIUS vznikol možnou korektúrou Ejhle — Ajhle, Ač jsem — I když jsem prach z zeme... Rýmy sú nedokonalé (časté asonancie, v maďarčine normálne, v slovenčine a češtine pokladané za neúplnú zvukovú zrodu). Verše majú časté veršové (syntaktické) presahy. Strof mohlo byť alebo 11, alebo najmenej 8 (CZENGLERIUS, CZENGLER).

Druhá pieseň Stvořiteli na výsosti, Bože otče od věčnosti mala sprvu u nás melodický model Irgalmasságnak Istenne, neskôr v Cithare sanctorum mizne tento maďarský modelový incipit a uvádza sa iný „Jako Bůh ohněm svatě světlosti“, čiže je neskôr na melódiu 27. žalmu, ináč u nás prekladu z poľského prameňa v oktosylabovej „obecní“ note (8AABB).¹⁷

Obráťme teraz druhú stranu mince za života Alberta Molnára Szenciho a skonfrontujme s bohatosťou maďarskej reformačnej piesne skromnejší repertoár slovenskej, na Slovensku užíwanej, tradovanej, z českých kancionálov preberanej, alebo z latinských a nemeckých (možno i poľských) prekladanej piesnotvornej činnosti v rokoch 1581—1634. Možnože incipyty niektorých piesní uvedú na bližší súvis s maďarskou reformačnou piesňou (často čerpanou z rovnakých prameňov) a možno aj s Molnárovým prekladom žalmov.

¹³ JESZENSZKY, Károly: Régi hangok, s. 26.

¹⁴ ĎUROVIČ, Ján: Duchovná poézia slovenská pred Tranovským. Lipt. Mikuláš 1939, s. 203—204, 201, 244—245.

¹⁵ Tamže 201, 244—245.

¹⁶ „Obecní nota“ značila každú pieseň zolženú v najčastejšom a populárnom oktosylabe (8AABB).

¹⁷ Cithara sanctorum. Lipt. Mikuláš 1932, s. 614, č. 522. a s. 985 č. 858 (žalm 27, z poľského).

Prvá slovenská reformačná a vôbec na Slovensku vyšlá a preložená kniha bol bardejovský Lutherov Katechizmus roku 1581 „z německého jazyku na Slovensky preložený“ a „v Bardijove“ vytlačený. Má už odkazy na „nejakú piesen, jakožto Deset Příkázání, a neb co jiného pobožného,“¹⁸ čiže na zveršovaný dekalóg, ktorý existoval (jeden máme v rukopise z roku 1552, mýlne udávaný s dátom 1532)¹⁹. Ale unikát tohto katechizmu, ak je úplný, piesne r. 1581 ešte nemá,²⁰ takže až Katechizmus, ktorý vydali traja superintendenti (S. Melík, Iz. Abrahamides a El. Láni) roku 1612 mal po prídavku ranných a večerných modlitieb aj cyklus „Začínají se Písníčky některé k tomuto Katechismu přidané,“²¹ z ktorých sa znova v defektnom unikáte zachovali:

O všemohući Bože náš, (raňajšia)
 Otče náš, jenž jsi v Nebesích,
 Osvět se Jméno v tvých věrných,
 Otče, buď tvé jméno pochváleno,
 Otče náš, jenž jsi v Nebesích, posvětiž se Jméno tvé,
 Zachovej nás při svém Slovu, (za zachovanie Slova božieho)
 Zdrž nás při svém Slovu, (proti nepriateľom),
 Pán Bůh jest má Síla i doufání... (v čas pokušenia).

Z týchto 4—7 piesní (druhá až štvrtá sú variabilné zveršované Otčenáše, čiže z Modlitby Páně), živé sú podnes Zachovej nás při svém Slovu a s prenikavou melódiou, blízkou žalmom, Pán Bůh jest má síla i doufání... Další cyklus tvorili piesne Písníčky před Jídlem:

Otče náš všemohoucí (jenž vše živíš svou mocí...)=Ades Pater supreme). Ale z nich ostal defekt. Po tejto piesni [ktorá na Morave aj s prvou verziou Otčenáša: Otče náš jenž jsi v Nebesích (osvět se Jméno v tvých věrných)...znárodnela], máme iba kustos „Jako: ...“, no logicky predpokladáme aj Písníčky po Jídle a eventuálne symetricky aj piesne večerné.

Aké boli melodické modely týchto 8 zachovaných piesní? Prvá mala melodický model: Jako: Den se bílý ukazuje etc. (10 strof) v pôdoryse 8A a 6a alebo 8A A 6A (pričom malým *a* označujeme zriedkavý alebo neúplný a planý rým jednoslabičný, veľkým *A* zase normálny dvojslabičný „ženský“ rým v sylabickom rýmovanom veršovaní). Druhá pieseň bola „Touž Notou“ (5 strof) v pôdoryse 8A A 6B. Tretia sa mala spievať „Jako: Spasitel náš Pán Bůh všemoh(oucí) etc.“ a bola v pôdoryse 6A 4A 5b 10b alebo 10A A 5B 10B. Štvrtá „kratší“ mala nápev „Jako: Kristus v svém prvním Kázání etc.“ (2 strofy) v pôdoryse 8A 7b (8b) 8b 8b// Repetitio: 8C C 8d, alebo 8A A 8b b//8C C 8D. — Piata „Můž se zpívati obecní Notu,“ čiže v oktosylabe s pôdorysom 8AA(a a) BB (b b) v 7 strofách a je podnes živá a populárna. Mohla by byť aj Eliáša Lániho, ale niet priamy dôkaz. Šiesta a podnes užívaná „Zpívá se touž Notou“ (3 strofy), lebo je len variantom predošlej a oktosylabová (8AABB). Siedma „Má vlastní Notu“ a je podnes živá (7 strof), hoci má zrejme umelejší pôdorys rytmickotaktový: 6+4—10A 4A 7A 6B 6B 5B. Ôsma napokon sa mala spievať „Jako Ades Patre supreme“ a mala pôdorys 7A A 7B B...

¹⁸ ADAMIŠ, Julius cit. dielo s. 106.

¹⁹ MIŠIANIK, Ján: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava 1964, s. 254.

²⁰ Pozri ADAMIŠ, Julius cit. dielo s. 67—108.

²¹ BALENT, Boris: Bardejovské katechizmy z rokov 1581 a 1612. Martin 1947, s. Dvc Začínají se Písníčky některé k tomuto Katechismu přidané.

Aj rytmicko metrický a slovnomelodický popis týchto 8 zachovaných, bez niekoľkých neznámych, lebo nezachovaných piesní, nám ukazuje už na možnosti vzájomného prenikania textov (menej melódií) v bilaterálnom vzťahu maďarsko-slovenskom medzi rokmi 1607 a 1612. Keby neboli mali Slováci bohatý výber hoto-vých českých piesní pre svoju aktuálnu potrebu, boli by iste siahli po maďarských prameňoch, ale nemecké im boli jazykovo prístupnejšie, nehovoriac už o latinských; zotrvačne prístupných taktiež obom stránkam.

Osem textov a štyri melodické modely:

Den se bílý ukazuje, (hajnal?),
Stvořitel náš Pán Bůh všemohoucí,
Kristus v svém prvním kázání,
Ades Pater supreme...

s ďalšími nezachovanými (aspoň 3—4) textami a 1—2 melodickým modelom dokres-lujú časť toho, čo bolo v dobe Molnárovoho tvorenia a prekladania medzi Slovákmi v úžitku. Ale Tablicovi vďačíme ešte za nový ďalší horizont, ktorý nás i časovo i pries-torovo vedie bližšie k Molnárovi, do Trenčína a Hlohovca k ďalšiemu vydavateľovi Katechizmu Lutherovho s prídavkom aspoň piatich (5) piesní. Ján Pruno Fraš-tacký (alebo Hlohovský) ako hlohovský a trenčiansky rektor vydal okolo roku 1583 iný Katechizmus, v ktorom mal odtlačené a na Slovensku rozšírené, prevzaté z po-vestného českobratského kancionála Šamotulského (1561)²²:

Hospodine, uslyš hlas můj
Děkujemeť, obrance náš (má aj Závorkov kancionál 1602)
Všemohoucí věků králi
Mocný Bože, při Slovu svém
Slunce za horu zapadá... (večerná, údajne z r. 1530)

Okrem nich boli ešte tri, ktorých proveniencia sa dosiaľ nepodarila zistiť a tak sa hypoteticky pokladajú za pôvodné slovenské:

Všemohoucí Bože náš	(raňajšia)
Kriste, pro naše spasení	(pôstna)
Když přijde ta hodina...	(pohrebná)

Bohuslav Tablic, ktorý jediný mal defektný unikát a z neho citoval, tvrdil, že piesne č. 1, 2 a 8 sú prevzaté z českých kancionálov,²³ ostatné považoval za pôvodné, Prunom zložené piesne, ale Ďurovič našiel²⁴ päť prevzatých, tri ostali nezistenej pro-veniencie a len budúci výskum, ak k nemu vôbec dôjde, ukáže pravú mieru prevzatia, prekladu a pôvodnosti. Tablic výslovne neuvádza, či okrem piesní ním citovaných boli v Prunovom Katechizme roku 1583, keď mal Molnár 9 rokov, aj ďalšie piesne na 11 stranách, píše len neurčito, že po 52 stranách modlitieb „přidal Pruno i některých Písní...“²⁵ Nevieme, ani dĺžku jednotlivých piesní takže bude ťažko vyrekonštruovať toho „5/1/2 listu“ Písní.

Za mladosti Molnárovej sa v Trenčianskej a Nitrianskej stolici už objavujú aj v Agendách alebo na osobitných chartách či kartách (listoch) zapísané piesne. Sám Eliáš Láni na svojich vizitáciách v čase Molnárovoho tvorivého vrcholu a niečo po

²² TABLIC, Bohuslav: op. cit. s. 31—33 pri hesle Ján Pruno Fraštacký.

²³ ĎUROVIČ, Ján: op. cit. s. 25—27, 43—44.

²⁴ TABLIC, Bohuslav: op. cit. s. 28—33. ĎUROVIČ, Ján: op. cit. 43—41.

²⁵ TABLIC, Bohuslav: op. cit. s. 28—33.

ňom zaznamenáva, že nachádza po evanjelických farách kancionále „pikarské“, t.j. české českobratiské, podobojí a iné, ku ktorým prístup mohol mať aj A. Molnár Szenci. Boli rozšírené aj inde (B. Štiavnica, Hybe, okolie Žiliny etc.). V Trenčíne spomínajú takrečené Trenčianske štatúty či kánony (1580) aj incipity piesní a Bystričká agenda si onedlho vpísala k Agende Bohemike 1581 aj prídavok Spuosob a nebo Porádek... 1585 asi brkom banskobystričského slovenského kazateľa Rehora Liscoviensis, ktorý pochádzal z Liskovej pri Ružomberku v Liptove. Asi podľa vzoru Rehora Meltzera, nemeckého kazateľa bansokštiavnického, vpísal 39 slovenských piesní v biblickej či piesňovej češtine; z čoho 19 prebral z českých prameňov, teda vyše polovicu, z nich tri (3) mal už Pruno, dve sa nachádzajú v Trenčianskych štatútoch či kánonoch z roku 1580 (ktoré Pruno ako trenčiansky rektor poznal), ostatné, asi 20 sú prekladom z latinčiny (napríklad Zetriž a zruš... Conterre, Poprej nám pokoj... Da pacem... etc.), alebo sú napokon pôvodnými slovenskými. Dalo by sa hypoteticky uvažovať aj o prekladoch z nemčiny a maďarčiny, bezpečné je len jedno, že pieseň Člověk hříšný v světě... tu zapísaná prvý raz, je prekladom z maďarčiny a má spomenutý akrostich Cenglerius.

Slovenskí i maďarskí protestanti oboch vyznaní, Slováci skôr evanjelického luteránskeho, Maďari radšej kalvínskeho helvétskeho po roku 1580 upevnili svoje pozície a snažili sa v duchu zásady materinského jazyka zaobstarať pre svojich veriacich priliehavé piesne, lebo okrem kázni na kancle (či za stolom — oltárom) hlavnú časť liturgického úkonu tvorili piesne a modlitby, často veršované. Nesmierne je zaujímavé, že sa kalvíni koncentrovali na starozákonné žalmy, evanjelici na chvály a oslavy Boha a Krista v hymnách a piesňach (Písne chval božských, Cithara svätých etc.). Až v polovici 17. storočia ich nasledovali maďarskí aj slovenskí katolíci z dôvodov protireformačných svojimi Cantus catholici, maďarské 1651, slovenské (na nich nezávislé) 1655.

V Trenčianskych kánonoch (De synodo Trenchiniensi... Anno 1580)²⁶ už pred príchodom Jána Pruna Frašackého kázali spievať slovenským evanjelikom staročeské Te Deum laudamus, po kázni Zdrž nás Pane, při Slovu svém, Z hlubokosti volám k tobě (u Silvána bol už slovensko-český variant podľa 130. žalmu) a Odpolu životem našim (podľa latinskej Media vita... a Lutherovej piesne).

V Muránskych artikuloch (1596) určených zase slovenským gemerským evanjelikom sa neradilo spievať „profanum Salve“, ale Salve rex coeli et terrae (correctum vernacula lingua), slovensky, 1604 namiesto „profanum cantionem Salve regina“ radili pieseň „Salve Christe“ alebo „lingua vernacula“,“²⁷ pričom jasne sa eliminujú piesne mariánske a nahrádzajú sa evanjelickými (o Kristu).

Pritom všetkom boli slovenskí evanjelici v piesňotvornej činnosti sprvu pasívni, azda preto, že si mohli vypoľmôť českými kancionálmi, často jediným pre kazateľa i kantora, alebo odpismi z nich. Pred rokom 1634 (po Tablicovi-Haanovi-Mockovi Vilikovskom-Čaplovičovi a iných) mohol Ďurovič napočítat²⁸ iba skromný počet slovenských piesní: 3 v Prunovi, 3 v Štatútoch trenčianskych, i v Muránskych artikuloch a 18—20 v Bystričkej agende, asi štvrtsta (25) piesní a len budúcnosť azda tento počet skoriguje.

Ako sme si položili otázku: či vedel alebo mohol Albert Molnár Szenci vedieť slovensky a tak rozumieť aj česky, tak sa môžeme pýtať, či Pribiš vedel maďarsky, lebo o Tranovskom to ťažko predpokladať. Cesta Pribiša (nar. 1580) viedla podľa „cujus regio eius religio“ cez dvory likavského Illésházyho z Liptovskej Teplej a Matia-

²⁶ ĎUROVIČ, Ján: op. cit. s. 45—47.

²⁷ Tamže s. 42—43.

²⁸ Tamže s. 210—318.

šoviec a cez Ostrožičovcov v Liptovskom Hrádku na Pribylinu (1611) a do Spiša k patrónom Thurzovcom, Thökölyovcom a v Hrhove ku Görgeyovcom (po r. 1620 či 1624). Keď roku 1634 vydal v susednej Levoči Katechismus... s tretím prídavkom pod názvom... Písne Duchovní na osem dílův rozdělené, máme už tu pri 116 piesňach do činenia so zámerne rozdeleným kancionálikom. Piesne boli:²⁹

1 Ranní,	5 Před kazáním,
2 Večerní,	6 Po kazání,
3 Před stolem,	7 Pohřební,
4 Po stole,	8 Obecna.

Aj niektoré modlitby má veršované a z nich sa mohli ľahko stať piesne, najmä z oktosylabových prekladov i pôvodných na nôtu „obecní“, ako napr. E. Lániho Dobrotivý Stvořiteli („můž se zpívati jako Stvořiteli na výsosti...“) ale túto pieseň káže spievať aj na nôtu Irgalmasságnak Istenne.³⁰ Pre maďarských bádateľov nebude bezvýznamné spomenúť, že jedna slovenská pieseň bola na potešenie „pani Kateriny Karoli“.³¹

Piesne zadelil do tretej časti, po vlastnom Katechizme a modlitbách (Rosarium) do časti 0 spôsobu chválení Pána Boha, v kseraj se obsahují písničky duchovní... a zdôraznil ako ich funkciu chvály alebo oslavy Boha, pričom uznával dvojnásobný účinok spievanej piesne, a tým ju povýšil nad modlitbu. Proverbium: Orat bis, qui corde canit, preložil v dvojverší:

Dvakrát se modlí, kdo zpívá,
však když srdce přitom bývá.

Knihu určil predovšetkým žiakom (aby z nej na nešpore v kostole spievali), ale hoci mala nahradiť žiakov-spevákov a diktované piesne, nedal do nej melódie v notách, určil ju len ako pomôcku pri výročitých sviatkoch, na pohreboch a pri domáciach bohoslužbách a nápevy ponechal na starosť kantorom-organistom a učejším z ľudu.

V skratke možno povedať, že Pribišov Katechnizmus z roku 1634 bol len doplnením úsilia a ľudový spev, náznakov agiend rukopisných a Prunovho katechizmu z roku 1583 a nadovšetko direktným ďalším vydaním katechizmu troch superintendentov z roku 1612, ale ich piesňami desaťnásobne prevýšil. Vysoko hodnotil „půbožné písničky“ svojho kancionálika, najmä piesne iných a svoje preklady“ z nemeckého jazyka na náš slovenský“. Chcel učiniť koniec odpisovaniu piesní na charty a ich majstrovaniu, to jest tvorivému prístupu pri ich prepisovaní, z dôvodov jednotnosti textu. Svoje pobožné pesničky ostro postavil ex offio do kontrastu so svet-skými ľudovými („písne nepoctivé mají tu moc, že srdcia lidská k chlipnosti podpalují“) pre ich lascivnosť a nemorálnosť. Zo 116 piesní je 9 v prídavku, 113 je slovenských, 1 makarónska latinsko-slovenská a dve ponechal latinské, zrejme ako ústupok vzdelancom. Sám chválil latinskými hexametrami Katarínu Thurzovú, manželku Štefana Thökölyho st., že vydala Katechizmus vlastným nákladom, aby božia sláva rástla aj medzi Slovákmi (atque apud Illyricos). Priateľ Jozef Alauda chválil v aplauze Pribiša za sväte spevy, podobne Tobiáš Pollucius slovenské piesne (Nec te Dalmaticos piget inseruisse melode, personet harmonicis plebs ut anhela

²⁹ Tamže s. 129—290.

³⁰ Tamže s. 201 a 244. V Pribišovi č. 105.

³¹ Tamže s. 104. Je to najdlhšia a najpoetickejšia veršovaná modlitba (Spivat budu Panu memu...). „Jina modlitba osoby s pokušení teškeho vyslobozenej kpotešení pani Kateriny Karoli zložena V. D. P.“.

modis ... Illyrico condecoras due sono...), ktorými tesil Pribis krajiny Panónia (Melliflue sed tu lenis modulamine tractus, Pannoniae, pubem dum pietate trahes). Gratuloval mu aj autor poľskej Postily Adamus Gdacijs Krucibergerus (zo Sliezska?) a chválil bystré pero Pribišovej reči.

Kým Molnár má zväčša preklady z Lobwassera (a Bezu), žalmy, Pribiš bezmála 30 rokov po ňom má pestrú škálu žánrovú, ale bez nápevov. Pôvodné texty české (genézou pôvodné alebo preložené) mohol prebrať z českých tlačených kancionálov, zo Šamotulského (1561), Kunvaldského (1576), zo Závorku (1602), z rukopisných charát, proti ktorým bojuje, aj z katolíckej zásoby (Hlohovský), alebo zo Strejcových žalmov (1587).

Z piesní uverejnených Pribišom majú niektoré akrostichy. Do piesne 76 dal akrostich Katarína, azda na počesť Kataríny Thurzovej-Thökölyovej, iné majú akrostichy Kašpar, Jan Turka pisař, Cenglerus, Barbara, Dorota, Vilím Latabor z Skorsu, Pavel Drianek, jedna napokon „Ginnot“, čo značí žalmický hudobný nástroj. Tu sa už znova blížíme k žalmickej produkcii Molnárovej, lebo Pribišova zbierka má uvedené aj niektoré žalmy, najmä v siedmej časti (pohrební) sú preklady z nemčiny, a to žalmy 51, 124 = 130 (číslo piesne 73), na nápev českej Škoda se jest stala, ale ide o pieseň pôvodne nemeckú, preloženú a pôvodne spievanú „od dvuch Zoltaruv“ sotva dvoma žoldnieri, skôr dvoma žalmistami. Nápevy boli nemecké alebo latinské a vlaské, jeden-dva maďarské pri spomínaných piesňach. Medzi piesňami sú aj pieseň žalárovaných, vyhnančov z českej zeme, v prídavku je jedna pieseň Ach ja člověk ubohý na melódiu Znamenaj světě bludný, zrejme českú. V prídavku je napokon aj číslo 112 podľa žalmu číslo 129.

Zo slovenských autorov má tu Eliáš Láni po prvý raz, uvedený aj menom 7 piesní, sám Pribiš má 8 piesní (prekladov a pôvodných). Staročeských piesní prevzatých je 68, prekladov z nemčiny 20, pravdepodobne slovenské sú ďalšie (28)³² Pribiš už čerpal zo Strejca, ktorého zásluhy o piesne ospieval v tesnej súvislosti so slovenským Samuelom Hruškovičom i sám Ján Kollár v Slávy dcere.

V súvis so Szencim sa črtá jeho závislosť na francúzskych autoroch (Marot, Bourgeois, Goudimel!), s Benediktom v Prahe, so Strejcom a inými parafrázovateľmi žalmov (na čele s Buchananom Paraphrasis poetica 1572), Silvánom, Vorličným, Vodňanským, Červenkom a na druhej strane jeho účinok na Pribiša, Tranovského a prípadne i na Jána Amosa Komenského.

Slovenské notované piesne (150) v počte vyše 400 textov uverejnil až Juraj Tranovský v levočskej Cithare sanctorum (1635), ktorá mala do pol sta vydaní ako najpopulárnejšia kniha slovenskej literatúry, u Čechov boli mnohé notované kancionále pred Molnárom i po ňom (Komenského Manuálník).

³² ĎUROVIČ, Ján: Duchovná poézia slovenská pred Tranovským. Lipt. Mikuláš 1939, s. 290, 312, 322.

SZENCI MOLNÁR ALBERT ZSOLTÁRAINAK
SZLOVÁK FORDÍTÁSAI

Több mint kétszázhusz évvel ezelőtt különös kiadvány jelent meg Margitai János debreceni nyomdájában: az ószövetségi Dávid király zsoltárainak kelet-szlovák nyelvjárásban, magyar helyesírással készült fordításai. A szerény külsejű könyvecske több szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemel: a) szlovák nyelven ekkor még nem adtak ki verseket, s ebben a dicséretekkel együtt mintegy 20 000 verssor van, b) hűen tolmácsolja Szenci Molnár Albert valamennyi zsoltárát, s néhol javít is rajtuk, c) az egész európai irodalomban elterjedt Dávid-féle zsoltároknak ez az első és egyetlen teljes szlovák fordítása. A szlovák zsoltárokat eddig még senki sem vetette egybe a magyar eredetivel, eddig főként nyelvészek és egyházi szakemberek nyilatkoztak róluk mind magyar, mind szlovák részről — általánosan és többé-kevésbé elmarasztalóan. Legrészletesebben és szakszerűen Király Péter írt az énekeskönyvről és a hozzá hasonló további négy szlovák egyházi kiadványról *A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei* (Budapest 1953) című kandidátusi értekezésében. Ő állapította meg, hogy a szlovák fordítás az 1736-ban kiadott debreceni magyar zsoltároskönyvből készült, de a fordítást „betűszerinti”-nek mondja, s erről majd a továbbiakban fejtjük ki véleményünket.

A nevezett kiadvány 12° nagyságú, 356 számozott lapot tartalmaz, s ezekhez számozás nélkül csatolták a zsoltárok betűrendes táblázatát és két imádságot. A címlapon nincs feltüntetve sem a fordító, sem Szenci Molnár neve, hanem ez áll: Sveteho Dávida králya a proroka szto i pedzesatz Šoltári. Chtoré: vedlya nót frantzúzkích z uharszkoho na szlovenszki jazik szú prelosené, a verním Bosím szlusebnyikom k duchovnomu usitku zhotovené. A teraz pervi raz vidané. V Debretzinye vitlatsil Margitai János. V roku 1752. (Szent Dávid király és próféta százötven zsoltára, melyeket a francia dallam szerint magyarról szlovák nyelvre fordítottak, és Isten hű szolgálinak lelki használatára készítettek, s most először kiadtak. Debrecenben, nyomtatta Margitai János, 1752-ben.) A szlovák kiadványból hiányoznak a magyarban található kották és a 150 zsoltár után közölt toldalékszövegek. A címlap verzőján egy eredeti, kelet-szlovák nyelvjárásban írt versecske van; két négy-sóros strófa, páros rímű nyolcasokban, melyek tartalma a következő: „Dicsérjük a mi Istenünket azért, hogy e világ végén mi szlovákok is énekelünk, s énekeinkben az Istent dicsőítjük. Aki egyszer szívből énekel, kétszer imádkozik. Énekelj hát e földön az emberekkel s aztán az égben az angyalokkal”. A címlapon a magyar helyesírás mellett feltűnik az is, hogy a ’soltári szó betű szerint megegyezik a magyar kiadványéval (tükörszó), habár az -i a szlovákban csupán a többesszám jele.

A szlovák címlapon az sincs feltüntetve, hogy a magyar eredeti Szenci Molnár Alberttől való, ezt azonban könnyű megállapítani, mert valamennyi zsoltár előtt közli a magyar szöveg kezdősorát, s ez mindig pontosan megegyezik Szenciével. Szenci Molnár néhány további énekének fordítása megtalálható a Zsoltárokkal

egybekötött másik könyvecskében, a kisebb terjedelmű Dicséreteken, melynek szlovák címe: Hlasz pobosnoho spévanya. To jeszt: Pésnye keresztzanszke na rotsné svjátí i k jinsím svetim prilesitosztem szporádane. Chtore z uharszkoho jazíku na szlovenszki prelosil S. A. V Debretzinye, vitlatsil Margitai-János v roku 1752. A két könyv szőrosan egybetartozik, s a fordító S. A. szignójáról már Király Péter megállapította, hogy Spáczay András volt. A mű magyar eredetijének címe: Az Isten Anyaszentegyházbeli Isteni-Tiszteletre rendeltetett Énekes Könyv, melyben vagynak himnuszok, 'soltárokból szereztetett dicséreteken, innepeken és egyéb alkalmatoságokra tartozó régi istenes énekek. Most újabban és értelmesebben, tisztábban és nagyobb vigyázással mint ennekelőtte az énekek rendieknek s verseiknek illendő feljegyezgetésekkel megékesítettvén, kibotsáttatott Debrecenben. Nyomtt: Margitai János által, 1736-ik Esztendőben. 8°. A magyar nyelvű kiadásban a dicséreteken száma nagyobb, s a szlovák fordító néhol csökkentette, másutt pedig növelte a versszakok számát. Néhány éneknek nincs meg a magyar eredetije, s ezekről Király feltételezi, hogy Spáczay önálló szerzeményei; az Us mi tsasz nasztáva kezdetű pedig J. A. Komenský egyik énekének rövidített szlovák fordítása (128—129. lapon). A cseh eredeti megvan Comenius amszterdami Kancionáléjában: Ay giž mi čas nastáva kezdettel (1659).

Mivel a szlovákok irodalmi nyelve egészen a XIX. század közepéig a cseh volt, nem érdektelen megemlítenünk, hogy ezek a nyomtatványok az első, a címlapon tudatosan is szlováknak nevezett könyvek. A zsoltárokon és dicséreteken kívül a debreceni nyomdában ekkoriban még három könyv készült a szlovák reformátusok számára: Mali catechizmus (Kis katekizmus), 1750; Radosztz sertza pobosnoho (imádságok), 1758; Agenda ecclesiarum reformatorum, 1758. Valamennyinek az áll a címlapján, hogy magyarból fordították szlovákra. Az imádságoskönyv címlapjának verzőján egy Ábécé-vázlat található, amely azt magyarázza, hogyan kell kiejteni az egyes betűket. Ez is arról tanúskodik, hogy a szerzők a keletiszlovák nyelvjárást irodalmi nyelvnek tekintették, a hangok jelölésére pedig tudatosan alkalmazták a magyar helyesírást. Mindez nemcsak a nyomtatványokon figyelhető meg, hanem a keletiszlovák reformátusok kézzel írott szövegein is. (Andrej Maťašík püspökhelyettes e sorok írójának pl. egy ilyen kézzel írt halotti énekeskönyvet kölcsönzött).

Sem a magyar, sem a szlovák közvéleményben nem eléggé ismert tény, hogy szlovák reformátusok is vannak. Igaz, szlovák kálvinista egyházak csak csekély számban s csupán Zemplénben keletkeztek — bizonyára a magyarokkal egy időben, még a XVI. században. Létezésük a XVIII. század közepén, az ellenreformáció előretörése után vált kritikussá; templomaikat több helységben elvették. Aligha véletlen, hogy éppen ekkor adták ki számukra az első szlovák nyomtatványukat, s ezek fennmaradásukhoz is hozzájárultak. Király Péter becslése szerint a nyomtatványok kiadása idején nyolc-tízezer szlovák református lehetett (jórészt kisebb jobbágyszlovák lakossága). Ez a lélekszám a felszabadulásig alig változott, ma Maťašík püspökhelyettes becslése szerint harminc szlovák református pap van, a kálvinista származású szlovák nemzetiségűek száma pedig hússzezerre tehető. A szlovák reformátusok döntő többsége ma is azon a területen él (a terebesi járásban), amelyen e könyvek megjelenése idején lakott. Az ilyen gyakran üldözött, erősebb ellenféllel körülvett közösség könnyen beleélte magát az ószövetségi Dávid-zsoltárok folyton viaskodó és panaszkodó érzelmvilágába, s mindez az ihletett szlovák fordításokban is tükröződik.

A XVIII. századi szlovák reformátusok súlyos helyzetével többször foglalkoztak a Habsburgoktól üldözött és kisebbségbe szorított egyház vezetői s a debre-

ceni és sárospataki kálvinisták is. Király Péter említett monográfiájában több levelet idéz Vay Ábrahámtól, a tiszáninneni egyházkerület főgondnokától, amelyekben a szegény szlovák eklézsiák megsegítését sürgeti. Az itt közölt levelekből és a már idézett összeírásokból meggyőzően tárul elénk a keletiszlovák református jobbágyság nagy szegénysége. V. ö. a „szegény Tót Ecclesiák”; „az Ifjak közül senki azt nem irigyelheti, hogy az Tóth prédikátorságra magokat készítendő”; „akármely nevezetes és jövedelmes helyre hívnák is a jövőben azon Tót Ecclesiákat el nem hagyja”. Jessenius is ír 1758-ban egy helyütt „az igen szegény református szlovák egyházak segélyezése ügyében.” (Király i. m. 38.) Csűrös Zoltán A debreceni városi nyomda története 1561—1911 című könyvében okmányokkal bizonyítja, hogy a szlovák könyveket Debrecen város költségén adták ki, s a fennmaradó példányok később is a város tulajdonában voltak. Ezek közül a kis katekizmust a legkisebb pénzegységért, egy fillérért árulták. A címlapokon feltüntetett Margitai János a városi nyomda tipográfusa volt. Ebben az időben Debrecenben a város és az egyház vezetősége szorosan együttműködött (főként a Habsburg-ellenes harc kovácsolta őket össze), sőt az egyház kormányzását egy időre teljesen átvette a városi tanács vezetősége.

Noha a szlovák zsoltárfordítás névtelenül jelent meg, bizonyos adatok a fordítókról is maradtak fenn. Ezek közül a legfontosabb Liszkay Sámuel nyilatkozata az énekeskönyv második kiadásának (Sárospatak, 1824) előszavában. Liszkay a XVIII. század végén Málcán volt református pap, s az első kiadás fordítói ezen a tájon elődei voltak, akikről őt bizonyára kortársak és közvetlen ismerősök tájékoztatták. A Pisnye pobošne címen megjelent második kiadás előszavában Liszkay szlovákul a következőket írja: „Méltó dolog, hogy továbbra is emlékeztetben maradjanak Istennek azon híu és magasztos szolgálai, akik akkor a szlovákokat ezzel a nagyon szükséges könyvvel megajándékozták. — Ezek voltak egyebek között: nagytiszteletű Spátzay András füzési és Jessenius György, a málcái református gyülekezet prédikátora. Amaz az ünnepi énekeket (dicséreteket — Cs. S.) egyedül fordította le és Dávid zsoltárait, amelyek részben már le voltak fordítva, illőbb rendbe szedte; és emez ezt a könyvet (más hasznos könyvecskékkel együtt) a dicső Debrecen város kiadásában kinyomtatta.” (Id. Király i. m. 41.) Az előszó néhány kifejezéséből („egyebek közt”, „már le voltak fordítva”) arra lehet következtetni, hogy a két megnevezett személyen kívül mások is közreműködtek a fordításban. A szlovák református énekeskönyveknek ilyen közös munkával való fordítása és összeállítása a legújabb időkig fennmaradt.

A harmadik, erősen átdolgozott kiadás (Sárospatak, 1864) előszavában Császár Pál, gálszécsi pap, szinte szó szerint megismétli Liszkay fenti megállapítását. Az előszó további részét Király így idézi: „Midőn tehát e célra szuperintendensi hivatal szíves engedélyével ezen a környéken (Abara) lakozó kedves református keresztényektől 180 aranyat kaptam: — rögtön figyelmeztettem valamennyi szlovák prédikátort, hogy néhány éneket magyarból szlovákra fordítsanak. — Aztán összejöttem velük Jenkén (Jenkovec), hogy közösen átnézzük az énekeket és illő rendbe szedjük őket; ezt azonban rövid idő alatt nem lehetett teljesen befejezni, ezért azzal bíztak meg engem, hogy egyedül rendezzem a fennmaradt éneket s azokat kinyomtatásra előkészítsem.” (i. m. 54. lap). Király ezt az idézetet csupán magyarul és a lapszám megjelölése nélkül közli, ami azért is sajnálatos, mert nyomát sem találjuk a négy lapnyi szlovák előszóban. A kollektív munkát bizonyítandó idézet alighanem Liszkay kiadására vonatkozik (ő volt abarai pap). (Az egyébként pedáns filológus cédulái itt valószínűleg összekeveredtek.) A keletiszlovák nyelven írt énekeskönyv utolsó kiadása már a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után jelent meg Rimaszombatban, 1923-ban. Ez és a Császár-féle kiadás már bizonyos konzervativizmus és szeparatizmus

látszatát kelti, mert a szlovák katolikusok és evangélikusok ekkor már egyaránt a közepszlovák nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelvet használták. A református egyház vezetősége az 1923-as kiadvány előszavában mindezt azzal okolja meg, hogy így kívánják a szlovák hívek, akik ezt a nyelvet és ezt a helyesírást ismerik. Mai szlovák irodalmi nyelven az első református énekeskönyv 1929-ben jelent meg az Egyesült Államokban, amely azonban Szenci zsoltáraiból csupán hetvenhetet tartalmaz, rövidített formában. A ma használatos, a magyarral lényegében megegyező énekeskönyv 131 zsoltárnak nagyrészt rövidített változatát tartalmazza, s java részüket a magyar olvasóközönség előtt is ismert kiváló szlovák költő, Emil Boleslav Lukáč fordította. A legújabb fordítások Szenci zsoltárainak mai magyar kiadásából készültek.

A Király által közölt levéltári dokumentumokból, továbbá Liszkay, majd Császár előszavából arra lehet következtetni, hogy a zsoltárok megjelenése előtt már régebben is készültek Szenci művéből kéziratos szlovák fordítások, amelyeket a papok diktáltak a híveknek, s így tanították meg őket énekelni. A debreceni kiadás előtt ezeket Spáczay „jobb rendbe szedte”, vagyis javíttatta, s talán Jessenius is javított rajtuk, mielőtt a nyomdának átadta. Ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy a keletiszlovák nyelvjárás mellett e szövegekben igen sok cseh és közép-szlovák eredetű szó is van, melyeket (eltérően a nyelvjárásban ma is használt magyar, lengyel és ukrán kifejezésektől) e vidék lakossága egyébként nem használ. Csáji Pál kutatásai óta valószínűnek tartjuk, hogy a névtelen szerzők egyike (talán legjelentősebbike) volt Rákóczi András, rákóci földesúr, a Rákóczi-család egyik közép-nemesi rokona, akinek temetésén Bányai István pataki professzor is beszédet mondott. A beszédet Csáji a sárospataki könyvtár kéziratai közt találta meg (megvan az Országos Széchényi Könyvtárban is), címe: *Ars longa, vita brevis* (A tudomány hosszú, az élet rövid). Bányai az 1754. május 19-én végbement temetésen többek közt ezt mondta: „Az ő hijjában való az árnyék módjára elmúlt esztendeinek napjaiban egyéb életbeli cselekedetei között Istenéhez való szeretetét, kegyességét ezzel is bizonyította, hogy ő ama buzgó lelkű Szent Dávid gyönyörűséges énekeit tót nyelvre versekkel fordította, még pedig igen ékesen (eszesen), amint az ezekhez értő emberektől értettem.” (Kálvinista Szemle 1960. 3. sz. 7.)

Csáji nevezett, Rákóczi András című írásában még számos adatot közöl a szlovák zsoltárfordítóról. Ezek szerint 1693-ban született az Ung megyei Darnón, 1715-ben feleségül vette Füzy Máriát, a Sáros megyei táblabíró lányát. Négy gyermekük született, s ezek sorra elhaltak, s Rákóczi valószínűleg e csapások után kezdett elmélyültebben foglalkozni a zsoltárokkal és az egyházi ügyekkel. A szlovák lakosságú Rákóczi nagybátyja, László halála után örökölte, s az 1720-as években ide költözött Darnórról. Itt állt a legészakibb fekvésű református templom, amelynek azonban nem volt állandó prédikátora, s Mária Terézia a protestáns papoknak 1749-ben megtiltotta a leányegházakba való kijárást. Rákóczi András e nehézségen úgy segített, hogy az ünnepekre Sárospatakról hozatott tógátus-deákokat, s végrendeletében hatszáz magyar forintot hagyott a pataki kollégiumra alapítványként, hogy „esztendőnként érdekes légyen mindenkori említett árva iskolának azon esztendőnkben seniorságot viselt érdemes ifjaké”. Végrendeletének aláírói közt szerepel a cseh származású zsoltárkiadó, Jessenius György, és Csáji feltételezi, hogy Spáczay András is baráti köréhez tartozott. Kétségtelen tény, hogy Rákóczi András a szlovák reformátusoknak egyik legerősebb patrónusa volt.

Jessenius és Spáczay életrajzi adatait Király Péter könyve alapján így foglalhatnók össze. A Spáczay-család nem zempléni eredetű, András bizonyára szlovák tudása folytán került ide: 1743 előtt Miglészen (Milhost), 1743-tól 1754-ig Málcán (Malčice), majd Bánócon (Bánovce) és Füzeséren (Vrhnica) volt pap (valamennyi

szlovák többségű község). Füzéresen van eltemetve, ő volt itt az utolsó református pap, mert a Füzesséry-család 1766-ban rekatolizált. Spáczay születési helyét, származását nem ismerjük. A Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában van egy 1619-ből származó Graduálé, amelyben saját kezű névalírása, a Sárospataki Főiskola Nagykönyvtárában pedig egy SS 129 jelzetű kolligátum, amelyben egykorú feljegyzései olvashatók. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek azt írják róla, hogy hanyag lelkipásztor volt. Az egyik visitatio alkalmával hívei a nagymihályi vásáron voltak, máskor a figyelmeztetés ellenére sem vezette az anyakönyvet, egyszer pedig nyilvános kihirdetés nélkül, szabálytalanul összeeskette Tolnai Jánost a málcái Stépán lányával, s emiatt a lány Tolnait elhagyta. Ha szabad ezekben az egykorú adatokból bizonyos lélektani következtetést levonni, akkor azt mondhatjuk, hogy Spáczay bohém, költői mentalitású ember volt, aki bizonyára többre becsülte a költészetet az egyházi fegyelemnél. Szignóját és Liszkay feljegyzését tekintve egyedül tőle ismerünk kétségtelen hitelességű énekfordításokat és önálló verseket is. Az S. A. szignó ugyanis nemcsak az énekeskönyv első címlapján, hanem a Radosztz című imádságoskönyv egyik verscíménél is megtalálható. Király — nem ok nélkül — neki tulajdonítja a dicséretnek néhány eredeti énekének szerzőségét is. Ezek a fordítások és versek pedig minden tekintetben vetekedhetnek Szenci Molnár költői műveivel, amit majd alább, a részletes összehasonlítás során bizonyítani fogunk.

Jessenius György cseh származású volt, valószínűleg a fehérhegyi csata után Magyarországra menekült protestánsok utóda. A szintén cseh Valesius, Komárom megyei esperes segítségével a debreceni kollégiumban tanult, s előbb a Csallóközben volt pap. 1740-ben innen menekülnie kellett, s ekkor került a kelet-szlovák reformátusok közé: Alsókemencére (Kamenica), Bánócra, majd Málcára. Magyarul nem tudott tökéletesen, de a könyvkiadáshoz értett, a legtöbb szlovák könyvet ő rendezte saját alá. A debreceni nyomda iratai közül Király idézi Kállai Gergely provizor bejegyzését: „Melly pénzeket a mátzai Rf. Tót Anya Sz. Egyház Prédikátorától T. Jessenius György úrtól... percipiáltam.” Meghalt Málcán 1770-ben. A szlovák énekekben található cseh és nyugatszlovák kifejezések feltehetően tőle származnak.

A magyarból szlovákra való fordítással kapcsolatban meg kell említenünk azt a fordítói gyakorlatban ismert tényt, hogy a magyar nyelv hosszabb, a szlovák pedig rövidebb kifejezésekből áll. Így pl. a Madách Kiadóban megjelent cseh és szlovák könyvek fordításai 25–30%-kal terjedelmesebbek, mint az eredeti szövegek. Míg tehát Szenci Molnár okkal panaszkodott arra, milyen nehéz volt a hosszú magyar szavakkal az apró francia „igéket” lefordítani, addig a szlovák fordítóknak legtöbb esetben a rövid, reneszánsz sorok lefordítása után marad néhány szótagnyi helyük, melyet ihletett esetben a mondanivalót hangsúlyozó bővítménnyel, leginkább költői jelzővel töltenek ki. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy sikerült híven lefordítaniok a több mint 130 francia dallamhoz igazodó versformát, Szenci ritmusának valamennyi variációját. S a stílus, a költői előadás szempontjából gyakran csiszolnak, szépítenek is a szövegeken. Igaz, van példa az ellenkezőjére is, amikor a fordítás kevésbé költői, mint az eredeti, mert a szlovák fordítás nemcsak nyelvi, hanem költői szempontból sem egységes: minősége nagyrészt azon múlik, mennyire sikerül visszaadnia az eredeti költői képeket, s milyen szót told az eredetihez a fennmaradó szótagszámok helyére.

Az összehasonlításhoz a következő szövegeket használtuk: Szenci Molnár Albert költői művei. RMTK. XVII. század, 6. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. Sveteho Dávida... Debrecen 1752. Szent Biblia Ford. Károli Gáspár. Budapest

1944. Pisnye pobozsne... Császár Pál előszavával. Sárospatak 1864. A régi szlovák szövegekben technikai okokból nem tudjuk jelölni a különböző „s” betűket, a zs jelölésében meghagytuk az egykorú magyar helyesírásban is használatos s betűt. Egybevetésünket-kezdjük-egy-átlagos példával a 3. zsoltár negyedik versszakából:—

Kelly föl Uram tarts meg,

Ellenségeim vond meg, Megtörvén ő fogokat.

Ráts és hore vsztanutz, Mnye na pomotzi butz, O Boše mój! o Panye!

(Szíveskedj felkelni, nekem légy segítségemre, Ó Istenem, Ó uram!)

Mind öszve paskold És artzul czapdosod Az Isten utálókát. Polyitskuj bezbosnich

Nyepráztelyóv zlosnich, Tzo posztávajú na mnye,

(Verd arcul az istenteleneket, a gonosz ellenségeket, Akik ellenem kelnek.)

Czak Te vagy az Isten, Ki minden szükségben Meg tudsz szabadítani,

Tsom tis ten Buóh mudri, Chtori z kásdėj bédi, Szám vslyebodzitzi znás,

(Mert te bölcs Isten vagy, Aki minden bajból Magad ki tudsz szabadítani)

Ki az te sereged, Megtartot szereted, Es megszoktad áldani.

Chtori verních szvojich, Barz lyubis i vse jich, As na veki posehnás.

(Aki híveidet igen szereted s őket mindig, mindörökkre megáldod.)

Amint az összehasonlításból látjuk, a fordító a 3. sorban elhagyja a „megtörvén ő fogokat” szóképet, s helyette expresszív felszólítást használ. A felszólító mód helyett használt „ráts” (szíveskedj, kegyeskedj) fokozott udvariasságot, a „polyitskuj” (pofozd meg) pedig cseh színezetet visz a stílusba. A 4. és 5. sor gondolatpárhuzamában a szlovák a főnevet fejezi ki hasonló szinonimával (az istentelenek — ellenségek). A 7. sorban már találunk jellegzetes bővítést: „mudri” (okos, bölcs), ami a magyarból hiányzik. Hasonló a 9. sorban a „szám” (egyedül, magad), de ez stilisztikai szempontból kevésbé szépít. Ilyen jellegű kiegészítéseket találunk az utolsó sorokban is (barz, vse, as na veki). Egészében tehát a fordítás szegényesebb egy kifejező jó szóképpel, de valamivel gazdagítják a szöveget a hosszabb magyar szavak helyére kerülő rövidebb, kiegészítő szlovák kifejezések.

Azt, hogy a szlovák fordítás gyakran jobb a magyar eredeténél, elsősorban nyelvi okokkal magyarázhatjuk. A fordítók a zempléni keletiszlovák nyelvjárás mellett egy másik, bonyolult nyelvi réteget is használnak: cseh, lengyel, magyar, ukrán, de más szlovák nyelvjárásokból származó kifejezéseket, nyelvtani változatokat is. Mindez azzal magyarázható, hogy a fordítóknak bizonyos általános szláv műveltsége is volt; az adott nyelvjáráson kívül nagyszámú cseh kifejezést ismertek, s ezekben szabadon válogattak, ha a rím vagy a szótagszám megkövetelte. Szinonimakészletük gazdagabb volt, mint egy mai szlovák fordítóé, pl. az ágy szót is különböző nyelvi kifejezésekkel jelölik. Feltehetjük — egyelőre bizonyítani nem tudjuk —, hogy ez a szókincs-gazdagság úgy jött létre, hogy az eredetileg Rákóczi András fordította zsoltárokat Spáczay átirta saját nyelvtudásának megfelelően, a kiadás előtt pedig Jessenius csiszolt rajtuk a cseh irodalmi nyelv segítségével. Ennek ellenére ezek a szövegek még mindig sokkal közelebb állnak a zempléni szlovák reformátusok nyelvéhez, mint a mai irodalmi nyelv.

A szlovák szövegnek a magyarral szemben való szükségszerű bővítése általában nyomatékosító, a mondanivalót erősebben kihangsúlyozó jellegű. Nézzük például a 3. zsoltár első sorait: Ó mely sokan vadnak, Azkik háborgatnak Engemet én Istenem. Jak *barz* velyo Panye, Tich chtoré *vse* na mnye *Zásztója*, nápasztuju.

Szenci zsoltárát a szlovák fordító csupán három, de nyomatékosító szóval bővíti: *barz* (nagyon), *vse* (mindig), *zásztója* (gyűlölködnek).

A továbbiak során azt látjuk, hogy a szlovák fordítók egyáltalán nem fordítottak „betű szerint”, hanem szabadon, tartalmi és formai hűségre törekedve: a rím kedvéért

gyakran felcserélik a sorokat, variálják a gondolatokat, általában nem ragaszkodnak a magyar kifejezések szó szerinti megfelelőjéhez, hanem csak a zsoltárok szelleméhez és érzelmvilágához. Idézzük a 6. zsoltár 32—34. és 37—42. sorait: Egész éjjel sírtombban Könnyhullatásimmal Nedvesítem ágyamat... Tzalú notz *horko* platsutz, *Bévno jak zvodami Polyévajutz* szvu losu.

A sírtombban elé itt a „keserűen” szót helyezi a szlovák fordító, a könnyhullatásim helyett egy hasonlatot használ: oly bőven, mint vizekkel, *öntözöm* az én ágyamat.

Én sok bosszúságim miatt Az én orcám elhírvatt, Szemem homályosult, Mojo lyitza *jak* kvet szprelyi, *V zarmutku posztarelyi*, Otsi smi viszusél. Ezt szerzik ellenségim, Vigadnak gyűlölőim, Kin szívem elbúsult. Us vnyich nyesztává vodi, Bo změj szmutnéj prihodi Smėje se nyepráztel.

A fordító itt felcseréli a sorokat, egyesek helyett pedig egészen más, de hasonló hangulatot ébresztő kifejezéseket használ: Arcom, mint virág elhervadt, a bánatban megöregedett, szemem kiszáradt, már nincs benne nedvesség, mert szomorú ügyemen nevet az ellenség.

A szlovák fordítások közel másfél századdal később készültek; kevésbé archaikusak, pl. a „támadatról” kifejezést egyszerűen keletről szóval fordítják az 50. zsoltár 3. sorában: Támadatról és napenyészetről, Nagy Szépséggel a Sion hegyéről... Od vichodu tak tés i západu, Z Siona prenájkrassoho hradu. (A szlovák fordító a Siont nem hegynek hanem „leggyönyörűbb várnak” nevezi.)

A képszerű kifejezéseket általában nem lehet szó szerint lefordítani, s a szlovák fordító tehetségét, leleményességét bizonyítja, hogy ilyenkor legtöbbször egyenértékű képes kifejezést használ, mint pl. a 8. zsoltár 5—6. sorában:

Dicsérnek téged még a csecsszopók is, Szájokban viselik nevedet ők is. Szlávjá tebe i nyemlujátka malé, *Usztá szvojo prizbrojá k tvojej Chválye*. A második sor értelme: szájukat alkalmassá teszik a te dicsőítésedhez.

A szlovák fordítók néhol tartalmi szempontból is javítanak Szenci zsoltárain, ha annak szövege homályosnak vagy a bibliával egybevetve pontatlannak látszik. Így pl. a 44. zsoltár szövegének 5—8. sorai olyan értelműek, mintha Isten a pogányokat elpusztította volna, majd más helyre víve ismét megszorította:

Kezedd az pogán népet Elvesztéd, földét elpusztítád, Osztán más helyre vúd *őket*, Holott ismét megszorítád.

Ezzel szemben a szlovák szövegben az áll, hogy az isten az elpusztított pogányok helyébe a „mi elődeinket” vitte, s azokat ültette helyükbe, ez lényegében megegyezik Károli Gáspár bibliafordításának megfelelő helyével:

Jak si z szvú ruku Pohanóv/Rozplasél, z bévnej sémi zhladzél, A nato meszt nasich Predkóv/Do predrahėj sémi poszadzél.

A magyar eredeti és a szlovák fordítás között olyan eltérés is van, amely nem magyarázható meg Károli bibliafordításának használatával, hanem arról tanúskodik, hogy a fordítók a cseh Králicei bibliát vagy más ószövetségi fordításokat is felhasználtak a zsoltárok szövegének ellenőrzéséhez. A 104. zsoltár 9. strófájában más állatokat emlegetnek, mint a magyarban.

Holott az madárkák fészket raknak
Es kiköltésre fészkekben tojnak
Az eszterág is ő fészket ott rakja,
Az jegenye fákon vagyon hajlékja,

Kdze i ptáki kladu szvojo hnyézdá,
Kdze se nyeszú i mladé vivodzá,
Tam i *botzáni* szvoj pritulok maju,
Na jedlovich verchoch dóm szvoj
szpravuju,

Az magas hegyeken az vadkecskék
Es az szarvasok helyet keresnek,
Az kősziklák közt laknak a patkányok,
Az hörcsögöknek ott az ő barlangjok.

*Kozi dziké u preprikrich hóroch,
Chtoré szkátsu po vizsokich szkaloch
I kráľyikove u dzéroch szkalovich
Prebivaju szvich hradoch nyedobutich.*

A szlovák szövegben a következő állatokat emlegetik: gólyák, vadkecskék, üregi nyulak, s ez érdekes módon hasonlít a Szencinek mintául szolgáló Lobwasser német zsoltárához, melyben szitén nincsen hörcsög, hanem a szlovákban található állatokhoz hasonlók szerepelnek. (Lásd Császár Ernő: Szenci Molnár Albert zsoltárai. Itk 1914. 292.)

A szlovák fordító a legtöbb esetben teljesen beleéli magát a zsoltárok érzelmvilágába, s a szavak rövidegéből származó kiegészítő szavai gyakran a magyar eredeténél is szebbé, erőteljesebbé teszik a zsoltárokat, amint például a 135. ének negyedik strófájából láthatjuk:

Ki ez világ végéről
Támaszt terhes fölhetőket,
Az földet hinti fellyöl,
Midőn boczát essőket,
Szeleít rejtekhelyből
Kiküldi erejéből.

*Chtori iz kontza sveta
Hrubé chmári prinyese,
Bi sztala strasná plyuta,
Z chmár dists, blyiszk, hrom vinyese,
I véter iz szvojoho
Szkarbnyika barz szkritoho.*

A harmadik sor értelme: hogy szörnyű vízöntés legyen; a negyedikben pedig költői szóhalmozás van: a felhőkből esőt, villámot és mennydörgést támaszt. A lennyel eredetű, nyelvjárási szkarbnyik szó értelme: kincstartó, hasonló a barz (nagyon) is. Az „esőket” helyén álló három szlovák szó azért is rövidebb, mert a tárgyraghoz a magyarban kötőhang tartozik.

Az is előfordul, hogy a szlovák fordító a magyar szöveget félreérti vagy pontatlanul fordítja, mint pl. a 132. zsoltár második versszakát, amelynek tartalma ugyanaz Károlinál mint Szenci verseiben:

Ez (úgymond) én fölfogadom, Hogy bé *nem* megyek házamban, Dokontsu kedz já to vrobu, Abi smi szvój prah presztupél, *Sem* le *nem* fekszem ágyamban, Szemeimet bé *sem* hunyom, Alybo na szvú losu sztúpél, Otsi szvé sztúlyél k drémányu, Minden álomom *hátra hagyván*, Zrák szvój na szlatki szon pústsél.

A szlovák fordító elhagyja a tagadósavakat, s az utolsó sorban is ezt állítja: tekintetemet édes álomra bocsátom. A következő sorban azonban áttér e tagadásra, ezért a költemény mondanivalója lényegében (egészében) a magyar eredetinek szabad fordítása. Találunk olyan részletet is, amelyben a szlovák fordító közelebb áll Károlí bibliájának szövegéhez, mint Szenci Molnár. Ilyen a 126. zsoltár második strófájának befejező része:

Hozd ki Úristen az többit is, Vesd végét ő fogságoknak is, Viprovadz Panye i zosztalich, Urobis konyec vesenyá jich, Mint az erős zúgó széllal, Mind ez föld megszárad széllal. Jak bis zaschli kraj nastsivél, Prave i z vodu obtsersztvél.

Míg az első két sor értelme megegyezik, az utóbbi kettőben a szlovák ezt mondja: Mintha épp kiszáradt vidéket látogatnál meg, s vízzel felfrissítenéd. Ez nemcsak logikusabb, hanem közelebb áll a bibliai fordításhoz is, melyben szintén nincs szó szélről: „Hozd vissza, Uram, a mi foglyainkat, mint patakokat a déli földön!” A szlovák zsoltár verstani szempontból is jobb: nem fordul benne elő a rímként használt szóismétlés (is—is).

Hasonlóképp javítja, logikusabbá teszi a szlovák fordító a 139. ének 8. szakaszának Szencinél igen homályos szövegét: Dolgaid csudálatosok, Kiket ha én meggon-

dolok, Barz tsudná jeszt szprava tvojá, Z toho svedok dusa moja, Meg kell azt nékem vallanom, Tudtodra volt minden csontom, Kedz szebe pomislyu Panye, *Vidzél*s kosztz mich *zavjézanyé*, Midőn engemet csudaképpen, Az föld alá dugtál rejtőkben, *Kedi smi se v méj Mattze zatsál, Jak pod šemu, tajnye šitz potsál*. A két utolsó sor fordítása: mikor én anyámban fogantam, mint a föld alatt, titkon élni kezdtem.

Nemcsak hűek, hanem valóban ihletettek a rövid soros francia reneszánsz versek ritmusában készült fordítások. Ezekben a szlovák fordító szinte csak a sorokat cseréli fel, csaknem szó szerint fordít, de zsoltára mégis játékosan perdülő, könnyed és hangulatos:

Az Egek beszélnek
Es nyilván hirdetik
Az Úrnak erejit,
Az ég mennyezeti
Szépen kijelenti
Kezinek munkáit.
Az napok egymásnak
Tudománt mutatnak
Az ő bölcsességéről.
Egy éj a más éjnek
Beszél az Istennek
Ő nagy dicsőségéről.
Nincs szó sem tartomány
Holott ez tudomány
Nem prédikáltatnék,
Minden felé megyen
Ez föld kereksegen
Beszéde ezeknek.
Írások kimegyen
Mind ez világ végén
Holott az fényes napnak
Hajlékot az Isten,
Helheztetett szépen
Ő lakó szállásának.

Nyebá ohlásajú
Krásznye vikládajú
Boszké tsudné motzi,
Szklepoványé nyeba
Rozkosnye oznámjá
Tés jeho rúk prátzi,
Dzeny za dnyom *satujutz*
Svettsi ukazujutz
Jak velyká mudrósztz joho;
Notz za notzu hlasznye
Zvesztuje *obvzláštnye*
Szlávu Boha šivoho.
Jazika, nyét Krajnyi
Kdze bi téj nauki
Szlová nye szlisené:
Tsom ne kásdē sztrani
Po téj tzałéj šemi
Pustsaju hlaszi szvé:
To pizsmo vichádzá
As na konyetž sveta,
Kdze Boh szlunku jazsnomu
Tsudni sátor szpravél,
Kedi ho posztavél
Dlyá *svetla vetu* tomu.
(19. zsoltár, 1—2. strófa)

A Balassi-strófa bővített változatának tartható versszakokban csak az utolsó sor tér el a magyartól, bizonyára tudatosan, egy szép alliterációval: a világ világosságának.

Hasonlóan szép alliterációt találunk a 95. zsoltár 7—8. sorának fordításában: Mert ő az hatalmas Isten, Es nagy király mindeneken, Tsom on jeszt pán vsemohútzi, *Krály nad kráľymi kráľyujtzi*. (...királyok felett királykodó király). Az egyetlen magyar ige helyére iktatott szlovák igék gyakran nem csupán nyomatékosítják, hanem költői módon fokozzák a mondanivalót, például a 102. zsoltár 24—25. sorában: Ollyá löttem, mint az bagoly, Ki az kietlenben huhol... I jak szova *v pusztén pölyu, Volám, platsu, horko kvélyu* (S mint a bagoly a puszta mezőben, *kiáltok, sírok, keservesen jajgatok*.) A ritmust és a rímképletet a szlovák fordítók mind a 130 versformában megtartják, sőt néhol a rímetek fokozottabban kiemelik, az eredeti kép-
letnek megfelelően, így pl. a 92. zsoltár végén:

Hogy igasságát híven (Mindenütt hirdessék
 Bi zvestovál to kásdi) Bóh moj szkala má
 Az én Istenemnek, Kiben hamisság nincsen.
 Jeszt szpřāvodlnosztz *számá*, Falesnosztz nyét v nyém nyigdi.

Egyébként ezt a strófát is meglehetősen szabadon fordították: Hogy mindenki hirdesse, az Isten az én köszálam, ő az egyedüli igazságosság, sosincs benne hamisság. Amint látjuk, a fordító a második sorral kezdi, s a rim kedvéért másutt is gyakran megfordítja a sorokat. Például a 91. zsoltár második strófájában:

Az vadásznak ő törítöl	Bo on tze ochrányi milye
Téged megment féltedben,	Od sidla lóvtza zloho,
Az hamis nyelvek mérgétől	I osztréha kásdáj chvílyi
Megoltalmaz kegyesen.	Jazika fortélynoho.

A szabad fordítás során a szlovákban gyakran azzal is fokozzák a mondanivalót, hogy Szenciénél erősebb kifejezéseket használnak. A 137. ének utolsó versszakát így fordítják:

Te Babilonnak leány meghidgyed,	Dzévko Babilonszka <i>k smertzi se hotuj</i> ,
Hogy még végre porhamuvá kell lenned	<i>Bo krivu szplinyes</i> o krátki tsasz,
	to tsuj,
Bódog az ki te néked ez doglot	Posehnáni, chtori tzi <i>tu besznosztz</i>
Megfizeti ez méltatlanságot,	Odplatzi, navrátzi <i>tvu okrutnosztz</i> :
Ki öledből gyermekidet kirántya,	Tzo tzi tve z léna verve dzetki <i>malé</i>
Es az erős kősziklához paskollya.	<i>Na tvé otsi</i> potlutse k tvarděj szkále.

(Babiloni lányka készülj a halálra, mert halld, rövidesen elönt a vér, boldogok, kik ezt a veszettséget megfizetik, visszaadják neked a kegyetlenkedést, aki öledből kis gyermekeidet kirántja, s szemed láttára hozzáveri az erős kősziklához.)

Gyakran halványabbra sikerül a szóképek és a sajátos költői frazeológia szlovákra való fordítása. A híres 42. zsoltár sajátos költői jelzőit (Mint a szép híves patakra...) szlovákra nem fordítják: *Jako jelény vodu šádá Zaslyáchli ob tseršvenyu* (Mint a szravas vizet kíván a felfrissüléshez, ha megszomjazott). Elszűrik a szóképet ugyanennek az éneknek 29—33. soraiban is:

Mélység kiált mélységet,	Hlibokosztz na hlibokosztz
Midőn én fejem felett,	Volá pre velikú uszkosztz,
Az sok sebes víz megindol,	Kedi prék mnye vedzes vodi,
Mint egy erős hab megzúdol.	Vselyakěj szmutnéj prihodi.

(Mélység kiált mélységre nagy aggodalmában, amikor ellenem vezeted mindenféle szomorú esemény vizeit.) Kevésbé költői ugyanitt a 21—24. sorok fordítása is:

Midőn hozzám orcáját	Vér še estse veszelo
Nyújtja szabadítását,	Vislyebozenyé joho
Oh én kegyelmes Istenem,	Budzem szlávitz óh mój Bose,
Mely igen kesereg lelkem.	Dusa se vkojitz nyemose.

(Hidd, hogy még vidáman fogjuk ünnepelni megszabadítását, oh Istenem, lelkem nem tud megnyugodni.)

Az is előfordul, hogy Szenci szóképeit szlovákra egyszerű nyelvi kifejezésekre fordítják le, mint pl. a 6. zsoltárban: És haragodnak tüze, Szűnnyék meg sebessége,

Kiben ne büntess meg. Mnye tsloveka bédnoho, V sertzu zarmutzenoho, Szpred se nye zarútzej. (Engem nyomorult embert, szívében elszomorítottat, magad elől ne vess el.) (4—6. sorok) Hasonlóan elhagyja a „haragodnak tüze” metaforikus kifejezést másutt is; pl. a 74. zsoltár 3. sorában: Míglén gerjedež haragodnak tüze Juha-idnak nyájára ily igen? Ohnyu sztravutzomu tak barz jatritz dás? Prétziv nász ovets-köv sztadza szvoho. (A pusztító tüzet mely igen gerjeszteted? Ellenünk, nyájad báránykái ellen.)

Amint már Király Péter rámutatott, e fordításokban aránylag sok a tükörszó, a magyar eredeti közvetlen hatását tükröző kifejezés: na viszoko odpovedá — nagy fennen válaszol (200.), Nad Pohani s me hlavu posztavél — A Pogányokon fővé tész engem (34), vozi vojszké (109) — harcszekerek, O tebe se nye zapomnyu (141) — Rólad nem feledkezem, Lyem o tebe já se mislyu (141) — csak Te rólad emlékezem, tzet riba (250) — cethal, krivopivtzov (335) — vérszopókat. Az ilyen kifejezések a szlovák szövegben hungarizmusnak számítanak, s hasonlóan sok a szövegekben a bohemizmus (cseh hatás) is, míg a lengyel és ukrán kifejezések nagyrészt olyanok, amelyek nemcsak ezekben a nyomtatványokban, hanem általában is megtalálhatók a közép-zempléni szlovák tájnyelvben. Ilyenek például: Dusu szvoju *do tebe* dzvihám (167) — lelkemet tehozzád emelem, tich tzo *zasztója na mnye* (167) — kik gyűlölnék engem, Chtós bi *se pred tobu osztál* (181) — ki állhatna meg előtted, dulovnyíka *zosztáloho* (181) — ez maradék dülő-fülöt, Tebe smi vibrál *dlyá ochrántza* (44) — reád támaszkodtam, *Sztred* Pohanu tze chvályim (35) — pogányok közt téged dicsérlek.

A szlovák versekben található magyar kifejezések többsége olyan, amely e szövegeken kívül is megtalálható a zempléni kelet-szlovák nyelvjárásban: város, erek (örök), ezer, palota, bálván, tornátz, sóltár, hartz, lántz, préda. Néhány magyar szó szlovákosított változatban van meg, mint pl. a bévni, rozbévnyi: az első a magyar bő melléknévhez tett szlovák melléknévképzővel, a második a szlovák igeképző felszólító módjával és az igekötő helyén álló roz-szócskával van képezve (bővítsd meg). Hasonló a magyar becsül és mulat igéből képzett szlovák becselyuje, mulatuje ige is. A költeményekben bizonyos népies, „paraszti” kifejezések is találhatók, melyeket azonban a tájnyelvet beszélő lakosok bizonyára megszokottaknak tartottak. Ilyen pl. a marha, veszett, csecs szó használata olyan sorokban, amelyeknek magyar eredetijéből ez hiányzik. Például: Jak malé dzétze od *tzitzka* Chtoré odlútsila matka — Mint midőn az kis gyermeket Elfogják anyja tejétől (131. zs. 7—8.). Tu rets tslovek hovadni — E beszédet a marha ember (magyarban: esztelen) (92. zs. 21. sor) tú besznosztz — ezt a veszettséget (magyarban: ez dolgot) (137. zs. 28.). A magyar szavak és a magyaros kifejezések száma a szlovák zsoltárokból nem oly mértékű, hogy a fordítókat gyöngé szlovák tudással vagy magyarosító szándékkal lehetne vádolni — nemcsak szuverén módon használják a szlovák nyelvet, hanem azt eredeti kifejezésekkel, költői fantáziáról tanúskodó szóképekkel gazdagítják is.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a szlovák fordítók beleélték magukat Szenci Molnár zsoltárainak érzelmvilágába, s azokat ihletett módon, költői tehetséggel tolmácsolják. Az eredeti szöveget szabadon, de tartalmi és formai hűséggel fordítják, s változtatásai többsége a mondanivalót nyomatékosító, fokozó jellegű. Az énekeskönyv egyedülálló, máig sem eléggé becsült kincse a szlovák irodalomtörténetnek, mert mintegy 20 000 verssort tartalmaz abból a korból, amelyből még szlovák versek vagy nyomtatványok egyáltalán nem maradtak fenn. Szenci verseinek fordítása tehát egyúttal az első jelentős szlovák nyelvű költői alkotás.

MOLNÁR ALBERT KÖLTÉSZETÉNEK UTÓÉLETE

Szenci Molnár Albert — Balassi Bálint után — kétségtelenül a legnagyobb hatású alakja a régi magyar irodalomnak. Ezt a csendes, szerény embert, tudós humanistát általában nem szoktuk a nagy költők közé sorolni. Pedig oda tartozik: ott van az ő helye Balassi Bálint és Zrínyi Miklós között, Rimay János mellett. A zsoltárfordításaiban megnyilatkozó személyes hangú költészet örök értékű, erőteljes líra. Versei ma is élvezhetőek: színes, fordultatos, művészi stílusa annak a bizossága, hogy Szenci Molnár nem gépies műfordító volt, hanem igazi lírikus, vérbeli költő. Zsoltárainak értékességét száznál is több kiadás igazolja, hatásuk pedig az egész magyar irodalmon végighullámszik. Főleg verselésünkön és nyelvünkön hagyott mély nyomokat a PSALTERIUM UNGARICUM: a zsoltárokból számos szó, szólas, fordulat kelt szárnyra, s a magyar költészet — főként a vallásos — hosszú ideig és számtalan esetben utánozta Szenci Molnár Albert strófaszerkezeteit, rímeit és verssorait. Nyugat-európai verselésünk gyökereit, a rimes-időmértékes formák eredetét — ki merem mondani! — a XVI—XVII. században, s többek között Szenci Molnár zsoltáraiban kell keresnünk. Régi, XVI. századi magyaros — hangsúlyos — verselésünk egyes formáit is ő közvetítette, továbbította egészen a XIX. századig.

A zsoltárok ritmusával, versformájával számos irodalomtudós, nyelvész és zenekutató foglalkozott, s szinte mindegyikük más-más nézetet alkotott a Psalterium verselési módjáról.

Szemléltetésül csupán két ellentétes nézetet mutatok be. Horváth János az 1922-ben kiadott *Magyar ritmus, jövevény versidom* című könyvében azt írja, hogy a zsoltárok versformája nem magyar, hanem „a francia eredetinek az énekmintájához igazodik. Megadja az ének kívánalmaihoz szükséges szótagszámot, de a soron belül semminemű szabályos időmérése, ütemezése nincs, s magyar ütemmintát csak elvétele és akaratlan nyújt.” Németh László szerint viszont a zsoltárok szövegei elszakíthatók dallamuktól, s „Molnár Albert verseiben olyan magyar ütemfigurák vannak, melyekkel a tizenkilencedik század költői sosem próbálkoztak. Egy-egy ilyen ütemfigura versszakokon át kivihtetlen volna, kibírhatatlan monotoníába veszne. De ahogy Molnár Albert csinálja, tagolássá tompítva, kellemes és változatos. A nyolcszótagú sort hol három-öt, öt-hárommá, négy-négyé metszi, a kilencszótagút három-hattá, hat-hárommá, négy-öt s mégis tagol, a tagok különválnak s a süketség sem tagadhatja le őket. Ez a tag halványabb verselem, mint az ütem, de épp ezért nem olyan erőszakos.” (Németh László: *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk*. Prot. Szemle, 1928. 87.)

Természetesen nem érthetünk egyet Németh Lászlóval abban, hogy az egyes zsoltárok szövegei elszakíthatók dallamuktól. A Psalterium versei igenis zenei fogantatásúak. Ez persze nem akadály a eredeti ritmusképletek magyar szövegre való alkalmazásának. Van Molnárnak olyan zsoltárfordítása, amelynek nyolcszótagú sorai szinte kivétel nélkül jambusi lejtésűek. Például a 30. zsoltár bevezető sorai a jambikus nyolcasok monometrikus alkalmazásáról vallanak:

„Dicsérlek Uram / tégedet
Mert te megtartál / engemet.
És kegyessen föl/emelél
Ellenségimtől / megmentél”

A „Kiáltásom halld meg Isten” kezdetű 61. zsoltár pedig trocheusi lejtésű. Az eredeti trocheusok átjambizálására a sokat utánzott 42. zsoltár a legjobb példa.

Horváth János véleménye ellen, amely szerint a zsoltársorok tulajdonképpen nem ütemezhetők, nincs bennük szabályos ritmus, elég felhoznunk például a 35. zsoltárt:

„Perelj Uram perlőimmal,
Harcolj én ellenségimmal,
Te paisodat ragadd elő,
Én segedelmemre állj elő,
Mondjad ezt az én lelkemnek:
Tégedet én megszégyeltem.”

Ez a vers mind magyarosan (hangsúlyosan), mind pedig időmértékesen (első négy sora jambikusan, a következő kettő trocheikusan) ritmizálható, tehát egyszerre, egyidejűleg érvényesül benne a jambusi (illetve trocheusi) és a hangsúlyos versmérték. Nem más ez, mint Ady Endre verseinek ritmusa, a XX. század elején is forradalmi újításként ható *szimultán ritmus*.

Szenci Molnár a Balassi-hagyományba is aktívan kapcsolódik. A 3. zsoltárt Balassi Bálint periódusaiból (2 hatszótagú sor, a harmadik hétszótagos) építi fel:

„Ó mely sokan vadnak
Az kik háborgatnak
Engemet én Istenem.
Nagy sok ellenségim,
És sok gyűlölőim,
Tusakodnak ellenem,
Sokan azt állítják,
Lelkemről azt mondják,
Vesztett ennek ő dolga,
Segítsége nincs,
Mert elhatta Isten
Így szólnak bolond módra.”

Balassi Bálinttól egészen Ady Endréig ível tehát a híd, amely a kettőt összeköti: Szenci Molnár Albert költészetének hosszú századokat átívelő, erős hídja.

Mint már említettem, hosszú ideig főként a vallásos költészet utánozta a zsoltárok rímeit, strófaszervezeteit, illetve vesszorait. Bár a XVII–XVIII. század vallásos versei — kevés kivételtől eltekintve — napjainkban már csupán mint kordokumentumok érdekesek, fel kell elevenítenünk néhány nevet, mert ezek a feledésbe merült költők is részei a hídnak, Szenci Molnár zsoltárai rajtuk keresztül is hatottak. Mindenekelőtt *Ráday Pál* (1677–1733) nevét kell megemlítenünk: azét a költőét, aki a Rákóczi-szabadságharcban is részt vett, a protestáns egyházak Habsburg-ellenes küzdelmeinek irányítását pedig haláláig szívügyének tartotta. Ráday legismertebb munkája a *Lelki hódolás, avagy az igaz keresztényhez illő buzgó imádságok istenes új énekekkel* című református imádságos- és énekeskönyve Debrecenben jelent meg 1715-ben. Korabeli népszerűségére jellemző, hogy a XVIII. században nyolc kiadást ért meg. Tizenhat prózában írt imádságon kívül 22 éneket tartalmaz, amelyeknek mintául Szenci Molnár Albert zsoltárai szolgáltak. Számos éneke — pl. a 74. zsoltár dallamára szerzett „Dicsérlek téged, Idvezítőmet” kezdetű — nemcsak a verselés, hanem a stílus terén is feltűnő hasonlóságot mutat mintaképével.

A következő énekszerző, akiről okvetlenül szólnunk kell, *Hányoki Losonczi István* (1709–1780). *Éneklésben tanító mester* című könyve 1754-ben jelent meg Pozsonyban. Az „Uram, kegyes indulatomban” kezdetű énekében a 65. zsoltár (Az Sionnak hegyén Úr Isten) kilenceseit jambusi formában szólaltatja meg:

„Uram, kegyes indulatomban
Ím teszem vallásom:
Ez életemben halálomban
Fő vigasztalásom.”

Szintén a 65. zsoltár dallamára írt verset *Keresztesi József* (1748—1812), majd *Lengyel József* (1770—1822) is. Ez utóbbi „Ki hívta az éjszakát elő” kezdetű énekében teljesen Szenci Molnár modorában váltogatja a jambikus kilenceseket a magyaros hatosokkal:

„Ki fordította fényességre
Az ének homályát?
Ki hozta fel napját az égre,
Hogy fusson új pályát?”

Szenci Molnár zsoltárai közül a 42.-et, a „Mint a szép híves patakra” kezdetűt utánozták a legtöbben. A 65. zsoltárral kapcsolatban már említett Hányoki Losonczi István és Lengyel Józsefen kívül *Szőnyi Benjámín* (1717—1794), *Nagy István* (1770—1831), *Pálóczi Horváth Adám* (1760—820), s a Mondolat első megszövegezőjeként ismert *Szentgyörgyi József* (1765—1832) is szerzett éneket a 42. zsoltár mintájára: Hányoki Losonczi a „Jer, lássuk az Úr keresztjét”, Lengyel a „Dicsérjük hálaadással”, Szőnyi a „Jézus meghalt bűneinkért”, Nagy István az „Ó, Isten, ki a törődött”, Pálóczi Horvát az „Isten, ez roppant egeknek Bölcs s erős alkotója”, Szentgyörgyi pedig „A nap immár elenyészett” kezdetű énekét szerezte a népszerű 42. zsoltár dallamára, s a legtöbben közülük Szenci Molnár versének formáját, ritmusát is igyekeztek utánozni.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nyugat-európai, rimes-időmértékes verselés meghonosításában Szenci Molnár Albert jelentős szerepet játszott, s a jambusi versmérték a magyar egyházi énekszerzésben az ő példaadása nyomán lett élő hagyomány.

II.

Tartalmi szempontból nem kívánok részletesebben foglalkozni a nagy zsoltár-költő hatásával, csupán legnagyobb íróinkat, költőinket, Jókai Mórt, Arany Jánost, Móricz Zsigmondot, Ady Endrét, József Attilát veszem sorra, s részletes elemzésre sem törekszem, hanem megelégszem a példafeltáró szemléltetés módszerével.

1. Jókaitól csupán egy részletet tartok szükségesnek felolvasni.

„És a harang egyre kongott. Sikoltás és fegyverzaj közt hallatszott a rémes kongás, kétségbeesésre készítõ hangok, mikkel a magas torony — mint egy tömör óriás, aki maga nem mozdulhat — fölülemelkedve az egész városon, népet buzdítani tetszék, s ha olykor szűnt a nagy zaj, hallatszék a vad, rikácsoló ének onnan fölül:

»Szolgáidnak testek,
Akik megölettek
Adattak a hollóknak.«”

Igen: Szenci Molnár zsoltárait énekelte a magyar nép századokon keresztül, ajkukon az ő énekeivel ültek Jókai öregasszonyai a rokka mellett, a 79. zsoltár csodálatos szavai szálltak az ég felé a székely falvak égő templomaiból. Mert főként a legsúlyosabb megpróbáltatások idején kellett a zsoltár. Nem nehéz kitalálnunk, miért. Mert Szenci Molnár költészete közösségi líra, sőt mondhatnánk azt is, hogy

szociális fogantatású költészet: hiszen mindig a néptömegek szenvedését, inségét szólaltatja meg. Tehát a zsoltárokból már hangot kap a magyarság történelmi sorsérzése: a szorongatottság, amelyet teljességében majd Ady Endre kiált világgá a XX. század első negyedében. Ez a sorsérzés a magyar költészet alaptónusa. És nemcsak Mohács óta, ahogy azt sokan állítják. Hiszen líránk első szavai már jajszavak voltak: „Volék siroim tudotlon ...”

Ez a történelmi sorsérzés ötvöződött — a lehető legszerencsésebben — Szenci Molnár zsoltáraiban az ótestamentumi antikkkal, az európai kultúrával és a magyar népiességgel. Ebben kell keresnünk a Psalterium Ungaricum óriási hatásának titkát. Hiszen legjelentősebb íróink, költőink lényegében ugyanezt az ötvözetet kívánták megteremteni.

2.

„Az szép sík mezők ékeskednek
Sok baromcsordákkal
Villognak az szép szántóföldek
Sűrű gabonákkal,
Az hegyoldalak, mezőföldek
Szép búzavetéssel
Örvendeznek és énekelnek
Nagy gyönyörűséggel.”

— olvassuk a 65. zsoltárban. Mintha Arany János költői hangjának előhírnökei lennének ezek a sorok, az isten áldását szemléltető képek, a paraszti mennyországot megjelenítő nagyszerű, merész és mégis könnyed áttételes kifejezések. De Aranyra nemcsak a zsoltárok hatottak. Szabó Magda két magyar költőről bizonyítja, hogy kisfiúkorában Szenci Molnár szótárából, a DICTIONARIUM LATINO—UNGARICUMBól tanult. Az egyik költő Arany János. Az ő fejében úgy rögzült a *rudis, ensis, sarissa* jelentése, hogy *hosszú, hegyes tör.* A másik, Petőfi Sándor, a *terra efilius, obscurus homo*-ról tanulta meg, hogy azt jelenti: *sehonnai bitang ember.*

3. „Mindenkor idejük van a zsoltároknak” — így szól József Attila *Gyémánt* című versének első sora. Mindenkor, tehát a XX. században is. Mivel kezdődött tulajdonképpen irodalmunk huszadik százada? A nyugatosok fellépésével, akik jelszóként Ady Endre nevét tűzték zászlajukra: azért az Ady Endréért, akinek verseiben a magyarság történelmi sorsérzése, a szenvedés, a szorongatottság, a magyar ugar elhagyatottsága a maga teljességében nyilatkozott meg. A Károlyi-féle Biblián és Szenci Molnár Albert zsoltárain nevelődött ez a kemény, kálvinista Ady, akinek kálvinistasága nem istenhitet, nem vallást jelentett, hanem azonos volt a predesztinált sorsos magyarsággal.

„Az Istenhez gyöngé szódat emeled” — így indítja *Teveled az Isten* című versét. Vajon kinek nem jut eszébe erről Szenci Molnár 77. zsoltára:

„Az Istenhez az én szómat
Emelém kiáltásomat:
Hogy felkiálték hozzá,
Beszédem meghallgatá.
Mindennemű szükségemben
Reménységem csak az Isten:
Éjjel kezem feltartom,
Az égbe hozzá: újtom.”

Kévs olyan zsoltár van, amely ne üldöztetésben, szükségben, ellenséggel folytatott harcban született volna. A későbbi magyar költők is főleg szenvedéseik idején, üldöztetések közepette hanyatlottak Istenhez: Ady Endre is ezt vallja egyik zsoltáros hangvételű költeményében, amelynek az *Istenhez hanyatló árnyék* címet adta:

„Üldöztetésimben kellettél
S kerestelek bús szilajon
S már-már jajomból kihagyom
Neved, mely szebb minden neveknél.”

Ebből a versből már kihangzik a kételkedés, a *már-már kihagyom* bizonytalansága is. A múlt század végén a természettudományok és materialista filozófia fejlődése természetesen Isten trónfosztásához vezetett. A zsoltárok, az istenes énekek azonban tovább hatottak; a XX. század felvilágosult, ateista embere csupán behelyettesítette az Istent: önmagával. A 90. zsoltár híres kezdő sorát (Tebenned bízunk eleitől fogva) így alakította át világirodalmi jelentőségű szocialista költőnk, József Attila *Kész a leltár* című versében: „*Magamban bízam eleitől fogva...*” — A zsoltár tehát már nem mint szakrális szöveg, hanem mint irodalmi mű, mint esztétikai értékek hordozója hat, és él tovább az irodalmi köztudatban. Nem lehet véltelen, hogy éppen századunkban — az irodalomtudósokon kívül — olyan jelentős írók és költők foglalkoztak Szenci Molnár költészetével, mint Németh László vagy Áprily Lajos.

Még egy világirodalmi szinten alkotó XX. századi magyar íróat kell megemlítenünk: Móricz Zsigmondot. Móricz egyik legszebb, leglíraibb művét, az *Árvácskát* nem fejezetekre, hanem zsoltárokra tagolta. Miért? Mert a mélység jajkiáltását, a szegénység protestáló hangját akarta hallatni, az ítélet, a felháborodás szavait akarta idegekbe kiáltani, s erre a zsoltáros hang volt a legalkalmasabb. Mert a zsoltár kiáltás a mélyből, néptömegek sirása, szegénység jaja: a szó szoros értelmében közösségi líra.

Végezetül egy múlt századi epizódot mondok el. Egy ízben felmerült a PSALTERIUM UNGARICUM „modernizálásának” gondolata. Ez ellen a képtelen terv ellen Arany János lépett fel a legvehemensebben, mondván, hogy Szenci Molnár Alberthez pedig senki avatatlan kéz ne nyúljon, mert ő korszerűbb sok újabb, sőt legújabb költőnél. Azt hiszem, Arany Jánossal ma is tökéletesen egyetérthetünk.

SZENCI MOLNÁR ALBERT LATIN VERSEI

Két, egymással homlokegyenest ellenkező véleményt formált eddig a magyar irodalomtudomány Szenci Molnár latin költészetéről. Turóczi-Trostler József idevágó nézeteit többször is kifejtette. Csak a legnyomatékosabbat idézzük: „A nyelvcsere—érzületcsere jelensége olyan régi keletű, mint a latin nyelv mentesítő vagy közömbösítő szerepe, hiszen századok óta a kiválasztottak, beavatottak, az ezotrikusok titkos nyelve. Latinul sok minden természetesen hat, ami nemzeti nyelven a közfelfogásba ütköznék, vagy legalábbis az álszemérem tiltakozásával találkozna.” Majd számos világirodalmi példa felsorolása után, így folytatja: „A kálvinista teológus világi érdeklődése látszólag csak addig terjed, amíg a latin nyelv-határ, mintha nemzeti nyelven nem lehetne csak imádkozni, oktatni, zsoltárokat énekelni, átkozódni, bűnbánatot tartani. Ebben nagy része van a Biblia szellemének.” Ezen fontos, sajnos nem eléggé kifejtett műfajelméleti megfigyelés után, így folytatja: „A sok helyett hadd említsek egyetlen, kirívó magyar példát. Szenci Molnár Albert akkor járt Heidelbergben és Strassburgban, amikor előkészítik és végrehajtják a német költészet reformját, magát a reformátort, Opitz-ot és baráti körét jól ismeri, *latin nyelvű, profán szellemű verseket ír, latin nyelvű antológiát szerkeszt*, világi érdeklődésének számtalan jelével találkozunk Grammaticá-jában, Dictionarium-ában, de egész magyar nyelvű életművében nincsen egyetlen világi mondat, amelyet öncéllal írt volna le.” Végül így vonja meg a mérleget: „Az egész idő alatt mindössze néhány kísérlet történik a magyar-európai egyidejűség és stílus-megfelelés helyreállítására: Rimay szerény vers- és rímreformja, Szenci Molnár Albertnek az a törekvése, hogy a világi lírában szerzett verstani tapasztalatait Psalteriumában értékesítse.”¹

A másik vélemény Stoll Béláé, Szenci Molnár verseinek sajtó alá rendezőjéé: „Szenci latin versei nem haladják meg kora átlagos színvonalát. Valamennyi az alkalmi költészet műfajába tartozik.”²

Mindahhoz, hogy közelebb juthassunk a Turóczi-Trostler által tételezett két-lakiság lényegéhez, mindahhoz, hogy tényleges értékük szerint ítélhessük meg e verseket, előbb meritenünk kell kissé Szenci Molnár életművének információkban leggazdagabb részéből, a különböző művei elé írott terjedelmes előszavakból. S mivel hogy az Európa—Magyarország szembeállítását nem csupán hányatott élete egyedi eseményeiben élte át, hanem mélyebb, kvázi történetfilozófiaiak nevezhető szinten

¹ Turóczi-Trostler József: *A magyar irodalom európaizálódása*. = Magyar irodalom — világ-irodalom. Bp. 1961. II. k. 24—27., 37—39.

² *Szenci Molnár Albert Költői Művei*. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Bp., 1971. (RMKT XVII. sz. 6./444.) A továbbiakban e kiadványt KM rövidítéssel jelöljük). Megelőzőleg már Pirnát Antal le-
szállította e latin nyelvű működés értékét: „Néhány latin kiadvány, amely csupán a németországi humanista baráti környezet szórakoztatására s a mecénásaival való jóviszony ápolására szolgált.” — *A magyar irodalom története* II. k. (1600—1772.) Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 77.

is: vizsgáljuk tehát meg azt az ideológikus képet, amely Európa, illetve Magyarországnak történelméről ezekből az előszavakból kihüvelyezhető.

Dictionarium-ának Rudolf császárhoz intézett előszavát teljesen a patrónus manierista ízléséhez idomította. Obskurus mítoszt illeszt az elejére, Minerva és Mars anya-, illetve apanélküli születéséről, s ebből, kivonván a „sub cortice Poetico latentem rerum veritatem” — azt következteti, hogy a Fastiban megőrzött mítosz (ő ugyan Xenophónra hivatkozik) keresztény alapigazságokat fejez ki; a tudás imával és fáradsággal születik, — ez Vulcanus fejszéje, amely feltöri Jupiter koponyáját, hogy Minerva kiugorhassék; közvetlen az Atyaistentől — ez maga Jupiter — asszonyi mocskosság befolyása nélkül. Mint ahogyan a Szentírásból, Jakab apostol leveléből, illetve a Bölcsesség Könyvéből is bizonyítható. Bezzeg Mars, a háború nőtől született, megtermékenyítő férfi nélkül! A Júnónak — azaz az isteni kegyelem híján terméketlen Földnek — tanácsával segítségére siető Flóra istennőt váratlan fordulattal havi vérzésnek értelmezi, hogy Mars rettentő és ocsmány természetét még jobban kiemelje. Pliniusból rögtön sorakoztatja is a példákat a menses szőlőt, gyümölcsöt hervasztó, rothasztó, vasat rozsdásító hatásáról. Mint ahogy a háborúban is fölprédálják a mezőt, kertet, szőlőt. Gyermeckorában látta is ezt a szikszói mezőn. A világtörténelem tehát két elv, a háború és a béke alternatív megvalósulása. Rudolf minden magasztalást megérdemel, mert a békét óvja és támogatja. A béke teremti és tartja fenn a kultúrát és Rudolf jogara alatt Germánia virágzásában mintegy Graecia éled újjá. Most vastag hízelgés következik: a császár gyűjtőszenvedélyét cirógatva, mint a kultúra felsőfokát ünnepli a legnagyobb emberi találmányt, az *órát*. Meg is említi több fajtájukat, kiemelve azt, amelyet zsebre is lehet tenni. Ami már most az ő szótárát illeti, az az özvegyasszony filléréhez hasonlít, míg Rudolf természetesen az Istenhez, aki az ilyen csekély adományt is elfogadja. Félix Würtz bázeli orvos, a minap a császár Magyarországon, a török elleni harcokban megsebesült katonáinak írt hasznos seborvosló könyvet, az ő könyve pedig majd a Magyarországon, a török iga alatt nyögő műzsák sebeit gyógyítja. Ereje szerint hozzájárul tehát a császár békés kultúrprogramjához.³ A másik ajánlólevél, amelyet a hazai mecénásokhoz, Báthory Istvánhoz és Rákóczi Zsigmondhoz intézett, már a magyar történelmet magát állítja világtörténelmi össze függésekbe. Menten minden manierizmustól, a humanisták megszokott értekező modorában.⁴ Magyarországot régen rengeteg nép birtokolta; Isten kegyelmesen, mint a zsidókat Egyiptomból, kihozott minket Scythiából, a csodaszarvas útján; ám a maga igaz ismeretével nem ajándékozott meg minket addig, amíg övéit e néppel, mint valamely véres ostonnal, meg nem fenyegette és az egész keresztény világba rémületet nem ültetett. Megrázó szavakkal festegeti a pogány magyarok pusztításait és Turóczi nyomán elégtétellel jegyzi meg, hogy az annyi embert véresen elpusztító Attila király végül is saját vérében fulladt meg. Ám ezek után a rablócsorda hirtelen, isteni kegyelem folytán, a kereszténység védőbástyája, fala lett! Enea Silvius használja fel e toposz fejtegetésére. Középkori királyaink, Géza, István, Jeruzsálemi Endre, szent apostolok és vitézek. Védőbástyai mivoltunk honorálására kaptuk Rómában a Szent Péter melletti vendégházat és a Santo Stefano Rotondo-t (itt

³ Ld. KM 451—455. A Xenophónra való hivatkozás hibás, hiszen Arész, azaz Mars apa nélküli különös születésének története csak a rómaiaknál maradt meg. Vö.: Karl Kerényi: *Die Mythologie der Griechen I. Die Götter- und Menschheitsgeschichten*. Zürich, 1964. 149. Az Ovidius-hely: *Fasti* V. 229—258. A mitológiának manierista módon torzított értelmezésére Rimayból hoz példát Bán Imre: *A magyar manierista irodalom*. ItK 1970. 459—460. A protestáns ortodoxia viszont éppen fellépett az antik auktorok és a mitológia ellen! Vö. Keserű Bálint: *Újfalvi Imre és az európai „késő-humanista ellenzék”*. A. Univ. Szeg. Acta Hist. Litt. Hung. tom. IX. Szeged, 1969. 38. (kül. 91. j.)

⁴ Ld. KM 458—463. Az előszó műfajáról ld.: Richard Kopp: *Die Präfatio im lateinischen Schrifttum der Reformationszeit*. München, 1958.

naplója tanúbizonysága szerint maga is járt). A középkorban a magyarok a Szent Szűz után leginkább az őseiknek gondolt, betlehem-i háromkirályokat tisztelték; Váradon aranyszobruk is volt. A középkori idillt azonban megzavarta a török. Mi az oka? „Haj de bűneink miatt gyúlt harag kebledben”. A Kölcsy Hymnuszában lecsapódó történelemszemléletnek egyik legfontosabb forrását⁵, Enea Silvio eddig kellően figyelembe nem vett 78. epistoláját, (Ad legatos regni Hungariae) közli Szenci Molnár, majdnem teljes terjedelmében. A magyarok hajdan dicsők és erősek voltak, négy tenger mosta a hét országot egyesítő birodalom határait. Mostanra azonban szinte minden dicsőségük elenyészett. Mi okozhatta ezt? Hiszen az ország bőséges természeti erőforrásai és lakói jelleme változatlanok. „Sunt fortasse nonnulla peccata, quae Deus punire volt, quemadmodum in veteri Testamento factum nonnunquam legimus”. Tehát, ha valami tévedés esett, azt a kegyesség műveivel szorgosan ki kell javítani, hogy az isteni felség megkönyörüljön. Különbben is, Lactantius szerint, az Isten gyermekeiként bánt az emberekkel, ha kell meg is fenyíti őket. „Cum autem regnum vestrum Deus multis plagis afflixerit, signum est, quia vos amet et salvos esse desiderat”. Ime, a humanista Enea Silvio gondolata teljességében tartalmazza mind a későbbi protestáns-magyar, mind a katolikus magyar (jezsuita) történelemszemléletet. Persze, később a két fél mindegyike a másikban látta Isten haragjának okát és magában a harag eszközeit. Magyar történelemszemléletéhez a németországi török-irodalom tulajdonképpen e Piccolomini-féle nézet applikált változatát juttatta el.⁶ Szenci Molnár további érvelése során csak azért hozza fel Mátyás példáját, hogy magyar megfelelőt állíthasson a szintén nyelvművelő Nagy Károly és I. Rudolf mellé. Immár nekünk is kötelességünk a görögökhöz és latinokhoz hasonlóan kiművelni nyelvünket és irodalmunkat. Ebben vár a mágna-sokra vezető szerep.

Rudolf császár számára tartogatott érvelésében nincs helye a providenciának: a világtörténet két elv küzdelme, az ember feladata a jó, a béke és tudomány segítése, Isten megismerése ima és tudás útján lehetséges. A Biblia ugyanolyan igazságokat tartalmaz, mint a görög mitológia, azonban mindketten kulccsal, a szimbolikus értelmezés kulcsával nyílnak. Nyilvánvaló, hogy Szenci itt nem csupán stilusában, hanem gondolataiban is tesz engedményeket a manierizmusnak.⁷ Ami a másik ajánlást illeti: a kereszténység felvétele előtti magyar történelemre vonatkozólag nem a magyar, hanem a nemzetközi Attila-sztereotípiát fogadja el, és így Isten ostorából véres zsarnok lesz, a kereszténység felvétele pedig ebben a beállításban humanisztikus-kulturális lépés; a kereszténység kiteljesedése is azonos a kulturális kiteljesedéssel és haladással, a kijavítandó „bűnök” pedig hományban maradnak, semmi esetre sem azonosíthatnak a katolicizmussal, sőt, a katolikus középkor elismerést nyer.⁸

És mit ír Bethlen Gáborhoz idézett ajánló levelében, a *Lexicon Latino-graeco-ungaricum* elé, 1621-ben? „A mi magyar nemzetünknek Attila király szerezte a hadi

⁵ A Hymnusz eszmétörténeti előzményeiről ld.: Mészöly Gedeon: *Kölcsy Hymnusa és a Hymnusz Kölcsyje*. Szeged, 1939.; valamint *A Hymnusz költője*. Tanulmányok Kölcsyéről. Szerk.: Lukácsy Sándor. Nyiregyháza, 1974. (Különösen Csorba Sándor, Takács Péter és a sorok írójának tanulmányát, 11—29).

⁶ Vö. Turóczy-Trostler József: *Az országokban való sok romlásnak okairól. — Forrástanulmány Magyar István könyvéről.* = Magyar irodalom—világirodalom. Bp. 1961. I. k. 150—166.

⁷ Vö. Klaniczay Tibor: *A reneszánsz válsága és a manierizmus.* = A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. 258. skk.

⁸ A kétféle Attila-képről ld.: Eckhardt Sándor: *Attila a mondában.* = Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gyula. Bp. 1940. 143—216. és e sorok szerzőjétől: *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata.* = Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk.: Szauder József—Tarnai Andor. Bp. 1974. 568. skk.

virtus örökké tartó dicsőségét fegyverrel és katonai vitézséggel. Ha lett volna Homérosza, vagy más alkalmas írója, akkor tetteinek leírása a legmegénekeltebb királyok dicséretét és magasztalását is felülhaladná.” A továbbiakban hosszan szól csatáiról, hódításairól, sőt, a Suidas milánói anekdotáját Hieronymus Wolffal úgy interpretálja, hogy Attila egyenesen műpártoló volt, mert a trónoló római császárokat ábrázoló freskót úgy festette át, hogy ő ül a trónon és a császárok zsákkal hozzák elé a kincset, valamint mert a hízelgő kalábriai költőt elégettette.⁹

Ezután következik a műpártolók sorában Mátyás király, majd Bethlen, aki mindenben hasonlít Mátyásra, hiszen az cseh királylányt vette el, ő cseh királlyal szövetséget kötött, az a haza ellenségeit megverte és a hon határait kitágította; ő a vérszopó bálványimádókat, akik a haza üdve ellen áskálódtak, megfutamtotta stb. A vallási türelem tónusa eltűnt, hiszen közben kitört a háború. Mars hiába született havi vérből, úgy látszik ismét a magyarok védőszelleme; Attila nem rút zsarnok, hanem a világ dicsősége; a kultúra nem cél, hanem eszköz. Hogy a humanista céloknak felekezeti okokból fordított hátat, az teljesen nyilvánvalóvá lesz 1624-es, szintén Bethlenhez intézett ajánlásából, amelyet Kálvin Institutio-ja elé illesztett. Prédikációs modorban, alaptextust választ: *az Isten sem siet, sem feled*, s ezt applikálja a természetesen Bethlen tevékenységében kicsúcsosodó — magyar történelemre. Isten kihozott minket Scythiából, ám mint ahogy a zsidók negyven évig bolyongtak a Sínai félszigeten, „a mi nemzetségünket is ... legkésőbbben juttatta az ő Fiának esme-re-tire, és elsőben az sok babonasságnac mint egy sűrű köde és temerdec fellyege által.” A középkor itt Szűz Máriával és az egyenként felsorolt szentekkel együtt babonás tévelygésre silányul. No de „végre hogy ... a mi atyáinknak idejében” Isten Zwingliust és Luthert támasztotta, „alig találtatott egy Nemzetség, az mellyel az ő tudományának drága kincsét bővségesben közölte volna”. „Tanácsolták jóllehet az Pap Urak és Pispökök az Ifjú Lajos királynak, hogy fegyverrel s' tüzzel állana ellenec az Euangelium hirdetőinek, és őket az Országbul tellyességgel kitörtené, de minden kegyetlen tanácskozásoknak vége szakadt az Mohácsi mezőn. Mert Ninccsen tanács az Ur Isten ellen.” Scultetus tanait is igen ajánlja a nagyszombati olvasóknak, mert ezekkel védhetik meg magukat a (Telegdi névvel fémjelzett) katolikus ellenvetések ellen, hogy „még az Isten az Török által hozza ide bé az Evangelio-mi Tudományt, mert ez Eretnekek az ő hazugságokat Evangelio-mi tudománynak nevezék.” Szenci Molnár azért háborodik fel ezen a kijelentésen, mert eretnekeknek nevezik őket, és nem azért, mert a törökök itt hittérítő funkcióban szerepelnek, hiszen „az Ur Isten az ő igazságát *ellenkező eszközök* által is ki tudja terjeszteni.”¹⁰ Aki ilyet le tud írni, semmiképpen sem nevezhető humanistának, mert különben ez a szó elveszíti az értelmét. A vakbuzgó felekezetiség direkt polémiákban való hangoztatása elől többnyire valóban kitért, de fordítói és kompilátori tevékenységében a dühödt türelmetlenség néha komikus példáit is föllelhetjük.¹¹ *Analecta Aenigmatica* című gyűjteményében ilyen találókérdéseket olvashatunk: Mi magasabb az Istennél? Válasz: a gaz pápisták szerint a koronája. Ugyanígy: Mi szélesebb az Istennél? — A rút bálványimádók szerint, akik képeket készítenek az Istentről — a köpönyege.¹² Épületes versike olvasható arról — kéziratból közölt vágáns-dal alapján — hogyan akart elcsábítani egy elvetemült apáca egy erényes keresztyén ifjút, aki végülis meggyő-

⁹ Ld. KM 493—495.

¹⁰ Ld. KM 487.

¹¹ Ezt már a szemére hányta Hermann Antal: *Szenci Molnár Albert 3 problematikus műve*. Fgyelő, 1887. 326.

¹² *Analecta Aenigmatica*... In: Sylloge Variorum Aenigmatum ad Sphingem Heidfeldi... Herbornae Nassoviorum, 1612. 106. skk.

zi a következetesen vetkőző zárdaszűzet, hogy még meztelenül is befedi a fogadalom leple, így a nász nem lehetséges.¹³

Vizsgáljuk meg tehát latin verseit, hogy valóban megtalálható-e bennük az európai távlat, szemben a hazai piacra szánt székkörű felekezetiességgel? Vagy nem egyebek-e csupán, mint az újra ancilla theologiae-vá alázatosodott philosophia, illetve philologia bátoratlan melléktermékei? Egyetlen nagyobb kompozíciója a görög címet viselő *ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ ΤΟΝ ΕΠΙΤΑ ΣΟΦΩΝ*. 1599-ben írta, de reprezentatív darabként fölvette *Lusus poetici* c. antológiájába is.

Jelenleg nem dolgozhatom fel ennek az antológiának igen heterogén anyagát, és rendkívül szétágazó problematikáját.¹⁴ Közbevetőleg szólnék róla csak néhány szót. Az antológia címében szereplő „lusus” kétértelmű terminus. Mint ahogyan Yates kisasszony kitűnő rózsakeresztes-monográfiájában megvilágította — az Andrae sokáig félreértett „ludibrium” szava kapcsán — a későreneszánsz hermetikus, kabalista, mágikus, misztikus irányzataiban a „ludibrium” komoly jelentést nyer, a rejtett igazság, az „aenigma divina” dramatikus-jelképes, megszabott szabályok szerint lejátszódó megnyilvánulása lesz. Yates¹⁵ értelmezése szerint a rózsakeresztes mozgalom, enigmatikus-játékos manifesztumaival az Anhalti Keresztély vezetésével alakult nagy protestáns „jezsuitizmus” fedőszerve volt, amely nem kisebb célt tűzött maga elé, mint Pfalzi Frigyesnek a cseh trónra juttatásával a katolicizmus rohamának megállítása, majd megtörése. Szenci Molnár *lusus*ainak egy része kétségtelenül a „ludibrium” fenti jelentésével rokon jelképes politikai szatíra körébe tartozik: első-sorban Ulrich von Hutten híres *OYTIS — NEMO* c. verse, vagy a névtelen szerzőtől származó — talán a bolognai Mercurio Liberale által írott — *ΑΠΟΘΕΩΣΙΣ ΚΑΙ ΟΥΑΕΝΩΣΙΣ* Nihili Utopiensis. Az antológia jobb darabjai a legbensőbb rudolfínus körökhöz tartozó wachenfelsi Johann Matthaeus Wackher császári tanácsos sugallásának köszönhetik bekerülésüket. A többi szinte a véletlennek, így Rem Omniája, amelyet Molnár tiszteletére írt, s a szerkesztő hozzá függesztett versei, amelyek a „lusus” „formajáték” értelmét valószínűsítik meg. Ismét külön csoportba tartoznak a humanista encomium-műfaj megkésztettségű képviselei, amelyek a Turóczi-Trostler József által a Laus podagrae-val kapcsolatosan ismertetett nagy család tagjai.¹⁶ Ilyen a Lukianoszból fordított Laus muscae és a Laus ebrietatis, az eddig csupán Sylvester grammatikai működésével kapcsolatban emlegetett Christophorus Hegendorphinus műve. Megint külön szín a Thomas Lansius védő és vádoló nemzet-karakterológiai beszédeivel szerény rokonságot tartó *Lusus in Europae nationes*, Cornel Kilian verselménye. Csakhogy míg Lansius magyarokat támadó beszédében például komoly éllel hányja fel a nemeseknek, hogy kegyetlenül elpusztították Dózst, addig Kilian szemrehányásai egy-egy nemzettel kapcsolatban — amelyek sorában különben a magyarok nem szerepelnek — kimerülnek abban, hogy például a svédek durvák, bűdösek és részegesek, az olaszok meg túlságosan is szeretik a nöket.¹⁷

¹³ A dal szerzője ismeretlen francia a XII. századból, a Molnár Albert verziója pedig — amelyben az apáca végül lemond a csábításról — csehországi variáns. Vö.: Giuseppe Bonelli: *Una lezione di più del „De iuvene et moniali”*. Classici e neo-latini, Aosta. II. (1906.) No. 1. 30—31.

¹⁴ Turóczi-Trostler József már nem tudta beváltani ígérését, hogy feldolgozza az antológiát: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*. = Magyar irodalom—világirodalom. Bp. 1961. II. k. 135. skk. V. k. Havas László: *Szenci Molnár Albert antológiájának keletkezéstörténete*. ItK. 1962. 339—341. (Tartalmi vizsgálatokba nem bocsátkozik.) A könyv mikrofilmje az MTA Könyvtárában található (1933./III. jelzet).

¹⁵ Frances A. Yates: *The Rosicrucian Enlightenment*. London—Boston, 1972.

¹⁶ Az ironikus dicséret forma (enkomium) és a laus podagrae. — Magyar irodalom—világirodalom. Bp. 1961. I. k. 139—145.

¹⁷ Hegendorphinusról ld. Turóczi-Trostler József: *A magyar nyelv felfedezése*. i. m. I. k. 35.

Eddig nem volt ismeretes, hogy Szenci Molnár ezen antológiában egy heidelbergi kéziratból kiadta és lefordította a Hieroklész püthagoreus filozófusnak tulajdonított tudós-csufoló anekdotákat, „filoszvicceket”.¹⁸ Előszavában azzal indokolja valószínűsítését, hogy a diákok, tudósok (scholastici) fajtája kibírhatatlanul pedáns, a csiszoltabb udvari modorra teljesen képtelen, olyan, mint a parasztok, pedig csak az udvar ad műveltséget. Csupán könyveikbe temetkeznek és az égre ügyelnek, a világi dolgokban pedig teljesen járatlanok. Elrettentő példát kíván tehát ezen egyetemi nép elé állítani ógörög vicceivel, amelyek a scholasticusok ostobaságát és pedantériáját gúnyolják. Mutató a viccekből: a tudósnek meghal a kisfia. Nagy tömeg gyűlik össze a temetésre, s a gyászoló apa szégyenkezik, hogy ily nagyszámú érdeklődőnek csak egy kis halottat tud felmutatni. Verebet akar fogni; tehát megrázza a fát és széttárt köpennyel alááll. Meghal egy barátjának az ikerestvére: a kondoleálásnál érdeklődik, hogy ő halt-e meg, vagy a testvére. Bocsnatot kér az orvostól az utcán, hogy éppen nem beteg stb. A függelékben grammatikai magyarázatot kapunk a görög szöveghez, valamint ókori és humanista görög és latin szerzőktől összeválogatott szatirikus portrékat a tudósokról. Szerepel köztük Sturm is. Olvashatunk egy csipős epigrammát Johannes Renanusra, Regner Borels friz költőtől: a „Renanus” névből az „urina”-val kapcsolatban érdeklődő anagramma kerekedik, mellékelve kapunk mindjárt egy vizelet-elemző orvosi táblázatot. Gyergyai Albert ír Villonnal kapcsolatban a középkor óta az egyetemeken tenyésző és nyilván örökéletű szubkultúráról: belterjes gúny, fölény és trágár önirónia jellemzi ezt a diákköltészetet.¹⁹ Adott esetben — gondoljunk az Übü királyra — a diákréfa világirodalmi érvényű lehet. Szenci Molnár versei azonban — s ezzel visszatérünk a színvonalas szerkesztőtől a 7 bölcs költőjéhez — a derék középszer unalmas képviselői.

Bruno Snell külön könyvben és több tanulmányban dolgozta fel a *hét görög bölcs* nevéhez kapcsolt gnóma-irodalmat a kezdetektől Bizáncig.²⁰ Szenci Molnár a maga 7×7-as kompozíciójában leginkább a pseudo-Ausoniuszhoz kapcsolódik, noha ennek szövegét nem hasznosította; szótára elé illesztett, Henricus Smetius alapján készített auktorjegyzékében azonban szerepelteti, s Thales nevénél közöl is belőle egy sort.²¹ A hét tanulótársat csupán formálisan azonosítja a hét bölccsel,

Lansiusról uő.: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*. Uo. II. k. 139. ssk. Lansius forrásai Dózsáról: Paulus Jovius, Hist. lib. 13. és Gas. Ens. Rer. Hung. lib. 4. Ld.: Thomas Lansius: *Consulationis de principatu inter provincias Europae editio secunda*. Tübingae, 1620. 579—580. Kilian disztichonjai az antológiában: Lus in Europae nationes. 62—70.

¹⁸ *ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ φιλόσοφου Ἀρεῖα* Hieroclis Philosophi Facetiae. De priscorum studiosorum dictis et factis ridiculis, Nunc primum editae Cum notis et Variis variorum auctorum characteribus, et notationibus Scholasticorum. 146—171. Molnár az előszót Heidelbergben (Myrtelleti) írta. (mikor?!) Hieroklészről vö.: Luigi Casiello: *Le facezie di Jerocle e di Filagrino tradotte del greco per la prima volta*. Torino, 1906. és Ritoók Zsigmond: *Régi görög hétköznapiak*. Bp. 1960. 118., 130—131. — A késői szofista viccgyűjtemény, amely *Philogelész* címen közismert, tkp. 264 viccet tartalmaz, tematikus elrendezésben. Az 1—103. és a 253—257. vicc irányul a „szkholasztikoi”, eredetileg a szofistákkal szembenálló jogászok ellen. Az eddig ismert (teljes) editio princeps: M. Freher, 1605. Ld.: Christ—Schmid—Stählin: *Geschichte der griechischen Literatur*—II. Teil, 2. Hälfte. München, 1924. 1049—1050.

¹⁹ François Villon *Összes Versei*. Bp. 1958. Szerk. Szegi Pál. 36. ssk. Azonban vö. Werner M. Bauer: *Die „Akademielandschaft” in der neulateinischen Dichtung*. Euphorion: 63, (1969.) 40—53. (A középkori — s majdan ortodox protestáns — egyetemektől különböző igazi humanista akadémiai költészetéről).

²⁰ Bruno Snell: *Leben und Meinungen der Sieben Weisen*. Griechische und lateinische Quellen erläutert und übertragen. München, 1943. Vö. uő.: *Zur Geschichte vom Gastmahl der sieben Weisen*. = Gesammelte Schriften. Göttingen, 1966. 115—118. Szenci Molnár a *Dictionarium Latino-Ungaricum* el szavában (1604) a kevés, általa ismert lexikai előmunkákat közé sorolja a Debrecenben nyomtatott „Dicta Catonis et Sapientum”-ot is (ld. KM 456.)

²¹ „Thales: ...Egy az Hét Görög Bölcsékközül. Aus. Miletii fuisse Thales vadimonia alumnus.”

nem formál jellemképeket, mint az igazi Ausonius hasonló műve, a lapos, krisztianizáló frázisokkal megszelídített moralizálás szintjén marad. A jelmondatokban — amelyeknek görög eredetijét nem találtam, valószínűleg ezek is tőle származnak — megadott lehetőségeket általánossá tágítja: tulajdonképpen még a „ne bizz a kezesben” szarkasztikus jelszava is az arany középutat ajánló jellegtelen mondássá szűrkül, s a *οἱ πλειστοι κακοί* Bееcknek ajánlott, Biastól származó pesszimista bölcséletét is — nyelvi átformálással — *Τοὺς πλεονας κακίους δε Βίας απέφηνε Πριήνευς* — Plena malorum cuncta — biblikusan keresztyénivé szelidíti.²² Pedig lett volna lélektani alapja a karakterformáláshoz, hiszen pár hónappal a versben ünnepelt ifjak vizsgatétele előtt esett szerelmi bánatból eredő őrjöngésbe, s képzelte egy részükről, míg őrizték, hogy ördögök, a többiről, hogy angyalok. Ám az egy hetes bilincs-kúra a hercegi kórházban kigyógyította.²³ A $2 \times 7 = 14$ soros corollarium érdekes módon sorolja fel, hogy milyen hatalmas ereje van a hetes számnak; hét a planéta, hét napig tartott a világ teremtése, hétszer szól a kürt János Jelenéseiben, hét a Nílus torkolati ága, hét a világcsoda, hét halma van Rómának, hét választófejedelme a birodalomnak.²⁴ A többi efféle titkot utalásba utasítja: Simon Steniusnak az Oratio de quaternario et septenario numero c. műve fejtegeti a számok misztériumait. Stenius e művéhez egyelőre nem tudtam hozzáférni, rábukkantam viszont más magyar kapcsolataira: a kálvinizmusa miatt egy ideig elűzött s Heidelbergbe csak Frigyes uralomrajutásakor visszahívott retorika és poétika-professzor egy évvel korábban 1598-ban, dékánként Szenci Molnár Albert tanulójárának, Thököly Istvánnak ajánlotta a 37. és 51. zsoltár kötetlen görög hexameterekben készült fordítását.²⁵ Nem véletlen, hogy Molnár főleg ezzel, a hét bölcsről készült verszetével akart kitűnni antológiájában: a későreneszánsz áramlatok között előkelő szerepet játszott számisztika valamelyes érdeket biztosított neki a gyűjtemény többi darabja mellett.

²² A görög eredeti pesszimista moráljára ld. Barkowski: *Die Sieben Weisen*. PRE II. Reihe 2. Bd. Stuttgart, 1923. 226.

²³ Dézsi Lajos: *Szenci Molnár Albert*. Bp. 1897. 171—172. Vö. *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Közreb.: Dézsi Lajos. Bp. 1898. 25. (A továbbiakban: *Napló*).

²⁴ Ezen adalék forrásául „Chron. Carion.”-t jelöli meg. A Sárospataki Nagykönyvtárban használtam a következő kiadást: *Chronicon Carionis expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, in descriptionibus regnorum et gentium antiquarum...*, a Philippo Melanphone et Casparo Peucero. Witebergae, MDLXXII. (A többi „hetes” feltüntetett forrása közismert auctor.)

²⁵ PSALMI XXXVII. & LI. Graecis versibus redditi à SIMONE TRENIO Lomacensi Academiae HEIDELBERGIENSIS iterum pro tempore Rectore. HAIDELBERGAE, Typis Christophori Leonis, & Iohannis Lancelloti. — Anno CHRISTI M. D. IIC. (A bp.-i Egyetemi Könyvtárban jelezte: Aa. 4° 299.) A 4 számozatlan levélből álló füzet címlapjának hátoldalán olvasható az ajánlás: GENEROSAE SPEI ET INDOLIS ADOLESCENTI STEPHANO THEOKELIO Baroni Vngaro. Salutem dicit SIMO STENIUS Acad. Heidelbergensis pro tempore iterum Rector. HĒri in Concione cum perquam appositè, Generose BARO, dicta quaedam ex Psalmis 37. & 51. citarentur, recordatus sum versuum meorū quib. utrumq₃ reddidi. Statim igitur domum reuersus inter chartulas meas latitantes quaeuisi ac inuentos pellegi, cumque non viderentur indigni, qui communicaretur cum adolescentib. piis & Graecae linguae studiosis, facile passus sum eos inprimi, praesertim cum psalmodi alter praeclare doceat, quid in sua cuiq₃ nostrū vocatione agendū sit, ne ex impatientia et impiorū prosperitate vel Deo ipsi respōsemus, vel in pietatis & virtutis culti negligētiore fiamus: alter pulcerrimā formulam praescribat, quae resipiscentes vtī possint, tum ad Deū, peccata sua confitendo, tum ad homines, consolando lapsos & erudiendo deducendoq₃ ad vias Domini vt ad ipsum conuertantur. Tibi autem GENEROSE BARO, versiculos hosce dedicare volui, quem scirem & pietatis flagrare studio, & in Graeca lingua addiscenda eam fecisse progressionem, vt tuo prope: modum Marte assequi queas sensum eorum, quae Graecè siue in soluta siue in ligata oratione exponuntur. Vale. Dab. prid. Non. Quint. An. CĪCIC XCVIII. — Steniusról és Thökölyről vö. Dézsi. i. m. 34., 72., 75., 78., 80—81. Ime, újabb ösztönzés azon hatások sorában, amelyek Szenci Molnárt föltehetőleg zsoltárfordításra bírták!

Ezen a ponton kell kitérnünk egy percre Szenci Molnár föltételezhető kapcsolataira nem-ortodox körökkel, nem-ortodox eszmékkel. Egyelőre csak sejthetünk ezt-azt, hiszen a később Pápai Páriz Ferenc tulajdonába került „Loci communes”, azaz Τχμεδιον c. jegyzőkönyv, amelyben Molnár alkímiáról, boszorkányokról, varázslatról, pikáns esetekről, Boccaccio-olvasmányairól jegyeztetett, egyelőre csak Dézsi Lajos utalásából ismert és ezidőszerint hozzáférhetetlen, hiszen Marosvásárhelyt van.²⁶ Az eredeti cím gyanús, lehet hogy csupán prédikációhoz gyűjtött nyersanyagot. Egyelőre eldönthetetlen, hogy vajon ortodox módon viszonyult-e a démonológiához és hasonló kérdésekhez. A számmisztika az egyetlen halvány nyom Molnár Albert életművében, amely az Arisztotelésszel szembeforduló, a divinizált természetet valló és a kabbalát rendszerükbe építő rózsakeresztesek irányába is mutat^{hat} — felelősséggel nyilatkozni erről azonban egyelőre nem lehet. Az életrajzi egybeesések igen merész föltevésekre jogosíthatnak: Herepei János már le is írta a Prágai András birtokában volt, rózsakeresztes Theologo Philosophicus-szal kapcsolatban, hogy az nem kerülhette el Szenci Molnár figyelmét sem, hiszen Oppenheimben éppen ott-tartózkodása idején adták ki.²⁷ Eszmei fővonalaiban mindenesetre megingathatatlan református teológus. Természettudományos érdeklődése azonban tényleg a furcsára, a rejtélyesre, a természet csodáira irányult: a Lusus poetici-ban közli Michael Piccart 1604-ben mondott beszédét, amelyben szó esik mindenről, a fókák-tól az aranytermő folyókig, ám mindebből semmiféle misztikus rendszer nem bontakozik ki: pedáns antikvárius leltár az egész. Másrészt viszont érdeklődik Albertus Magnus, a rózsakeresztesek által újrafölfedezett „mágus” és filozófus iránt: megtekinti szobrát és birtokolja Arisztotelész-kommentárát. Említi ugyan Arkhütaszt, a szintén „mágussá” nyilvánított rózsakeresztes „szentet” is — ám teljesen toposz-előírta formában.²⁸

Még három verséről érdemes szót ejteni: ezek ún. „technopaignion”-ok, egyik a Heidfeld tiszteletére írott Cubus, a másik kettő a Rem idilljéhez függesztett két Omnia. A Cubus Optatianus Porphyrius, e Nagy Konstantin korabeli költő módszerével készült (Smetius nyomán említi is ezt az auctort szótárában), a kidolgozás alapjául szolgáló tétel viszont, hogy ti. a becsületes embert négyszögletűnek, quadratusnak nevezik — a strassburgi baccalaureusi vizsga próbatételei között szerepelt. Optatianust 1596-ban adták ki nyomtatásban. Németországban majd a nürnbergi költőiskola karolja fel igazán, immár német nyelven (1640 körül). Hellénisztikus mintákat követő képversei latinul a legtöbb utánczó Nagy Károly korában ihleték. Különösen érdemes felfigyelnünk Krisztus-monogrammot kirajzoló verseire — Julow Viktor Balassi-tanulmánya után.²⁹

Többi latin verséről nem szólok részletesen. Alkalmi zöngemények, az ortodox vallásosságot és a művelődési igényt összekapcsoló biztatások. Kiadatlanok, illetve

²⁶ Ld. *Napló*, 245^a.

²⁷ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. (Herepei János cikkei). Bp.—Szeged, 1965. I.) (Szenci Molnár Albert pártfogoltjai a heidelbergi és a marburgi egyetemen. 104.: a pfalzi fejedelemség, mint polgári törekvéseknek is otthont adó központja az európai katolikusellenes frontnak. 2. Prágai András emlékei. 114—115.: a rózsakeresztes kiadványok.

²⁸ Piccart: *De Lusibus Magnae rerum parentis NATURAE*. (Lusus poetici, 76—95.); a divinizált természettudományról ld. Yates, i. m., kül. 95—96.; Albertus Magnusról uo. 76. és *Napló*, 26. és 404.; Arkhütaszról Yates, i. m. 76. és *Napló*, 430.

²⁹ Vö. Hellmut Rosenfeld: *Figuredicht*. = Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte.² I. Bd. Berlin, 1958. 461—462. A Krisztusmonogrammos verseket ld.: Optatianus Porphyrius: *Carmina*. Ed.: E. Kluge. Leipzig, 1926. (Ezúttal is köszönetet mondok Tarnai Andornak, aki e költő műveire figyelmeztetett.) Vö. Julow Viktor: *Balassi Katonaénekének kompozíciója*. ItK 1972. 640—652.

elkülöníttelenek a Kovács József által fölfedezett versein kívül a Sphinx-függelékbe szőtt és előszavaiban elszórt különféle versek (számuk mintegy 15—20).³⁰ Bővelkedik megható önéletrajzi vonatkozásokban a Rittershausen kérésére írott, Douza halálát sirató elegidion, amely voltaképpen epistola, disztichonokban.³¹

Ha tehát „igazságot” akarunk tenni Turóczi-Trostler és Stoll állítása között, azt mondhatjuk, hogy e költemények *kiseb*b része annak a törekvésnek dokumentuma, amellyel Szenci Molnár Albert megpróbált korszerű, németországi litterátus barátai által értékelt költészetet létrehozni. Ez azonban lényegileg nem sikerült neki, legmagasabb rendű tevékenysége ezen a téren nem a költészet művelésében, hanem a Dornavius nagy antológiája által továbbélő Lusus poetici szerkesztésében nyilvánult meg.³² A számmisztikába és egyéb nem-ortodox, a költészet művelését viszont elősegítő irányzatokba a formai jegyek felszínén túl világnézeti korlátoltság, teológusi elkötelezettsége miatt nem tudott behatolni. Turóczi-Trostler tetszetős képe semmiképpen sem igaz: Molnár Albert „európai” fele semmiképpen sem áll szemben a „magyarral”. Amit Európából fel tudott fogni, azt egyházilag elkötelezett műveibe bele is foglalta. Legszerencsésebb zsoltáraiba. De sajnos, prózafordításaiba is. Azt a Scultetust is, aki Pfälzi Frigyes oldalán tartott diadalmas prágai bevonulása után rögtön a képromboláson kezdte áldásos tevékenységét. Elvakult kálvinista teológikus történelemszemléletét Szenci Molnár pedig — sajnos — éppen ettől a Scultetustól vette és alkalmazta a magyar viszonyokra. Ezt a „történetfilozófiát” pedig már Lessing megsemmisítő erővel bírálta.³³

³⁰ Vö. Kovács József tanulmányát e kötetben. Az előszavakban, illetve a Sphinx-függelékben azon versek bátorsággal neki tulajdoníthatók, ahol nem teszi ki megszokott pontosságával az auctor nevét.

³¹ E helyen is megköszönöm Stoll Béla szívességét, aki betekintést engedett az általa fölfedezett költeménybe. Janus Dousa magyarországi népszerűségéről ld. Klaniczay Tibor: *A németalföldi humanizmus és a magyarországi reneszánsz költészet*, = A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. 224.

³² Caspar Dornavius: *Amphitheatrum sapientiae Socraticae*... Hanoviae, 1619. (A sárospataki Nagykönyvtárban E 13. jelzeten található) A furcsa „humoros” antológia, amely tárgykörök szerint rendezí anyagát — s e tárgykörök között megtalálható a bolhacspés ugyanúgy, mint a szellentés — teljes terjedelmében fölvette Morus Tamás Utópiáját is, melyet ezek szerint Szenci Molnár nagy valószínűséggel olvasott.

³³ Thienemann Tivadar: *Szenci Molnár Albert német fordításai*. ItK 1919. 91. Lessing idézett művének címe: *Von der Art und Weise der Fortpflanzung und Ausbreitung der christlichen Religion*. — Balásfi Tamásnak a Scultetus-fordítás ellen intézett korabeli katolikus vitairatát eddig még nem dolgozták fel.

SZENCI MOLNÁR ALBERT ALTDORFBAN

1. 1524-ben jelent meg Luther felhívása „A német hon minden városa polgármesteréhez és tanácsosához, hogy állítsanak fel és működtessenek keresztyén iskolákat”. 1526-ban meg is alakult a nürnbergi szent Aegydius Gimnázium, miután Philipp Melanchton nem fogadta el a felkínált igazgatóságot, Joachim Camerarius, négy nagy emblémagyűjtemény szerzője szervezte meg az intézetet. Hosszabb stagnálás után Camerarius azt javasolta megoldásnak — a gimnázium ugyanis nem fejlődött a birodalmi székvárosban — hogy az iskolát Nürnberg közelébe, vidékre kell helyezni, így került a gimnázium Altdorfba.

Az eredetileg Pfalzhoz, 1504 óta Nürnberghez tartozó Altdorft tartománygrófi háborúskodás során égette fel az ansbachi Albrecht Alcibiades herceg, így Nürnberg az elpusztult városkán is segítette a főiskolai gimnázium újjászervezésével. A birodalmi székváros azonban kezdettől egyetem kiépítésére gondolt. A Paleocome már 1578-tól adhatott baccalaureusi és magisteri fokozatot, így alakult át akadémivá az addig is akadémiai gimnázium. 1582-től Valentinus Erythraeus, Sturm tanítványa bevezette a strassburgi tantervet. A főiskola — Nürnberg cseh, lengyel és magyar kapcsolatai alapján a külhoniak fogadását céljának érezte, mint ezt Johann Piccart vallotta:

„Es hat aber ein Erbar Rath die Schul nit allein jren Vnterthanen zu gut erbawet, sondern auch andern benachbarten vnd frembden leuten, so sich studierend halber hieher begeben wöllen”. A cél valósággá vált, a főiskola, majd az egyetem 1623-tól legnagyobb számban cseh hallgatókat fogadott, de több mint 270 magyar hallgató nevét is őrzik a matriculák. Az első magyarországi, a brassói Marcus Begnerus 1582-ben iratkozott be. Altdorf hallgatói egyaránt voltak evangélikusok és reformátusok, nem volt jellegzetes reformációs egyetem, hanem interkonfesszionális alapállású. Professzorai között még szociniánus is akadt, a vallási fanatizmus még a teológiai karra sem volt jellemző. 1583-tól volt minden karnak dékánja, az első pro-cancellár Joachim fia, Philippus Camerarius volt.

1622-ben 221 új beíratkozással, összesen 6—700 hallgató felsorolásával sürgették az egyetemi jogot, melyet a cseh rendi felkelés idején tanúsított óvatosságnak magatartás jutalmául el is nyertek. A fejlődés lendületét a 30 éves háború törte meg. 1616-tól a nürnbergi szocianianus-ellenes magatartásért elmaradtak a lengyelek, 1650 után egyáltalán megfogyatkoztak a kelet-európai diákok, bár Wittnyédy István János fia 1655-ben iratkozott be, 1698-ban inscribált „Davidus Czwittinger, Schem-nico Hungarus”. 1693-ban Halle, 1737-ben Göttingen, 1743-ban a közeli Erlangen alapította meg egyetemét. A XIX. század elején Nürnberg elveszítette városi hatalmát, a bajor király 1809-es megszüntető határozata csak a kegyelemdőfést adta meg az elnéptelenedett egyetemnek.

Mi azonban a Paleocome XVII. század eleji főiskolai évtizedeire figyelünk,

amikor „Albertus Molnar Szenciensis Ungarus” 1603. január 26-án beiratkozott Altdorfba, ingyen, mert szegény volt, de jó bizonyítványokkal „gratis ob paupertatem optimis testimoniis comprobata in scriptis”. Mint maga mondja a *Postilla Scultetica* előszavában: „Németországban elsőben Vitenbergában és Argentínában tanulgattam a tudományoknak kezdetit. Öreg diákkoromban pedig Haydelbergában, Herbornában, Altorfumban és Marpurgumban töltöttem el esztendeit”. Ide, Altdorfba tért meg Wolf Unverzagt 50 forintjával (és a Bécsbe írt levéllel) — melyet a szótárért kapott —, mert nem akarta próbára vetni Krisztusban való igaz hitét. „A levél most is nálam vagyon, a pénzt Altorfumban költöttem el”. De itt töltötte három, alkotásokban gazdag esztendejét is, Altdorf a szótárak, latin versei és a zsolnároskönyv városa.

2. Kelet-európai peregrináló diákok könnyen jutottak el Nürnbergbe és annak főiskolájára Altorfumba, de a XVII. század elején a Heidelbergbe, Herbornba, Tübingába vagy a távolabbi Strassburgba, Baselbe igyekvők sem kerültek el az *Academia Altorfiná*t. Sokuk neve még a matriculákba sem került; az útikönyvek, diák-émlékkönyvek azonban kirajzolják ezt az útvonalat. A hársfákkal beültetett Altdorfban, a Labenwolf-család Pallas Athéné kútjával díszített reneszánsz főiskolaépületben különben sem érezték magukat egyedül a református magyarok vagy a cseh és morva diákok, mert a Paleocome is türelmes intézmény volt és a közelben, egy napi járóföld távolságban működött Ambergben egy a kálvinista és zwinglianus diákok számára alapított „illustre gymnasium”. Az 1590-es évektől nagy számú kelet-európai diák látogatta a választófejedelmi iskolát, a mi Molnár Albertünk útjai is Ambergből vezettek Altdorfba. Ambergben éltek Conrad Rittershausen barátai, Jeremias Hoeltzlin (Ligellus) scholarcha és Johannes Ladislaus filológus, az „ortodoxa religio” hívei. Itt volt lelkész Johann Salmuth „miniszter verbi dei”, ki előbb kryptokálvinista meggyőződéséért Drezdában szenvedett fogságot, majd Scultetus Ábrahám közelében élt Heidelbergben, innen költözött bátyjához Ambergbe. Ő is Rittershausennel állt levelezésben és jóbarátja volt a morva Jan Opsimatesnek, akinek fő teljesítménye az *Institutio Christianae Religionis* fordítása, mely a nyomdai helyi eltitkolásával valószínűleg itt jelent meg, a címlap belső oldalán Georg Rehm latin versével. A kálvini *Institutio* fordítója és a börtönt járt kálvinista lelkész Molnár Albert szellemi környezetéhez tartoztak. Az ambergi Christoph Wellhammerrel közösen írnak latin verses füzetet, majd Molnár egy évvel később Wellhammert is eddig ismeretlen verssel köszönti.

Molnár Forster ambergi nyomdással érkezik a városba, és az ambergi collegium nyújt neki menedéket. Ezt követte a helybeli Gernand-családnál a rosszul végződött nevelősködés. „Ambergae perturbatissime inchoavi hunc annum” — írja az 1603-as évet kezdve, de megnyerte Johann Ladislaus „collega docentium illustri gymnasii” barátságát, és tőle kapott ajánlólevelet Rittershausenhez Altdorfba. Ambergben jelent meg 1605-ben Georg Rehm Molnárnak ajánlott *Omnia c. költeményes játéka* — ez kapott helyett később a *Lusus poeticibus* — a napló tanúsága szerint állandó kapcsolatot tartott fenn ambergi barátaival, itt vesz úrvacsorát, Ambergen át indult Prágába, ide hívják conrectornak 1611-ben: „vocatus sum ad conreaturam Ambergensis gymnasii”, majd Magyarországról visszatérve Opsimates-szel utazott 1615-ben Scultetus Ábrahámhoz. A magyar *Institutio* fordítására a cseh változat fordítója is ösztönözhetette írónkat. Johann Salmuth barátsága pedig V. Frigyes pfalzi választó ismeretségét közvetítette. Az 1603-as év telén ideérkező Molnárnak nem volt már idegen Altdorf, hiszen 1600-ban tisztelgett C. Rittershausennél, sőt a tudós leveleket is küldött tovább vele Ludovicus Camerariusnak, Bartholomaeus Keckermannnak. Ladislaus 1603. januárjában így kér segítséget Molnárnak

Rittershausentől: „Confidit enim vehementer se tua gratia atque autoritate, qua plurimum vales, apud omnes hominum ordines remedium aliquod rebus suis laborantibus inventurum”. Rittershausen valóban Molnár remediumává lett, közbenjárt érte Hieronymus Cöler, Georgius Volckamer, Johann Jacob Boemer városatyáknál, főiskolai curátornál, a tanártársainál, lakást, ellátást, pénz segélyt szerezve számára. Bár Molnár a főiskola beiratkozott hallgatója volt, egyedül művének élhetett, nem kellett nevelősködni sem, „abdicata pedagogia molestiore, huic operi soli potuerim vacare” — olvashatjuk a szótár előszavában.

Rittershausen, akit barátja Georg Rehm „ocellus academiae nostrae”-nak, „quo majorem Germaniae non habet” tisztel, 1560-ban született Braunschweigban, így Molnár iránt is idősebb barátjaként viselkedett. Jogot tanult Helmstedtben, majd követte nagybátyját, Matthias Berget Altorfinumba. Academica peregrinatio-ja során járt 1589-ben Csehországban, Ausztriában és Magyarországon, ezért is rokonszenvezett a kelet-európai diákokkal. 1598-tól a „professio Pandectorum” tisztségét töltötte be. A kiváló filológus folyékony görögséggel társalgott, pl. 1607-ben a konstantinápolyi pátriarchával, súlyos tüdőbajban szenvedett, ez ragadta ki a világból 53 éves korában. Görögül írt prózát és verset, adott ki auctorokat latin jegyzetekkel, görög—latin szótárszerkesztésével és könyvtárával Molnár segítségére is lehetett. Rittershausen több bibliai könyvet fordított héberből latinra, Molnár héber műveltségének egyik gyökerét bizonyára itt kereshetjük. Dávid zsoltárai fordításáért is nagyrabecsülték, az ugyancsak fordító Buxtorff és Schickard is. Rittershausen jó barátságban állt Hieronymus Arconatussal is, II. Rudolf katonai tanácsadójával, így aztán a magyarországi hadieseményekről is értesült. Arconatus egy magyar tárgyú levelét éppen Rittershausen vitte Joachim Camerariusnak Nürnbergbe, akinek fia is éppen ekkor tartózkodott Pannóniában.

Rittershausen kelet-európai érdeklődése alapozta hát meg Molnár Alberthez fűződő barátságát. Írónk is nagyrabecsülte tanárát: Rittershausenné, Helene Stauder halálára epicediumot írt (1608), a Katharina Holzschuherrel kötött második házasságra pedig köszöntő verset, jelenleg mindkettő bizonyára valamelyik német gyűjteményben lappang. Rittershausen és Molnár barátsága könnyítette meg a szótáríró, a zsoltárszerző írói-tudósi tevékenységét. Az altdorfi évek és művek vizsgálatában ezt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

„Az nevezetes D(ominus) Georgius Remus az vendégfogadotul az melybe voltam nem messze lakik egy magos utzanak felső szegeletin, az ki az Magyar fiaknak sokat szolgalt és szolgat míg él, én is ezt kívánom neki: Eltesse az Isten sokaig jó egészségben” — olvashatjuk Csombor Mártonnál, az Europica Varietas nürnbergi részében. Rehm Joachim (II.) Camerarius halála után 1600-ban került a nürnbergi városi tanács jogtanácsosa (Rechtsconsulent) tisztségébe. A kiváló jogásznak kitűnő híre volt a tudományos világban, de a politika is égetően érdekelte. Első magyarországi — kelet-európai — kapcsolata 1603-ban Molnár Alberttel alakult ki, ezt követően azonban — mint ismeretes — levelezett Asztalos Andrással, Bakay Benedekkel, Bényei Pállal, Samarjai Jánossal és Velechi Istvánnal. A magyar diákok útjainak egyengetésére Molnár Albert ösztönző hatásán túl határozott kálvinizmusa is bírhatta, és ennek az óvatos Rittershausennél határozottabb jelét is adta. Molnárhoz fűződő barátságának bizonyosága a ránkmaradt csaknem 30 Georg Rehm-levél, a megmaradt kevés Molnár-levél számát azok a Rehmhez írt Molnár-levelek növelhetnék, melyeket írónk az Elias Hutter nyomdában folyó munkálatok ügyében írt, a dictionarium ügyében. Az egyéb tervek a nürnbergi Hutter-nyomdával kapcsolatosan a nyomdász 1606 táján bekövetkezett csődje kapcsán megghiúsultak. Hutter a hatnyelvű (héber—kaldeus—görög—latin—német és cseh, illetve lengyel variánssal

tervezett) biblia kiadásába bukott bele, magával sodorva a neki 30 000 forintot kölcsönző Hieronymus Koler (Colerus) patriciust, nürnbergi városatyát is, — akit anyagilag tettek felelőssé, és hivatalából elbocsátották. Ezzel Molnár is elveszítette egyik segítőjét, akit írónk támogatására éppen Conrad Rittershausen vett rá.

A Rehm—Molnár barátságot bizonyító *Omnia c. költemény* nemcsak a Lusus poeticiben kapott helyet, hanem bekerült a Rehmmel kapcsolatban álló Casparus Dornavius nagy nemzetközi encomium-gyűjteményébe is, mely Hanauban jelent meg *Amphitheatrum sapientiae Socraticae* címmel 1619-ban, ugyanitt Molnár versei is helyet kaptak. Így a figyelendő nyomok Molnár kapcsolatairól Szilézia felé is vezetnek, de nemcsak Dornau esetében. Caspar Kunradra utalunk, aki Rehmet 1621-ben arról értesíti, hogy Oppeln hercegségben már tíz erdélyi ifjú tanul, és Bethlen Gábor ajándékot küldött neki: „*Proxima ante Pascha septimana tres vicissim Hungari Studiosi apud me fuere, qui significarunt, in Ducatu Oppoliensi subsistere jam decem Transsilvanos studiosos, atque aliquid honorarii a Serenissimo Gabriele ad te habere: sed ili nondum huc adpulere; quod tui caussa libenter vidissem, hac imprimis commoda ad vos occasione.*”

A Molnár Albert—Rehm barátság tudományos barátság egyik első eredménye a latin—magyar, magyar—latin dictionarium elősegítése. Az erlangeni egyetemi könyvtárban bukkant fel a szótár egy feltehetően próbanyomata, egyik munkavariánsa, mely *Ciceroniana epitheta* (Nürnberg, 1604) címmel jelent meg. Ez Molnár nyomdai gyakorlatának teljesen megfelel, így történt ez pl. a szótárok, ill. a biblia esetében is.

A Rehm—Molnár Albert barátság tudományos levelezésének egyik késői darabja a szótár új kiadása előkészületeiről tudósítja 1620. szeptemberében Georg Rehmet, ez a kiadás jelent meg Heidelbergben 1621-ben. Az eddig is ismert levél Ludwig Camerarius hagyatékából került elő, s a Camerarius-gyűjtemény sorsa megmagyarázza azt, hogy miért ismerünk most oly kevés Molnár-levelet. A szétszóródás útját követhetjük Camerarius híradásaiból, aki 1644-ben arról tudósít pl. hogy Behaim és Rittershausen fia levélkéziratokkal ajándékozták meg. Egy másik 1643-as levél pedig arról ad hírt, hogy neves emberek kézírataiból válogathatott („*von autographis epistolis clarorum virorum*”) melyeket Conrad Rittershausen birtokolt. Jómaga fiára, majd annak halála után az altdorfi főiskolára szándékozott hagyni a kéziratokat: „*Illa per testamentum filio quidem meo unico Joachimo relinquere, constitui, sed cum conditione, ut eo morte transferantur in academiae Altorfinae bibliothecam*”. Vajon Joachim Camerariustól Altdorfba került-e az apai gyűjtemény? Ma ugyanis a *Collectio Camerariana* Münchenben van, de az említett levél Göttingenből került elő.

Az alkotó munka légkörét biztosították a főiskolán tanító professzor barátok Molnárnak. Jó barátja Scipio Gentilis, a protestáns vallásért Olaszországot elhagyó exuláns család fia, újlatin költő, levelezésben állott vele, Molnárt lakodalmára verssel köszöntötte, szótárak kölcsönzésével segítette a dictionarium összeállításakor, az Altdorfba levelet írók is tudják ezt, Molnár útján köszöntik Waldungot, Cunot, Gentilist, Quecciuszt. Rehm is tudósítja Marburgba Molnárt volt tanáraitól: „*auditores habent domini Scipio, Rittershusius et Dinnerus satis multos; domino Glaciano successit Wirdungus*”.

Georg Queccius, a moralis és a görög nyelv tanszékének birtokosa, aki 44 évig oktatott Altdorfban, ugyancsak Molnár jóakarója. „*Vivunt et florent domini Rittershusius, Piccartus, Queccius, et alii, qui te salutant*” — írja Rehm ugyanabban a levélben, melyben a szótároskönyvet is megköszönte.

Molnár jól ismerte a költészet és a szónoklattan professzorát, Georg Mauritiust,

aki latinul és németül írt színműveket, egy Comoedia Grisoldis-t, és egy Narratio comica de amititiat. 1611-től rokonságba is kerültek, éveken át pedig kosztosa volt a professzornak, 1605—06-ban a Stänzing-gyerekekkel. Mauritius leveleiben gyakran találunk utalást Molnárról: „... ex tuis ipsis ... dominum m. Mauritium literis scriptis plenius intellexi”.

Molnár maga is emlegeti Rehmhez írt leveleiben hajdani tanárait: „Saluto officiose clarissimum dominum Johannum Cunonem, dominum Burkartum et clarissimos dominos professores Altorfinae academiae, nominatim Scipionem, Queccium, Piccartum, Waldungum, Mauritium etc ...”

Szóljunk végül Michael Piccartról, Molnár hűséges altdorfi barátjáról, aki a nürnbergi Sebalduš-templom diaconusa fiaként végezte el a Paleocomét. Huszonöt évesként Michael Piccart már a logika professzora volt, és 21 éven át vezette a tanszéket. Kapcsolatai voltak az ambergi kálvinista-körrel, nem állt távol a szocinianus tanításoktól sem, a vezetése alatt tartott disputációk is erre utaltak. A Molnár-okmánytárból kitűnő nagyszámú kapcsolatot egy „Leichsermon über den ... Abschied des ... Herrn M. Michaelis Piccarti” című füzetrel, és az ebben található verssel szaporíthatjuk: Molnár méltán gyászolta Piccartot, hiszen 1611-ben, 9 évvel Piccart halála előtt az köszöntötte őt esküvőjekor.

„Annos ante novem mihi pergratos/Hymenaeos Concinuit facilis ...” — emlékezik Molnár a gyászéneken. Sírom a szomorú éneket — írja tovább, — de a férfiú híre virul, az értelem művei örökök, Piccart házától Te éjszaka távozz, térj vissza Phoebus”. Piccart munkásságáról Will altdorfi bibliográfiája tájékoztat, több kötetben beszédei maradtak fenn, vezetése alatt elhangzott disputációk, egy 1608-as kötetben anagrammák, chronogrammák, 1599-ben főiskolai pályája kezdetén Piccart Scipio Gentilissel, Conrad Rittershausennel és Georg Mauritiussal adott ki közös versgyűjteményt. Hungarus-jellegű a II. Mátyás koronázására 1612-ben megjelent eposza, Molnár Lusus poeticijébe Piccart a költői játék jogosságát bizonyító oratiót írt.

Az altdorfi magyar vonatkozásokat még sokáig követhetnénk, példaként csak azt az üdvözlőverset idézzük, melyet annak a Christoph Wellhammernek írt, akivel versben köszöntöttek egy évvel korábban (1605-ben) három baccalaureust.

ΕΓΦΗΜΙΑ

Factae

TRIBUS OR(NATISSIMIS) ADOLESCENTIBUS:

GEORGIO RITTERO Noribergensi.

GEORGIO FIDLETO Noribergensi.

CRISTOPHORO SPECCIO Noribergensi.

IN ACADEMIA ALDORPHINA Noricorum.

CIO IOCIV.

XIII. Calend. Januarii.

Ab Amicis.

AD Christophorum Speccium

Lauriger eximié fulget super aethere Phoebus,

Laetitiaque nova celsus olympus ovat.

Norica solemnī gaudens Academia festo,

Sicelidas donis cernit adesse deas.
 En tibi picta patent sacrorum phana Sophorum,
 Hic canit Aeonius carmina laeta chorus B2
 Undique confluit huc doctorum magna virum vis,
 Turba magistra hic est et studiosa cohors.
 Magnificus primo Rector sedet inde Scholarchae,
 Maxima majestas hic loca cuncta replet.
 Deinde vices Phoebi celsam scandendo cathedram,
 Waldungus peragens talia verba facit:
 Vomere qui presso proscindit sedulus arvum,
 Hui solet alma Ceres munera larga dare.
 Et qui vitiferos coluere ligonibus hortos,
 Largiter hos suesti, Bacche, beare mero:
 Horrida qui sequitur funesti praelia Martis,
 Hostibus oppressis praemia miles habet.
 Ergo sacrae sequitur qui fidus castra Minervae,
 Fas erit ut sese digna brabea ferat.
 Vos igitur juvenes Charitum quos mysticus ordo
 Conjunxit rara sedulitate pares:
 Nunc hilares nostram propere conscendite sellam,
 Debita virtutum praemia percipite.
 Novimus egregias juvenili in pectore dotes,
 Et quae doctrinae vos documenta datis:
 Pergitis ingenuas addiscere graviter artes;
 Quae Logicen, Physicen, Podera et Astra docent:
 Moribus inde bonis vitam decorare soletis,
 Discitis et fortes ferre laboris onus.
 Tempus adest meritis quo dentur praemia vestris,
 Nempe quibus vester concelebretur honos.
 Palladis haec laurus, quam jussus Apolline dono,
 Condecoret radiis tempora vestra suis.
 Semper honos vester perducet ceu sacra laurus,
 Augescat virtus, crescat in orbe decus.
 Talibus eloquiis quos nunc Waldungus honorat,
 CHRISTIFER inter eos Speccius adstat ovans.
 Hui modo, chara mihi, laurum gratare Thalia,
 CHRISTIFERO carmen laurigeroque cane.
 Musa rogata favet, monstratque favorem, B3
 Atque tibi, Specci, sic modulata canit:

HOSCE NOVOS HILARIS, SPECCI, TIBI GRATOR HONORES,
 Augeat hos summus multiplicetque DEUS.

Albertus Molnar Szenciensis Ungarus
 (Nürnberg, Városi Ktár Sig. Will
 V. 648, 4°)

(2.)

Ornatissimo, Juveni Christophoro Welhammero Ambergo-Palatino Cum ei, a Spec-
 tatissimo atque humanissimo viro, Dn. Wolfgango Waldungo, artium magistro,
 medicinae amatore, et pro tempore collegii philosophici Decano honores Magis-

terii in inclyta Noricorum Academia quae est Altorfii tribueretur prid. Cal. Julii
Anno MDCVI. Ab amicis honoris, amoris, et benevolentiae gratia scriptae.

Aliud

Gaudet verus honos testes sibi jungere Musas,
Omne novumque, decus carmina grata petit.
Ergo novos merito Musae gratantur honores,
Welhamer, atque melos nunc tibi jure canunt:
Maxima quando tuae virtutis praemia cernunt,
Atque magisterii fulgere te titulo.
Foelix, cui licent tam splendido honore fruiisci,
Dum lanugo tuas nulla genas oneret.
Vive diu florens, solida virtute nitesce,
Et prosis multis arte, labore, fide.
Albertus Molnar, Ungarus
(Nürnberg, Városi Ktár, Sig. Will. 648. V. 4° — kolligatum)

(3.)

Leichsermon über den ... Abschied dess ... Herrn M. Michaelis Piccarti Altdorf, 1620.

Aliud

Dum Bellona vagis terroribus implicat orbem,
Piccarto requiem dant pia fata meo.
Quem Deus infesto voluit secludere seculo
Optaque pium pace beare Poli.
Pace cluit pia mens at nobis dulce levamen
Tollitur. Hinc lugent culta Lyceja nimis.
Clarum quisque dolet Piccartum rebus ademtum:
Hunc Proceres moerent, flet studiosa cohors.
Tristibus hic fuerat rebus solamen amicis,
Noverat et laetis addere dulce decus.
Annos ante novem mihi pergratos Hymenaeos
Concinuit facilis, grataque dona dedit.
Manibus ecce piis quales me reddere grates
Tristia fata volunt! Adgero triste melos:
Fama viri vigeant, mentis monimenta perennent,
Piccartique domum; nox, fuge: Phoebe redi.

Albertus Molnar
Szenciensis Ungarus,
Heidelbergae

(Nürnberg, Városi Ktár, Sig. Will.)

Otto Clemen (szerk.) *Luthers Werke in Auswahl*, 2. Bonn, 1912. — „An die Burgermeyster vnd Radherrn allerley stedte vnnnd Deutschen landen Martinus Luther”. Az altdorfi főiskoláról fő vezérfonalunk volt Heinrich Kunstmann: *Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen*, Köln—Graz, 1963. Ld. még az 1927-ben kiadott *Nürnberg* kötetet a „Monographien deutscher Städte” sorozatban, itt August Sieghardt-tól Nachbarorte a) Altdorf, b) Erlangen fejezeteket. May István *Az altdorfi egyetem magyar hallgatói* adatközlő cikkében (ItK, 1966) az egyes magyar városokból Altdorfba érkezett hallgatókat csoportosítja szám szerint, névsor publikálása helyett. Vö. Kunstmann példás cseh hallgatói névsorával. Elias v. Steinmeyer: *Die Matrikel der Universität Altdorf* forráskiadványát (Würzburg, 1912, I.—II.) eddig valójában nem hasznosította a magyar kutatás. Az Altdorfra vonatkozó Molnár Albert-idézetek a *Postilla Scultetica* előszavából, új-szövegkiadásban Incze Gábor: *A reformáció és ellenreformáció korának... egyházi írói* XII. Bp. 1939 57 és 59.1. Camerarius emblematikáiról A. Schöne: *Emblematik u. Drama*. München, és Henkel—Schöne: *Emblematika*, kéziratairól Halm, K.: *Verzeichnis der Handschriftensammlung der Camaerarii*, és *Catalogus Cod Manuscript*. IV.—1. — München.

E. Ch. Bezzel peregrinációs útinapló-gyűjteményéről: Goldmann, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 1957, 341—; az ambergi illustre Gymnasiumról Kunstmann 94—97.1, Ladislaus levelezése — Hamburg, Stadtarchiv — Uffenbachsche Briefsammlung, 46: 144. levél. Frankfurt elhagyása-ambergi collegium NLI 34—35. 1, conrectori meghívása 1611, NLI 53.1; Ladislaus levele Rittershausenhez NLI 436.1 — Rittershausenről: Zeidler — *Vitae professorum juris qui in academia Altorffina... vixerunt*, Nürnberg, 1770—1786. Vom fränkischen Gelehrten-geschlecht der Rittershausen a Reichsstadt Nürnberg c. XVII. századi kiadványban, Conrad Rittershausen írása—, Strobel: Conradi, Georgii et Nicolae Rittershasiorum, Nürnberg, 1769. — Rittershausen munkássága Will: *Bibl. Norica* I—VII. Altdorf—Nürnberg 1772—1793, zsoldárfordításairól Will: *Nürnberger Münzbelustigungen*, Nürnberg, 1764—67., Rehmről Csombor az *Europica Varietas*-ban ír, krit. kiad. 266. l. — Bethlen Gábor ajándéka Rehmnak Göttingen, Cod. Phil. 100, 13. — Az Epitheta Ciceroniana címlapos nyomtatványtáráról az erlangeni egyetemi könyvtár levélben tájékoztatott — A levélajándékozás szokásáról Mayer müncheni kéziratkatalógusa is tájékoztat — Kaspar Kunrad levelének eredetije Göttingen, Cod. philos. 100,13; a Biblia próbanyomatáról NLI 265, a zsoldár specimenéről NLI 214. Molnár Albert professor-barátainak működése az *Allgemeine Deutsche Biographie* a *Bibliotheca Norica* és Will: *Nürnberger Gelehrten* könyvének segítségével állítható össze.

SZENCI MOLNÁR ALBERT ISMERETLEN LEVELE ÉS LATIN
ELÉGIÁJA

Johannes Piscator (1546—1625) 1584-től haláláig a teológia professzora volt Herbornban. Három Szenci Molnárhoz írott levele maradt fenn, s ezek közül kettőben hivatkozik Szenci hozzá intézett levelére.¹ Levelezését a gothai Forschungsbibliothek őrzi, s várható volt, hogy előkerülnek Szenci Molnárhoz írott levelei, esetleg az a Psalteriumból előzetesen kinyomtatott mutatvány, amelyről Piscator a latin—magyar szótárhoz írott üdvözlőversében szólt.² A helyszínen némi csalódottsággal állapítottuk meg, hogy a várt levél-bokor helyett mindössze egy Szenci-levelet őriznek a gyűjteményben.³ Némileg kárpótolt, hogy a levélhez mellékelve Szencinek egy latin verse is található, saját kezű tisztázatlanban. — A levél szövege a következő:

Gratiam et pacem Christi, omnemque felicitatem precor ex animo.

In hac peregrinatione mea, et his Rerumpublicarum turbis, Piscator venerande, Domine et Praeceptor desideratissime, saepe intueor illud Ieremiae Prophetae: [*Lapszelen: Cap. X.*] Novi Iehova non esse penes hominem viam ipsius, non esse penes virum ambulantiem vel dirigere gressum suum.⁴ Super istud intueor simul hanc piam considerationem tuam: Ghotselige Herten trawen nicht, mitt den gotlosen, auff ihre eigene weisheit, vnd krafft: sondern erinnern sich, dass solcher aller Ghott in seiner hand habe, etc. Vnde sapientissimus et Providus ille Iehova, quàm mirè et variè mea mutarit disposueritque proposita, partim ipse nosti Vir Clarissime! Absoluto votivo Lexico meo Vngarico quod tu eleganti epigrammate ornasti, sperabam me, in patriam, viatico subpeditato, revocatum iri. Miseram enim, antequàm in Caesaris Aulam proficiscerem, Mercatori Vienstensi 5. libros inauratos magnatibus distribuendos.⁵ A quo frequentibus literis meis Viennam missis, ne hoc quidem, an rectè libros per Vngariam curarit, explorare et resciscere potui. Redij huc mense Iunio, cum discipulis duobus, quos in Archipalatinatu versus Ratisponam per tempus bimestrè in nobili praedio suo institui. Parens horum vir pius est et eruditus, Sebaldu Stänzing,⁶ senex sexagenario major, Discipulus olim Argentinae magni illius Sturmij, Anno 1560. et 63. Nunc è patria Styria exul, viduatus uxore

¹ Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiad. Dézsi Lajos. Bp. 1898. 167, 208, 315. (E kiadványt a továbbiakban NLI rövidítéssel idézzük.) Szenci Molnárnak Piscatorral való sokoldalú kapcsolatait nem részletezzük.

² RMKT XVII/6, 403.

³ Jelzete: Chart. A. 130. fol. 219.

⁴ A bibliai helyet (Jer. X, 23.) alább Károli Gáspár fordításában adjuk.

⁵ Szenci Molnár a szótár előszavában is említi e fogadalmát. (RMKT XVII/6, 457.) Piscator üdvözlőverse kiadva: MLI 141. A Lazarus Henkel bécsi kereskedőnek küldött példányokról Szenci Naplójában is megemlékezik. (NLI 39.)

⁶ Sebaldu Stänzing többször is említettetik a Szenci-levelezésben; két Szencihez írott levele maradt fenn.

ante biennium. Ob numerosas prolem, ad rem valdè attentus; unde mihi ab ipso satis tenuè salarium. Atque hinc est vir Reverende quod ne hac quidem vice (m), debitum Domino Corvino, pro tuis operibus Biblicis, mittere possim.⁷ Mittam autem bona fidè, quam-primùm potero. Herus salarium pro semestri aestivo solvit mihi X fl. quos pro libris necessarijs exposui. Anno hoc elapso, spero nos hinc vel Marpurgum vel Heidelbergam ablegatum iri. Et si interim ex patria nullum contingat subsidium, nullaque vocationis spes; prospiciam, Deo juvante, prope vos de conditione quadam, aetati meae conventientiore, interea tenui hac sorte contentus vivam, et sparabo [!] in Domino; qui providebit et faciet benè omnia.

Vulgus hujus Academiae nos odit et contemnit, propter religionem puriorem.⁸ Clarissimus Jurisconsultus Cunradus Rittershusius nobis favet unicè, stùdiaque nostra juvat humanissimè. Nuper in urbem vocatus erat visum Bibliothecam Bilibaldi, Pirckaimerij,⁹ ad heredibus hujus: Vnde plurimas clarissimorum virorum epistolas ad hunc Bilibaldum scriptas proprijs manibus, secum attulit relegendas. Inter has ostendit mihi plus 40 Erasmi; aliquot Zwinglij, Philippi, Oecolampadij, Mosellani, Hutteni, et aliorum, ex quibus quasdam descripsi mihi. Discipuli mei pro precibus matutinis legunt Biblia Tremmeliana cum scholijs.¹⁰ Vesperi Germanicè Tua legunt cum doctrinis. Quae me Deus bona quam delectant! Etsi Deus Principatum nostri Boczkai firmaverit, meque sub alas ejus recipere potero, versionem eorum aggrediar, et editionem svadebo. Est in convictu nostro studiosus, Jenà nuper huc profectus, qui ait, Piscatorem quendam professorem Jenensem, Animadversionem in hanc tuam versionem meditari.¹¹ Respondi ego, non deesse tibi (versi) vires refellendi tales invidiae machinationes, et quamvis tu forte indignas responso existimes, non defore tamen ex discipulis tuis qui libenter et solidè contendant ejusmodi confusio-nes. Ego tuas virtutes, (rumpantur ut ilia Codro)¹² defendere et famam depraedicare nunquàm desinam, incrementum (q) et defensionem veram à Deo optimo Maximo precans. Caeterum quaeso Te Vir Eximie, ut meo quoque precatu, matures Indicium et Appendicum Biblicarum editionem, si nondum prodijt. Vtinam accedant etiam Psalmodiae Lobwasserij. Hisce diebus admonitu Domini Rittershusij, extorsi mihi Elegidion, quod mitto, cum Eidyllio Domini Remi, quem amo medullitus.¹³ Pragâ superiori semestri, per amicos literas dederat ad me Dominus Wacherus, antequam misissem Eidyllion hocce. Hortatur ut ejusmodi Paradoxa, ut Nihil Passeratij, Aliquid Coleri, quod ad me misit, Omnia Blansdorfij, Neminem Hutteni et Marcilij, collectum in unum corpus publici juris faciam.¹⁴ Conscripsi pleraque multa. Utinam Domino Corvino melioribus occupato, vacaret post Sphyngem¹⁵ quae omnibus placet, et mea collecta haec, rogatu aliorum, excudere mitterem. Ego omni occasione

⁷ Szenci a herborni nyomdász-kiadótól, Christoforus Corvinustól (aki később a Psalteriumot adta ki) Piscator bibliafordítását (Herborn 1604) rendelte meg; erről szól Piscator 1604. szept. 14-i levele is. (NLI 167.) A levél szélén ezt a helyet Piscator NB-vel megjelölte.

⁸ Az Altorfban ezidőtájt létező „elhajló” áramlatokról Keserű Bálint szólt a sárospataki Szenci Molnár-ülésszakon. Szenci Molnár szilárdan kitartott a „tisztább” kálvini irányzat mellett.

⁹ Willibald Pirczheimer (1470–1530) német humanista.

¹⁰ Immanuel Tremmelius és Franciscus Junius latin bibliafordítása a Károli-féle Bibliának is egyik alapja volt. (RMKT XVII/6, 467.)

¹¹ Petrus Piscator (1571–1611) Jénában előbb a héber nyelv, majd a teológia professzora. A levél alapja volt. (RMKT XVII/6, 467.)

¹² Vergilius-idézet. (Ecl. 7, 26.)

¹³ Valószínű, hogy Rem versének nyomtatott kiadását küldte el Szenci, ld. NLI 170.

¹⁴ E gyűjteménynek (Lusus poetici) csak egy hanaui, 1614-i kiadását ismerjük, ahol Szenci Matthaeus Wacherus említett levelét is leköszölte. (NLI 173). Piscator ezt a helyet is NB-vel jelölte.

¹⁵ Johannes Heidfeld *Sphinx Theologico-philosophica* című kiadványáról van szó.

sciscitor de meo suavissimo et pientissimo Ernesto Nolde Livono; nihildum experiri possum, an adhuc apud vos est? Deus ipsi benedicat in aeternum. Bene et feliciter vale vir maxime et scriptioni huic praecipitatae ignosce. Altorfi. 26. Augusti. 1605.

Tui observantissimus
Albertus Molnar
Vngarus.

[Címzés:] Reverendo et Clarissimo viro Domino Joan. Piscatori, Sacrarum Literarum in illustri Schola Herbonensi Nassovica Professori Clarissimo, Domino et quondan praeceptoris suo optatissimo. [Idegen kézzel:] Zu Herborn.

*

Szilágyi János György szíves segítségével készített magyar fordítása:

Krisztus kegyelmét és békéjét, és minden jószerencsét kívánok lelkemből.

Mostani bujdosásomban és az országoknak ezekben a zűrzavarában, tiszteltreméltó Piscator uram és kívánt tanítóm, gyakran eszembe ötlök Jeremiás prófétának ama mondása: Tudom uram, hogy az embernek uta nincsen az ő tulajdon hatalmában, sem az útonjárónak, hogy az ő maga lépését igazgassa. Ezen felül hasonlóképpen eszembe veszem ezt a kegyes gondolatodat: Az istenfélő szívek nem bíznak saját bölcsességükben és erejükben, miként az istentelenek, hanem emlékeznek arra, hogy mindez az Isten hatalmában van, stb. Nos, hogy ama legbölcsebb és előrelátó Jehova milyen csodálatosan és sokféleképpen változtatta meg és rendezte el szándékaimat, részben te magad is tudod, igen jeles férfiú! Miután befejeztem fogadalomból készített magyar szótáramat, amelyet te finom epigrammával ékesítettél, reméltem, hogy útiköltséggel támogatva haza fognak hívni. A bécsi kereskedőnek ugyanis, mielőtt a császári udvarba mentem volna, őt aranyozott kötetet küldtem, hogy a főuraknak ossza szét. Számos Bécsbe küldött levelemmel még azt sem voltam képes tőle kipuhatolni és megtudni, hogy vajon jól gondoskodott-e a könyvekről Magyarországon. Júniusban tértem ide vissza, két tanítványommal, akiket az Archipalatinatusban, Regensburg felé, két hónapig tanítottam a nemesi birtokon. Apjuk a jámbor és tudós Sebaldus Stänzing, hatvan évnél idősebb öreg, régebben, 1560-ban és 63-ban Strassburgban ama nagy Sturmius tanítványa. Most hazájából, Styriából száműzve két éve megövezgyült. Számos gyermeke miatt ráhajt a pénzre, s ezért elég sovány a fizetésem. És ezért van az, tiszteltreméltó férfiú, hogy még ez alkalommal sem tudtam elküldeni az adósságot Corvinus úrnak, bibliai műveidért. De küldöm majd, jószerével, amilyen gyorsan csak tudom. Az úr a nyári szemeszterre 10 forint bért fizetett nekem, amelyet a szükséges könyvekre adtam ki. Remélem, hogy ennek az évnek elmúltával innen vagy Marburgba vagy Heidelbergbe küldenek. És ha közben hazáról semmilyen támogatás nem érkezik, és a meghívásnak semmi reménye, Isten segítségével nálatok keresek valamilyen megélhetést, amely koromnak jobban megfelel; addig is szűkös sorsommal megelégedve élek, és Istenben remélek, aki majd gondoskodik és mindent jól elrendez.

Az itteni egyetem népe gyűlöl és lenéz a tisztább vallás miatt. Egyedül az igen híres jogtanácsos, Cunradus Rittershusius fogja pártomat, és igen emberségesen segít tanulmányaimban. A minap a városba hívták Wilibald Pirckheimer örökösei, könyvtárának megtekintésére, ahonnan számos híres férfiúnak ehhez a Wilibaldhoz intézett saját kezű levelét elvitte, hogy átolvassa őket. Köztük mutatott nekem több mint negyvenet Erasmustól, néhányat Zwinglitől, Philippustól, Oecolampadiustól Mosellanustól, Huttentól és másoktól, amelyek közül egyeseket lemásoltam magamnak. Tanítványaim reggeli imaként a Tremmelius-féle magyarázatos bibliát olvassák. Este a tiédet olvassák németül, a tanulságokkal. Istenem, mennyire gyönyörködtetnek ezek engem! Ha az Isten a mi Bocs-kaink fejedelemségit megerősíti, és én szárnyai alá húzódnok, fordításukhoz hozzákezek, és a kiadásra rábeszélem. Társaságunkban van egy Jénából a minap ide érkezett tanuló, aki azt állítja, hogy egy bizonyos Piscator, egy jénai professzor, azt tervezi, hogy hibáztasson ebben a fordításodban. Azt feleltem, hogy megvan az erőd ahhoz, hogy megcáfold az irigység efféle cselfogásait, és bár erősen méltatlanoknak tartod a válasza, mégsem hiányoznának tanítványaid közül olyanok, akik készségesen és alaposan szétzúzzák az ilyesféle akadékoskodásokat. Én erőnyeidet (pukkadjon meg Codrus) megvédeni és híreidet terjeszteni soha nem szűnök meg, gyarapodását és igazi védelmét Istentől kérve. Egyébként kérek, kiváló férfiú, hogy az én érdekében is, sietted a bibliai mutatók és függelékek kiadását, ha még nem jelentek meg. Bárcsak Lobwasser zoltárai is hozzájárulnának. Ezekben a napokban Rittershausen úr felszólítására kipréseltem magamból egy elégíát; elküldöm Rem úr idilliumával együtt, melyet szívemből szeretek. Prágában az elmúlt félévben Wacherus úr, barátai révén, levelet küldött nekem, mielőtt azt az idilliumot elküldtem volna. Biztat, hogy afféle paradoxonokat, mint Passarati *Semmi*-je, Colerus *Valami*-je, amelyet nekem elküldött, Blansdorfius *Minden*-je, Hutten és Marcilius *Senki*-je, egy kötetbe gyűjtve közzétegyem. Még sok mindent össze-

írtam. Bárcsak Corvinus úr, aki most jobbakkal van elfoglalva, ráérjen a Sphynx után, amely mindenkinek tetszik; akkor ezt a gyűjteményemet, mások kérésére, nyomtatásra elküldeném. Minden alkalommal kérdezősködöm a legkedvesebb és legkegyesebb Ernestus Nolderől, mégsem tudhatom meg, vajjon még nálatok van-e? Az Isten áldja meg mindörökké. Jól és szerencsésen élj, nagy férfiú; és ezért a hevenyészett írásért bocsáss meg.

A levélhez mellékelve van egy Janus Dusa halálára írt elégia. A híres leideni filológus és latin költő (1545—1604) nem tartozott Szenci Molnár személyes ismerősei közé. A verset Rittershausen felkérésére, talán valamilyen kiadvány számára írta. Mindenesetre gyarapítja Szenci Molnár latin verseinek a Régi Magyar Költők Tára VI. kötete 444—450. lapjain adott, kinosan hiányos¹⁶ gyűjteményét:

ALBERTI MOLNAR Vngari, Elegidion Ad Cl. D. Cunradum Rittershusium
Jurisconsultum de Obitu Jani Dusae P.

Ecce novum nostri dum secli pondero lustrum,
Terra mihi subito displicet, astra placent.
Iam tria lustra tuis Germania viximus oris,
Quorum hoc postremum per mihi triste meat.
Hujus principium, (quae passim vidimus ipsi)
Orbavit doctis multa lycea viris
Deinde mihi patriam bellum, crudele fatigat,
Vulcanusque ferox ustulat igne larem.
Sed nostri medium sanè est mihi flebile lustrum,
Cujus vulneribus nulla sat est lacryma.
Tristibus ut patriae Musis prodesse laboro,
Pannonicisque scholis Lexica condo nova:
En opere in medio Cyllenius advolat atrox,
Atque mei mortem nunciat ecce patris!
O dolor! ô lacrymae! semper mihi moestaque lux haec,
Quâ spoliat me trux Parca parente sene!
Desino ploratu, mea scribere Lexica pergo,
Atque operae fructus spe nova damna levo.
Post ubi nostro operi Colophonem est addere tempus,
Inscriptumque librum Caesaris aula videt:
Vix patet accessus. (mens spe frustrata fuisset,
Ni mihi Wacheri Musa tulisset opem:)
Commoror, expectans pro munere regia dona;
Plurima sic video comperioque nova.
Rasa cohors patriae nostrae mala quaeque minatur,
Et mihi, nî mutem religionis iter.
Talia quando meas aures sine lege fatigant,
Conqueror, ac summo fundito vota Deo.
Stella nova exoritur, sequitur mox iste tumultus,
Qui natale solum concutit usque meum.
Hinc illae lacrimae mihi sunt gemitusque frequentes,
Inde novi lustrum tristia fata queror!
Verùm tristibus his, heu, finis amarior adstat!
Ex Helicone ferit sidera triste melos.

¹⁶ Kimaradt ugyanis Szenci Molnár leghosszabb latin verse, a *Conspiratio Kendiana* fordítása. (Vö. RMKT XVII/1, 629.)

Norica lamentant pullatâ veste Lycaea
 Flebilibusque modis quaeque Camoena gemit:
 Singultus iterant, gemina sic voce querentes:
 Scherbius occubuit, Scherbius occubuit!
 Sed Rittershusi duplicat mihi Musa dolores,
 Dum Batavi DUSAE fata suprema dolet:
 Luctifera ô Lachesis, trux Atropos, improba Clotho,
 O infesta nimis numina, terricolis!
 Siccine proripitis clarissima lumina terris?
 Stinguentes rutilos Palladis arte viros
 Invida Parca Cato debebas parcere DUSAE,
 Vnde tibi Parcae nomina vera forent.
 DVSA fuit Batavae gentis praeclara columna,
 Musarumque decus nobile DVSA fuit.
 Hic paterat veteris res gestas promere mundi,
 Noverat hic priscos emaculare libros.
 Noverat hic doctis Epigrammata scribere metris
 Atque gravi norat spargere scripta sale.
 Huic erat infractum per Martis praelia robur,
 Mens fuit in dictis consiliisque potens.
 Plurima virtutum cum sic monumenta relinquat
 Atropos haud potius est haec resecare viri.
 Haec tibi nota loquor, Rittershusi, ergo dolori
 Pone cito finem, flebile pone melos.
 Altorfij.

[Kivül:] Conquestio Alberti Molnar Vngari ad Cl. V. Cunradum Rittershusium Ju-
 risconsultum Illustris Viri Jani Dusae Norduici Tumulum Elegijs suis adornantem.

SZENCI MOLNÁR ALBERT LEVELEI LUDWIG LUCIUSHOZ
(1607—1610)

Szenci Molnár Albert naplójának és levelezésének gyűjteményes kötetében Ludwig Lucius ambergi tanár két levéllel szerepel¹, amelyek válaszok Molnár hozzá intézett leveleire. Ezek az elveszettnek hitt Molnár-levelek most, születése 400. évfordulójának küszöbén, váratlanul megkerültek.

Lucius levelezését és kézírathagyatékát — bár tartalmukat tekintve teljesen bázeli és dél-németországi vonatkozásúak — a schaffhauseni városi könyvtár őrzi; rokoni kapcsolatok, illetve örökösödés és végül ajándékozás révén kerültek oda már 1688-ban.² A hagyaték igen elhanyagolt és áttekinthetetlen állapotban volt, míg végre néhány évvel ezelőtt sor került rendezésére és korszerű katalogizálására. Ez azután számos meglepetéssel és értékes felfedezéssel járt³ s még ma sem tekinthető teljesen befejezettnek. Molnár 1607. augusztus 18. és 1610. szeptember 18. között kelt öt levele⁴ szintén az újjárendezés folyamán került elő, hibátlan állapotban.⁵

A levelek címzettje Ludwig Lucius (Lutz), 1577—1642, kiváló svájci református teológus. Bázelen született, ahol apja a St. Peter templom diakonusa volt, tanulmányait szülővárosában végezte s 1594-ben elnyerte a „magister artium” fokozatot. Már fiatalon a héber nyelv szakértőjeként és nagyjövőjű teológusként tartották számon; 1596 és 1604 között diakonus és iskolarektor volt a dél-németországi Durlachban, ezután Ambergbe, Oberpfalz tartomány fővárosába hívták meg, az ottani gimnázium tanárának. Molnár bizonyára ott ismerkedett meg a nála három évvel fiatalabb tudóssal 1604/1605-ben,⁶ bár az is lehetséges, hogy már 1596-ban, Molnár kétszeri bázeli tartózkodása idején⁷ találkoztak. Lucius 1611-ben a bázeli egyetem filozófiai fakultásán lett „professor Organi Aristotelici” s ott is működött haláláig. 1619-ben nagyobb utazást tett Németországba és Hollandiába, segítséget nyújtott az anhalti német hercegség fővárosa, Köthen, iskolájának átszervezéséhez és részt vett a Dordrecht Zsinaton. A híres bázeli tudós nagyszámú egyetemi hallgatót vonzott szülővárosába. Életműve jelentős: 36 teológiai, filozófiai, nyelv.

¹ Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta Dézsi Lajos. Bp., 1898. (Idézte: Napló). 235. kk. és 360. k. l.

² Vö. E. G. Rüschi: Aus Dokumenten der Stadtbibliothek. Leidenschaftlicher Jürg Jenatsch. (Arbeiter-Zeitung Schaffhausen, 1968, máj. 24., 121. sz.)

³ Uo. és Ernst Gerhard Rüschi: Adventsbrieife aus dem Dreissigjährigen Krieg. (Schaffhauser Nachrichten, 1967. dec. 14., 592. sz.)

⁴ A levelek jelzete: Stadtbibliothek Schaffhausen, Msc Scaph 7, Vol. III, Fasc. 5/6.

⁵ A Lucius-hagyaték rendezőjének, Dr. Ernst Gerhard Rüschi professzor úrnak, és Dr. Barbara Schnetzlernek, a schaffhauseni könyvtár munkatársának ezúton szeretnék köszönetet mondani szíves és értékes segítségükért.

⁶ Vö. Napló, 40. k.

⁷ Uo. 14. és 19.

szeti és egyháztörténeti művét tartják számon, köztük egy magyar vonatkozású nyomtatványt is: „Antichristi occidentalis in Hungaria persecutio”.⁸

Molnár Luciussal folytatott levelezése életének legnyugalmasabb, legboldogabb és legtermékenyebb időszakára esik.⁹ Az itt közölt levelek több új vonással gazdagítják Molnár életéről, jelleméről és munkásságáról alkotott képünket. Megtudunk néhány részletet helyzetének jobbrafordulásáról, marburgi tartózkodásáról, olvasmányairól, barátairól; megtudjuk, milyen álláspontot képviselt a korabeli Németországban folyó teológiai vitákban, s azt is, hogy zsoltároskönyvét hány példányban nyomták és mennyi szerzői tiszteletpéldányt kapott belőle.

Érdekesen egészítik ki mindezt Molnár és Lucius közös barátjának, a nürnbergi patrícius Georg Rehmnek¹⁰ Luciushoz intézett levelei.¹¹ Rehm őszinte érdeklődéssel kísérte Molnár életpályáját és igyekezett mindenben segítségére lenni; Molnár egy-egy küldeményét, vagy üzenetét is nem egyszer ő továbbította Luciushoz.¹²

Molnár, mint naplójából tudjuk,¹³ 1608-ban Németországban újra kiadta az „Apologia et protestatio ...” című, Bocskai István fejedelmet a szentháromság-tagadás vádjá ellen védelmező, latin nyelvű magyar protestáns röpiratot.¹⁴ A schaffhauseni Molnár-dokumentumok egyik érdekessége, hogy Molnár 1608. április 28-i levelét az említett röpirat egy Luciushoz szóló sajátkezű ajánlással ellátott példányának egyik üres lapjára írta.¹⁵ Ez a példány ismeretlen variáns s egyelőre csak annyi állapítható meg róla, hogy nyilvánvalóan nem magyarországi nyomdatermék. Az „Apologia” fennmaradt példányainak vizsgálata, valamint Rehm Luciushoz írt levelei alapján kétségtelennek látszik, hogy Molnár és barátai a röpiratot legalább két, esetleg három helyen adták ki Németországban.¹⁶

Szenci Molnár Albert Ludwig Luciushoz intézett öt levele már csak azért is becses történeti forrás, mert eddigi ismereteink szerint ez az egyetlen; Lucius fent említett két válaszlevelével együtt alighanem teljesnek mondható levelezés, amely a hányatott életű vándortudós után ránkmaradt.¹⁷

1. Marburg, 1607. augusztus 18. — Szabadkozik, hogy eddig nem írt és hogy nem tud küldeni frissen nyomtatott zsoltároskönyvéből, de elküldi a könyv előszavát. Beszámol életéről és a marburgi hírekről.

[Címzés külön borítékon:] Clarissimo Viro Domino Magistro Ludovico Lucio Basiliensi in Electorali Gymnasio Ambergensi docentium Collegae doctissimo; Domino et amico suo plurimum colendo et amando. — [Majd más kéz írásával:] Zu Amberg im Kloster zu erfragen.

⁸ Életrajzához vö. Christian Gottlieb Jöcher: Allgemeines Gelehrten-Lexikon. Leipzig. 1750/51. (Idézte: Jöcher). II. köt. 2569. h.; Christoph Adelung, Heinrich Wilhelm Rotermond: Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon..., 1813. Repro kiadás: Hildesheim, 1961. (Idézte: Jöcher, Erg.) IV. köt. 40—42. h.; Allgemeine Deutsche Biographie (idézte: ADB). XIX. köt. Leipzig, 1884. 354. k. l.; Die Matrikel der Universität Basel. Kiadta Hans Georg Wackernagel. II. köt. Basel, 1956. 383. l.

⁹ Dézsi Lajos: Szentci Molnár Albert (1574—1633). Bp. 1897. (Idézte: Életrajz). 139—165. l.

¹⁰ Életrajzi adatait ld. lent, 1. sz. levél, 29. j.

¹¹ Stadtbibliothek Schaffhausen, Msc Scaph 5, Vol. I, Fasc. 7.

¹² Rehm leveleinek Molnárra vonatkozó részeit ld. lent, a megfelelő levelek jegyzeténél.

¹³ Napló, 48.

¹⁴ Vö. Révész Kálmán: Bocskay István apologiája. (Protestáns Szemle, XVIII. évf. 1906. 5. füz. 304. kk. l.)

¹⁵ Ld. lent, 4. sz. levél.

¹⁶ Molnárnak az „Apologia” 1608-as kiadása körüli tevékenységével más helyen kívánok bővebben foglalkozni; Rehm idevágó leveleihez vö. lent, 4. sz. levél, 3. j.

¹⁷ E helyen szeretnék köszönetet mondani Dr. Kenéz Győzőnek a levelek nyomdakész szövegének és magyar fordításának elkészítéséért.

Salve plurimum, Vir Clarissime, mi exoptatissime Domine Luci!

Cum superiori anno muneribus literariis a te exhilaratus¹ Ambergae discessissem,² Altorfioque³ edendi mei Psalterii⁴ causa Heidelbergam iter pararem,⁵ pro tuis donariis redhostimentum, et de eventu intentionum mearum te certiore me facturum promiseram, et ex animo voveram: id quod saepissime effectum dare sategbam, sed occupationibus variis, et difficilibus itinationibus subinde impediebar et distrahebar. Nunc igitur occasionem hanc nactus, animi mei in te propensi, et tui amantissimi observantissimique testes, hasce literas, ad te hilari manu, mentequē alacri perscribo.

Sed ne nunc quidem ex meo voto tibi satisfacio, vir animo meo desideratissime, neque remunerationem te dignam exhibere possum. Psalterii enim mei, vix tuo contuitu digni (neque quicquam tibi utilis), ne hujus quidem, inquam, exemplaria ad manus habeo, quae^a) ad te com̄ode mittere possem. Sunt impressa exemplaria MC,⁶ mihi vix 40 tradita,⁷ quae omnia petentibus amicis sunt Sigenae,^b) Heidelbergae-Francofurti, Cassellis et hic Marpurgi distributa. Petii aliquot exemplaria a praestantissimo domino Corvino⁸ pro pretio, sed dum responsum ab eo expecto, afflicti-ssimo eum esse statu audio: uxor, liberi duo, totidem operarii peste mortui, infecti contagione alii^c) in familia ipsius,⁹ o vices viri pii tristissimas! Praefationem psalterii, quae in plusculas paginas meo jussu erat transfusa,¹⁰ ad te mitto legendam et amicis magnis cum salute.¹¹ Dedicatio apud Serenissimum Electorem Palatinum¹² 25 florenos mihi impetravit,¹³ intercessoribus magnis consiliariis mihiq̄ue perquam faventibus, domino Marquardo Frehero,¹⁴ domino Löffenio¹⁵ dominoque Lingels-

¹ Nem tudjuk, Lucius milyen könyvekkel ajándékozta meg Molnárt.

² Naplója szerint ugyan korábban, 1605. márc 7-én járt utoljára Ambergben (Napló, 41), mégis könnyen lehetséges, hogy a mindössze 30—35 km-re levő Altdorfból, ahol tanítványaival tartózkodott (vö. köv. j.), vagy azok otthonából, a még közelebbi Engelsbergből (Napló, 44) 1606 folyamán is ellátogatott Ambergbe.

³ Molnár 1605. jún. 18-tól 1606 októberéig tartózkodott az altdorfi egyetemen, Sebald és Peter Stanzing nevű tanítványaival (Napló, 42—44).

⁴ Zsoltárfordításán (RMK I. 407) 1606. márc. 9—szept. 23. dolgozott (Napló, 42—44); ki-nyomtatása 1607. ápr. 22—máj. 12. tartott (i. h. 46).

⁵ Heidelbergbe 1606. nov. 14-én érkezett (Napló, 45).

⁶ Vagyis zsoltároskönyvből 400-al kevesebb példányt nyomtak, mint később a Hanau-i Bibliából (vö. Életrajz, 146).

⁷ Zacharias Palthenius frankfurti nyomdász, akivel Molnár előzőleg, 1607 februárjában tárgyal-
t, csupán 30 tiszteletpéldányt helyezett kilátásba (Napló, 204).

⁸ Christoph Rab (1552—1620), zürichi származású nyomdász, 1580-tól Majna-Frankfurtban, 1585-től Herbornban, 1595—1599 Siegenben, majd újra Herbornban működött, haláláig. (Josef Benzing: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Wiesbaden, 1963. — Idézve: Benzing. — 119., 191. és 391. l.) Rab a Zsoltárok kiadását kegyes fogadalmi aján-
déként vállalta el. (Napló, 43., 46. és 206. k.)

⁹ Rehm Molnárhoz intézett 1607. aug. 31-i levelében szintén utal a Rab családot ért csapásra és részvétét fejezi ki (Napló, 221).

¹⁰ A külön nyomtatott előszóból Molnár más ismerőseinek is küldött. (Vö. Napló, 219. és 224. k.)

¹¹ Sem az előszót, sem Molnár egyéb ajándékba küldött művét nem sikerült megtalálnom Lucius hagyatékában.

¹² IV. Frigyes pfalzi gróf és választófejedelem (1574—1610), Molnár jótevője, akinek — Móríc-
hesseni tartománygróf mellett — Zsoltárait ajánlotta (vö. Napló, 487).

¹³ Vö. Napló, 47.

¹⁴ Marquard Freher (1565—1614), jogtudós, történész és nyelvész Heidelbergben, a pfalzi udvar titkos tanácsosa és diplomatája, Molnár pártfogója. (Peter Fuchs cikke: Neue Deutsche Biographie. — Idézve: NDB. — V. köt. Berlin, 1961. 392. k. I. és Napló 487.)

¹⁵ Dr. med. Löffen (Loefen), Heidelbergben, majd Nürnbergben; Molnár pártfogója. (Vö. Napló, 201., 203., 209. és 357.)

hemio.¹⁶ Illustrissimus vero Hassiae Landgravius,¹⁷ O Splendor Germaniae! O Imperii decus ingens! dici vix potest quanta me benignitate habuit, exhibuitque, frequenti alloquio me (quantulum hominem!¹⁸) clementissime dignatus.¹⁸

Hujus ego Celsitudinis munificentia nunc Marpurgensi in Academia basilice vivo¹⁹: dominorum professorum favorem in me exterior et Suae Celsitudini Grammaticam Ungaricam²⁰ conscribo.²¹ Haec enim est 17ma Lingua, quam ejus Celsitudo discere postremo coepit, in quo jam non poentendos fecit progressus.²² Celsitudini huic superiori hebdomade Smalkaldiae ut opinor, natus est^e) quintus filius.²³ Cum majoribus tribus Ottone,²⁴ Mauritio,²⁵ Wilhelmo,²⁶ Rotenberga navigavi media aestate, per Fuldam^f fluvium Hersfeldiam,²⁷ ubi natu maximus inclytus Otto Abbas est summi monasterii a Carolo magno quondam fundati.²⁸ Sed ad Te revertor, Vir eximie, et adscribam verba clarissimi Remi²⁹ communis nostri amici, qui et mihi nuper prolixè et officiose admodum scripsit, ^g,³⁰ adscribam inquam verba ad amicum quendam meum, quibus amica tui mentio et Grynaej magni.³¹

Georgius Remus J. Combilhono³² Delphinati.

Johannes Jacobus Grynaeus Theologus Basiliensis, (cui quidem Dominus Jehova aquilinam largitur senectam) ita αὐτόπτης mihi retulit testis clarissimus dominus Ludovicus Lucius Basilea redux hospes meus. Grynaeus, inquam, vivit,

¹⁶ Georg Michael Lingelsheim, pfälzi választófejedelemségi belső tanácsos Heidelbergben, Molnár pártfogója. (Jöcher II. 2454. és Napló, 496.)

¹⁷ „Tudós” Möríc hessen-kasseli tartománygróf (1572—1632), Molnár jótevője; több egyéb nyelv mellett a magyart is megtanulta (vö. Napló, 503.)

¹⁸ Vö. Napló, 47.

¹⁹ Vö. Napló, 47. és 216. kk. — Rehm így emlékezik meg Molnár sorsának jobbrafordulásáról, Nürnbergből Luciusához intézett 1607. okt. 29-i levelében: „Marpurgo allatae mihi sunt quas vides ab Alberto Molnare, communi amico, qui illius Principis (Germaniae principum quod citra invidiam omnium eruditissimi) favore et gratia floret. Meretur hoc pietatis, quae in homine elucet, magnitudo... Si quid respondere Molnari habes, mitte, curabitur.” (Msc Scaph 5, Vol. I, Fasc. 7.)

²⁰ Novae Grammaticae Ungaricae... Hanau, 1610. (RMK I. 422.)

²¹ Megírásához 1607. jún. 27-én kezdett hozzá (Napló, 47.)

²² Vö. Életrajz, 140. kk.

²³ Hermann, 1607. aug. 15—1658. (Johann Hübner: Drey hundert und drey und dreyßig Genealogische Tabellen... Leipzig, 1712. 209. tabella.)

²⁴ Otto, 1594—1617. (Uo.)

²⁵ Moritz (1600—1612), akit apja 1610-ben a marburgi egyetem rektorává nevezett ki (uo. és ADB XLIII. Leipzig, 1898. 39); Molnár neki ajánlotta magyar nyelvtanát 1610-ben. (RMK I. 422.)

²⁶ V. Vilmos (1602—1637), apja lemondása után, 1627-től hessen-kasseli tartománygróf. (Hübner i.h. és ADB XXII. Leipzig, 1885. 282. k., XLIII. Leipzig, 1898. 39. kk.)

²⁷ Vö. Napló, 47.

²⁸ Az utolsó hersfeldi apát, Joachim, halála után 1606-ban Otto (ld. fent, 24. j.) lett az apátság „administrator”-a (nem „apátja”!): vö. ADB XXII. Leipzig, 1885. 272. és Napló, 50.

²⁹ Georg Rehm (Remus), 1562—1625, augsburgi patricius családból származott, Tübingenben és Bazelben 1579—1588 folytatott tanulmányait jogi doktorátussal zárta le, később Nürnberg város jogtanácsosa lett. Ismert jogtudós, nyelvész és költő volt. (Die Matrikel der Universität Basel, II. 353. és Rüschi i. m., Schaffhauser Nachrichten, 1967. dec. 14., 592. sz.) Molnárhoz őszinte barátság fűzte; számos Molnárhoz írt levele ismeretes (vö. Napló, 508). — Rehm Luciusához intézett leveleiben (Msc Scaph 5, Vol. I, Fasc. 7.) meglepően nagy tájékozottsággal és megértéssel ír Magyarországról, Bocskai szabadságharcáról és a magyarországi vallásszabadság kérdéséről (vö. különösen az 1605 és 1608 közöttiek). Természetesen sok szó esik közös barátjukról, Molnárról is: az érdekesebb részüketek ld. a megfelelő Molnár-levelek jegyzeteiben.

³⁰ Ez a levél hiányzik Molnár levelezéséből. (Vö. Napló, 210. kk.)

³¹ Johann Jakob Grynaeus (1540—1617), nagyhatású bázeli református lelkész és „antistes”, 1575-től professzor; 1584—1586 a heidelbergi egyetem református irányú átszervezője. (Kurt Guggisberg cikke: NDB VII. Berlin, 1966. 241.)

³² Jean Combillon, Payerneből. A bázeli egyetemre 1597 szeptemberében iratkozott be (Die Matrikel der Universität Basel, II. 455); 1607-ben Sedanból levelezett Molnárral (Napló, 216). — Rehm Combillonhoz írt levelének teljes szövege: Napló, 210. k.

valet, floret, docet, concionatur, jam sexagesimum septimum agens annum etc ... Norimbergae XVIII Julii; haec Remus.

Has tui popularis virtutes,³³) dilectissime frater Luci, tibi Deus ter optimus maximus largiatur et conduplicet gratiose. Desino, ne propera prolixitate tibi sim molestus. Novi de statu hujus regionis et academiae quod scribam, nihil habeo. Vicini Ubiquitarii³³ Gissenses furunt more suo, et nescio quam academiam cyclopico molimine se brevi condituros³⁴ gloriantur, jactant, scripturiunt. Sed prodest exerceri pietatem Electorum Dei. Caeterum rogo te amicorum svavissime, ne graveris fasciculum meum his additum Ratisponam transmittere.³⁵ Puto ferrariorum navigationem apud vos continuari: hac occasione ¹⁾ poteris procurare; si quid expenderis in ejus curam, rependam libenter ubi significaveris. Literas, si quibus me beare voles, curabit clarissimus et omni observantia dignissimus noster Remus. Saluta quaeso officiose amicos communes dominum Rectorem Wigandum Spanhemium,³⁶ dominum Ladislaum,³⁷ dominum Lupichium³⁸ et hospitem tuum Tigurinum nepotem Zwinglianum,³⁹ Geuderorum⁴⁰ praeceptorem.

Bene et feliciter vale et innpera tuo obsequentissimo tuique observantissimo

Alberto Molnar
Ungaro

Datum Marpurgi, 18. Augusti, anno Da paCeM nobIs IehoVa!

[Lent: „Georgius Sumerus Neahusius Palatinus”⁴¹ hat soros üdvözlete, azonos keltezéssel.]

a) quae: quod—ból átjavítva.

b) Sigenae utólag a sor fölé írva.

c) alii után que áthúzva.

d) homi- után a sor végén fölösleges zárójel.

e) Utána egy második *est* áthúzva.

f) Az eredetiben: fulda

g) scripsit után fölösleges zárójel. Valószínűleg a mellékmondatot kezdő „qui” elől maradt le a párja.

h) virtutes előtt a sor fölé írva, majd áthúzva: tui

i) occasione végén egy m áthúzva.

³³ A „szigorú” lutheránusok, akik a reformátusokkal folytatott úrvacsoratanbeli vitában gyakran hivatkoztak, Lutherhez hasonlóan, az „ubiquitas” (Krisztus teste mindenütt jelenvalóságának) tanára. (Vö. H. *Graf* cikkét: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 3. kiadás. — Idézve: RGG³. — I. köt. Tübingen, 1957. 30. h.)

³⁴ A giesseni egyetemet a Marburgból elbocsátott szigorú lutheránus teológusok alapították, ünnepélyes megnyitása 1607. okt. 7-én volt. (H. *Steitz* cikke: RGG³ II. Tübingen, 1958. 1571. kk.)

³⁵ A „fasciculus” valószínűleg Magyarországra küldött leveleit tartalmazta.

³⁶ Wigand Spanheim (megh. 1620), ambergi rektor, a pfälzi református egyháztanács tagja. (Jöcher IV. 716. és ADB XXXV. Leipzig, 1892. 59.)

³⁷ Johann Ladislaus (16. sz. közepe — 17. sz. eleje), 1576-tól hallei, majd meissenai rektor, 1592. után conrector Ambergben. (Jöcher II. 2202. és Jöcher, Erg. III. 1034. k.)

³⁸ Bizonyára Georg Lupichius ambergi lelkész (megh. 1594) valamelyik fia, talán Joachim, aki 1605-ben Heidelbergben tanult és később Ransbachban volt lelkész. (Vö. M. *Weigel*, J. *Wopper*, H. *Annon*: Ambergisches Pfarrerbuch. Kallmünz, 1967. 90. l.)

³⁹ Valószínűleg Andreas Zwingli (1586—?), a reformátor utolsó férfitóda, aki főiskolai tanulmányai közben halt meg (Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz. — Idézve: HBLS. — VII. köt. Neuenburg, 1934. 782. l.), talán éppen Ambergben.

⁴⁰ Talán a nürnbergi patricius Geuder von Heroltzberg családjáról van szó. (Vö. Jöcher II. 974.)

⁴¹ Bizonyára Georg Sommer (Summer), 1584—1615 neumarki diakonus, később 1625-ig ambergi református prédikátor. (Ambergisches Pfarrerbuch, 140.)

Sok üdvözet neked, hön szeretett Lucius uram, te nagynevű férfiú!

Midőn az előző esztendőben könyvekből álló ajándékaidnak örvendezve távoztam Ambergből, s útnak indultam Heidelberg felé, hogy majd Altdorfban kiadhassam zsoltáiraikat, megígértem, hogy ajándékaidat viszonzni fogom, és tudósítani foglak szándékaim megvalósulásáról; és bár lelkem mélyéből fogadtam meg azt, amit máskor is már olyan gyakran véghezvittem, mégis: a sokféle elfoglaltság s a nehézkes utazások ezúttal meggátoltak benne s elvontak tőle. Most azonban megragadom ezt az alkalmat, s leveletem, mely lelkem irántad való hajlandóságának, nagy szeretetének és szolgálatkészségének tanúja, vidám kézzel és serény elmével írom neked.

De még ezúttal sem tudlak kielégíteni fogadásom szerint, te leginkább lelkem vágyai szerinti férfiú, s nem tudok neked átnyújtani hozzád méltó viszont-ajándékot sem. Hiszen a te pillantásodra is alig méltó (s neked semmilyen tekintetben sem hasznos) zsoltáiraimból sincs kezemen olyan példány, amelyet alkalmasint elküldhetnék neked. 1100 példányt nyomtattak ki belőlük, nekem alig 40-et adtak át, s ezeket én egytől egyig szétesztogattam siegeni, heidelbergi, frankfurti, kasseli és itteni, marburgi barátaim közt. Kértem néhány példányt pénzért ama kiváló Corvinus úrtól, de miközben a választ vártam, értesültem, hogy igen súlyos sorscsapás érte: felesége, két gyermeke s ugyanannyi alkalmazottja pestisben meghalt, s másokat is megfertőzött már háza népéből a járvány: ó, milyen nagyon szomorú sorsa ez ennek a jámbor férfiúnak! A zsoltároskönyv előszavát, melyet utasításomra valamivel több példányban húztak le, üdvözetlemmel együtt elküldöm neked és nagy barátainknak. Az ajánlás a fenséges palatinátusi választófejedelemsnél számomra 25 Ft-ot eszközölt ki, nagy jóakaróim: Marquard Freher, Löffen és Lingelsheim urak a nagytanács tagjainak közbenjárására. Azt meg alig lehet szóval kifejezni, hogy Hessen nagyméltóságú tartományi grófja — Ó, Germánia fényessége! Ó a Birodalom nagyszerű ékessége — mekkora nyájassággal fogadott és gyakori megszólításával a legkegyesebben kitüntetni méltóztatott engem (ekkorácska embert!).

Éppen ömagassága bőkezűségéből fejedelmi módon élek itt, a marburgi akadémián, a profesz-szor urak irántam való jóindulatát tapasztalom, és ömagassága számára írásban összeállítom a magyar nyelv nyelvtanát. Ez ugyanis a 17. nyelv, amelyet ömagassága most legutóbb elkezdett tanulni és amelyben máris szép előrehaladást tett. Ömagasságának egyébként múlt héten született Schmaikaldenben az ötödik fiúgyermek. A három idősebbikkel, Ottóval, Móriccál és Vilmosmal a nyár közepén a Fulda folyón Rotenburgból Hersfeldig hajóztam, ahol is a legidősebb fiú, a nemes Ottó, az egykor Nagy Károly által alapított főmonostor apátja. — De visszafordulok most hozzád, kitűnő férfiú, s megírom neked közös barátunk: a nagyhírű Remus szavait, aki ugyan még nekem is csak nagyon futólag és nagyon kötelességszerűen írt a minap; s mint mondtam, ezúttal azokat a szavait írom meg, amelyeket egyik barátomhoz írt; e szavak közt baráti említés esik rólad is és a nagy Grynaeusról is:

„Georg Remus a dauphiné J. Combillon-nak.

Amint azt a szemtanú, a nagynevű Ludwig Lucius úr, ki Bázélból visszatérőben vendégem volt, elmondotta: Johann Jakob Grynaeus bázeli hittudós (akinek életét a Jehova Isten hosszabbítsa meg a legvégső határig) — szóval ez a Grynaeus jó egészséggben van, sőt virul, tanít, prédikál, jóllehet már hatvanhatedik évében van stb.... Kelt Nürnbergben, július 18-án.” — Ezek Remus szavai.

Legkedvesebb Lucius testvérem, a te kedves emberednek ezeket az erényeit adja meg neked a háromszorosan legjobb és leghatalmasabb Isten, és kegyesen duplázza is meg azokat. De abbahagyom most, nehogy hebehurgya bőbeszédűségemmel terhedre legyek. Nincs semmi újságom, amit erről a tájról s az akadémiáról megírhathnék neked. A szomszéd giesseni ubiquisták szokásuk szerint dühöngenek, s azzal hencseregnek, hogy rövidesen nem tudom én miféle akadémiát fognak küklopsi erőfeszítéssel megteremteni. De többet ér az Isten választottainak jámborságát gyakorolni. Egyébként kérlek téged, kedves barátom, ne terheltelessé az idemellékelt csomagocskámat átküldeni Regensburgba. Gondolom, hogy folytatódik nálatok a vásárúok hajózása, talán ezen az úton el tudod intézni. Ha valami kiadásod lenne, mihelyt jelezni fogod, azonnal megtéritek. Ha meg akarsz örvendeztetni leveleddel, a nagynevű, minden tiszteletre legméltóbb Remusunk elvállalja annak továbbítását. Kérlek, üdvözzöld illendőképpen közös barátainkat: Wigand Spanhemius rektor urat, Ladislaus urat, Lupichius urat, s a te zürichi vendégedet a Zwingli-unokát, a Geuderek tanítómesterét.

Élj jól és boldogan, s rendelkezéssel velem: a te hű és engedelmes magyarod

Molnár Alber

Kelt Marburgban, 1607. augusztus 18-án

2. Marburg, 1607. szeptember 8. — *Intézkedett, hogy küldjék meg neki zsoltároskönyve egy példányát. Kéri a címzettet, teológiai munkáját, melyet már korábban egyszer eljuttatott hozzá, küldje meg még egyszer, mert példányát elkérték tőle. Üdvözlőket küld s az utóiratban marburgi híreket közöl.*

[Címzés a levél külső részén:] Clarissimo viro, Domino Magistro Ludovico Lucio Basiliensi, et illustris Gymnasii Electorii Ambergae Praeceptoris fidelissimo, amico suo per dilecto et honorando. Ambergae.

Salutem Plurimam.

Superiori mense, clarissime Domine Luci, literas ad te dedi,¹ quas si recte acceperis, est quod gaudeam. Nudiustertius scripsi Francofurtum ad dominum Corvinum² typographum Herborensem, eumque rogavi, ut meo pretio tibi per dominum Schönfeldium³ vestratem mittat exemplar Psalterii mei Pannonici.⁴ Facturum spero et te rogo, ut accipias placide munus exiguum amici tui amantissimi. Librum tuum Germanicum, ubi collatio est Augustanae confessionis et doctrinae Ubiquitatis,⁵ extorsit ex me quidam nobilis, vir bonus. Fac, mi amice, ut habeam denuo. Gratias et vices referre conabor. Saluto officiose collegas tuos honorandos, dominum Wigandum,⁶ dominum Ingolsteterum,⁷ Ladislaum,⁸ Lupichium⁹ et oeconomum vestrum dominum Jonam.¹⁰ Nequeo enim scribere nunc plura, ita sum occupationibus districtus. Ignosce itaque praeproperae scriptioni, et tuis observantem me literis dignare tuis; gratum animum et officia mea vicissim spondeo et defero. Bene vale, vir observande et amice dilectissime. Datum Marburgi, 8. Septembris, anno 1607.

Tuus ex animo sincero

Albertus Molnar

[Külön, kisebb papírdarabon utóirat:]

Post scriptum, Clarissimo Domino Magistro Lucio.

Dominus Eglinus¹¹ Tigurinus bene valet, nuper filius ei^a mortuus. Dominus Jacobus Lorhardus¹² Sangallensis ad suos remissus est cum honorario centum florenorum, ut ajunt, et itineris expensarum refusione. Duos secum adolescentulos discipulos suos huc ex patria^b adduxerat, quorum alter hic est sepultus. Dominus

¹ Fent, 1. sz. levél.

² Ld. fent, 1. sz. levél, 8. j. — Molnár Rabhoz intézett levele ismeretlen (vö. Napló, 483).

³ Johannes Schönfeld, 1603 és 1620 között ambergi nyomdász (*Benzing*, 6); Molnár máskor is küldött vele könyveket és leveleket barátainak (Napló, 355).

⁴ Vö. fent, 1. sz. levél, különösen 4. j. — Lucius megkapta és meg is köszönte a zsoltároskönyvet (Napló, 236).

⁵ A mű pontos címe nem állapítható meg. Úgy látszik, Lucius valóban megküldte Molnárnak (vö. Napló, 236).

⁶ Ld. fent, 1. sz. levél, 36. j.

⁷ Johannes Ingolstetter (1562—1619), az embergi iskola rektora, majd 1601-től városi orvos (Jöcher II. 1886).

⁸ Ld. fent, 1. sz. levél, 37. j.

⁹ Ld. fent, 1. sz. levél, 38. j.

¹⁰ Ismeretlen.

¹¹ Rafael Egli (Iconius), 1559—1622; zürichi református lelkész, 1607-től professzor és prédikátor Marburgban. (HBLS II. Neuenburg, 1924. 790. és Zürcher Pfarrerbuch 1519—1952. Kiadta Emanuel Dejung és Willy Wuhrmann. Zürich, 1953. 252. l.) Üdvözlőverset írt Molnár lakodalmára (Napló, 451).

¹² Jakob Lorhardus (vagy Lothardus) marbach-i úttjáról Lucius is megemlékezik válaszában (Napló, 236). Egy „Jac. Lorhardus” 1597- és 1623-ban kiadott műveit idézi Jöcher, Erg. III. 2142.

Marcus Beumlerus¹³ nuper misit nostro Eglino suam Hipotyposim Theologiae,¹⁴ misit et domino Vultejó,¹⁵ eum rogans ut commendet Illustrissimo Principi nostro Mauritio.¹⁶ Hujus enim Celsitudini dedicavit. Sed forsan librum vidisti. Ego inspexi quidem, sed legere nondum licuit. Sunt qui putent dominum Beumlerum huc vocatum iri.¹⁷ Inter quos hospes meus Magister Cunradus Vietor.¹⁸

Magnificus Academiae nostrae ° Rector Johannes Hartmann¹⁹ doctor medicinae Ambergensis est, te amat tibi que favet optime. Dominus Casparus Wibmer²⁰ Ambergensis et Ehemius²¹ Heidelbergensis te salutant. Bene vale.

Albertus Molnar

- a) Recte: ejus
- b) ex patria utólag elválasztva.
- c) nostrae utólag a sor fölé írva.

Magyar fordítása:

Sok üdvözlét!

Nagyhirű Lucius uram, az előző hónapban küldtem neked egy levelet, ha rendben megkaptad, örömömre szolgál. Tegnapelőtt írtam Frankfurtba Corvinus úrnak, a herborni tipográfusnak, s kértem őt, hogy az én költségeimre küldjön neked Schönfeld úr, a ti földitek útján egy példányt az én pannón Zsoltároskönyvemből. Remélem, meg is fogja tenni; téged pedig kérlek, fogadd szívesen szerető barátod csekély ajándékát. Azt a német nyelvű könyvedet, amelyben az ágostai hitvallásnak és az ubiquitas tanának egybevetéséről van szó, kicsikarta tőlem egy jóember, egy nemes. Tedd már meg, barátom, hogy ismét hozzájuthassak. Megkísérlem majd, hogy hálás legyek s viszonzozzam. Tisztelettel üdvözlöm a te tiszteletreméltó kollégáidat: Wigand urat, Ingolsteter urat, Lupichius, Ladislaus és gondnokotokat, Jonas urat. Most nem tudok többet írni, annyira lekötnek elfoglaltságaim. Bocsáss meg tehát e hevenyészett írásomnak, és méltass leveledre engem, tisztelődet; viszonzásul odaigérem neked s fel is ajánlom hálás lelkemet s szolgálataimat. Légy jó egészségben, tiszteletreméltó férfitű és nagyon szeretett barátom. — Kelt Marburgban, 1607. szeptember 8-án. Igaz lelkéből a tied:

Molnár Albert

Utóirat a nagyhirű magister Lucius úr számára.

A zürichi Eglinus úr jó egészségnek örvend, a minap azonban meghalt a fia. A Szent Gallen-i Jakob Lorhard urat — ahogyan beszélük — hazaküldték száz forint honoráriummal és útiköltségének megtérítésével. Két fiatal tanítványát elhozta ide magával; közülük az egyiket itt temették el. — Marcus Beumler úr a minap küldötte meg a mi Eglinusunknak a Hipotyposis theologiae [„Teológiai példatár”] c. művét, de megküldte Vultejus úrnak is, kérve őt, hogy ajánlja fenséges fejedelmünknek,

¹³ Markus Bäumlér (1555—1611), református lelkész, a görög nyelv és a teológia professzora Zürichben (HBL I. Neuenburg, 1921. 537. és Zürcher. Pfarrerbuch, 186): előadásait Molnár is hallgatta. (Napló, 12. k.)

¹⁴ Hypotyposis theologiae methodice et scholastice exarata: tribus libris distincta a Marco Beumlero... Tiguri MDCVII.

¹⁵ Hermann Vultejus (1561—1634), teológus és jogtudós, a marburgi egyetem professzora és 1605-től kancellárja, hesseni diplomata. (Jöcher IV. 1759. k.)

¹⁶ Ld. fent, 1. sz. levél, 17. j.

¹⁷ Bäumlér azonban Zürichben maradt haláláig (Zürcher Pfarrerbuch, 186).

¹⁸ Conrad Vietor, 1597—1607 marburgi professzor; ekkor, családját elhagyva, Törökországba vándorolt és zsidó vallásra tért (ADB XXXIX. Leipzig, 1895. 686). Molnár nála bérelt ebédet 1607-ben, majd az időközben elvált Vietornét, Kunigunda Ferinarit, feleségül vette 1611-ben (Napló, 53).

¹⁹ Johannes Hartmann (1568—1631), ambergi születésű orvos, a marburgi egyetem matematika-, majd 1609-től első kémiaprofesszora, hessen-kasseli udvari tanácsos. (Jöcher II. 1381. k. és Günther Kerstein cikke: NDB VII. Berlin, 1966, 744). Molnárral levelezett és lakodalmára üdvözlő verset írt. (Napló, 451. k.)

²⁰ Ismeretlen.

²¹ Talán a pfälzi kancellár Christoph Ehem fia, aki 1592-ben nősült meg Heidelbergben. (Eckehart Fabian cikke: NDB IV. Berlin, 1959. 342. k.) Egy pfaffenhofeni „Ehemius praefectus”-t említ Molnár is (Napló, 72).

Móricnak. Ugyanis ömagasságának dedikálta. — De talán magad is láttad már ezt a könyvet. Én belenéztem ugyan, de nem jutottam még hozzá, hogy elolvassam. Vannak, akik úgy gondolják, hogy meg fogják ide hívni Beumler urat. Köztük van vendéglátó gazdám, Conrad Vietor magister is. Akadémiánk nagyságos rektora, Johann Hartmann, az orvostudomány doktora, ambergi. Szeret téged, s kitűnő véleményrel van rólad. Üdvözlő téged az ambergi Caspar Wibmer úr, s a heidelbergi Ehemius. Jó egészséget kívánok

Molnár Albert

3. Marburg, 1607. október 31. — Megismétli korábbi levelének lényegét, tudósítja a marburgi legfrissebb hírekről, és továbbítja Hartmann rektor üdvözlését.

[Címzés a levél kültetén:] Clarissimo Domino Magistro Ludovico Lucio Basiliensi, in Illustri Gymnasio Ambergensi docentium collegae doctissimo ac fidelissimo, Domino et amico suo percharo. Zu Amberg.

Salve plurimum Vir Clarissime, mi Domine Luci, Amice dilecte!

Occasione proximarum nundinarum Francofurtensium literas aliquas ad te exaravi,¹ easque isthic domino Schönfeldio² vestro curandas tradi jussi; rogavi item dominum Corvinum,³ typographum Herbornensem, scriptis ad eum literis, ut tibi exemplum mitteret mei Psalterii⁴ Ungarici⁴; fecisse eum spero; et si singula te recte accepisse intellexero ex tuis desideratissimis, laetabor maxime; statum vestrum intelligere cupio. Nos, Dei beneficio, hic recte vivimus, cessavit hic nos territans ante pestis, et viget dominorum dominorum professorum industria, studiosorum quoque augecit frequentia. Audimus et speramus Illustrissimum principem nostrum Mauritium, Hassiae Landgravium⁵ etc. brevi adventurum ad nos, et mansurum hic aliquandiu. Sed opinor clarissimum dominum Eglinum⁶ de rebus singulis hujus loci uberius ad te perscripturum, ideo hic brevis ero. Teque hisce divinae gratiae et protectioni commendo. Habes hic egregios populares Tigurinos et Bernates, quos unice amo omnes. Tuos collegas saluto amanter et officiose. Magnificus noster Rector, dominus Johannes Hartmannus⁷ te salutatur officiose. Bene et feliciter vale, mi amice et frater in Christo charissime et interpellationem tumultuariam in bonam partem accipe. Dabantur Marburgi, ultima Octobris 1607.

Tui observans et amans
Albertus Molnar.
Ungarus

a Utána áthúzza: mei

Magyar fordítása:

Sok üdvözlétet küldök, nagyhirű férfit, Lucius uram, szeretett barátom!

A legutóbbi frankfurti vásár alkalmával egy levelet intéztem hozzád, és átadtam azt az innen induló földiteknél, Schönfeld úrnak, hogy juttassa el: egyidejűleg levélben felkértem Corvinus urat, a herborni tipografust, hogy küldjön neked egy példányt az én magyar Zsoltároskönyvből; remélem, ezt meg is tette; és ha ezeket mind rendben megkaptad, akkor én, ki egy vagyok az utánad igen vágyódók közül, nagyon fogok örülni; szeretném már azt is tudni, hogy vagytok. — Mi itt; Isten jóvoltából megvagyunk jól; a korábban bennünket rémületben tartó pestis megszűnt nálunk,

¹ Ld. fent, az 1. sz. levelet.

² Ld. fent, 2. sz. levél, 3. j.

³ Ld. fent, 1. sz. levél, 8. j.

⁴ Ld. fent, a 2. sz. levelet.

⁵ Ld. fent, 1. sz. levél, 17. j.

⁶ Ld. fent, 2. sz. levél, 11. j.

⁷ Ld. fent, 2. sz. levél, 19. j.

megéledt a professzor urak szorgossága, s a hallgatók száma is növekedőben van. Úgy halljuk, s egyben reméljük is, hogy fenséges fejedelmünk Móríc, Hessen tartományi grófja, stb. rövidesen megérkezik hozzánk, s egy ideig itt is marad. De úgy vélem, hogy a nagynevű Eglin úr minden egyes itteni dologról bővebben ír majd neked, épp ezért én ezúttal csak rövid leszek. Téged pedig e soraimmal az isteni kegyelemnek és oltalomnak ajánlak. Kitűnő zürichi és berni barátaidat, akik itt vannak, mindnyájukat szeretem. Kollégáidat szeretettel és köteles tisztelettel üdvözlöm. Nagyságos rektorunk, Johann Hartmann úr tiszteletadással üdvözlő tégea. Él jól és boldogan, kedves barátom és testvérem a Krisztusban, s jó oldaláról fogd fel sürgető zaklatásaimat.

Kelt Marburgban, 1607. október utolsó napján. A téged tisztelő és szerető magyar

Molnár Albert

4. Hanau, 1608. április 28. — 1607. november 19-i levelét 1608. március 26-án kapta kézhez. Most csak röviden ír, s megküldi a magyar protestáns rendek és prédikátorok Bocskai István mellett kiadott Apológiáját. Nagyon el van foglalva, a magyar bibliát korrigálja, amelyet két sajtó nyom. Kéri írjon. Üdvözleteket továbbít.

[A dedikált küldemény, illetve nyomtatvány egyik üres oldalára írott levél. A küldemény címe:] Viro Clarissimo Domino Magistro Ludovico Lucio Basiliensi, inillustri Gymnasio Ambergensi Praeceptoris fidelissimo ac eruditissimo, Domino et amico mihi multum dilecto et honorando. Ambergae.

Salve iterum, mi clarissime Luci!

Magnae meae occupationes faciunt, quo minus respondere queam ad amicissimas et eruditissimas literas tuas 13. Calendas Decembris a Te scriptas¹ et redditas mihi 26. Martii 1608, Marpurgi. Unde secessi Hanoviam et hic corrigo Biblia Ungarica duobus prelis subjecta.² Hinc meae occupationes, quae me plura nunc ad te scribere prohibent. Accipe itaque hanc Apologiam,³ ceu grati animi in te mei arrham,

¹ Lucius 1607. nov. 19-i levelének szövege: Napló, 235. kk.

² Eszerint a Hanaui Biblia (RMK I. 411) nyomtatását korábban kezdték el, mint azt Molnár május 2-i naplóbejegyzése alapján gondolhatnánk (Napló, 49).

³ Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes, quibus ...Dominum Stephanum Dei gratia Hungariae et Transylvaniae Principem, gentemque Hungaricam, in odia et contemtum... Germaniae Principum inducere ... volentes, Arianismi insimulare non sunt veriti. Bartphae excudebat Iacobus Klös. Anno MDCVIII. (Vö. Révész Kálmán: Bocskay István apologiája. Protestáns Szemle, XVIII. évf. 1906. 5. füz. 304. kk. 1.) — Sem a levélnek az Apológiára vonatkozó szavai, sem a röpirat címlapján olvasható ajánlás nem utalnak arra, hogy Molnár annak újabb kiadásához Luciustól kért volna segítséget. Barátja, Rehm azonban 1607. máj. 28-án Nürnbergben kelt levelében — melyhez csatolta Molnár fenti levelét az Apológiával — felhívta Lucius figyelmét az Apologia protestáns szempontból nagy jelentőségére és egyenesen felkérte, találjon módot a kiadására. Leveléből kiderül, hogy Molnár neki is megküldte a röpirat egy példányát és bizonyára fel is vetette az újrayomtatás gondolatát. „Jam de salute nostri Alberti Molnari desperaram”, írja Rehm, „et ex vivis hominem abiisse putáram, quod toto quadrimestri nil ad me dederat. Heri ergo ab eo... advolarunt litterae, quibus insertae, quas accipis tibi inscriptas, fuerant. Misit ad me exemplar Protestationis et Apologiae Hungaricarum Ecclesiarum, quam recudi etiam apud nos utile foret, quod multi male de ea gente sentiant. Si persuadere quas tuis typographis, cum non sit magni sumptus res, quae in id incumbe, ut in vulgus disseminetur. Audii politicam quandam protestationem Hungariae procerum extare, quae si edatur, multa mira in publicum, quae hactenus ignorentur, non sine reipublicae nostrae Germanicae, praesertim Ordinum Evangelicorum incommodo, manifestata iri. Premitur tenebris illud scriptum, quod παῖδες ἡσυχίον sit; verum interesset sciri illa, quae dicuntur. Hoc te volui, mi charissime et optime Luci.” (Msc Scaph 5, Vol. I, Fasc. 7.) — Három hét múlva Rehm már örömmel üdvözlí az Apologia megjelenését: „Ante mensem ad te dedi, meisque ab Alberto Molnare conscriptas tibique inscriptas inclusas misi. Accepisse autem te illas inde collegi, quod Apologiam Legatorum et Ministrorum Regni Ungarici Ecclesiarum vestris typis excusam viderim.” (Nürnberg, 1608. jún. 19.—I. h.) Molnár már jún. 12-én említi az Apologia megjelenését (Napló, 48). A röpirattal kapcsolatos kérdésekhez ld. még a bevezetést.

pro munere tuo literario, mihi^a multum charo.⁴ — Respondebo ad tuas literas proxima occasione, nunc inturbor; rogo tamen, ut me in hoc typographico ergastulo sudantem, literis tuis hilarare memento. Gratias referre studebo. Bene vale et salve etiam a tuo populari domino Rodolpho Lavatero⁵ Tygurino, rectore scholae hujus loci et hospite meo dilecto. Saluta ex me dominum Ladislaum,⁶ dominum Spanhemium,⁷ dominum Lupichium⁸ et alios, quos mihi favere nosti.

Tertium^b vale et boni concule audaciam tui

Alberti Molnaris
Ungarici

[Ajánlás a küldött röpirat első oldalának alján, az impresszum alatt:]

Clarissimo Viro Domino Magistro Ludovico Lucio Basiliensi, domino et amico suo percharo mittit cum salute officiosa

Albertus Molnar Ungarus

Hanovia, 1608. 28. Aprilis. Ambergam.

a) mihi előtt áthúzva: et

b) Iterum áthúzva és Tertium melléjeírva.

Magyar fordítása:

Ismételten üdvözetemet, én nagyhrű Luciusom!

Nagy elfoglaltságaim okozzák azt, hogy nem tudok válaszolni nagyon barátságos és nagyon okos leveledre, mely 1607. november 19-én kelt, s amelyet 1608. március 26-án adtak át nekem Marburgban. Ahonnan is Hanauba jöttem s itt korrigálom a két sajtó által is nyomott magyar Bibliát. Innen erednek tehát amaz elfoglaltságaim, amelyek meggátolnak abban, hogy most többet írjak neked. Vedd tehát ezt az Apológiát, mint irántad hálás lelkem zálogát a nekem olyannyira kedves írásos küldeményedért. — A legközelebbi alkalommal majd válaszlok leveledre, de most időzavarban vagyok. Téged mégis arra kérek, emlékezzél meg arról, hogy fel kell derítened engem leveleiddel; engem, ki most itt verejtékezem a tipográfia emez ergasztulumban. Igyekszem majd, hogy megháláljam neked. Él jöl és fogadd a neked kedves zürichi Rudolf Lavater úr üdvözlését is, ki az itteni iskola rektora, s egyben az én kedves házigazdám. Nevemben pedig üdvözlöd Ladislaus urat, Spanheim urat, Lupichius urat és másokat is, mindazokat, akiket úgy ismersz, hogy kedvelnek engem.

Harmadszor is légy üdvözlőve, és magyarázd jóra a te magyar barátod

Molnár Albert
vakmerőségét.

[Az ajánlás szövegének fordítása:]

A nagyhrű férfinak, a bázeli Ludwig Lucius magisternek, urának és nagyon kedves barátjának küldi tiszteletteljes üdvözléssel

a magyar Molnár Albert

Hanauból, 1608. április 28-án, Ambergbe.

⁴ Vö. Napló, 236.

⁵ Johann Rudolf Lavater (1579—1625), zürichi református lelkész, a hanaui gimnázium rektora, 1611-től Zürichben a retorika és logika professzora, előbb a Collegium Humanitatisban, majd a Carolinumban. (Jöcher II. 2296. és HBLS IV. Neuenburg, 1927. 635.) Molnár a Hanaui Biblia nyomtatásának ideje alatt, 1608. ápr. 8—szept. 19. nála lakott (Napló, 48). Búcsúajándéku két művét nyújtotta át házigazdájának. Egyik az éppen elkészült Biblia (RMK I. 411) volt, Molnár a következő ajánlást írta bele: „Clarissimo genere et doctrina viro, Domino Johanni Rodolpho Lavatero Tygurino, hospes, hospitio meo de me optime merito, amico item incomparabili aeternumque colendo et amando, in testimonium animi grati dono dedi Albertus Molnar Szenciensis Ungarus, Editor, mense Septembri Hanovia discessum parans.” (A bibliát a zürichi Zentralbibliothek őrzi, jelzete: Bibl 34 n.) Molnár másik ajándéka az 1604-ben Nürnbergben kiadott latin—magyar szótára (RMK I. 392) volt. Ajánlása: „Viro Clarissimo Domino Johanni [!] Lavatero Tygurino, Amico suo charissimo perpetuoque colendo, amoris et memoriae causa dedit autor. Hanoviae, mense Septembri 1608.” (Zentralbibliothek Zürich, XV 221.) — Lavater üdvözlő verset írt Molnár latin—görög—magyar szótárába (Hanau, 1611. — RMK I. 427).

⁶ Ld. fent, 1. sz. levél, 37. j.

⁷ Ld. fent, 1. sz. levél, 36. j.

⁸ Ld. fent, 1. sz. levél, 38. j.

5. Hanau, 1610. szeptember 18. — *Mentegeti magát hosszabb hallgatásáért, és megküldi magyar nyelvtanát. Köszöni, hogy Laskai Istvánnak segítségére volt. Lucius Bázelsebe való meghívásának híre hozzá is eljutott. Az elhunyt Polanus professzorról. Hírek saját magáról.*

[Címzés a levél kültetésén:] Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Ludovico Lucio Basileensi, In illustri Gymnasio Electorio Ambergensi docentium collegae fidissimo, Domino amico et fratri meo in Christo charissimo, et plurimum honorando tradantur. Ambergae, in Collegio.

Salutem plurimam et perennem in Christo felicitatem.

Nimum jam diu est, vir Clarissime, mi charissime Domine Luci, ex quo nihil literarum ad te dare potuerim, occupationibus et variis profectionibus impeditus; an vero pro crebris tuis muneribus literariis¹ ullum unquam *ἀντίδωρον* tibi mittere potuerim, vix meminisse queo. Cum his nunc mitto Grammaticam meam Ungaricam,² quam ut benigne accipere et in meam gratiam per otium intueri digneris, rogo et oro. — Praeterea ingentes tuae humanitati ago gratias, pro officiis nostrati adolescenti Stephano Lascaino³ praestitis; qui scribens ad me ex Ungaria,⁴ plurimis depraeedicat tuam erga se incredibilem humanitatem atque benignitatem. Dominus Deus reddat tibi gratiam sempiternam.

Rumor ad aures meas pervenit, te Basileam in locum pie defuncti reverendi domini Polani⁵ suo tempore revocatum iri.⁶ Deus dirigat eventum ad nominis sui gloriam. Pientissimus Polanus, cum ad instaurandam Academiam Pragensem vocaretur amicorum literis,⁷ jamque operam suam fere promississet, expectans tantum publicam vocationem, hoc erat erga me animo, ut me quoque Pragensibus commendaret. Verum antequam hoc praestare posset, pro adeunda Bohemia, viam universae carnis (ut scriptura loquitur)⁸ ingressus est. Ad cujus literas postremas⁹ adhuc me responsum debere, vehementer doleo. Ex his nundinis responsum cum grammatica mea⁹ mittere decreveram, sed antevertit missionem meam mors pien-

¹ Vö. Lucius Molnárhoz intézett 1607. nov. 19-i levelét. (Napló, 235. kk.) Lehetséges persze hogy Lucius később is küldött neki könyveket ajándékba.

² RMK I. 422.; 1610. jún. 9—23. nyomtatták Hanauban (Napló, 51). — Mivel Molnár a fenti levéllel egy időben Rehmnak is írt és nyelvtana több példányának továbbítására kérte (Napló, 355. k.), így valószínű, hogy ezt a levelet és a nyelvtant is Rehm juttatta el Luciushoz.

³ Laskai István, Vízkeleti; Laskai György fia. Somorján tanult, s onnan Szenci Csene Péter ajánlásával indult el Molnárhoz 1609. márc. 20-án. A marburgi egyetemre 1609. ápr. 20-án iratkozott be, de csak rövid ideig maradt ott (Napló, 51. és 305. k.); mint a fenti levélből látható, 1610-ben már Magyarországról írt Molnárnak. — Rehm Luciushoz intézett leveleiből kiderül, hogy Laskai igen nehéz anyagi helyzetbe került s ezért Molnár ajánlásával 1609 nyarán előbb Nürnbergbe, onnan pedig Ambergbe ment, ahol Luciustól és Spanheim rektortól remélt támogatást hazautazásához: „Stephanus Laskaius Ungarus, bonarum litterarum studiosus”, írja Rehm 1609. jún. 7-én Nürnbergből (Msc Scaph 5, Vol. I, Fasc. 7.), „mihi commendatus est ab Alberto Molnare Ungaro in Academia Marpurgensi versante. Is Stephanus domum repetit, amicorumque opem-auxilium implorat, quo commodius redire queat; insumpsit enim pecunias, quas e patria attulerat... Habet etiam commendaticias ad reverendum et clarissimum virum dominum rectorem Doctorem Wigandem Spanheimium, et quia etiam a me amico commendari voluit, nolui ipsi deesse. Juvate hominem etc.” — Rehm másnap újra írt Luciushoz és Laskai otfelejtett ruháit utánaküldte egy fuvarossal. (I. h.)

⁴ Levele nem maradt meg Molnár iratai között (vö. Napló, 495).

⁵ Amandus Polanus von Polansdorf (1561—1610), híres bázeli teológus professzor, a kálvinista orthodoxia híve. (H.R. Guggisberg cikke: RGG³ V. Tübingen, 1961. 425.) 1596-ban a Bázelen átutazó Molnárt támogatásban részesítette és később is kapcsolatban állt vele. (Napló, 12., 19. és 328.)

⁶ Lucius 1611. ápr. 2-án lett professzor Bázelen. (Die Matrikel der Universität Basel, II. 383.)

⁷ Józsué 23. fejt., 14. v.; I. Péter 1. fejt., 24. v.

⁸ Polanus egyetlen Molnárhoz írt levele, amelyet ismerünk, 1609. nov. 28-án kelt (Napló, 328. k.); ebben még nincs szó a prágai meghívásról, valószínű tehát, hogy utolsó levele nem maradt meg.

⁹ Ld. fent, 2. j.

tissime ab eo obita. Deus optimus maximus excitet^c et largiatur nobis complures alios Polanos, qui poliant dextre Christianam juventutem, et doceant Ecclesiam Dei orthodoxam syncerissime.

Ego nunc Hanoviae versor in editione Dictionarii Latino—Graeco—Hungarici.¹⁰ Habito cum praestantissimo domino Thoma Willerio¹¹ Basiliensi, tui amantissimo. Hic magnam hiemis partem hoc negotio consumturus, postea revertar ad Museum Marpurgense.¹² Ubi reliqui suppellectilem meam librariam.

Saluta, quaeso, ex me venerandos Ecclesiae vestrae ministros, reverendum dominum Platonem¹³ et reliquos. Item clarissimos tuos collegas, dominum doctorem Wigandum Spanhemium,¹⁴ dominum magistrum Ladislaum,¹⁵ dominum Lupichium,¹⁶ item secretarium dominum Kleinium¹⁷ etc.

Bene et feliciter vale, vir observande, et fave tui observantissimo

Alberto Molnar
Ungaro.

Hanoviae scripsi raptim 18. Septembris 1610.¹⁸

- a) literis utólag a sor fölé írva.
- b) mea utólag a sor fölé írva.
- c) excitat-ból átjavítva.

Magyar fordítása:

Sok üdvözlétet és örök boldogságot a Krisztusban!

Nagyon hosszú ideje már annak, nagyhirű férfiú, kedves Lucius uram, amióta nem tudtam neked levelet írni, mert megakadályoztak ebben elfoglaltságaim és különféle utazásaim. De arra is alig tudok visszaemlékezni, hogy vajon a te gyakori írásos ajándékaidért valaha is tudtam-e bármiféle viszont-ajándékot küldeni neked. E soraimmal most elküldöm neked magyar nyelvtanomat; nagyon kérek, fogadd jószívvél, és a kedvemért csak úgy szórakozásképpen lapozgass bele. — Ezenkívül: nagy-nagy köszönetet mondok neked emberségedért, azért a támogatásért, amelyben fiatal honfitársunkat Laskai Istvánt részesítettél: írt nekem Magyarországból és áradozva dicséri iránta tanúsított hihetetlen mérvű emberségedet és jóakarodat. Az Úristen adja ezt vissza neked örökké tartó kegyelmével.

Eljutott fülemhez az a hír, hogy téged vissza fognak hívni a maga idején Bázalbe, a jámborul elhunyt tiszteletes Polanus úr helyére. Isten igazítsa el a dolog kimenetelét nevének dicsőségére. Amidőn a kegyes életű Polanust barátai levélben meghívták, hogy szervezze meg a prágai akadémiát, és ő már-már meg is ígérte segítségét, csak a hivatalos meghívást várta, akkor azzal a szándékkal volt irántam, hogy engem is ajánl a prágaiaknak. De mielőtt ezt megtehetné volna, a Csehországba való utazás helyett a valamennyi emberi test útjára lépett (ahogy azt az Írás mondja). Nagyon fájlalom, hogy utolsó levelére még most is adós vagyok a válasszal. Úgy terveztem ugyanis, hogy majd e mostani vásár alkalmával elküldöm neki a választ, nyelvtanommal együtt. De küldeményemet megelőzte az általa olyannyira jámboran elszenvedett halál. A jóságos és hatalmas Isten támasszon és ajándékozzon

¹⁰ RMK I. 427.; vö. Napló, 52.

¹¹ Thomas Willer, vagy de Villier (megh. 1616), bázeli származású nyomdász, 1601—1612 Hanauban működött; ő nyomtatta ki Molnár magyar nyelvtanát és latin—görög—magyar szótárát 1610 és 1611-ben. (Vö. RMK I. 422 és 427; Napló, 51. k. és 355.) Lucius rokona volt (uo. 361).

¹² Vö. Napló, 52. k.

¹³ Matthias Plato (1545—1617), református prédikátor, az ambergi egyháztanács tagja. (Jöcher III 1627. és Ambergisches Pfarrerbuch, 114.)

¹⁴ Ld. fent, I. sz. levél, 36. j.

¹⁵ Uo., 37. j.

¹⁶ Uo., 38. j.

¹⁷ Valószínűleg azonos azzal a Theodor Kleinnele, akinek az esküvőjén Ambergben, 1602. okt. 4-én Molnár résztvett, de esetleg azzal a „Cleinius”-sal is, akinek a levelét Rehm közvetítette hozzá. 1605. márc. 6-án (Napló, 34. és 180.)

¹⁸ Lucius 1610. nov. 13-i válaszában egyebek közt megköszönte Molnár magyar nyelvtanát, szerényen elhárította a köszönetet Laskaival kapcsolatos fáradozásaiért és örömét fejezte ki Molnár és Willer együttműködése felett. (Napló, 360. k.)

zon nekünk még sok más Polanust, hogy ők polirozzák becsülettel a keresztény ifjúságot, és ők tanít-
sák Isten igaz egyházát.

Én most Hanauban sürgölődöm latin—görög—magyar szótáram kiadása ügyében. Lakásom
a kiváló bázeli Thomas Willerius úrnál van, aki nagyon szeret téged. — Itt töltöm majd el
ebben az ügyben a tél nagyobbik felét, utána pedig visszatérek a marburgi akadémiára. Ott hagytam
ugyanis a könyvtáramat.

Kérlek, üdvözzöld nevemben gyülekezetetek lelkipásztorait, Platon tiszteletes urat és a többieket
is. Nem különben nagynevű kolléga-uraidat is, Wigand Spanhemius urat, Ladislaus magister urat,
Lupichius urat, hasonlóképpen Klein titkár urat stb.

Élj jól és boldogan, tiszteletreméltó férfiú, és légy jó szívvel a te szolgálatkész magyar barátodhoz

Molnár Alberthez

Hanauban írtam ezt, sebtében
1610. szeptember 18-án.

SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS CONRAD VIETOR

A XVI—XVII. század fordulóján Európán áthullámzó „judaizálási” irányzattal és annak markáns képviselőjével Conrad Vietorral sajátos kapcsolatba került a Németországot járó Molnár Albert.

Marburgi tartózkodásának első napjaiban 1607. június 17-én kosztot bértelt Conrad Vietor asztalánál és minden bizonnyal ekkor találkozott először Kunigunda Ferinarival későbbi feleségével, aki 1598-tól Vietor neje volt.¹ Meglepő de nem indokolatlan, hogy a marburgi egyetem egykori büszkesége Conrad Vietor, akit az annalesek „*vir Latinae, Graecae, Hebraicae et Chaldaicae linguae pertissimus ... optime meritis*” bejegyzéssel illettek és a kortársak egyértelműen nagytudományú férfinak tartottak, 1607 közepére fizetővendégeket fogadott házában.² Családja a város legtekintélyesebb polgárrétegéhez tartozott. Apja Henrik Vietor hosszan évekig az egyetem rektora volt. Ő maga a keleti nyelvek tanára. A bibliai filológiával való elmélyült foglalkozás azonban — amint az korábban és később is számtalanszor előfordult — megingatta hitét a trinitásban. Jóllehet vizsgálódásait éppen ennek bizonyítása érdekében végezte. Ezirányú buzgalmában nevének betűiből anagramot — „*Carus Deo Triuno*” — készített és ezt úton-útfélen tudományos programként terjesztette.³ A héber és arám istennevek kabbalista elemzése, a középkori zsidó grammatikusok és kommentátorok forgatása azonban egyre közelebb vitte őt a zsidó valláshoz. Úgy vélte végül, hogy a trinitás-dogma elfogadhatatlan számára és ezen keresztül az újszövetség tételei is hitelüket veszítették szemében. Valószínűnek látszik, hogy 1607 táján különböző esei és teológiai bizonytalansága állását is veszélyeztetették. Más különben aligha indokolta volna 1608. márciusában Marburgból való távozását egy állítólagos altdorfi álláskereső uttal.⁴ De valójában nem is Altdorfba ment. 1614. december 23-án Szalonikiből keltezett, kedves barátjához Johannes Hartmannhoz intézett levelében elmondja, hogy egyenesen a török fennhatóság alatt levő Szalonikibe utazott. Ott csatlakozott a helyi zsidó közösséghez, felvette a zsidó vallást és circumcizáltatta magát. Hitében boldog azon nem kíván változtatni, de arra kéri barátját járjon közbe érdekében Móríc hesseni fejedelemnél. Szeretne visszatérni elhagyott családjához és zsidóként élni Marburgban. Levele aláírásából kiderült, hogy nevét is

¹ Szcenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiad. Dézsi Lajos. Bp. 1898. 47. — C. Vietor és K. Ferinari esküvőjéről I. Strieder, Friedrich Wilhelm: *Grundlage zu einer hessischen Gelehrten und Schriftsteller—Geschichte*. XVI. Marburg 1812. 301.

² Napló 53—54. — Effigies et vitae Professorum Academiae Groningae et Omlandiae... Groningen 1654. 172.

³ Vietor családjáról I. Strieder i. m. 300—302. — Crenius, Thomas: *Animadversionum Philologarum et Historicarum*. VIII. Amsterdam 1709. 218—219.

⁴ Schudt, Johann Jacob: *Jüdische Merkwürdigkeiten*. IV. Frankfurt/Main 1718. 191—192. — Wolf, Johann Christian: *Bibliotheca Hebraea*. I. Hamburg—Dresden 1715. 886.; III. uo. 805. és az ott idézett irodalom. I. m. Dézsi Lajos: *Szcenci Molnár Albert*. Bp. 1897. 174—175.

megváltoztatta: „*Moses Pardo, quondam in Gentilismo vocatus M. Conradus Vietor*”.⁵ A Pardo családnév felvételéből arra következtetünk, hogy Vietor a Szaloniki-ből majd Amszterdamból jól ismert szefárd származású Pardo-családhoz csatlakozott Szalonikiben. Úgy véljük Jichák Pardonak a Szaloniki-i tanház aszkéta elveket hirdető vezetőjének környezetében telepedett meg. Erre utal Martinus Opachowsky tudósítása is, aki Szalonikiben találkozott Vietorral és őt meglegegedettnek de rendkívül nyomorúságos környezetben látta.⁶ Vietor levelének a családjára vonatkozó megjegyzéséből az is kiderül, hogy évekig semmi hírt nem kapott Marburgból. De szülővárosában sem tudtak róla semmit, halottnak tekintették. Molnárunk pedig néhány évi udvarlás után 1611. október 11-én feleségül vette Kunigunda Ferinarit. Vietor a visszatérési engedélyt nem kapta meg. További sorsa ismeretlen.

Molnár Alberttel kapcsolatban ennek nincs is jelentősége, annál fontosabbak voltak számára a Vietor-ház körül szerzett ismeretségek. Valószínűnek látszik, hogy még a zaklatott elméjű hebraista marburgi tartózkodása idején, talán az ő közvetítésével került Molnár barátságba Johannes Hartmannal. Láttuk, hogy Vietor Hartmanhoz fordult kérésével, és az 1608-ban kiadott Károlyi-féle Szent Biblia előszavában Molnár tollából meleg szavakat olvashatunk „*az en jo akaro Uram ... Hartmann Janos Orvos Doctor és Mathematicus professzor ...*”-ról.⁷ Molnár ugyanott mond köszönetet Isak Geniusnak és Levinus Hulsius özvegyének. Az előbbi tudományos munkájában, az utóbbi könyvének kiadásában volt segítségére. Mivel Geniusné és Hulsiusné Kunigunda Ferinari tanúi voltak a Molnárral kötött házasságkor ezeket a kapcsolatokat is a Vietor-ház vonzáskörébe utalhatjuk.⁸ Valamiféle sajátos közvetett hírnetet is köszönhetett Molnár a Vietor-ügynek. Az eset ugyanis hamar közbeszéd tárgya lett miután 1614 végén kiderült, hogy Vietor nem halt meg hanem zsidó lett. Már 1615-ben „*Hist. M. Conradi Vietoris Marpurgensis*” címmel pamflet foglalkozott vele, majd bekerült a marburgi egyetem évkönyvébe is. Ezek nyomán a XVII–XVIII. századi szakírók egész sora ismertette a Vietor-ügyet.⁹ Molnár Albert pedig vagy nem tudott, vagy nem is akart tudni neje első férjének sorsáról és elutasított kérvényéről. Igaz, hogy 1613 tavaszán elhagyta családjával Marburgot de később visszatért Németországba ahol bizonyára értesült az ügy újabb fejleményeiről.

Tény az, hogy Molnár Albertre sem Vietor egyénisége, sem elvei, sem tudománya nem voltak hatással. Lehet, hogy az együtt töltött hónapok alatt kénytelen volt meghallgatni házigazdája fejtegetéseit. De ezek a hitében szilárd, tudományos programjában megingathatatlan fiatalembert inkább riaszthatták mintsem megkedveltették volna vele a vietori elveket. Molnár ugyanis már jóval Marburgba érkezése előtt is meglepően tartózkodó volt az egész Európában virágjában álló hebraizálási iránnyal szemben. Pedig ő maga is idézget héber nyelvtani fogalmakat munkáiban és barátai között számos tudós hebraistát is találunk.

Molnár alapfokú héber grammatikai ismereteket szerezhetett debreceni majd később wittenbergi, heidelbergi diákoskodása idején. Közeli barátja volt Thury György, aki elsőként fordította héberre Pálnak az ezezusiakhoz és a galátaiakhoz

⁵ Kiadva: Schudt, Johann Jacob: *Compendium historiae Judaicae*. Frankfurt/Main 1700. 494 skk.

⁶ A Pardo-család Szaloniki-i tagjairól I. Rosanes, S. A.: *Korot hájehudim be-Turkijá... III*. Sofia 1938. 184. — Napló 54. — Caesar, Julius: *Catalogus studiosorum scholae Marpurgensis*. IV. Marburg 1887. 95–96.

⁷ *Szenczi Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Bp. 1971. 469. (RMKT XVII. 6.)

⁸ Dézsi i. m. 175.

⁹ Caesar i. m.—Wolf i. m.

írt újszövetségi leveleit.¹⁰ Molnárunk 1604 februárjától nyárközepig Elias Hutter nürnbergi házában lakott és segédkezett Dictionariumja kinyomtatásában. Hutter a kor egyik leghíresebb hebraistája volt. Előbb drezdai egyetemi tanár, majd neves filológus-nyomdász Hamburgban később Nürnbergben. Hutter tántoríthatatlan híve volt az akkoriban divatozó héberősnyelv eszmének. 1586-ban kiadott Cubus Alphabeticus Linguae Sanctae, című munkájában részletesen elemzett egy általa szerkesztett cubust amely lényegében a héber betűsor horizontális és vertikális leírásából alakult ki. Szerinte Ádám e cubusból kivariálható szavakkal adott nevet az őt körülvevő világnak és ennek további bonyolításával jöttek létre a népek nyelvei. Írt héber—latin szótárt és összehasonlító grammatikát is. Legnagyobb filológiai és nyomdászai teljesítménye az 1600-ban kiadott 12 nyelvű Biblia.¹¹ Molnár kapcsolatban állt Johannes Alstedttel, a gyulafehérvári iskola későbbi héber professzorával, aki 1609. december 25-én megtisztelte őt a 3. és a 134. zsoltár héber parafrázisával.¹² Személyes barátság fűzte Johannes Bocatiushoz a kassai iskola kalandos sorsú igazgatójához, aki sírkövének tanúsága szerint foglalkozott a héberrel.¹³

Molnárt nem ragadták magukkal sem ezek, sem további hebraista barátai, ismerősei. Olyannyira nem, hogy az akkor már közel százéves múltra visszatekintő héber—magyar nyelvhasznítás kérdésében sem foglalt állást. Annak ellenére sem, hogy B. Keckermann a Dictionariumot üdvözlő kis versében egyenesen felszólítja erre. Keckermann arra hivatkozik, hogy הָגָר הַגְרִימִי (Hágár, hágrim, hágriim) kifejezések a Zs. 83/7, illetve az I. Krón. 5/10 mondatokban már Elia Levitánál is a magyarokat és országukat jelentik. Másik barátja Georg Rem 1604. augusztus 13-án kelt levelében pedig ellentétes véleményt hangoztatott. Molnár bizonyára utánanézett a dolognak. Levita valamelyik latin kiadásában. Ott meggyőződhetett arról, hogy Keckermann csak részben idézte helyesen Levitát. A nagyhírű héber nyelvtaníró ugyanis a Zs 83/7 mondathoz megjegyzi, hogy a Targum az arám bibliafordítás itt חֲגִירָא (Hungraé)-t ír ami azonos Magyarországgal. De az I. Krón. 5/10-re utalva kifejti, hogy az ott szereplő הָגָרִימִי (hágriim) nem magyarok hanem izmaeliták Ábrahám ágyasának Hágárnak leszármazottai.¹⁴ Molnár Rehmnek adott igazat és 1610-ben megjelent magyar nyelvtanában kijelenti, hogy elegendő bizonyíték hiányában a magyar nép eredetéről, nyelvének rokonságáról nem tud semmit.¹⁵

Ez a tudományosan megindokolt tartózkodás azonban nem jelenti azt, hogy Molnár Albert teljesen mellőzte volna a nemzeti nyelvtanokban akkor szinte kötelező héber minták, párhuzamok bemutatását. A Dictionarium előszavában „cs” hangunk általa „cz”-vel jelzett betűképéről elmondja, hogy az abban szereplő „z” amely „ostendens crassiore et duriores litterae C. pronunciationem: quedmadmodum fit in Hebraeorum etiam literis כֶּזַד כֶּזַד et reliquis omnibus exceptis his קֶזֶז קֶזֶז quae

¹⁰ Dézsi i. m. 96. — Dán R.: *Thury's Hebrew Galatians and Ephesians*. JJS 1968. 71—74

¹¹ Dézsi i. m. 116. — Hessels, Wilhelm Friedrich: *Geschichte der hebräischen Sprache*. Halle 1776. 176—177.

¹² Napló 332—333. — Roth, F.: *J. H. Alstedt*. Monatshefte der Komenius Gesellschaft. IV. 1895. 29—44. — Alstedt héber nyelvtankönyvét 1635-ben Gyulafehérvárott nyomták.

¹³ Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. 32.

¹⁴ Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium Latino-ungaricum*. Nürnberg 1604. Az ajánlóversek között. — Napló 161—162. — a Levita kiadásokat I. Fürst, Julius: *Bibliotheca Judaica*. I. Hildesheim 1960. 237—242.

¹⁵ Hegedűs József: *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*. Bp. 1966. 97.

punctum dages non recipiunt."¹⁶ A héber nyelvtan szempontjából az idézett példa helyes, bár nem teljesen fedi a feltételezett magyar párhuzamot. Az 1610-ben kiadott *Novae Grammaticae Ungaricae* lapjain több helyen találkozhatunk héber fogalmakkal. A magyar hangok leírásánál Molnár megadja a megfelelő héber hangokat is: a = patach, e = segol, z = zajin, j = jod stb. Az articulus bemutatásánál kézenfekvő volt a héber párhuzam, már Sylvester is élt vele. Ugyanitt előszavában jelzi, hogy „*more Hebraeorum Grammaticorum*” felveszi hetedik esetként a mutativust. Majd ugyancsak a héber nyelvtanírók szokása szerint az egyes harmadik személlyel indítja az igealakok felsorolását. A magyar cselekvő és műveltető igitörzsek vázlatánál már a címbe felírja, hogy azoknak milyen héber igitörzs felel meg. (Cal, hiphil stb.) Hegedűs József joggal mutat rá, hogy Molnár mindezt nem héber—magyar nyelvhasználati szándékkal teszi. Csupán azért, hogy a külföldiek számára érthetővé tegyen néhány szokatlan nyelvi jelenséget.¹⁷ Hozzátehetjük, hogy Molnár ezzel eleget tesz a kötelezővé vált divatnak.

A fentiekben bemutatott, lényegükben helyes és jól alkalmazott héber minták és példák után vegyük szemügyre egy tévedését. A magyar ige-nyelvtan tárgyalásánál Molnár a következőket írja: „*Origo verborum Ungaricorum (quedmadmodum radix Hebraeorum) est tertia persona praesentis temporis et numeri singularis.*”¹⁸ A párhuzam itt hibás, mert a héber ige-nyelvtan a befejezett, múltidejű himnemű egyszám harmadik személy. Ez utóbbi negatív példa azt mutatja, hogy Molnár Albert nem forrásból, hanem saját emlékezetéből vette a *Dictionarium* és a *Grammatica* héber megjegyzéseit. Ez egyben azt is jelenti, hogy számára az ószövetség eredeti nyelve különösebb élményt nem nyújtott, mélyebb ismereteket e studiumban nem szerzett. Felfogására, munkáira a kor e divatos áramlata kevés befolyást gyakorolt. Hebraista barátaitól biztos, hogy tájékozódott a héber nyelv és irodalom jelentőségéről a kortársak felfogásáról, nyelvészeti és teológiai vizsgálódásaikról. Ő maga azonban más utakon jár.

A különösképpen Conrad Vietornak pedig, ha tudományos élményt nem is, de fontos társadalmi kapcsolatokat, az említett befolyásos ismerősöket, pályája későbbi egyengetőit és a leányaival magára maradt Kunigunda asszonyt köszönhetette Molnárunk.

Magnifico, Clariss. et Excellentiss. Viro, Dn. Doctori Joh. Hartmanno, Academiae Marpurgensis in Hassia Rectori et Medicinae Professori Publico, Domino et Amico summe colendo.

S. á Deo Israelis.

Clariss. et Excellentiss. Dn. D. Joh. Hartm. Domine et amice clarissime. Scit T. E. quod propter amorem Dei Israelis et studium L. Mosaicae ante annos septem deservi meam patriam, uxorem et sobolem quia nullo modo concoquere potui monstrosum et ementium mysterium Trinitatis, feci ad instar Ruth, quae laudatur in Bibliis, et sub alas Schadaï per foedus circumcisionis intravi. Si poteris mihi impetrare securitatem ab Illustriss. Principe Mauritio, vivere in Judaismo in suis terris, mittatur mihi viaticum de meis bonis, quae reliqui, aut de liberalitate Principis; Sin minus propter Deum te rogo, ut indices meae uxori, quod hic in Thessalonica vivo Judaeus in magna pauperitate, ut 100 Ducatos mihi mittat huc in Thessaloniam, Quod antehac in istis septem annis non scripsi, credebam quod esset impossibile per tantas terras mittere chartas, at mihi aperverunt viam facilimam et compendiosissimam Nobiliss. Juvenes, cum quibus jam versor, Dominus Martinus Opacho Wistei tuus amicus, et Stephanus Weismannus Francofurtensis. Quaeso te, mi Domine Hartmanne, scribe mihi de statu meae uxoris et filiarum, quas plurimum salutabis meo nomine. Quid possum facere? In Judaismo et volo et cupio mori, quia Lex Mosaica habet confessionem omnium populorum, qui continentur quod sit data a Deo. Opt. Max. et alias multas rationes, quas scribam alio temporis

¹⁶ Stoll i. m. 464.

¹⁷ Szenczi Molnár Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae*... Hanau 1610. 29—30, 38 stb. — Hegedűs i. m. 96.

¹⁸ Molnár i. m. 85.

Responsum ad meas literas facillime potes mittere ad Francofurtum, de Francofurte Venetiam, inde ad Ragusam, de Ragusa in Sarai, de Sarai in Episcopiam, de Episcopia in Thessalonicam. Si mihi datur licentia morandi inter vos in Iudaismo, tum totus ero tuus amicus et servus Illustriss. Principis Domini Mauritii. Adibo in Constantinopolim, quae est multum vicina ad hanc urbem Thessalonicam, et omnestes novasque, quae accidunt hic in Turcia, fideliter singulis diebus perscribam ad vos: Hoc tempore in civitate nostra Thessalonica singulis diebus accidunt periculosi et horribiles terrae motus, sumus in periculo mortis. Ego quando mandat summus Imperator Audi Israel Dominus Deus tuus unus est, alacri mente moriat, quia nullam rationem faciam de isto mundo, omnem meam delectationem habeo in L. Mosaica, in illa die ac nocte meditor, sicut David dicit, Beatus vir, qui in lege etc. magnam rem, fateor, feci quod reliqui meam Künigundam, sed me non poenitet adhuc dum, quia feci mandatum Dei dicentis: Et anabis Dominum tuum cum toto corde tuo. Hic mundus transit, est necesse cogitare de aeternitate cum pura conscientia, feci quod feci, linguam Hebraicam et Chaldaicam, perfecte scio: Corrupta sunt omnia Biblia latina, Graeca, excepto Hebraeo codice, sed nolo esse prolixus hoc tempore. Deus Opt. Max. det pacem inter vos. Utinam Principes Christiani facerent sicut noster Imperator Turcicus, qui dixit: Deus me fecit Dominum super corpora et bona meorum subditorum, verum animas, ut credant hoc vel illud, non possum cogere, ideoque dat libertatem omnibus religionibus, Fac, quaeso, meum negotium, aut si divina voluntas est ut moriar, et moriar in exilio Turcico, loquere cum mea muliere et cum Illustrissimo Principe Mauritio, ut mihi mittatur aliquid, et ut veniat mulier mea cum omni suo matrimonio; Sed magis velim morari secure in Germania cum Iudaeis, custodiendo in omnibus punctis legem datam in monte sinai. Si esset possibile, tu pro tua prudentia consules.

Saluta omnes Professores, Magistros Marpurgenses, Deus Hebraeorum custodiat Illustrissimum Principem Dn. Mauritium, et re, meamque familiam universam.

Datae Thessalonicae 23. Decembris Annos 1614.

T. Excel. colens
Mosch. Pardo, quondam in Gentilismo vocatus
M. Conradus Vietor, Marpurgensis.

Praesentat. Francofurti 6.
Aprilis Anno 1615.

SZENCI MOLNÁR ALBERT KÖNYVTÁRÁNAK
KÉT KÖTETE NÉMETÚJVÁRON

Szenci Molnár Albert könyvtáráról viszonylag igen kevés adat áll rendelkezésre. Összefoglaló kép erről egyáltalában nincs. Az eddigi értesülések alapján biztosan csak azt lehet tudni, hogy a fennmaradt könyvek igen szétszóródtak. A sokat vándorló Szenci Molnár könyvtárának darabjai közül többet erdélyi gyűjtemények őriznek. Herepei János tudósítása szerint a kolozsvári református kollégiumban,¹ de Segesvárra is jutott belőlük. Őriz még ilyen könyvet Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár, de a legutóbbi időben Sárospatakon és Hódmezővásárhelyen is került elő néhány közülük.

Ezek után talán nem érdektelen szemügyre venni a németújvári ferencesek kolostorában levő gyűjteményt, amely a magyarországi könyvtártörténet szempontjából amúgyis az egyik legbecsesebb. A 18. század végével bezárólag ma itt 3485 kötetben 5450 mű található, amelynek legrégebb és így legfontosabb része a Batthyány-családtól származik. Ők voltak e vidék urai több évszázadon át. A könyvtár számára kimagasló jelentőségű volt III. Boldizsár (1543—1590), aki művelt humanista és buzgó protestáns volt. Fia, II. Ferenc (1577—1625) mindkét vonatkozásban igyekezett apja nyomdokain haladni. Az ő utóda, I. Ádám (1610—1659) azonban áttért a katolikus hitre, és Németújvárott a ferenceseknek kolostort is alapított, ahová 1648 és 1661 között a családi könyvtár jelentős része átkerült.

E gyűjtemény történetét legutóbb P. Theodor Tabernigg, a kelet-ausztriai ferences rendtartomány könyvtárosa foglalta össze. Az ő részletes feltáró munkájának köszöhető, hogy ma a könyvek bejegyzéseinek gondos és szakszerű feltárásával az egykori tulajdonosokról is pontos áttekintéssel rendelkezünk. Ezek sorában kiemelkedő természetesen az a 330 kötet, amelyben Batthyány Boldizsár neve olvasható. A magyar irodalom és egyháztörténet szempontjából azonban ugyancsak igen jelentős Beythe Istvánnak és két fiának, Andrásnak és Imrének könyvgyűjteménye. 182 kötet viseli Istvánnak (részben fiaival együtt), 152 Andrásnak (részben Imrével együtt) és négy pedig egyedül Imrének nevét. Összesen tehát nem kevesebb, mint 338 kötet maradt fenn névbejegyzéssel a mai németújvári könyvtárban a Beythe-családtól, nyilván a Batthyányak közvetítésével. E két, hazai mércével mérve a 16. század végéről rendkívüli könyvgyűjteményen kívül számos ismert és kevésbé ismert személy névbejegyzésével ellátott kötetet tartanak számon Németújváron. Ezek közül most csupán Szenci Molnár Albertet emeljük ki.

A németújvári gyűjtemény 4/97 jelzetű kötetének címlapján alul a következő bejegyzés olvasható: „Alberti Molnar 1612 Marpurgi”, míg a 4/52 jelzetűnél ugyanitt az „Alberti Molnar ex donatione generosi Dñi Przechi Liber. ab Hoddegou 1610

¹ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. köt. Bp.—Szeged 1971, 257. l.

² Biblos (Wien) 1972, 167—175. l.

(?)...(?)” Miután mindkét esetben kétségtelenül Szenci Molnár Albertről van szó, érdemes a két könyvet és annak bejegyzéseit gondosabb vizsgálat alá venni.

Az első kötet három nyomtatványt tartalmaz:

1. Aussführliche und in Gottes Wort wolgründte Glaubensbekänntnuss der evangelischen Kirchen im Königreich Böhmen (1575). Ins Deutsch-übertragen von Heinrich Kurtzbach. Amberg 1611 [Johann Schönfeld]. [24]+87 l.
2. Christlich und in Gottes Wort wolgründtes Glaubensbekänntnuss der verfolgten Evangelischen Kirchen in und ausser Hispanien. Darwider der Bäpstlichen Ketzermeister tyrannischen Hispanische Inquisition geübet. Amberg 1611 Johann Schönfeld. [8]+63 l.
3. Blarer, Ambrosius: Der geistlich schatz Christlicher Vorbereitung unnd gläubigs Trost wider Tod und Sterben ... Zürich 1612 Johann Rudolf Wolff. [12]+130+ +[2] l.

A nyolcadrét alakú könyv papírtábláit egy latin nyelvű beszédeket tartalmazó hártya kódexlevél borítja.

A másik (4/52 jelzetű) kötet ugyancsak nyolcadrét alakú és ugyancsak hártya kódexlevélből álló borítása már felismerhetetlenségig lekopott. Tartalma egyetlen nyomtatvány: Benedictus, Laurentius: Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae & notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo. Praegae 1603 ex officina Othmariana. [8]+96+[2] lev. +1 t. E kötet címlapján a már említett Molnár-féle bejegyzésen kívül a közepén a „Conventus Nemetuj[variensis] 1661”, belső kötéstáblájában pedig a „Sum Przechii Liberi Baronis ab Hoddiegeva 4. April, Anno 1610.” szövegű beírás olvasható.

Ezek szerint Szenci Molnár a kötetet ifj. Přech z Hodějova-tól kapta 1610-ben ajándékba. Ennek pontos ideje az erre vonatkozó bejegyzés kopott volta miatt sajnos olvashatatlan. Az 1610-ben Hanauban kiadott „Novae Grammaticae Ungaricae Libri Duo”-ban az olvasóhoz címzett írásában — mint erre figyelmemet Vásárhelyi Judit felhívni szíves volt — Szenci Molnár több sornyi idézetet közöl Benedictus e művének előszavából. Ez megerősíteni látszik, hogy e cseh nyelvtani könyvnek ez a ma Nemetújvárott őrzött példánya ez évben már az ő birtokában volt. A kötetet 1610. április 4-én kapta Přech z Hodějova a szerzőtől, a Nyitra megyei Nádaséren (Nedožery—Nudožery) született Laurentius Benedictus-tól.³ Ez volt az a nap, amelyen az irodalompartoló idősebb Přech z Hodějova meghalt. Ez alkalomra öt szerző verseiből álló gyűjtemény készült, amely Prágában Jonata Bohutský nyomdájában jelent meg. Az első gyászkölteményt az elhunyt egyik fia, ifj. Přech z Hodějova írta, a harmadikat Johannes Filicki, míg az ötödiket Laurentius Benedictus.⁴

A ma Nemetújvárott őrzött kötetet tehát apja halála alkalmával kapta a szerzőtől a fiatal cseh főnemes. Az ő és három fivérének (Adam, Buhuslav és Smil) nevelőtanára németországi tanulmányaik során a fentebb már említett Johannes Filicki volt. Róluk Szenci Molnár naplójában 1608. október 6-i dátummal olvasható, amikor is Marburgban találkozott valamennyiükkel.⁵ Azonban kapcsolata a Hodějova fivérekkal régebbi keletű volt, hiszen Bohuslav 1607. augusztus 23-án írt neki Siegen-

³ A nyomtatványt a hazai szakirodalom RMK. III. 1003. sz., míg a „Knihopis českých a slovenských tisků... Díl II. Část II.” (Praha 1941) 1062. sz. alatt tartja nyilván.

⁴ Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemiae et Moraviae cultae. II. Praegae 1666, 312. l.

⁵ Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta Dézsi Lajos. Budapest 1898, 49—50. l.

4152 11550
Grammaticæ
BOHEMICÆ,
AD LEGES NATU-
ralis Methodi Conformata,
& Notis numericis illustrata ac distincta,

LIBRI DVO.

Autore

M. LAURENTIO BENE-
dicto Nudozierino, Scholæ
Teyto-Brodensis Rectore.

Amicus Hemerl.

PRAGÆ

Ex officina OTH-
MARIANÆ.

Anno D. cl. l. CIII.

*Alberti Molnar, Amicus
Generosi Dni Præfati Lib.
ab Hoddegen*

Aussführliche / vnd in Gottes
Wort wolgründete

7539
Glaubensbekänntnuß / 4/97-1
Der Evangelii-
schen Kirchen im Königs-
reich Böhmen.

Vor dem Allerdurchleuchtigsten /
Großmächtigsten vnd Unüberwind-
lichen Römischen Kayser, als Kö-
nig in Böhmen /

Rudolpho dem II. etc.

Darauff ihnen der Majestätbrieff allergnädigst
ertheilt / vnd in demselben die Reli-
gion freygestellt worden.

Psalm 119. v. 46.

Ich rede von deinen Zeugnissen für Könige
vnd schäme mich nicht.
Vnd habe lust an deinen Gebotten / vnd sind
mir lieb.

Amberg.

Im Jahr / M DC XL

Alberti Molnar 1612 Marburgi.

ből, míg a németújvári kötetet ajándékozó ifj. Přeck ugyan innen 1608. január 2-án és augusztus 1-én tájékoztatta Szenci Molnárt maga és testvérei egészségi állapotáról.⁶

A fentiek alapján viszonylag jól nyomon követhető tehát a kis kötet sorsa Szenci Molnárig. De vajon, hogyan került ez a mű a másik, Marburgban 1612-ben⁷ beszerzettel együtt Németújvárra. Szenci Molnár naplójából erre is viszonylag jól értelmezhető válasz nyerhető. 1612 augusztusában indult haza Németországból és október 24-én Rohoncon találkozott Batthyány Ferenc-cel, míg november 12-én Németújváron Beythe Imrét kereste fel. December 1-én kétszáz forintot kapott Batthyánytól, majd Rohoncot elhagyva a következő és januárjában ismét útra kelt Németországba. Innen áprilisban már újra hazaindult és május 2-án ismét Batthyánnál volt. Mint köztudott, Szenci Molnár egy ideig Batthyány Ferenc szolgálatában állott. Ennek során többször is járt Németújvárott: 1613. december 4-én, 1614. január 10-én, április 13-án, 17-én, június 27-én és július 4-én szerepel naplójában a Batthyányak eme ősi fészkeinek neve.⁸ Ezek közül a legérdekesebb az 1614. január 10-i és az azt követő naplófeljegyzése: „Gyurkó öcsém-mel vitettünk Ujvárba az úrhoz. Felhántam, kiraktam a bibliothekát, 17. Januarii acceptis 8 florenis redii Rohoncz.” Ezek szerint Szenci Molnár e rövid németújvári tartózkodása során bizonyítható kapcsolatba került az ottani Batthyány-könyvtárral. Lehetséges, hogy ekkor került be abba az ő két kötete. Természetesen nem zárható ki más időpont és mód sem. Elképzelhető, hogy kiadósabb rohonci tartózkodásakor maradtak a Batthyányaknál Szenci Molnár e kötetei, vagy esetleg a Beythék közvetítésével jutottak oda.

⁶ I. m. 213—214, 247, 280—281. l.

⁷ Marburgban naplója tanúsága szerint ez év április 13. és május 20. ill. június 6. és augusztus 15. között tartózkodott. (I. m. 55—56. l.)

⁸ I. m. 58—63. l.

MÉG NÉHÁNY SZÓ ÉS EGY ÚJ ADAT SZILVÁSÚJFALVI IMRÉRŐL

Prof. dr. Sólyom Jenő emlékezetére

A régi írók szűkszavú, jobbára elítélő emlegetése után az utóbbi évtizedek kutatása és értékelése új fényt derített Újfalvi Imre kimagasló pedagógiai, himnológiai, bibliográfiai tevékenységére, európai és honi szellemi kapcsolataira, tanári és papi pályájának felfelé ívelésére és tragikus elbukására.

Első behatóbb méltatója e században tudtommal Csernák Béla volt (Nagyvárad, 1934). Utóbb Klaniczay Tibor, Kiss Sándor, Csomasz Tóth Kálmán és Keserű Bálint feltárásainak köszönhető az elfelejtett nagy magyar érték napvilágra hozása és megismertetése szélesebb körökkel.

Íme a XVII. század fordulójának elején is, végén is egy-egy szomorú magyar sors: a végén Misztótfalusi Kis Miklós, az európai hírű nyomdász, aki frontálisan kerül szembe Erdély társadalmának vicinális látókörű gőgös feudális rendjével; az elején pedig Szilvásújfalvi Anderko Imre, akit egyetlen embernek elvakult hatalmi tébolya visz, egy rossz emlékü, erkölcsi gátlásokat sem köz- sem magánéletében nem ismerő fejedelem pártfogásával csaknem a vérpadra.

Az említett kitűnő tanulmányok ellenére sem látom az Újfalvi-kérdést meggyőzően megoldottnak. — Valószínű, hogy semmi lényegeset nem lehet hozzátenni ahhoz, amit Klaniczay és Csomasz Tóth Újfalvi műveltségéről, irodalmi stb. tevékenységéről megállapítottak, egészen valószínűtlen, hogy Újfalvi megdöbbenő peréről más kép alakulhatna ki, mint amit Kiss Sándor és Keserű Bálint megrajzoltak, igen jelentős az, amit utóbbi későreneszánsz szellemi kapcsolatairól kitapogattak, és csak a vakszerencse hozhat számottevően újat élete, bujdosása utolsó éveiről. Nincsen azonban még mindig meggyőzően motiválva összeütközése Hodászi Lukáccsal.

Egy teljes Újfalvi életrajzhoz meg kellene írni a tiszántúli református püspök Hodászi Lukács tüzetes életrajzát is. Hodászi Lukács megértéséhez pedig tanulmányozni kell az autokrata koncepciójú s egyben ledér Báthori Gábor fejedelem életének bizonyos vonatkozásait.

Kettőjük első, harmonikus időszaka Debrecenben (1596—1603) jól áttekinthető, de tüzetesebb vizsgálatot igényelne Hodászi két nagyecsed-i papsága. Az elsőből feltárulna nagy szellemi kapacitása, diplomáciai ügyessége, jártassága országos ügyekben. A másodiknál talán bepillantást nyerhetnénk a serdülő örökösjelölt somlyai Báthori Gáborral alakuló kapcsolatainak kezdetére. Azután igen objektíven, az összes feltárt és még feltárható adatok mérlegelésével számba kellene venni, fenntartható-e a tragikus kimenetelű nagy összezapásnak az a rekonstrukciója, miszerint az európai és hazai későreneszánsz hatására enyhén heterodox Újfalvi angliai independens, presbiteriánus, puritán szelektől érintve kb. 1607-ben három egyházmegyére kiterjedő mozgalmat indít az egyházkormányzat megreformálására, amire Hodászi püspök megdöbbenő keménységgel lecsap? E leegyszerűsítve vázolt, ma eléggé álta-

lános felfogásnak egyik gyengéje, hogy Debrecenben még zavartalan a békés együtt-munkálkodás, másik gyengéje, hogy az utolsó — világi bíróság előtti — perben Hodászi nyakatekert és konfúzus vádbeszédében semmi megfogható konkrétumra nem tér ki.

Vajon nem fordított-e a sorrend? Hodászit elragadja a hatalom démóniája, amihez egy súlyos családi trauma járul, amely mizantróppá teszi s amit a fejedelem cinkos támogatással igyekszik engesztelni. Vajon nem a papokra zúduló szertelen bírságolásokban, korbácsoltatásokban (!), püspöki (!) börtönbe vetésekben megnyilatkozó hatalmi mánia kényszeríti-e a bihari esperest, hogy a beregi és nagybányai egyházmegyékkel együtt frontot alkosson a tébolyult túlkapások leállítására? E látás szerint nem Újfalvi változott meg, hanem a hatalmától megszedült Hodászi.

A papságot váratlanul érthették e változás tünetei, amelyek előzetes ismeretében még az ecsedi nagyúr, Báthori István országbíró se igen tudta volna őket rávenni arra, hogy megválasszák püspöknek udvari papját; és semmiesetre sem agitált volna mellette volt debreceni lelkésztestvére, az esperes Újfalvi.

Az bizonyos, hogy Újfalvi rosszul mérte föl a hatalmi helyzetet, amikor a sanyargatott gregáriusok védelmében szembe fordult az abszolút fejedelmi hatalmat gátlástalanul gyakorló fejedelem főpapi abszolutizmusra törekvő védecével. A sértett hiúság és bosszúló harag elvakult indulatai szakadnak most rá. Hodászi tudathasadásos lelkiállapotának elképesztő megnyilatkozása, hogy éppen most, az 1610 novemberi generális gyűlésre ilyen disputációt tűz ki: *Assertiones orthodoxae de potestate Ecclesiae*. (Egy-ívnnyi füzet alakjában megjelent Debrecenben 1611.) Amit itt a potestas és főleg a disciplina Ecclesiae-ről ír, annak épp az ellenkezőjét gyakorolja, és amit a XVI. pont első szakaszában a pápának szemére vet, az teljességgel saját-magára jellemző: *Ex his omnibus concludimus primo Papam esse superbum & impudentem, qui ex clavibus gladios conflavit & jus utriusque gladii a se pertinere, tam divino, quam humano jure affirmat.*

A potestas claviumból, a kulcsok, azaz a bűnök kötése és oldása hatalmából, potestas gladii, vagyis a világi kard hatalma lett: korbács, bilincs, börtönözés, amiből Újfalvinak is hamarosan kijutott.

1612. február 19-én a tiszántúli református generális zsinat közben megfélemlített és elpártolt tagjai megfosztják papságától s harmadnapra a püspök börtönéből Bihar megye fejedelmi instrukciókkal ellátott külön bírósága elé állítják. És itt maga a püspök halálos ítéletet kér kerületének legkiválóbb papjára és esperesére! Egyedülálló szörnyűség ez a magyar protestáns egyházak történetében.

Hogy a világi bíróság humánosabb volt, mint a felperes püspök és „csak” életfogytiglani börtönre ítélte Újfalvit, komoly csalódást okozhatott a sértett hiúság bosszújától lihegő Hodászi Lukácsnak. — Az ezután következő szenvedések részleteit alaposan feltárta Kiss Sándor. Érdemes azonban még számba venni, hogy Hodászi Lukács ötnegyed évvel hírhedt vádbeszéde után, 1613 mennybemenetel ünnepének másodnapján, azaz május 17-én a szőszéken összeesett és meghalt. Nyilván szívészélhűdés vagy gutaütés végzett vele. Báthori Gábort pedig azon év október 27-én agyonverték Váradon Géczi András hajdú, négy nappal azután, hogy Bethlen Gábor Erdély fejedelme lett. (Géczit ezért Bethlen utóbb kivégeztette.)

Tisztázandó, hogy Hodászi Lukács utóda a püspökségben, az 1614 januárjában megválasztott, egyébként kiváló Melotai Nyilas István miért folytatta az ellenségeskedést mind a börtönben sínylődő, mind a Bethlen Gábor emberségéből 1614-ben onnan szabadult és számkivetésbe küldött Újfalvi ellen? Nyilvánvaló, hogy még Hodászinak sikerült ellenfelének veszedelmes, társadalomfelforgató hírét költenie. De Melotai négy és fél éves püspökösködés után megelégedte a Hodászi örökséget és

tisztéről leköszönve békeességebb körülmények között Gyulafehérvárt Bethlen Gábor egyik udvari papja lett.

Újfalvi Imréről tudjuk, hogy számkivetésében nyugatra vette útját és hogy a Sárosi evangélikus egyházmegyének Hétháron 1615. május 6-án tartott részgyűlése foglalkozott egy, eredetileg a vármegyéhez intézett panaszíráttal. Ez kimondja, hogy tanaik szerint az egyházi hatóságoknak nincsen világi hatalma, de nem tartja magát illetékesnek a folyamodó ügyében.

*

Ide tartozik az a címben már jelzett új adat, amelyet Sólyom Jenő talált a Széchényi Könyvtár kéziratárában. Eszerint Újfalvi Imre személyesen megjelent az evangélikusok Ötvárosi Egyházmegyéjének 1615. június 15—16-án Eperjesen tartott synodusán és arra kérte a követeket, járjanak közbe az erdélyi fejedeleminél, hogy oldja fel a számkivetés alól és vessen véget két éve tartó nyomorúságának. Kérésére a városok polgári követei (legati civiles) vállalják, hogy írnak érdekében a fejedeleminnek.

Az „Ötváros” (Pentapolis) Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kisszeben szabad királyi városok szövetsége, amely a Confessio Pentapolitana szigorúan lutheri hitvallásában egyesült, annak megtartásán féltékenyen őrködött, egyházi és városi érdekeit mindig kölcsönösen képviselte és védte. Synodusát a papok, iskolaigazgatók és a magisztrátusok követei alkották, gyűléseiket felváltva más-más városban tartották, superintendensük fontos szerepet töltött be a civitasok együtvé tartozásában is. Némely időben, így 1615-ben is, Nagysáros is tagja volt az ötvárosi szövetségnek. — Az 1615. évi synodus jegyzőkönyvének 23 aláírója közül talán csak M. Zabeller Péter superintendens lőcsei lelkész és Zanserius Mihály eperjesi magyar lelkész érdemes megemlíteni. Az előbbi amiért megengedte Újfalvi felszólalását mindjárt a tanácskozás kezdetén, utóbbit pedig, aki az előző évben még a Sárosi egyházmegye esperese volt, mert valószínűleg önála lakott Újfalvi legalább is május eleje óta.

Az új adatból kitűnik, hogy Újfalvi mégiscsak számkivetésben volt, s az is, hogy a felvidéki evangélikusoknál több együttérzésre talált, mint saját hitsorsosainál. Ennek tüzetesebb teológiai kifejtése túl messzire vezetne. Elég itt gyökerére, Luthernek a két birodalomról szóló tanára utalni. — Érdekes, hogy a kért közbenjárás megírását nem a papság, hanem a világi rend tagjai vállalják. — A politikai helyzetre vonatkozóan pedig jó számba venni, hogy 1615-ben Abaúj, Sáros, Zemplén vármegyék és az azok területén fekvő szabad városok már, illetve még nem tartoztak az erdélyi fejedelem hatósága alá.

Nem tudjuk, vajon ennek az ötvárosi petíciónak, vagy mások közbenjárásnak lett-e az eredménye, hogy Újfalvi visszatérhetett Erdélybe. Herepei János közlése óta u. i. tudjuk, hogy 1616 februárjában a kolozsvári (unitárius!) bíró hagyásából „szegény prédikátornak” a város sáfárpolgára ismételten étellel gazdálkodhatott. A balsors azonban nyilván haláláig nem tágitott mellőle.

*

Az eddigieknél még átfogóbb Újfalvi monográfia megírása a magyar művelődéstörténetírás előbb-utóbb teljesítendő kötelessége marad.

*

OSzK Kézirattár Quart. Lat. 1169. pag. 48v.

Az Öt Szabad Királyi Város 1615. június 25—26-án Eperjesen tartott synodusának fennmaradt jegyzőkönyvi másolatából:

Anno 1615 diebus 25 et 26 Junii praemissis ad Deum praecibus habita est Synodus Epperienssim et primum in eadem praelecti Articuli Augustanae et Liberalium Civitatum confessionis Hungaricus etiam concionator quidam Újfalvius, qui olim

Waradini pastorem et seniozem egebat, petiit a nobis litteras intercessionales, quibus, apud illustrissimum Transylvaniae Principem gratiam se consecuturum speravit talem et tantam, ut a proscriptione liberaretur, et multis miseriis quas per biennium ferre coactus fuerat finis imponeretur. Civiles petitioni ciuitatum legati locum reliquerunt, et ad Principem Transilvaniae libellum supplicem scribi curarunt.

1615. június 25—26-án Istenhez intézett imádság után megnyílt Eperjesen a Synodus és először is felolvastattak azon az Ágostai és a Szabad Városok Hitvallása artikulusai, majd egy magyar prédikátor, bizonyos Újfalvi Imre, aki azelőtt Váradon mint lelkész és esperes működött, közbenjáró levelet kért tőlünk Erdély illustrissimus fejedelméhez, amelytől olyan és akkora kegyelmet remélt magának elnyerni, hogy a számkivetés alól felszabadíttassék, és a sok nyomorúságnak, amit két éven át elszenvetni kényszerült, vége vessék. A városok polgári követői a kérésnek helyt adtak és vállalták, hogy írják az erdélyi fejedelemnek alázatos megkeresést.*

* Sólyom Jenő 1976. nov. 14-én másfél hónappal halála előtt egy hétvégi kórházi kimenőjén küldte meg nekem a fenti adatot közlés céljából. Más publikálatlan gyűjtését is kiosztotta barátai között. Karácsony estéjén halt meg.

GÖMÖRI GYÖRGY

SZENCI MOLNÁR ALBERT MŰVEI ÉS BIBLIAKIADÁSAI CAMBRIDGEI KÖNYVTÁRAKBAN

A tizenhetedik század angol—magyar kapcsolatainak kutatásában eddig túl kevés figyelmet fordítottak az angliai, különösen az oxfordi és cambridgei könyvtárak anyagára. A kutatást persze megnehezítette az a körülmény, hogy a legtöbb kollégiumnak mindmáig nincs nyomtatott könyvjegyzéke, s így egy-egy könyvtár hungaricáinak a feldolgozása hosszas helyszíni kutatómunkát igényel. Jelen dolgozat szerzője (aki a cambridgei egyetem szláv tanszékének a tanára) a Cambridgeben található korabeli Szenci Molnár kiadványokra összpontosította figyelmét, azokat szeretné a továbbiakban ismertetni.

Szenci Molnár művei és bibliakiadásai négy cambridgei könyvtárban találhatók, amelyek közül a leggazdagabb az egyetemi könyvtár (University Library) és a Trinity College anyaga. Az egyetemi könyvtár a következő Molnár-kiadványokat tartja számon: latinnyelvű grammatikáját (Hanau, 1610), *Lexicon Latino—Graeco—Ungaricum* (Heidelberg, 1621) című művét, egybekötve a magyar—latin szótárral és a *Syllecta scholasticá*-val, valamint a már Szenci Molnár halála után kiadott Janson Jansonius-féle *Új Testamentomot* („e kisdéd formában kibotsátott az Belgiomi Academiákban Tanuló Magyaroknak forgolodások által”), amely Amszterdamban jelent meg, 1646-ban. Ez utóbbi, elég ritka, Újszövetség kiadás Dávid király zsoltárainak egy ugyancsak amszterdami, 1650-es kiadásával van egybekötve, s a könyvet egy háromlappos imádság fejezi be: „Hála adás az elvött jókért és könyörgés az eljövendőkért.” A felsorolt könyvek közül csupán a *Novae grammaticae Ungaricae*-ban találunk bejegyzésre: a szakadozott és külön lapra újra felragasztott címlap tetején „Coll. Soc^{tis} Iesu Brunsb...” olvasható, amiből kitűnik, hogy a XVII. századi, barna bőrkötésű könyvecske egykor a braunsbergi jezsuita kollégium tulajdonában volt, ahol a XVI. század végén sok erdélyi és magyar diák tanult, s ahol peregrinációja során Szepsi Csombor Márton is megfordult és hosszan elbeszélgetett a tudós atyákkal. A címlappal szemközti oldalra egy későbbi tulajdonos ragasztotta be exlibrisét; ezen két keresztbefektetett ág (pálmaág és olajág?) látható, s fölötte a név: „L'Abbé Thirion”. Ez a Thirion atya alighanem azonos azzal az Abbé Thirion-nal, aki a párizsi Bibliotheque Nationale nyomtatott összkatalógusában a B. 6755 szám alatt szerepel, mint Saint Jean Chrysostôme, vagyis Aranyszájú Szent János *Liturgie* c. művének kiadója. Mivel a fenti mű Szentpétervárott jelent meg 1846-ban, Thirion abbé feltehetően oroszországi útja, vagy tartózkodása során jutott hozzá a braunsbergi kollégium könyvtárából elkótyavetyélt könyvhöz; hogy aztán ez tőle hogyan került Cambridgebe, ma már lehetetlen megállapítani.

A University Library Szenci Molnár kiadványainál bizonyos szempontból érdekesebb a Trinity College anyaga. A Trinity gazdag és nagy múltú könyvtárában (amelynek jelenlegi épületét Sir Christopher Wren építette) nem kevesebb, mint négy Szenci Molnár tudományos és kiadói munkásságát dicsérő kötetre akadunk. Meg-

van itt mindenekelőtt Molnár első komoly tudományos fegyverténye, az 1604-es kiadású latin—magyar, magyar—latin szótár, ugyancsak a három részből álló latin—görög—magyar szótár (a magyar—latin szótárral és a *Syllecta scholastica*-val) 1621-ből. Ez a dátum szerepel az *Analecta aenigmatica* című latinnyelvű Szenci Molnár értekezés második kiadása alatt is, ami Heidfeld *Octavum renata* című művével került egy kötetbe. S végül a Trinity College-nak van egy Szenci Molnár kiadású bibliája is, az ún. Oppenheimeri Biblia, 1612-ből.

Már maga ez a felsorolás gyanút ébreszt — hátha mind a négy kiadványnak ugyanaz a provenienciája? A könyvek tüzetesebb vizsgálata négy közül három esetben ezt a feltevést igazolja: az *Analecta aenigmatica* kivételével mindhárom könyvet John Mapletoft ajándékozta a kollégiumnak, azt is tudjuk, mikor: 1668-ban. Mapletoft, akit egy régi életrajzi lexikon „igen tudós embernek”¹ nevez, 1648-ban a kollégium tagja, majd B. A. fokozatának megszerzése után 1653-ban Fellow-já; néhány évvel később külföldre utazott, Franciaországban és Olaszországban folytatott orvosi tanulmányokat, majd visszatért Cambridgebe és itt 1667-ben megszerezte az orvosdoktori (M. D.) címet. Ez a dátum azért fontos számunkra, mert nem sokkal ezután Mapletoft Londonba költözött és ott praktizált, 1675-től már mint a Gresham College professzora — nyilván, amikor végleg elhagyta Cambridget, akkor ajándékozta fölösleges könyveit volt kollégiuma könyvtárának.

De hogyan került egyszerre három Szenci Molnár kiadvány ehhez a derék cambridgei tudóshoz, aki a kortársak biznysága szerint franciául, olaszul és spanyolul ugyan értett, de magyarul aligha? A kulcsot ehhez egy másik bejegyzés adja meg, amelyiket a latin—görög—magyar szótár legelső, tehát címlapot is megelőző üres oldalán találunk: „Nicholaus Ferrer me possidet 1638”. Ismerősen cseng ez a név az angol protestantizmus történetében csak kicsit is jártas embernek: Nicholas Ferrar (született 1592-ben) cambridgei végzettségű orvos volt, aki fiatalkorában beutazta fél Európát, majd a Virginia Társaság igazgatójaként játszott fontos szerepet a korabeli angol kereskedelem történetében, hogy azután 1626-ban Londonból visszahúzódjék a huntingtonshirei Little Gidding-be és ott megszervezen egy bensőséges kis vallási közösséget. Ez a közösség a vallás és a kegyesség mindennapi gyakorlása mellett az ott élő családok gyermekeinek nevelésére is gondot fordított. Ferrar igen művelt ember volt, Mapletofthoz hasonlóan több nyelven beszélt és olvasott, a többi közt nemétől is. John Mapletoft egyébként unokahúgának, Susanna Mapletoftnak volt a fia, sőt azt is tudjuk, hogy Ferrar vállalta John keresztapaságát és az gyermekkorában maga is egy ideig Little Giddingben lakott.²

A Trinity College szótárába nevét bejegyző személyben mégsem a közösség-alapító Nicholas Ferrart, hanem annak unokaöccsét gyanítjuk, aki szintén a Nicholas Ferrar névre hallgatott. Mert ugyan elképzelhető, hogy az idősebb Ferrar, aki nagy könyvgyűjtő volt, még németországi tartózkodása során vásárolta a később Mapletoftra maradt oppenheimeri bibliát, de minthogy ő már 1637-ben meghalt, a latin—görög—magyar szótárban a bejegyzés már nem tőle, hanem az ifjabb Nicholas Ferrartól származik. Különbözik minden más jel is arra mutat, hogy az ifjabb Ferrar komolyabban foglalkozott a magyar nyelvvel. Nagybátyja olaszból, spanyolból és latinból fordított valláseskölcsi műveket, majd élete végefelé roppant feladatba vágott: több ifjú munkatársával többnyelvű biblia-konkordanciák, illetve „harmóniák” szerkesztését kezdte el. Ezek közül kettőnek, egy négy nyelvű *Monotessaron*-nak, valamint az Újtestamentum egy nyolc nyelvű harmóniájának a szerkesztésében az idősebb Nicholas Ferrar még tevékenyen részt vett, de a további konkordanciák el-

¹ *Chalmer's Biographical Dictionary*, Vol. XXI, London, 1815, 270 lap

² *Dictionary of National Biography*, Vol. XII, London, 1909, 998 l.

készítésének a feladata már szorgalmas unokaöccsére maradt.³ Ez a rendkívüli képességekkel és nyelvtelhetséggel megáldott fiatalember, aki már húszéves korában elhunyt, mindössze négy évvel élve túl híres nagybátyját, 1635 és 1640 között a már említettekén kívül még négy harmónián dolgozott, köztük egy huszonnégy nyelvű Újtestamentum-konkordancián, „hogyan bizonyítsa a királynak, ért mindazokon a nyelveken, amelyeket felhasználott ebben és a következő munkájában”.⁴ Nem tudjuk, mennyi készült el, illetve maradt fenn az említett harmóniakból, de három tervezetében, más „egzótikus” nyelvek mellett a magyar is szerepelt. Erre mutat egyébként a *Lexicon Latino—Graeco—Ungaricum* üres lapjaira az ifjabb Ferrar által bejegyzett nyelvlista-séma is. Az első lapon, a névbejegyzés, majd egy erősen áthuzigált szöveg alatt ez áll: „Quere de Lingua — Iazigica, Illyrica, Epirotica, Tartarica”, a szótár legutolsó lapján pedig egy 13 nyelvből álló listára bukkanunk. Ezek a „keleti nyelvek” két oszlopba vannak sorakoztatva, s rajta van az örmény és káldeus szomszédságában, a perzsa mellett („Persica vel Hungarica”) a magyar is. Az esetleges harmónia-maradványok átvizsgálása nélkül nehéz megítélni, mennyire tudott az ifjabb Nicholas Ferrar magyarul; érdeklődése mindenesetre figyelemreméltó, még akkor is, ha ebben elsősorban hitbuzgalmi és nem filológiai indokok vezették. A birtokában levő három hungarica tehát 1640-ben, vagy azután maradt unokatestvérére, John Mapletottra.

Két további Szenci Molnár bibliakiadásról tudunk Cambridgeben: az egyiket, a Károli Biblia Hanauban újranyomott, javított változatát a Pembroke College könyvtára őrzi. Ez az 1608-ban kiadott, barna kötésű, ma is jó állapotban levő biblia, mint a benne levő bejegyzés mutatja, Lancelot Andrewes püspök adományaként szállt az akkor még Pembroke Hall nevű kollégium könyvtárára. Andrewes 1589-től 1605-ig volt a Pembroke Hall igazgatója (Masterja); Winchester püspökeként halt meg és mint a kollégium krónikása írja, „a kollégiumra hagyta könyvtárának minden könyvét, amelyből annak még nem volt példánya”.⁵ Korában nagy tekintélyű és nagy tudású teológus volt, a Jakab király által megindított kollektív bibliafordítás (az „Authorized Version”) munkatársainak listáján neve az első helyen szerepel. Lehet, hogy éppen a bibliafordítás munkálatai során szerezte be, vagy kapta Andrewes püspök valakitől ezt a számára aligha érthető nyelven írt bibliát. Valószínűbbnek tartom, hogy kapta a könyvet — a XVII. században Angliába látogató magyar peregrinusok, ha ajándékoztak könyvet angol ismerősüknek, vagy intézményeknek, az szinte kivétel nélkül a Szenci Molnár-féle, nyugat európai színvonalon kinyomtatott első, vagy második bibliakiadás volt.

Ezt bizonyítja a Queens' College könyvtárában talált oppenheimeri biblia is. A szép, vellumkötésű „Biblia Hungarica” fedőlapján a kollégium kezdőbetűi (Q. C.) olvashatók, s a kötet első, a címodalt megelőző lapján jól olvasható, egyenletes kézírással a következő szöveg áll:

„Ad Bibliothecam illustrissimi Collegii Reginalis, (ex qua suavissimos studiorum suorum flores excerpit,) in perpetuam memoriam gratitudinisque debitae symbolum, Praefecto R. ac Clariss. Joanne Mansel durante, lubens meritoque mittit, offert, dat, dedicat, consecratque Joannes Madarasi Ungarus haec Biblia Ungarica Amsterrodamo cum iter suum versus Patriam emensurus esset Anno Reparatae Salutis 1630.”

Már korábban is volt tudomásunk arról, hogy Madarasi János ellátogatott Angliába,⁶ de angliai tartózkodásának körülményeit mindeddig homály fedte. Mint-

³ P. Peckard, *Memoris of the Life of Mr. Nicholas Ferrar*, Cambridge, 1790, 271 l.

⁴ U. o. 263 l.

⁵ A. Attwater, *Pembroke College, Cambridge. A Short History*, Cambridge, 1936, 58 l.

⁶ Szilágyi Benjámin Istvánra való hivatkozással említi a *Régi Magyar Prózái Emlékek, 1. kötet*, Bp., 1968, 414 l.

hogy ugyanez a Madarasi 1628 januárjában matrikulált Leydenben, a teológián, nem valószínű, hogy még ugyanabban az évben átment volna Angliába; legkorábban 1629 márciusában mehetett át, Maksai Péterrel együtt. Abban az időben, amikor Madarasi Leydenben tanult, szép számmal voltak a leydeni egyetemnek angol hallgatói is, akik a legkülönbözőbb szakokat látogatták. Így körülbelül Madarasival egy időben matrikulált egy Ábrahám Bush nevű 1626-ban Cambridgeben inkorporált teológus, valamint egy Edward Ironside nevű jogász, aki korábban (1620 és 1624 között), éppen a cambridgei Queens' College-ban volt diák. Lehet, hogy ezek a leydeni diáktársak egyengették Madarasi útját Cambridgebe? Akármint legyen is, a fenti bibliadedikációból kitűnik, hogy Madarasi használta a Queens' protestáns teológiai irodalomban gazdag könyvtárát, (lehet, hogy a kollégium más vonatkozásban, például elszállásolásában is segítségére volt) és hogy ismerte John Mansellt, aki maga is teológus és Madarasi Cambridgei tartózkodása idején a Queens' College igazgatója volt. Mennyi időt tölthetett Madarasi Cambridgeben? A legjobb esetben egy évet, de valószínűbb, hogy Medgyesi Pálhoz hasonlóan, aki 1631 januárjától ugyanaz év májusáig tartózkodott Cambridgeben,⁷ mindössze néhány hónapot. Bár ajánlásának nincs pontos dátuma, biztosak lehetünk benne, hogy legkésőbb 1630 áprilisában elhagyta Cambridget — ekkor ugyanis a február óta terjedő dögvészjárvány miatt a diákok a legtöbb kollégiumból már szétszéledtek.⁸ Függetlenül attól, hogy mennyi időt töltött Madarasi a nagy hírű egyetemi városban, gesztusa, amellyel magyar nyelvű bibliát küld Amszterdamból az őt vendégül látó kollégium könyvtárának, határozott büszkeségre, nemzeti és kulturális önértetre vall; arra, hogy a Madarasiék nemzedéke már tudta, a magyar egy nyugatinál sem alább való nyelv, s hogy Szenci Molnár bibliájával nem vallhat szégyent. Első jelentős filológusunk kiadványainak terjedése Nyugat-Európában így valószínűleg elsősorban a külsországban tanuló magyar diákok utazásainak köszönhető.

⁷ *Hérei-adtár*, I. Bp.—Szeged, 1965, 371 l.

⁸ v.ö. C. H. Cooper, *Annals of Cambridge*, Vol. III, London, 1845, 233 l.

MOLNÁR ALBERT BIBLIA TIGURINÁJA

„Habent sua fata libelli”

A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium tanári könyvtára jelentős régi könyvállománnyal és kéziratos anyaggal rendelkezik. A Debreceni Kollégium egykori partikulájának főként protestáns eredetű és jellegű bibliotékájából került elő tanulmányunk gondolatmenetének közvetlen inspirálója, a teológia szak FO 147 jelzetű kötete.

A meglehetősen jó állapotban levő oktáv alakú kötetet eredeti kötés óvja: bőrrel bevont fátáblák, melyeket egykor kapcsok fogtak össze. A gerinc reneszánsz mintázatú, vaknyomásos gazdag díszítése erősen rongált, ugyancsak vaknyomásos minta díszíti jóval mértéktartóbban a két bőrral bevont fátáblát. Utóbbiak borítása alig sérült.

Kötetünk címlírása a következő: (I.) „Biblia Sacrosancta Testamenti Veteris & Noui, e sacra Hebraeorum Lingua Graecorumque fontibus, consultis simul orthodoxis interpretibus, religiosissime translata in sermonem Latinum—Authores omnemque totius rationem ex subiecta intelliges Praefatione.” Ez alatt a kiadó emblémája helyezkedik el, szélben hajladozó fa, alatta három béka, egy negyedik éppen az alsó ágak közé kapaszkodik. Az embléma alatt bibliai idézet: PAULUS ROM. XV. „Quaecunque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, ut per patientiam & consolationem scripturarum spem habeamus.” Végezetül a kiadás helye és ideje: „TIGURI, ANNO MDXLIH.” — (II.) A colligatum második része: „Ecclesiastici Libri, Qui semper pro sacris libris ab Ecclesia habiti sunt, & digni uisi qui legantur a piis: non tamen parem cum Canonicis scripturis auctoritatem obtinuerunt, utpote quos maiores nostri in ecclesiis legi uoluerunt, non tamen proferri ad auctoritatem ex his fidei confirmandam. Sunt qui apellarunt Apocryphos, uocabulo rei forte non per omnia idoneo congruo. Certe apud Hebraeos non habentur, apud Graecos reperiuntur: ex quorum editione summa fide & religione in Latinam iam recens uersi sunt a D. Petro Cholino Tugino.” Alatta a már ismertetett embléma, a fa törzsére csavarodva egy szalaggal, rajta a Christophorus Froschouerus név. A lap alján levő szöveg: „EXCUDEBAT CHRISTOPH. Froschouerus Tiguri. Anno M.D.XLIH.” — (III.) Harmadikként csatlakozik az újszövetség: „Novum Testamentum Omne, ad Graecorum exemplarium fidem, ad ueterem item editionem, Erasmi quoque. Roterod. uersionem postremam, aliorumque emendatorum Latinorum codicum interpretationem, recognitum, castigatum atque translatum: antehac nusquam a quoquam sic impressum atque uulgatum.” Ezt követi az embléma, majd: „Tiguri Excudebat Christoph. Froschouerus, Anno Domini M. D. XLIII.” Az első rész 367, a második 92, a harmadik 109 számozott lapnyi terjedelmű. Kötetünk elején 12 oldal terjedelmű Praefatio áll, melyben a kiadás munkatársait mutatják be, illetve a bibliafordításra vonatkozó általános protestáns érvelés rajzolódik ki.

A reformáció számos latin bibliafordítást produkált, ezek között is kiemelkedő helyet foglal el szóban forgó kiadványunk. Említi és méltatja Debreceni Ember Pál (Lampe) is nevezetes munkájában: „...editae sunt post Reformationis, in qua a Romano Catholicis v. gr. Sante Pagnino, Lucensi A. 1528. Benedicto Aria Montano, Hispalensi, in interlinealibus, &c. qua a protestantibus, Sebastiano Munstero, An. 1525. Johanne Oecolampadio An. 1535. Leone Juda, quam collatis operis absolverunt Bibliander, Pellicanus, & Cholinus, & Tiguri. A. 1544 publicarunt, unde *Biblia Tigurina* dicta sunt...”¹ A reformáció helvét ágazata számára is létkérdés volt a bibliafordítói irodalom, önálló exegezis megteremtése; sajátossá váló dogmatikai arculatának lenyomata, egyben formálója is az eredeti forrás-

¹ Debreceni Ember Pál (Lampe): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728. 727.

sokhoz viszonyuló első teljes svájci fordítás, a latin *Biblia Tigurina*. (A továbbiakban rövidítése: B. T.) Zwingli hitújító mozgalmához, harcaihoz közvetlenül kapcsolódó teológusokból, filológusokból áll a munkatársi gárda: „...auctores non proprio motu, sed complurium ecclesiae antistitum precibus compulsos, ad hunc accessisse laborem...”² Legújabbán Dán Róbert szűkszavúan a következőket írja a svájci reformátornemzedék e csoportjáról: „Zwingli és Münster oldalán a XVI. század számos jeles hebraistája foglalt állást. Leo Judah, Jacob Caporinus, Conrad Pellican, Casper Megander, Wolfgang Capito, Martin Bucer és mások.”³

Közülük L. Judaicus és Conrad Pellican a B. T. munkatársa. *Leo Judaicus* (1482—1542) — Zwingli veje és harcótársa. Részt vesz a svájci reformáció szimbolikus könyvének, az első helvét hitvallásnak a megszerkesztésében, amit majd ő fordít német nyelvre. Kiváló exegeta, a Biblia latin és német nyelvre fordításának egyik legfőbb ösztönzője és megvalósítója. A B. T. őszövétségének jelentős része az ő tolla alól került ki.⁴ *Theodor Bibliander*: (Buchmann, 1504—1564) — Zürichben tanítja harminc évig a teológiát, L. Judaicus mellett a B. T. őszövétségének jelentős részét fordítja.⁵ *Conradus Pellicanus* (Kürschner, 1478—1555) — ferences barátból lett zürichi reformátorrá. Jeles hebraistaként — „sans Maître” — szerez tudományos tekintélyt, már 1527-ben protestáns szellemben adja ki a latin psalteriumot. 1543-ban rábízák a B. T. lektorálását, átvizsgálását és ő írja a nagy jelentőségű opusz bevezetését.⁶ „Leonis ergo & Bibliandri labor in transferendo, *Pellicani* autem in recognoscendo & editionem moderando, versabatur.”⁷ *Petrus Cholinus*: kivált a görögben jártas tudós filológus. Latin—német szótárát ír, majd a B. T. munkatársaként az őszövétség apokrif könyveit fordítja latinra és az újszövétség szövegét Erasmus fordításának felhasználásával emendálja.⁸ *Rudolphus Gualterus* (1519—1586): kappeli reformátor, 1544-ben adja ki Zwingli műveit Zürichben a Froschouerus tipográfiában. Részt vesz a B. T. újszövétségi részének megjobbításában P. Cholinussal, a Pentateuchus könyveit és a zsoltárokat németre fordítja.⁹ A kiadás és nyomtatás munkáját a hirneves tipográfus *Christophorus Froschoverus* végezte, aki nemcsak nyomdász volt a zürichi reformátoroknak, hanem harcótársa is, a helvét irányzat propagálója.¹⁰

A munkatársak fáradozása 1543-ban érik be, ekkor jelenik meg a B. T. első kiadása, majd „...aliae editiones hujus versionis 1544, 1545, 1550, 1564, 1584,...&c.”¹¹ 1544-ben két kiadása is napvilágot látott: „B. Lat. Tigurina cum notis, 4°. Ibid. iisdem typis 1544. *Eadem absque notis*, 8°. *Ibidem* 1544.”¹² A Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárába ennek az oktav alakú kiadásnak egy darabja került. A térben és időben nagy utat bejárt példány tulajdonosai révén nyeri el jelentőségét.

Könyvünk vándorlásáról a possessorai bejegyzések tudósítanak. A címoldal alapján — elmosódott XIX. századi bejegyzések alatt — tűnik föl a legkorábban meghatározható s egyben legbecsesebb beírás, jól olvashatóan, fekete tintával írva:

„Alberti Molnar, donatione Dni Erasmi Eulii,
Heidelberg Anno 1622. Mense 7bri.”

Bármelyik kiadvány fakszimiléje alapján azonosíthatjuk az itt szereplő bejegyzést Szenci Molnár Albert kézírásával, s ugyanerre az eredményre jutunk a könyvben sze-

² A B. T. munkatársainak Zwinglihez fűződő kapcsolatáról, s az őszövétségi rész fordításának kritikájáról: Joh. Gottl. Carpzovius *Critica Sacra Veteris Testamenti*, Lipsiae, 1728. Cap. VII. De versionibus latinis recentioribus, §. VI. Tigurina versio latina, 728—737.

³ Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp. 1973. 23.

⁴ Abraham Ruchat: *Histoire de la Réformation de la Suisse*, Geneve, 1727. I. tom. 11., Daniel Gerdessius: *Introductio in Historiam Evangelii seculo XVI. passim per Europam...* Groningae, 1744. tom. I. 107.

⁵ A. Ruchat: i. m. III. tom. 506.; Jacob Le Long: *Bibliotheca Sacra, seu Syllabus omnium ferme Scripturae editionum...* Parisiis, 1709. tom. I. 581.

⁶ A. Ruchat: i. m. I. 139, Gerdessius i. m. 109—112., Le Long i. m. 556, 611, 622—623., 581.

⁷ J. G. Carpzovius: *Critica Sacra...* i. m. 730.

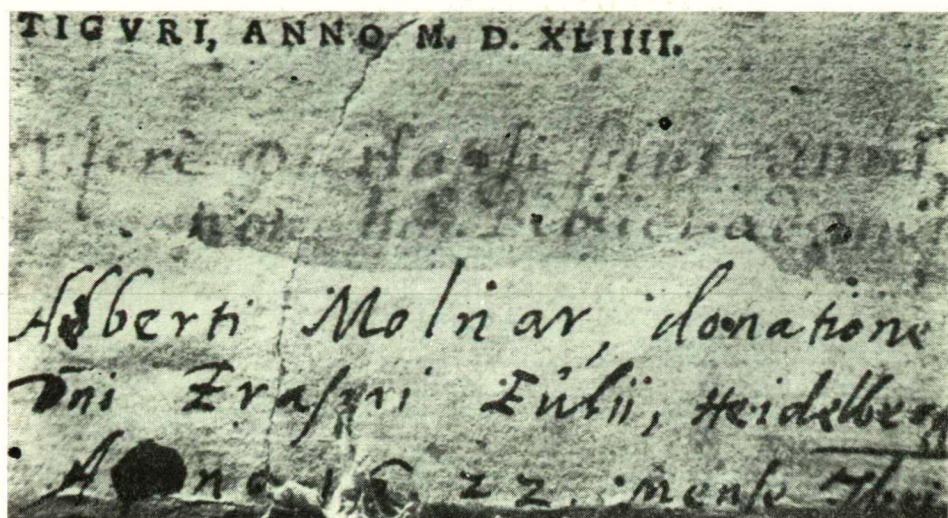
⁸ Gerdessius i. m. II. 243.

⁹ A. Ruchat: *Histoire...* i. m. III. 418, Le Long: i. m. 581, II. 202—203.

¹⁰ A. Ruchat: i. m. I. 139. „Il acheta la Bourgeoisie de Zurich, & se rendit assés Célèbre par les Livres qu'il imprima. Il rendit de bons services à Zuingle, qui eut, par son moyen, la facilité de publier ses Ouvrages, & de les répandre promptement.”

¹¹ Le Long: I. tom.: 581.

¹² U.o.: 581.

replő többi — mintegy 25—30 sornyi — bejegyzést vizsgálva is. A kötet bejegyzéseinek, glosszáinak mintegy 85—90%-a ugyanettől a kéztől származik, mint azt a használt toll, tinta és az íráskép mutatja, valamint a „munkamódszer”. Minden kétséget kizáróan olyan könyv van kezünkben, amely a bejegyzésekből dátumszerűen dokumentálhatóan 1622-től 1632-ig Szenci Molnár Albert tulajdonában volt, de ezt nyugodtan kiterjeszthetjük haláláig, mivel semmi okunk sincs feltételezni, hogy Szenci halála előtt megvált volna hű kísérlőjétől, melyhez annyi érzelmi szál fűzte, s mely annyi megpróbáltatásában adott neki vigasztalást (mint alább, bejegyzéseiből látni fogjuk). Joggal írhatta a jubileumi Kortárs-szám Molnár Albertről, hogy „a tárgyait tisztelő magyar író éppen őbenne találhatja meg őst.”¹³ S bizonyára a strassburgi baccalaureatusi babérkoszorú mellett legféltettebb tárgya lehetett; sorsának néma tanúja, olykor panaszainak egyetlen „meghallgatója” Biblia Tigurina-ja.

Naplójában és levelezésében Szenci Molnár szót ejt néhányszor könyvvásárlásairól is, a B. T. vásárlásáról vagy ajándékba kapásáról expressis verbis nem emlékezik meg.

Kötetünk címlapjának bejegyzése 1622-es dátumot mutat és Heidelberg helyszínt. Minden oka megvolt Szencinek éppen 1622 szeptemberében arra, hogy egyik legbecsesebb könyvében feltüntesse saját tulajdonosi jogát, mivel drámai események zajlanak ekkor körülötte. Heidelbergben tartózkodván éli át megkínzások közepette Tilly zsoldosainak rettentő napjait; olyannyira mély nyomokat hagy ez benne, hogy egy későbbi kiadványának, Kálvin Institutio-jának címlapján is megörökítetteti saját szenvedését. Kovács Sándor Ivánt idézzük: „...mindjárt a harmincéves háború elején, ez év szeptemberében (u.i.: 1622. szept. 15-én) Tilly és csapatai hosszú ostrom után a várost elfoglalták. Feldúlták és kirabolták az európai protestantizmus metropolisát, megkínzták Molnár Albertet is, — gúzsba kötötték, majd csigára vonva perzselték a hasát gyertyával, miként azt Kálvin fordításának egyik címlapmetszete megörökíti — kirablása nem volt azonban végleges, könyvei megmaradtak.”¹⁴ Nyilván éppen könyveit megóvándó írta be a címlapra az emlékeztető szavakat, s Kovács Sándor Iván megállapítását hitelesíti a fennmaradt B. T.: könyvei közül talán a legféltettebbet sikerült megkímélnie a szétszóratástól.

Sajnos nem sikerült azonosítani az itt szereplő donátort, Eulius Erasmust a Szenci-filológia által ismert és föltárt figurák egyikével sem. Pillanatnyi ismereteink szerint egyedül itt bukkan föl e név egyszer Szenci életében, hogy aztán újra az ismeretlenség homályába vesszen. Valószínű azonban,

¹³ Kortárs, 1974/8. sz. 1296.

¹⁴ Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Szenci Molnár Albert V. Frigyes pfalzi választófejedelmnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban, Magyar Könyvszemle, 1970. 249—252.

hogy a jelentéktelenebb ismerősök közé tartozó kortársról van szó a rejtőzködő Eulius Erasmus névben, hiszen naplója vagy levelezése eligazító lehetné ellenkező esetben. Molnár Albert könyvtárának további sorsáról nincsenek biztos adataink. Könyveinek egy része már közvetlenül halála után más kezekbe kerül, a családon kívül. Erről árulkodik *Graffius Gáspár* 1635-ös bejegyzése Molnár egykori könyvében: „Sed jam meum Casparus Graffius aere redemit Claudiopoli 1635.”¹⁵ Könyveinek más része még a családtagok kezében marad, mint azt egy másik ránk maradt bejegyzés tanúsítja. Gyermekei közül legidősebb fia: János lépett értelmiségi pályára, így indokolt, hogy atyja könyveinek egy részét megkapja, s őrizze. Ez így is történt, mivel az egykori gyűjteménynek a János kezében levő része majd csak annak korai halála után szóródik szét.¹⁶ Indokoltnak látszik az a feltételezés, hogy az egyik legbecsebb relikvát, apja bibliáját örökölte.

A B. T. lapjain őt 1640—41-ből származó apró bejegyzés maradt fenn, valamennyi egyazon kéz írása. 299/b oldal: „die 21 9br 1640.” 307/a oldal: „die 27 9br 1640.” 318/b oldal: „1641 die 30 maii Fogarasin.” majd: „1641 16. junii...” olvashatatlan — feltehetően — helységnév. 367/a oldal: „Die 1 julii 1640.” Ekkorra már hazatér a külhoni akadémiákról Molnár János, Szászvárosban iskolamesterként tevékenykedik egyelőre, s nagyon is elképzelhető, hogy megfordul Fogarason.¹⁷ Mindez persze logikusnak látszó *feltételezés* csupán; a minden kétséget kizáró bizonyítékot a B. T. bejegyzéseinek és Molnár János egyetlen hiteles autográf könyvbejegyzésének összehasonlítása szolgáltatná.¹⁸

Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a könyv erdélyi környezetben maradt, hiszen a következő possessorri bejegyzés erdélyi tulajdonostól származik. Az első számozott lap rectóján Intzédi József bejegyzése rajzolódik ki: „In honor(em) b(onae) m(emoriae) Alberti Molnar Possessoris antiqui... (olvashatatlan szó) sibi: Jösephus Intzédi. 1712.” „E bejegyzés már arról árulkodik, hogy Intzédi József saját könyvét „a régi tulajdonosnak, a boldog emlékeztű Molnár Albertnek a tiszteletére” őrizte megbecsüléssel. Ez azonban túlmutat a személyes gesztuson, hiszen éppen a XVIII. század elejétől lehetünk tanúi a Szenci Molnár-örökség sokoldalú erdélyi folytatásának, továbbvitelének.¹⁹ Gyenis Vilmos kéziratban levő tanulmánya éppen ezeknek az összefüggéseknek a feltárásával foglalkozik: „Szenci Molnár Albert igen sokoldalúan van jelen a XVIII. század világában: kultúrájában, irodalmában és tudományában egyaránt... a XVIII. század első felének körülményei kézenfekvő módon teszik lehetővé Szenci Molnár munkásságának közvetlen folytatását, továbbvitelét. Ez a periódus az olyan kiváló, egyéni teljesítményekben is kiemelkedő, de Molnár szellemét úgyszintén értő, és hagyatékát munkásságukkal megbecsülő, sőt továbbvivő alkotókat, mint Pápai Páriz Ferencet és Bod Pétert.”²⁰

Tudjuk, Intzédi József maga is literator, pennaforogató ember volt,²¹ így saját értéktétele szerint is fölismerhette könyve előző tulajdonosának kultúrhistoriai jelentőségét; de más tényező is tudatosíthatta benne Molnár valódi jelentőségét. 1708-ban jelenik meg Pápai Páriz Dictionarium-a, amely egyben a Szenci hagyomány egyik legfontosabb őrzője, s e hagyomány tudatos vállalását és továbbfejlesztését jelenti be már címlapjával, az előző Molnár Albertet idéző elismerő szavaival, Alsted és Bisterfeld építáfiumának első közreadásával. Az pedig már szinte szimbolikus jelentőségű, hogy Molnár Albert egykori jegyzőfüzetébe rója sorait Pápai Páriz is. Intzédi Józsefnek Molnár Albertről kialakított megbecsülő véleményét minden bizonnyal formálta Pápai Páriz Ferenchez fűződő közvetlen kapcsolata; Páriz levelezésében is

¹⁵ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Bp.—Szeged, 1966. II. 206—213.

¹⁶ Herepei: *Adattár...* I., 424—435.

¹⁷ I. m. 428—429.

¹⁸ I. m. 433. Herepei jegyzete: „A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában az RMK. IV. jelzésű szekrényben helyeztem el a P. 17. sz. kötetet.”

¹⁹ Erre az összefüggésre Keserű Bálint hívta föl a figyelmemet.

²⁰ Gyenis Vilmos *Szenci Molnár Albert a XVIII. századi hagyományban*. (A jelen kötetben.

²¹ V. ö.: Horányi, Alexius: *Memoria hungarorum et provincialium scriptis editis notorum...* Viennae, 1776. II. 235—236.; Bod Péter: *Magyar Athenas*, 1766. 120—122.

nyoma van e kapcsolatnak. 1709-ben éppen egy könyvet kér Intzéditől²², s szinte biztosra vehetjük, hogy a Molnár után mohón érdeklődő Pápainak volt tudomása az Intzédi birtokában levő nagybecsű relikviáról, talán kezeiben is megfordult. Mindenesetre kötetünk e possessorai bejegyzésével a XVIII. század elején kibontakozó Szenci Molnár kultusznak dokumentálója, s szerényen talán, de élesztője is lehetett.

A következő possessor szintén Molnár szellemi örökségének továbbépítőihez tartozik: *Benkő József*, az erdélyi historizmus jeles képviselője választotta ki elhunyt testvére könyvei közül. Bejegyzése az első borítótábla belső oldalán olvasható: „Ex libris defuncti fratris, Sam. Benkő venit ad manum meam, die 29 Maii 1780.” Megtaláljuk e fivér nevét a leideni Staten College magyar alumnusai között: „1769. szept. 13-án felvételi vizsgát tesz újból két enyedi alumnus, *Benkő Sámuel* és Szegedi József az enyedi tanári kar ajánlásával és szept. 26-án fel is vétettek.”²³ Benkő József „Filius Posthumus” című munkájában így emlékezik meg Sámuel nevű testvéréről: „...1770-ben... Sámuel most eszi Lejdában a kegyes belga ordóktól magyar deákok számára rendelt kenyeret, minekutánna Udvarhelyen és Enyeden... tógát viselvén, Udvarhelyre a t. professor mellé legelső conrectornak hoztatott 1766-ban júniusban, és ott két esztendeig conrectori, esztendeig pedig professor képe-beli hivatalt — annak fizetése mellett — viselt, vacálván akkor a professori kathedra.”²⁴ Valóban, más források is megerősítik Benkő József szavait, miszerint „Kovács József elmente után, míg Kis Gergely beállott, középajtai Benkő Sámuel szolgált, mint conrector”²⁵, „ki theológiát és literaturát tanított.”²⁶

Benkő is méltán becsülhette jeles elődje könyvét, hiszen saját tudományos tevékenysége is Molnár szellemi hagyományát folytatta.²⁷ Halála után húsz évvel *Literatus Nemes Sámuel* gyűjtői mohósága kaparintotta meg a kallódó örökségből a könyvet. Bejegyzése 1834-ből való:

„Ezen Bibliát bírta

1° Erasmus

2° A Derék Molnár Albert

3° Intzédi Josef (báró) Judex és Író

4° Benkő — a Transylvania Írója — fedezte fel L. Nemes Samuel

1834-ben Barassoba”²⁸

Literatus Nemes számára XIX. században már csak jó pénzt érő kuriózumot jelent e nagy utat megjárt „könyvperegrynus”, talán egykori tulajdonosait is azért szedi sorba és írja föl, hogy leendő vevője előtt növelje becsét, s vele árát is magasabbra csaphassa.

²² Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* (Közzéteszi Nagy Géza) Bukarest, 1977. 494. (1709. szeptember 18-án Brassóból írott levél.)

²³ Miklós Ödön: *Magyar diákok a leideni Staten Collegeben*, Theol. Szemle, 1928. 317.

²⁴ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1868. 12.

²⁵ Kis Ferencz: *A Székely-Udvarhelyi Ev. Ref. Collegium történelme*, Székelyudvarhelytől, 1873. 42., Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi Ev. Ref. Collegium múltja és jelene*, in: *A székelyudvarhelyi Ev. Ref. Collegium értesítője*, 1895. 25—26.

²⁶ Gönczi L.: i. m. 26.

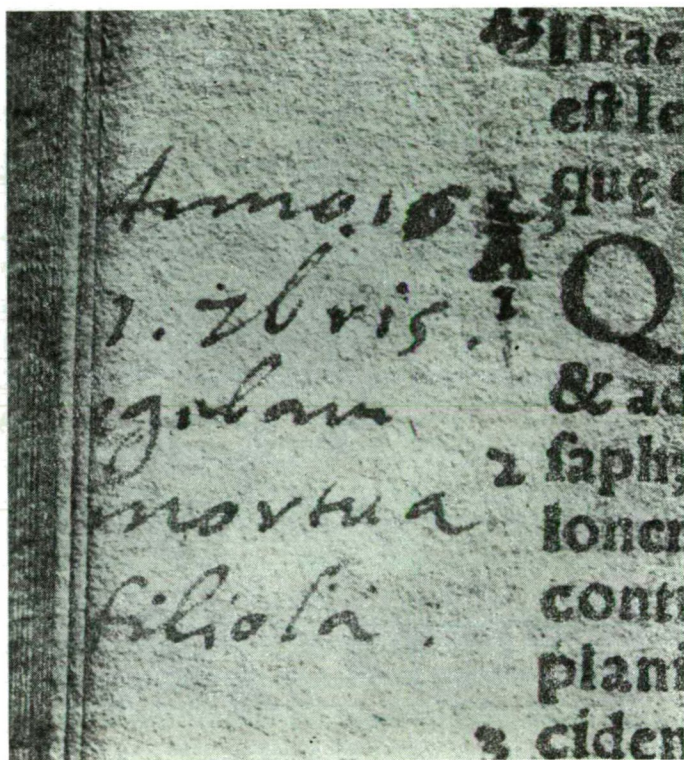
²⁷ Gyenys V.: i. m. „... az ifjú Benkő József, a későbbi nagynevű tudós igen szép számban gyűjtött, illetve írt ki régi iratokból a szótárhoz szükséges adatokat Bod Péter megbízásából, megrendelésre... A XVIII. századi tudományos életben mutatkozó Szenci hagyományban különösen figyelemre méltó a történetileg, a történelmi múlt feltárására iránti vonzódás, a «historizmus» ... A historizmus kapcsolatos Szencitől kezdett gyűjtőmunkának szerteágazó típusai erősödnek meg a XVIII. században.” Pótlékot ír Benkő Bod Péter Athenasához, hatalmas kéziratos történelmi és irodalmi anyagot gyűjt össze és azok kiadását tervezi. V.ö.: Mikó: i. m.: 79—80, 140—141, 168—169.

²⁸ *Literatus Nemes Sámuel* kézírását Kelecsényi Ákos segítségével azonosítottam.

Hagyatékából szerezhette meg a jeles népdalgyűjtő és néprajzkutató: *Török Károly*, akinek ajándékából került aztán egykori alma materének bibliotékájába, jelenlegi helyére. Bejegyzése szerint 1869-ben jutott hozzá Pesten: „Török Károly. Pest. 1869. máj. 12.”

A B. T. bejegyzései között különlegesen fontos szerepet játszanak a biografikus jellegű glosszák. Dézsi Lajos monográfiájának adatai óta lényegében változatlan maradt képünk Szenci életének 1622 utáni szakaszáról, azonban a magyarországi évekre vonatkozóan 1625-től egyre több mozzanat apró mozaikja teszi teljesebbé a Szenci-portrét. Módis László és Herepei János kutatási mellett újabban Vásárhelyi Judit gazdagította az utolsó tíz év történetét.²⁹ Most előkerülő két adatunk talán tovább segíti az utolsó évek megismerését.

Az első biografikus jellegű bejegyzés az első rész 95. lapjának verzőján bukkan elő, tisztán olvashatóan, a bal oldali margón Molnár jellegzetes kézírásával: „Anno 1623. 3. 7bris egebam mortua filiola.” — Szótárának szavaival fordítva: „1623. esztendő szeptember harmadikán holt leányocskám után vágyakoztam.” A magánéleti jel-

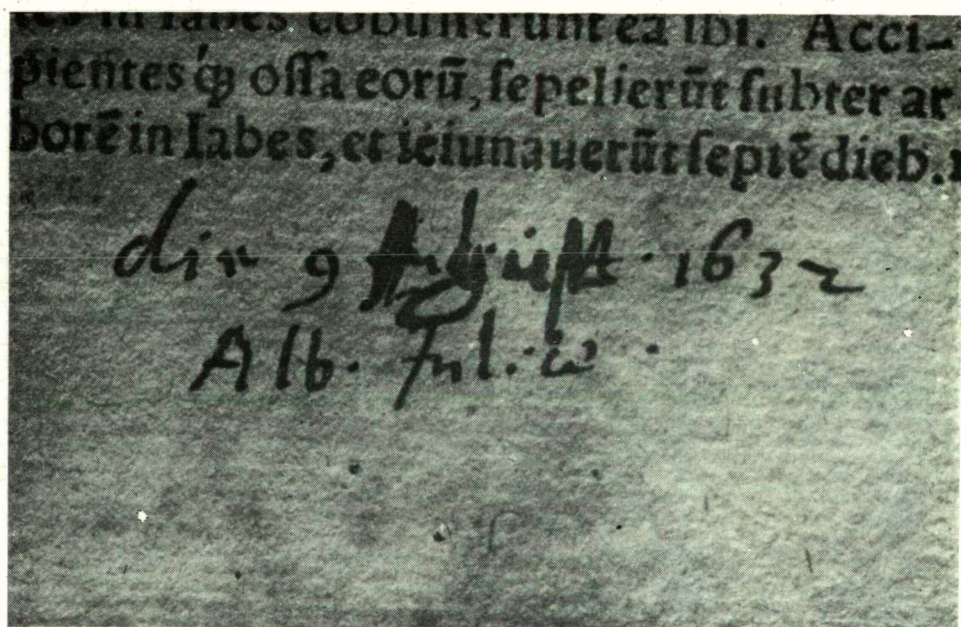

legű bejegyzés ugyan irodalomtörténetileg közvetlenül közömbös, azonban abba a sorba tartozik, amelyik Szenci emberi magatartását jellemzi, érzelmi életéről tudósít. S annál megrendítőbb e bejegyzés, mivel a néhány szó mögött rejlő életrajzi tény is

²⁹ 30. Erre vonatkozóan: Módis László: *Adalék Molnár Albert életéhez*, ItK. 1956. 488—490, Herepei János cikke az *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* I. kötetében, 5—29, *Discursus de summo bono* — Vásárhelyi Judit bevezető tanulmányával, RMPE. Bp. 1975.

ismerjük. Latin nyelvű naplójához egy rövid függelékkel csatolt, ahol családi életének legfontosabb eseményeit jegyezte föl, nősülésének időpontját, a gyermekek születési idejét, végül följegyezte az úrvacsorák helyszínét és idejét is. Itt találjuk a következő rövidke tudósítást: „1623. die 15/25 Aprilis nata filia Maria Elisabetha Hanoviae, denata ibidem 1. Septembris anno eodem.”³⁰ Tárgyilagos szavak, érzelmi töltés nélkül. Azonban tudjuk, a naplónak e része nem az események közelségében született, csak a húszas évek derekán vetette papírra ezt a családi krónikát, amikor már a korábbi érzelmek kihűltek, a fájdalom emlékké enyhült. A Biblia rövid bejegyzése viszont mindjárt a gyermek elvesztése után, szeptember elsején sóhajtva panaszkolja a „leányocskát” halálát, benne az érzelmek közelsége, élményszerűsége a döntő.

Már többen felhívták a figyelmet a Napló személyes, emotív mozzanataira, ahol Molnár Albert a legszemélyesebb kitarulkozással vall élete eseményeiről, megpróbáltatásairól, örömeiről, bánatáról. A napló „műfaji” jellegzetességeinek megfelelően ott az érzelmi reflexió a kiváltó eseményt közvetlenül követi az élményszerűségnek megfelelően. 1623-ban már nem vezetett naplót rendszeresen, majd csak évek múlva kerül elő a megholt kisleány emléke, de a közvetlen megrendültség íratja a fájdalmas bejegyzést elvesztése napján Bibliája margójára.³¹

A következő adalék a Lib. Samuelis II. mellett a 129. lap rectóján szerepel, s már irodalomtörténeti jelentőséggel is rendelkezik: „die 9. august. 1632. Alb. Juliae.” Az augusztus alatt kivehetően látszik a július, amit az eredeti kéz javított át, tehát

³⁰ Latinul föllelhető: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp. 1898. 83., magyarul: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Bp. 1976. 550.

³¹ A Napló személyes, emotív tulajdonságairól eddig írottakat foglalja össze, s a legeredetibb megfigyeléseket teszi erről Kovács Sándor Iván a *Pannóniából Európába* című kötet *Szenci Molnár Albert utazási emlékei c. tanulmányában*. Bp. 1975. 80–111, valamint u.ő: *A Psalterium Ungaricum világképe és a XXIX. zsoltár*, It 1975. 539–552.

előbbi tévedését javította önmaga Szenci, még az előző hónap beidegzései éltek benne. Még eddig eléggé ismeretlen okok miatt a nagy fejedelem halála után a kecsegtető perspektíva beszűkül, a gyulafehérvári akadémia nem fogadja professzorai közé a világhírt tudóst. 1624-ben még Heidelbergben Camerariusshoz írott levelében reménykedve arról ír, hogy hazájába visszatérve „...a felséges Gábor fejedelem visszahív hazámba, ígérvén, hogy kegyelmesen gondoskodik majd felőlem, és semmi egyéb hivatalt nem ró rám, csak könyvek fordításán és kibocsátásán fáradozzam...”³² Herepei János kutatásai szerint a létbizonytalansággal küzdő Szenci Bethlen halála után 1630-ban kétszer is járt Gyulafehérváron, feltehetően állása ügyében, mindkétszer Brandenburgi Katalin kívánságára.³³ Talán ebbe a sorba illik bele most ismertetett adatlunk; Szenci egyik utolsó próbálkozásáról vall.

Eddigi vizsgálódásainknak még nem sikerült az e dátumhoz kapcsolódó eseményre fényt deríteni, mindenestre Szenci utolsó éveinek mozgási irányát jelzi. Hiszen 1630-tól az elnyerhető állás reményén túl több dolog is Gyulafehérvárra irányíthatta Molnár Albertünk érdeklődését.³⁴ Itt tartózkodik a Szenci korábbi környezetéhez szorosan csatlakozó ismerősei közül *Philippus Ludovicus Piscator, Alsted, Bisterfeld*. Joggal gyaníthatjuk a gyulafehérvári utazás dátuma mögött a velük való kapcsolat felvételét, vagy ápolását, annál is inkább, mert Szenci világszemléletéhez, törekvéseihez a korabeli Magyarországon, szorosabban Erdélyben, ők állottak a legközelebb.

Hiányos forrásaink megnehezítik a tájékozódást, mindössze Alsted és Bisterfeld epitáfiuma bizonyítja — különösen az utóbbi — a Szencivel fennálló szoros kapcsolatukat. Ezekben az években folyik Gyulafehérvárott a főiskola tényleges megszervezése Szenci harcostársainak bevonásával, így joggal remélhetjük azok közbenjárását az uralkodónál, vagy annak környezeténél. Bisterfelddel való kapcsolata is feltétlenül itthoni eredetű, mivel 1615-től Oppenheimben, Hanauban, Heidelbergben tartózkodván nem is érintkezhetett a még nagyon ifjú Bisterfelddel, 1625 után pedig földrajzilag nagyon távol eső országokban élnek.³⁵ Szenci kísérleteinek kudarcáról, próbálkozásairól, sorsának fordulatairól utolsó hazai tartózkodása alatt a gyulafehérvári professzoroknak bizonyosan volt tudomásuk, mint azt a szűkszavúságával, de Szenci életének, működésének alapos ismertetésével Bisterfeld epitáfiuma bizonyítja: „...fuitque Teutonia auxilium; sed Patria exilium.”³⁶ Bizonyára személyes ismeretség, élmény áll Bisterfeld előbbi szavai mögött, nemcsak az epitáfium megszokott sablonjai inspirálták.

Kolozsvári letelepedését és gyulafehérvári útjait is inkább az említett szellemi igényekkel hozhatjuk összefüggésbe, semmint Herepei János feltételezésével, miszerint Szenci Kassáról való távozásának oka az Alvinczi Péterrel támadt dogmatikai kontroverzia lett volna a vallási tolerancia kérdésében.

Magyar nyelvű glossza egyetlen akad, a korinthusziakhoz írott első levélnél, ez azonban annál becsebb. (A Nov. Test. 71. lapjának versoján.) A IV. caput 11. sorának utolsó szavait aláhúzással emelte ki az egyébként intact szöveggörnyezetből és mellette a margón szerepel a magyar fordítás: „Bizontalan helyeken budosunc—

³² Szenci M. A. vál. műv. i. m.: 624, latinul: Dézsi L.: Sz. M. A. levelei Camerariusshoz és Leodiushoz, ItK. 1908. 218—225.

³³ Herepei: Szenczi M. A. utolsó állomáshelye, Adattár... I. i. m.: 23—33, u. ő: Szenczi M. A. tragédiája, ItK. 1966. 160—165.

³⁴ Ezúton köszönöm meg Borbáth Károlynak, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium Könyvtára igazgatójának információit, vizsgálódásaimhoz nyújtott segítségét.

³⁵ Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik élete, Századok, 1891. 447, 543. u. ő: Az angol—magyar érintkezések történetéhez (1620—1670) I—II. Századok, 1892. 709, 793.

³⁶ Az epitáfiumot legelőször adja közre Pápai Páriz 1708-ban szótára előszavában, majd követi Debreceni Ember Pál (Lampe) ismeretes művében: *Historia ecclesiae*... i. m.: 745.

Az eddig bemutatott legfontosabb, és leglátványosabb glosszák mellett még igen nagy számú bejegyzés, aláhúzás bizonyítja Molnár elmélyedését a textusban, melyek filológiai jelentőségére később fogunk rátérni. Naplójegyzetei számos helyen bizonyítják, hogy Szenci egyéni reakcióit, gondolati-érzelmi reflexióit a naponta olvasott Biblia szövegére adaptálta. Miután a B. T. eme kiadása nem számozta a mondatokat, Molnár ezt elvégzi a szöveg nagyobb részénél. Így a *Genesis* könyvének caputjait is végigszámozza, s ebben a 44 oldalnyi szövegben van *egyetlen*—minden kétséget kizáróan az ő kezétől származó — *aláhúzott fragmentum*, a negyedik fejezet 12. mondatának utolsó szavai: „...*uagus & profugus eris in terra.*” Bizonyosan ugyanaz a gondolkodás találta a maga számára fontosnak e néhány szó aláhúzását, amelyik az előbbi glosszában a magyar jelentést is a margóra írta, s mennyire rokon az előbbi glossza a jelentéktelennek tűnő aláhúzással! A Kainra kimondott örök hontalanság, számkivetettség büntetésében ősképet, archetípust érezhette Szenci minden bujdosni és vándorolni kényszerülő életnek: „...bujdosó és vándorló lesz a földön.” vagy akár a „*voluntarium exilium*”-nak is, az „önmagára vállalt küldetéses bujdosásnak.” Mert mit is jelentenek Molnár Albert számára az aláhúzott szavak?? Dictionáriusmának 1621-es kiadásában a *profugus* következő jelentései szerepelnek: „Bujdosó, Hazajabol kibudósott, futott, Szamkivetott, Szaladott”, a *vagus* jelentése: „Budoso, Czavargo.” Mily sok szinonima jelentésárnyalata kapcsolódik Szenci Molnár egyik kulcsszavához!! De nemcsak naplója, szótárának címszavai és ajánlásainak vonatkozó részei vallanak a bujdosás életformájáról, az „*Idea Christianorum*...” előszavának is egyik legfőbb ihletője a „budosás”; a legnagyobb exulánsokat Krisztus, Szent János, Kálvin, Rafael Hoffhalter, Szegedi Kis István alakjával idézi.

De a mű dedikációjából úgy tűnik, hogy a megidézetek esetében az exilium mintegy a *rendkívüliség*, a *gigantikus teljesítmény kényszerű záloga* is. Önmagát ugyan nem említi a nagy nevek mellett, azonban önkéntelenül is párhuzam érződik saját sorsa, működése és a felsoroltak között, maga is érezhette a sorsszerű vándorlás ambivalens pátozát, tragikumát s heroikus vállalásokra hívó ösztönzését.³⁹ Ezért akad meg mindig tekintete, tolla az ezt idéző sorsoknál, a róluk írt soroknál. Ezért adja át a szót az „Idea...” legvégén Salomon Frenzeliusnak, akinek egy oratioját közli: „*De exilio honesto*” címmel, ahol is az egész, Molnár Albert által is vallott és vállalt magatartás szép retorikájú összefoglalását kapjuk.⁴⁰ A Frenzelius által meg-
rajzolt „budosás” *honestus* jelzöt kap, szótárának szavaival fordítva ez: „Tisztes, Boczoletes, Emberséges”, olyan sors, amelyik sohasem szabadulhat a Patria nosztalgikus vonzásától, de *benne a mű megfogant, a tehetség teljesebbé válhat.*

Talán önmaga vigasztalására is írja elé a Frenzeliustól származó címnek Molnár Albertünk „*Assertio jucunda*” — az ő szavaival fordítva: „Gyönyörű/kedves/val-lás/valломás” — saját élményvilágának is tolmácsolója a vándor sziléziai literátor.⁴¹

A B. T. két jelentéktelennek tűnő bejegyzése közvetlenül így kapcsolódik az egész életmű nagyobbik részének érzelmi—gondolati motívumrendszeréhez.

Miután néhány eddigi adatunk is váratlanul gazdag jelentésűvé terebélyesedett, vallatóra kell fognunk a B. T. többi kínálózó bejegyzését is, a látszólagos értékte-

³⁹ Magyarul az előszó: *Szenci M. A. vál. műv.*: i. m.: 287—290.

⁴⁰ „*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide turcica... Nunc opera Alberti Molnar... coniunctim edita, Oppenheimii, 1616.*” A Frenzelius-mű teljes címe: „*Assertio jucunda de exilio honesto, desumta ex oratione Salomonis Frenclii, in acad. Julia Professoris, de Triplici Patria.*” 36—43.

⁴¹ Frenzelius oratioja az itt jelzett szempont mellett illeszkedik az egész „Idea...” sajátos koncepciójába, kötetelrendezésébe, sőt történetiszemléletébe. (Erről részletesebben: kéziratban levő dolgozatunk az „Idea...” egész problematikájáról, rövidesen közlésre előkészítve.)

lenség, jelentéktelenség nagyobb összefüggésrendszerbe illesztve hátha újabb mozaikkal gazdagítja Szenci-képünket.

Természetesen Molnár Albert tudományos működésének, egyházi tevékenységének, de személyes élményvilágának is egyik alapélménye volt a Biblia, a belőle sugárzó közvetlen és közvetett jelentéstartalmak gazdag ötvöze. Joggal gyaníthatjuk, hogy mind a három tényező, a tudományos működés, az egyházi tevékenység és a személyes élményvilág is lenyomatát hagyta e hosszú időn keresztül birtokában levő könyvben, mint azt már részben bemutattuk az utóbbi: a személyes élményvilág esetében. A következőkben a másik két tényező nyomába igyekszünk szegődni, elsőként az egyházi tevékenység nyomait keressük.

a) Már a XVIII. században említi Pápai Páriz és Bod Péter, hogy Szenci nem folytatott huzamosabb időn át lelkési gyakorlatot, mivel arra nem volt adottsága: „...Albertus Molnar de Republ. Literaria inter Hungaros... bene meritis, eo quod ad publice in *Ecclesia docendum, & concionandum a natura non esset factus.*”⁴² Tudjuk, hogy csak rövid ideig vállalt el lelkési teendőket, e tevékenység zöme is az itthoni tartózkodásának időszakára esik. Külhonban még részletesen vezetett naplójában mindössze egyszer emlékezik meg prédikálásáról, ez is inkább az iskolai penzum része volt. 1598. április 9-ről a következőket írja naplójába: „...indicat regens, ut de resurrectione declamem ad diem Paschatos. 16. Aprilis. Paschatis Heidelbergae in collegio Casimirano declamavi de resurrectione...”⁴³ Ezt követően majd csak haza térve találkozunk újabb prédikációval 1612-ben október 4-én: „4. Octobris Comjatini concionatus sum...”⁴⁴ 1614-ben még ötször jelzi naplójában a prédikáció tényét, helyét és idejét. 1614 nyarán engedve a zsinat kérésének — egyben Molnár Albert számára kedvezőbb lehetőség nem kínálkozván — elfogadja a kiskomáromi prédikátorságot, s itt jegyez föl három igehirdetést.⁴⁵ 1616-tól oppenheimeri kántor, de naplója innen egyre vázlatosabbá válik, további prédikálásairól nem szól. 1630-as gyulafehérvári útja alkalmával a feljegyzések Molnár Albertet *papként* emlegetik, de semmi közelebbit nem tudunk.⁴⁶ Mindezek alapján a B. T. bejegyzéseit aligha kapcsolhatjuk lelkési tevékenységéhez. Mindössze egyetlen alkalommal őrizte meg a napló a prédikáció témáját is, máskor hallgat arról; 1614. június 19-nél a következőket jegyzi föl: „19. Magyarom praedikáltam de piscatura.”⁴⁷ Minden bizonnyal nagy jelentőségű tulajdonított Molnár Albert a prédikációnak, s e nála különlegesen ritka tevékenységet ezért említi naplójában, s talán azért is mert mint inkább literátori, tudósi hajlandóságú férfiú kevésbé érezte magát otthonosan, biztonságban a szószéken, s maga a „műfaj” is oly eredményeket követelt, melyeknek nem, vagy alig volt birtokában. Hiszen a szószék ekkor és azon a területen a felekezeti polémiák egyik legfőbb fóruma, maga Molnár is érzekelte ezt környezetében, amint erről naplója is tanúskodik 1612-től írott soraival, s maga is belekényszerül ezekbe a vitákba, noha ezen a területen nem mozgott otthonosan.⁴⁸ Mindez bizonnyal belejátszik abba, hogy a komáromiak

⁴² Pápai Páriz: *Dictionarium Latino—Hungaricum*, Cibinii, 1782. Praefatio.

⁴³ Sz. M. A. naplója, lev, irom, i.m.: 21 magyarul: Sz. M. A. vál. műv. i. m.; 490.

⁴⁴ Sz. M. A. napló, lev, irom. i.m.: 57.

⁴⁵ U.o.: 63.; 19. Magyarom praedikáltam de piscatura. „U.o.” 11. Julii pro precibus matutinis legi I. Cap. Genesis.” U.o.: „Sum primo concionatus.” U.o.: „7. Augusti secundo concionatus sum.” U.o.: „14. Tertio concionatus sum.” Komáromi prédikátorságáról: Alapy Gyula: Szenci Molnár Albert komáromi prédikátorsága, Nemzeti Kultúra, 1933. 260—273.

⁴⁶ Szenci M. A.: *Discursus de summo bono*, RMPE. 4. köt. Bp. 1975. Vásárhelyi Judit bevezető tanulmánya: 20.

⁴⁷ I. m.

⁴⁸ Ebben az időszakban tartja éppen e környéket izgalomban Veresmarti Mihály látványos konvertálása, aminek részleteiről is rendelkezett Molnár kellő információkkal még külhonban tartóz-

minden szíves marasztalása ellenére három hónap után megválnak a komáromi eklézsiától, s hosszú időre a lelkesítő tevékenységtől is, mindaddig, míg itthon újra nem kényszerül egyházi pályára tudományos lehetőség híján.

Vajon megőrzött-e könyve valamit az egykori prédikátori tevékenységből? Úgy tűnik, igen!! Kovács Sándor Iván veti föl, hogy: „Érdemes lenne egyszer értelmezni a napló valamennyi bibliai és zoltárutalását: milyen biográfiai pillanatok és élethelyzetek érzelmi kifejeződései?”⁴⁹ Az 1614. június 19-i bejegyzés szerint tehát Nagymagyarón a *csodálatos halászatról* prédikált. (De piscatura, Lukács V. cap. 1–11.) A B. T. újszövetségi fejezetei közül Máté evangéliumát számozta végig, s látta el olyan sajátos bejegyzésekkel, jelekkel, melyek az alapos szövegvizsgálatra utalnak, Márk, Lukács evangéliumának szövegében minden bejegyzés hiányzik, *egyetlen fejezet kivételével*. A Lukács V. caputja néhány sor kivételével végig számozott, s néhány sor kivételével az egész fejezetet a már ismert fekete tintával történt aláhúzás emeli ki környezetéből, figyelmeztet valamilyen kiemelt jelentőségű körülményre. *A naplóban megjelölt prédikációs témát jelöli meg könyvében*, a szövegben való elmélyedés a készülési lényeges mozzanata lehetett. Így kaphat egy — különben — némaságra ítélt könyvbejegyzés, aláhúzás biografikus értelmezést.

Márpedig ez arra enged következtetni, hogy *minimum 1614-től Molnár Albert tulajdonában volt e kötet*, s a címlap 1622-es dátuma nem a megszerzés idejére utal, hanem csak a rendkívüli körülmények között tudatja, megerősíti a tényleges possessor személyét, s emlékeztet az adományozóra!! A továbbiakban a *személyes élményvilág* nyomainak kutatásához kell visszafordulnunk.

b) A B. T. ebbe a kategóriába tartozó bejegyzései már a biográfiai gyökérzetről leszakadva maradtak ránk, s így azok nem helyezhetők el az életrajzi pillanatok mentén, ezért itt csak az egyes — máshol megfogalmazott — élménycsoportokhoz, gondolatkörökhöz, érzelmi állapotokhoz köthetünk, hasonlíthatunk a pszichikai valószínűsítés alapján. Mint eddig is láttuk, a bibliai szövegre való reflektálásnak egyik módja a B. T.-ben a szöveg aláhúzása, vagy egyéb módon való megjelölése. Ezek a szövegkiemelések néhol a másutt kibontott, megfogalmazott mondanivaló molekuláris párhuzamai, egy-egy nagy téma mellékfutamai. A kínálkozó számtalan példából csak néhány álljon itt. Az aláhúzást sokszor a „Nota Bene” (N. B.) bejegyzése nyomatékosítja, így feltűnően gyakori a Jób könyve drámaian sötét, vigasztalan jajongásával való azonosulás. Különösen gazdag ez a fejezet költői ihletettséggű mozzanatokban, s *talán az önkifejezés passzív formáit szemlélhetjük az aláhúzásokban*. E feltételezésre feljogosít bennünket Kovács Sándor Iván gondolatmenete, érvelése: a XXIX. zoltár szövegével való azonosulás élethelyzettel összefonódva jelentkezik. A psalmus naplóba leírt sora még a passzív önkifejezés eszköze, s ennek lesz hatása inspiratív erővel a zoltároskönyv elkészülésénél, már a *szuverén önkifejezés megvalósításánál*.⁵⁰ A B. T., mint biografikus glosszái is mutatták, *1617 után részben veszi át a napló funkcióját, s ad helyet a krónikás és spontán jellegű bejegyzéseknek*, de természetesen korábban is helyt adhatott főként spontán, emotív jellegű reflexióknak.⁵¹

kodván, a hazaiak részletesen tájékoztatták. Naplója is őrzi a körülötte zajló viták, ellentétek emléket, s e bejegyzések szerint környezete *állásfoglalást várt tőle* a dúló polémiákban, azonban már nem a távoli országban tevékenykedő literátor érveire van szükség, hanem a zsinatokon szavát hallató, ellenreformációval küzdő, konvertitákat elítélő egyházi férfiú magatartására. Ezt tükrözi két 1614-es bejegyzése a naplóba: „29. (U.i: 1614. július) Abimus Jaurinum ad defensionem domini Szanae. 30. Concionatus est ibidem impostor Stephanus Laskay.” 63. Hasonló feladattal külföldön nem kényszerül szembenézni, vagy igyekszik az efféle kihívások elől kitérni, mint naplója és levelezése mutatja.

⁴⁹ Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába, i. m.: 107.

⁵⁰ Kovács S. I.: A Psalterium Ungaricum... i. m.: passim.

⁵¹ Korábban a Napló rögzítette a krónikás jellegű feljegyzéseket, s emiatt hiányozhatnak azok

Ím e néhány aláhúzott szövegrészlet: „Quum enim cibum sum capturus, ingemisco, & eiulatus edo lachrymis aquarum ritu manantibus. Equidem summopere expaui quod mihi euenit: & quod exhorruui, accidit mihi. Non felix fui, non securus egi, non uitam quietam traduxi, & tamen haec tempestas coorta est.” (Job III. 24—26.) „Si expectarem, infernus tamen est domus mea, & in tenebris strauui lectum meum. Foueam apello patrem meam, & uermem & sororem meam. Ubi est igitur, ubinam spes mea? & spem meam quis spectabit? Que si mecum in puluerem demitteretur, uectes sepulchri subsiderent.” (Job XVII. 12—15.) A X. caput első két sorában az elesettségben való perlekedés fájdalmas háborgása vonja magára figyelmét: „Actum est de uita mea, quare dum uiuo, mihi permittam mussitationem, & loquar in aegritudine mea. Dicam deo, ne damnes me impietatis: doceto me potius, de qua mecum litiges.” Az előző motívumcsoporthoz csatlakozik a CXVI. zoltár néhány sora is: „Cinxerant me funes mortis, & angustiae inferni me comprehenderant, ac incideram in periculum & difficultatem.” Egyik legszebb fordítása a XC. psalmus, e nagyszerű soroknál időz el figyelme: „Nam mille anni coram te sunt ut dies hesternus, qui praeterijt, imo ut noctis uigilia.” (Mert ezer esztendő előtted annyi, Mint az tegnappac ő elmúlása, És egy éynec rövid vigyázása.)

A világ közönyének, az emberekben való csalódottságnak ad kifejezést a következő részlet: „Ille homicida erat ab initio, & in ueritate non stetit, quia non est ueritas in eo. Cum loquitur mendacium, de suo loquitur, quia mendax est, atq eius rei pater.” (Ioann. VIII. 44—46.) Ehhez kapcsolódik gondolatilag, érzelmileg a Discursus de summo bono kesernyés, sztoikus bölcsességével párhuzamot alkotva a Sap. Sol. I. caputját kísérő bejegyzés: „*Mundus immundus*”.

„Álhatatlan, tétovázó, vadult” világban érzi magát, hol az értékek összeomolnak, a hamisság csillog az igaz helyén — halljuk sokszor a panaszt a Discursus...-ban: „...tisztasághoz es tisztességhöz való szeretet meghidegül ez avult világban, meghidegült világban, és végre elvetemedik és vetekké s-gonossággá valik.”⁵² Szinte erre a gondolatmenetre rimel rá a Máté evangéliumában aláhúzott sor: „...multiplicata fuerit iniquitas, frigescet charitas multorum”. Az utolsó három szót kétszeres aláhúzás emeli ki, nyomatékosítja, Szenci szótárának szavaival fordítva: „...sokakban meghidegülni kezd a tiszta szeretet”. Azonban mellette a margóra a következő kommentárt írta: „*Sonat de infidelibus*” — de gondolatjel után így folytatja: „*iam justus ut palma florebit. psal. 92. v. 13.*” Szinte korigálja előbbi szkeptikus aláhúzott mondatát, s a vigasztalódás forrását is megadja a 92. zoltárban: „Az igaz virágozik mint a pálmafa: és meg-nő, mint a’ Libánusnak tzedrusa.” Csöppnyi belső monológ feszültsége villan a lemondó szavak és a vigasz között. Néhány aláhúzott mondat a Salamon bölcsességeiben szintén a Discursus... gondolatmenetéhez és állásfoglalásához esik közel; csalódottság a világi hatalmasságokban, vagy éppen figyelmeztetés azok szá-

a B. T.-ből. Azt sem tudjuk bizonyosan, hogy miért szakadtak meg 1617-től a napló rendszeres feljegyzései. Előbbi feltételezésünket erősíti Szenci egykori könyvtárának néhány megmaradt kötetét érintő vizsgálata. Sárospatakon a Kollégium könyvtára négy kötetet őriz Molnár bibliotékájából. Könyvtári jelzetük: EE. 184, C. 653, D. 11, C. 285. valamennyi az 1610-es években, 1613—14-ben került birtokába. Teológiai munkák (Beza, Whitakerus, Peucerus, Covarruvius), szövegkísérő glosszát nem találhatunk bennük, mindössze egy-két közömbös szó került a margóra, s azok egyike sem biografikus, emotív jellegű, hiszen az ilyen jellegű reflexiókat akkor még a rendszeresen vezetett napló szívtá fel. Ezzel párhuzamosnak kell tekintenünk azt a jelenséget is, hogy csak a napló rendszeres vezetése utáni időszak emlékei kerülnek a B. T. lapjaira, s hogy éppen oda, s nem más könyvbe, talán magyarázza, hogy legállandóbb olvasmánya, kísérője a B. T. volt. Tehát az 1622 előtti időszakból származó konkrétan datálható bejegyzések hiánya nem zárja ki az 1622 előtti birtoklás tényét, illetve lehetőségét, amit az idézett 1614-es prédikáció is valószínűsít.

⁵² Discursus de summo bono, i. m.: 210, 455.

mára: „Iniquitas terram omnem desolabit, sedesque potentum uertet malitia.” (V. cap.) „Quoniam potestas uobis a Domino data est, & potentatus ab altissimo... durus rex...o, reges, sapientiam in pretio habete: ut in perpetuum regnetis.” (XI. cap.)

Tartalmi reflexio az Ezech. XVIII. 23—24. mondata mellé írt megjegyzés: „Intelligitur de hypocritis”, majd megjelöli a konkordanciát is: „Psal. 37. v. 24.”, a megjelölt locust is idézi a margón: „Justus si occiderit non collidit, quia Dominus supponit manum.” *Azonban ez nem a B. T. szövegéből vett idézet, hanem a Károli szövegét fordítja vissza latinra!!* Ha nem is teljesen pontos a fordítás, érezhetően a magyar textust idézi *emlékezetből*: „Ha az igaz el-esendic, meg nem rontatic, mert az Úr tartya ötet az ő kezével.” Idézhetne volna pontosan a B. T. latin szövegét, csupán néhány lappal kellett volna odább lapozni, *azonban magyarul gondolkodik, s ezért nagyjából, tartalmilag* idézi föl a citált locust és fordítja vissza latinra. (A B. T. pontos latin szövege: „Cum ruit, non corrui, Dominus enim suffulcit manum eius.”)

Egy szövegrész magyarázatául, összefoglalásul szolgál a Deut. IV. 12. mondata melletti beírás: „Decalogum mutilatum recitantur”, hasonlóan a Leuit. III. 3. mellett: „sacerdos dicitur inunctus”. Egy jelenség emlékeztető feljegyzése az „Agnipaschalis fundatio” az Ex. XI. mellett. Korábban, még 1597-ben egyik barátja könyvébe kis rajzot is fabrikál, ahol egy kéz a tiarás pápai főre mutat. A B. T. 144. lapjának alján, a Lib. Reg. I. IV. caputja alatt az utolsó sorokra mutat a kinyújtott ujjú kéz, a szöveget aláhúzás kíséri. Vajon miért ismételte meg rajzos ötletét a B. T. eme szövegrészleténél? A részlet Salamon bölcsességéről beszél, de a szövegaláhúzás és a rajz az énekszerző, példabeszéd-író leírására figyelmeztet, talán mintegy a *biblikus költőelőd*, a világot műveivel kifejező és embereket megigéző nagyság iránti tisztelet kifejeződése: „Loquutus quoque est ter mille parabolas, & carminum eius fuerunt quinque supra mille. Disseruit etiam sapienter de lignis, à cedro que est in Libano, usque ad hyssopum, quae progeminat ex pariete: simulque disseruit de animantibus, de uolucris, de reptilibus atque piscibus; ut uenirent ex cunctis populis auditum sapientiam Solomonis, ex omnibus etiam regibus orbis, ad quos fama sapientiae eius peruenerat.”⁵⁸

Sokszor olvashatjuk ki a *tudomány elkötelezettjének* véleményét az aláhúzásokból: „Egestas & ignominia eum comitatur qui se disciplinae subtrahit; & qui audit, obseruat increpationem, honore adficietur.” (Prov. XIII. 18.) „...neminem enim Deus preter sapientiae studiosum diligit.” (Sap. Sol.) „terram autem seruauit sapientia...” (Uo. cap. X.)

Hány előszavában, művében beszél a hazájáért nagy „diligentia”-val végzett tudományáról, a szorgalmatossággal másokért végzett munkáról?! Mindig „az mi nemzetségünknek állandó öröme és az mi keresztyéni igaz religion való anyaszentegyházainknak épületekre...” gondolva fáradozott. Ez mozdíthatta tollát akkor is, mikor a Syrach XXXIII. caputjának 19. sorát húzta alá és írt mellé *Nota bene!*-t: „Considerate non soli mihi laborasse me, sed omnibus eruditionem querentibus — *Gondollyátok meg, hogy én nem csak magamnak munkálkodtam, de a tudománynak minden keresőinek.*”

S végezetül álljon itt a Szenci jelmondataként választott citátum, melyet először Heinrich Ullrich rézmetszetének körirataként, másodszer a Frölich Dávidnak dedikált album autográf bejegyzéseként ismert meg az utókor.⁵⁹ A B. T. szövegéből aláhúzás és a N. B. jelzés ugratja ki a jól ismert mondatot: „Si Deus pro nobis, quis contra nos?” (Ep. Rom. VIII. 31.)

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a B. T. tárgyalt szövegaláhúzásai, bejegyzé-

⁵⁸ V.ö: RMKT./6. i. m.: 433.

sei, mikrofilológiai apróságaik ellenére sem jelentéktelenek, mivel Szenci morális, érzelmi rendüléseiből, gondolataiból *pars pro toto*-ként jellemzőket fejeznek ki, és a nyilvánosság nélküli intimitás őszinteségével vallanak, de egybecsengve a publikált művek programjával.⁵⁴

⁵⁴ A B. T. bejegyzései, glosszái „stílusukban”, megjelenésükben rokonságot mutatnak egy másik Molnár Albert tulajdonában volt könyv hasonló jelenségeivel. „Bejegyzései híven mutatják olvasási módját. Állandóan toll van a kezében, minden sort, mely valamely szempontból jelentősnek látszott, aláhúz, a lapszélén notabenez (N. B.), vagy a hirtelen kialakult véleményt melléjegyezi... Molnár Albert lapszéli jegyzetei a legtisztább önvallomások. Csak jeleznek, az igaz, de jelzésük hű, mert nem a »nominis perpetuandi desiderium« vezet a betűvető kezét, mint naplójában, hanem csak pillanatnyi és nem fékezhető olvasmány-impulzusok.” (Kerecsényi Dezső: Szenci Molnár Albert lapszéli jegyzetei, Protestáns Szemle, 1930. 394, 397.)

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

Fontosabb rövidítések: cs.=család, hg.=herceg, l.=lásd, m.=megye, mh.=meghalt

Abara 229
Abauj m. 94, 98, 295
 Abel, Wilhelm 92
 Abrahamides, Iz. 221
 Ádám György 115
 Adamiš, Julius 218, 221
 Adelung, Christoph 270
 Ady Endre 21, 23, 153, 240—242
 Aelianos 38
 Aeneas Sylvius Piccolomini 38—39
 Ágoston János 168
 Agricola, Rudolph 46, 68
 Ahn, Friedrich 208
 Aiszkhiülosz 16
 Alapy Gyula 311
 Alauda, Jozef 224
 Alba hg. 25
 Albertus, Magnus 252
 Albrecht, Alcibades, ansbacher hg. 255
 Alexa Károly 179
 Alexandria 38
 Alsókemence (Kamenica) 231
 Alsósztrégova 204
 Alsted, Johann Heinrich 45, 49, 55, 56, 285, 304, 308
 Alszeghy Zsolt 171
 Altdorf 13, 45, 51, 198, 255—258, 261—262, 271, 274, 283
 Alting, Heinrich 35, 45
 Alvinczi Péter 106, 308
 Amadé László 204
 Amberg 38, 256, 259, 262, 269—281, 290
 Ambrosius I. Lam
 Ames, William 45
 Ammon, H. 273
 Amszterdam (Amstelodamum) 94, 228, 284, 300
 Amyraut, Moise 45, 46
 András, II., magyar király 19
 Andrae, Johann Valentin 53, 249
 Andrewes, Lancelot 299
 Anglia 25—26, 43, 45, 51, 54, 56, 94, 293, 297, 299, 300
 Anhalt 52—54, 269
 Anjorant 25

Anonymus 186
 Antal Frigyes 92
 Apácai Csere János 18, 22, 56, 125, 127, 131
 Apponyi Péter 105
 Áprily Lajos 137, 153, 243
 Arad 93
 Aranka György 132
 Arany János 74, 76, 83, 88—89, 184—185, 189, 241—243
 Arator I. Szántó Arator
 Arconatus, Hieronymus 257
 Arész I. Mars
 Arisztotelész 10, 15, 44—46, 50, 55, 69, 252
 Arkhiütász 252
 Áron 202
 Árva (Orava) 96
 Aston, Trevor 92
 Asztalos András 48, 96, 143, 191, 257
 Attila 20, 124, 129, 246—248,
 Attwater, A. 299
 Aubert, Hippolyte 28
 Aubigné, Théodore-Agrippa d' 155
 Augsburg 21, 33
 Augustinus 14, 38, 169
 Auratus I. Dorat, Jean
 Ausonius I. Pseudo-Ausonius
 Austerlitz, Robert 183, 187
 Ausztria 98, 101—103, 210, 257
 Ázsia 37
 Babilon 236
 Babits Mihály 8—9
 Bacon, Francis 56
 Bácskai Vera 112
 Bad-Cannstatt 46
 Baden 29—30
 Baif, Jean-Antoine de 155
 Bakabánya (Pukanec) 94
 Bakács István 93—94, 96
 Bakáts Sándor 98
 Bakay Benedek 257
 Bákó (Bacău) 103
 Balásfi Tamás 253
 Balassi Bálint 8—9, 12, 21, 90, 137, 138, 140—144, 147, 149, 150, 153, 165, 167, 170—172, 178, 181, 187—188, 203—205, 235, 239, 240, 252
 Balassi Zsigmond 14, 68

- Balázs János 15
 Balduinus, Franciscus 38
 Bálent, Boris 217, 218, 220
 Bally, Charles 71
 Bán Imre 18, 22, 56, 72, 122, 172, 179, 246
 Bánffy Borbála 26, 28
 Bánfihunyadi János 55
Bánóc (Bánovce) 230—231
 Bányai István 230
 Baranyai Decsi János 38, 71
 Barbara 220, 225
 Bárczi Géza 76, 124
 Barkowski 251
 Baróti Dezső 121
Bars m. 97, 99
 Barta János 7
 Bartal Antal 11
Bártfa (Bardejov) 38, 71, 94, 212
 Bartholomes 50
 Bartoš, M. 219
 Basta 97, 100
 Báthori cs. 99, 103, 114
 — Gábor 100, 293—294
 — István, ecsedi (mh. 1493) 39
 — István, ecsedi (mh. 1605) 166, 168, 170, 246, 294
 — Zsigmond 100
 Batizi András 149, 167, 172, 180
 Batsányi János 204
 Batthyány cs. 98—99, 164, 167, 179, 181, 289
 — Ádám 289
 — III. Boldizsár 289
 — Ferenc 48, 98, 289, 292
 — Orbán 168
 Bauer, Werner M. 250
Bazel (Basel) 45—46, 51, 209—210, 216, 256, 269, 270, 272, 274, 280—281, 309
Bazin (Pezinok) 95, 108
 Bäumlér, Markus 276—277
Bécs (Wien) 38, 84, 93, 97, 99, 101—102, 104, 108, 112, 114, 116, 118, 128, 171, 212, 256, 265
 Beeck (Begius), Benignus 251
 Beer, Christoph 78
 Begius I. Beeck
 Begnerus, Marcus 255
 Behaim 258
Bekecs 46
 Békési János 191
 Bél Mátyás 107, 111—112
Bélabánya (Banská Belá) 94
 Bencédi Székely István 18, 38, 139, 167
 Benda Kálmán 12, 13, 48
 Benedictus, Laurentius 290
 Benedikt, Vavriniec z Nedožier 218, 225
 Beneš 119
 Benkő József 131, 305
 — Loránd 76
 — Samu 128, 130—131
 — Sámuel 305
 Benrath, G. A. 29, 31—32, 34—35
Bentheim 30
 Bényei Pál 257
 Benzing, Josef 271, 275
 Beöthy Zsolt 8
Bereg m. 94, 294
Bergamo 70
 Berg, Matthias 257
Bern 25, 50
 Bernegger, Matthias 18, 22, 51
 Bertaut, Jean 160
 Bessenyei György 124, 125, 128, 132, 186
Besztercebánya (Banská Bystrica) 94, 100
 Bethlen Gábor 19—20, 22—23, 47, 49, 54, 59, 93, 99, 100, 106, 114, 198, 247—248, 262, 295, 308
 — Miklós 11
 Betuleius, Josquinus 40
 Beythe András 289
 — Imre 289, 292
 — István 289
 Béze (Beza), Théodore de 9, 13, 25—28, 45, 50, 140, 144, 148—149, 152—153, 155, 169, 170, 193, 194, 200, 215—218, 225, 313
 — Mademoiselle de 16
 Bezzel, E. Ch. 262
 Bias 251
 Bibliander, Theodor 302
Bicse (Bitča) 99, 218
Bihar m. 294
 Bilsten, Johannes 46
 Bisterfeld, Johann Heinrich 49, 55, 56, 304, 308
Bizánc I. Konstantinápoly
 Bizer, Ernst 30, 34
 Blarer, Ambrosius 290
 Blandrata 45
Blansdorf 265
 Boase, Allan 155, 162
 Bobula Ida 133
 Bocatius János 285
 Boccaccio, Giovanni 49, 252
 Bocskai István 19, 20, 23, 48, 86, 88, 93, 97, 99, 100, 105, 114, 265, 270, 272, 278
 Bod Péter 56, 67, 122—127, 129—135, 304, 305, 310
 Boemer, Johann Jacob 257
 Boesius I. Dubois, Clément
 Bogáti Fazekas Miklós 138, 153, 171
 Bojtár Endre 75
 Bonelli, Giuseppe 249
 Bonfini, Antonio 15, 19, 39, 129
 Bongars, Jacques 23
 Bonnefoy, Yves 158, 162
 Borbáth Károly 308
 Borels, Regner 250
 Borgeaud, Charles 28
 Borghese cs. 103
 Borinski, Karl 15
 Bornemisza Péter 12, 49, 180, 204, 205, 213, 215, 219
 Boros Alán 163, 165
Borova 217
 Borsa Gedeon 23, 208, 210, 214
Borsdorf 84
Borsod m. 96, 99
 Bóta László 179
 Bourgeaud, Charles 28

- Bourgeois, Loys 225
Bourgogne 25
 Bowra, M. 184
Bös 204
 Brandenburgi Katalin 308
Brassó 94, 168, 255
Braunsberg (Braniewo) 297
 Braudel, Fernand 92
Braunschweig 257
 Bray, T. du 161
Breda 29
 Brederode, Pieter 23
Bréma 45
 Brenz, Johannes 33
 Breznyik János 219
 Brunner, Otto 97
 Bruno, Giordano 50—51, 55, 57
 Bry I. De Bry
 Bucer, Martin 30, 32, 302
 Buchanan, Georg 140, 144, 153, 169
Buda 114
Budisin 210
 Bullinger, Heinrich 26, 30, 45
 Burckard, Georg 259
Burgenland 98, 207
Burgundia 25
 Burián László 117
 Bush, Abraham 300
 Buxtorff, Johann 257

 Caesar, Julius 39, 284
 Calepinus 10, 70—71
Calepio 70
 Calmet 163
 Calvin I. Kálvin
Cambridge 297—300
 Camerarius, Joachim 255, 257—258, 262
 — Joachim II. 23, 257
 — Ludwig 41, 256, 258, 308
 — Philipp 255
 Cameron, Johannes 45
 Campanella 22, 56
 Canaye, Jean de 155
 Capito, Wolfgang 302
 Čaplovič, Jan 217, 223
 Caporinus, Jacob 302
 Cardanus 55
 Carpzov, Johann Gottlieb 302
 Casiello, Luigi 250
 Cassianus 38
 Castelli, Enrico 162
 Castellio, Sebastian 45, 155
 Caus I. De Caus
 Cazacu, Boris 75
Cegléd 100
 Cengler(ius) (Czanglar, Zengler), Daniel 219—
 220, 223, 225
 Červený 225
 Charpentrat, Pierre 162
 Chassignet, Jean-Baptiste 155
 Chastel, André 122
 Chevallier 25
 Chollinus, Petrus 302
 Chrysostomus 38
 Chytraeus, Nathan 45
 Cicero 14, 37, 39, 50, 59
 Clemen, Otto 261
 Codrus 265
 Coler, Christoph 265
 Coler (Koler), Hieronymus 257, 258
 Coligny, Gaspard de 22
 Collibus, Hyppolit 23
 Combillon, Jean 272, 274
 Comenius (Komenský) 56, 216, 225—226, 228,
 285
 Cooper, C. H. 300
 Coquille, Guy 155
 Cormaeus I. Paksi Cormaeus
 Corvinus, Christoforus 10, 264—266, 274, 277
 Covarruvius 313
 Cramer, Lucien 28
 Crenius, Thomas 283
 Creutzer, Georg 211
 Croll, Oswald 52
 Cromwell, Oliver 56
 Csáji Pál 230
Csáktornya 99
Csallóköz 93, 231
 Csanaki Máté 54—56
 Csanda Sándor 227—237
 Csapodi Csaba 99
 Császár Ernő 137—139, 153, 166, 168—170,
 172, 178, 196, 234
 Császár Pál 229—230, 232
 Csécsi János 132
 Cseffei László 54
 Csernák Béla 293
 Csetri Lajos 181
Csiksomlyó 103, 180
Csik-szék 96
 Csipkés András 84
 Csizmadia Andor 95
 Csokonai Vitéz Mihály 152, 181, 200, 203
 Csomasz Tóth Kálmán 137, 143, 153, 167, 293
 Csombor I. Szepsi Csombor
 Csorba Sándor 247
 Csulyak I. Miskolci Csulyak
 Csűrös Zoltán 229
 Csűry Bálint 130
 Cuno, Fr. W. 29
 — Johann 258, 259
 Čupková, Ludmila 217
 Cureus, Joachimus 38
 Curione 45
 Czvittinger Dávid 131, 255

 Daedalus 18
 Dajka I. Keserői Dajka
 Dán Róbert 167, 183, 302
 Dante 166
 Darholtz Ferenc 54
Darno 230
 Dasypodius, Petrus 10, 13, 16, 70—71
 Dávid Zoltán 95, 99
Deáki (Diákovce) 204

- Debrecen* 26, 49, 76, 93, 95, 98, 153, 180, 198, 227,
 228—229, 231—240, 250, 284, 293—294
Debreceni Ember Pál 301, 308
De Bry, Johann Theodore 53
De Caus, Solomon 52, 53
Decsi I. Baranyai Decsi
Dee, John 52
Degré Alajos 98
Dejung, Emanuel 275
De Moulin I. Molinaeus
Dengelegi Péter 152
Desmaures, Louis 155
Desportes, Philippe 155—156, 158, 161
Detrekő (Plavecký hrad) 212
Deutschkreutz 208
Dézi Lajos 13, 17—21, 38, 41, 49—50, 57, 59,
 67—68, 84, 86—87, 96, 112, 115, 123, 124, 126,
 129, 132, 135, 137, 146, 153, 191, 192, 198—
 199, 251—252, 263, 269—270, 283—285,
 306, 308
Dienes I. Hermányi Dienes
Dillenburg 30
Diogenes Laertios 38
Donellus, Hugo 45
Donne, John 52
Dorat, Jean 155
Dordrecht 269
Dornavius, Caspar 253, 258
Dorota 225
Douen, O. 169
Dousa, Jan 253, 266—267
Dózsa György 249—250
Drábik (Drabicius) Miklós 56
Drezda 13, 51, 256
Du Bartas, Guillaume de Salluste 155, 160—161
Dubois (Boesius), Clément 148, 158
Dudith András 45
Dufour, Alain 28
Duhm, Bernhard 163
Du Moulin I. Molinaeus
Du Perron, Jacques Davy 156, 158
Duraeus, Johannes 56
Durlach 269
Đurovič, Jan 218—220, 223, 225
Dury I. Duraeus

Ebner, G. 95
Eckhardt Sándor 14—15, 64, 68, 143—144, 153,
 172, 178, 247
Ecsed 99, 293
Ecsedi Báthory I. Báthory
Éder Zoltán 131—132
Eger 64, 93, 124
Eglinus, Raphael (Iconius) 50, 52, 275—276,
 278
Egyiptom 148, 202, 246
Ehem, Christoph 276, 277
Eisenstadt I. Kismarton
Elekfi L. 86
Elich 51
Ember I. Debreceni Ember
 — Győző 95—96, 101
Emden 31, 47

Endre, II., magyar király 246
Engelsberg 270
Ennius 37
Enyed I. Nagyenyed
Enyedi György 140, 151
Eperjes (Prešov) 94, 295—296
Eperjessy János Menyhért 14, 68
Epiktétosz 65
Erasmus (Rotterodamus) 38, 71, 166, 265, 302,
 309
Erastus, Thomas 30
Erdély 12, 23, 25—27, 47, 54—56, 76, 84, 93—96,
 100, 103—104, 106, 124, 130, 132—133, 198,
 293, 308
Erichson, A. 59
Erlangen 255—258, 261—262
Ernő, főherceg 102
Érsekújvár (Nové Zámky) 100
Erythraeus, Valentinus 255
Erzsébet, Árpádházi szt. 19
Erzsébet, Stuart, I. Jakab leánya 52
Erzsébet, I., angol királynő 25, 29
Escarpit, Robert 132
Essen 31
Esterházy család 99, 114, 116
 — Ferenc 115
 — Miklós 105—106
Estienne (Stephanus), Henri 70, 155
 — Robert 70, 71
Esztergom 100
Étienne, R. 147
Eulius, Erasmus 303—304
Euripidész 16
Ewans, Robert J. W. 94

Fabian, Eckehart 276
Fabó Bertalan 144, 153
Fabricius I. Tolnai Fabricius
Fábry Zoltán 204
Farkas Lajos 137, 153, 166
Fáy István 84
Fazekas I. Bogáti Fazekas
Fehérvár I. Gyulafehérvár
Féja Géza 87
Feldmár Teréz 9
Fellner, F. 101—102
Fénelon 134
Fenyő István 183, 188
Ferdinánd, I., német-római császár, magyar ki-
 rály 102, 114
Ferdinánd főhg. 102
Ferenc, I., francia király 169
Ferinari Kunigunda 157, 276, 283, 284, 286—287
Ferrar, Nicholas 298—299
Ferrerius, Johannes Stephanus 103
Fidletus, Georg 259
Fieffmelin, André Mage de 161
Filiczky János 48
Firenze 15
Flandria 166, 168
Fleury, Claude 134
Flóra 40, 246
Fludd, Robert 53—55

- Fogarás* (Fägäras) 304
 Forbáth Imre 204
 Forcellini 70—71
 Forgách Ferenc 129, 180
 — Péter 90
 — Zsigmond 98
 Forster 256
 Fortunatus, Venantius 181
 Földi János 186
 Fraknoi Vilmos 91, 103
Franciaország 11, 14, 25—26, 29—30, 43, 94,
 163, 169, 298
Frankfurt a. M. 10, 31, 45, 51, 53, 73, 78, 210,
 262, 271, 274, 276, 277
 FraSTACKY, Jan Prúno 222—225
 Fráter György 168
 Freher, Marquard 250, 271, 274
 Frenzelius, Salomon 310
 Frick, József 164
 Frigyes, III., császár 39
 Frigyes, III., pfalzi választófejedelem 30
 Frigyes, IV., pfalzi választófejedelem 31, 271
 — V., később cseh király 23, 30, 47, 52—54,
 249—250, 253, 256, 303
 Frischlin, Nicodemus 46, 72
 Friess 208
 Froschouer, Christoph 302
 Fuchs, Peter 271
Fulda 274
 Fulgentius 38
 Fülöp, I., hesseni tartománygróf 33
 — II., spanyol király 53, 92
 — Géza 132
 Fürst, Julius 285
Füzesér (Vrbnica) 229—230
 Füzeséry cs. 231
 Fűzy Mária 230

 Gáldi László 74, 137, 138, 141, 143—144, 151,
 153, 181, 201—203
 Galenus 55
 Galeotto, Marzio 129—130
Galgóc (Hlohovec) 213
 Galilei, Galileo 22
 Gálos Rezső 163—165
Gálszécs (Sečovce) 229
 Gálszécsi István 167, 215
 Gardesius, Daniel 302
 Géczi András 294
 Geleji Katona István 44, 55—56
 Gènebrard, Gilbert 155
 Genette, Gérard 162
Genf (Genève) 25—28, 45, 121—122, 179
 Genius, Isak 284
 Gentilis, Scipio 51, 258—259
 Gerézi Rabán 167
 Gernand cs. 256
 Gesner, Jacob 38
 Geuder (v. Heroltzberg) cs. 274
 Géza fejedelem 20, 124, 129, 246
Giessen 273—274
 Goclenius, Rudolf, id. 10, 15—16, 46, 50—51
 — Rudolf, ifj. 51

 Goethe 15
 Goldmann 262
Gotha 263
 Goudimel, Claude 155, 225
 Gömöry György 297—300
Gönc 95, 124, 198
 Gönczi Lajos 305
 Görgey cs. 224
Görögország 246
Göttingen 250, 255, 258, 262
 Graffius Gáspár 304
 — János 304
 Granasztói György 94
 Grass, H. 273
Graz 101
Groningen 283
 Gruter, Janus 52
 Grotius 46
 Grynäus, Johann Jakob 272, 274
 Guarino 69
 Guggisberg, Kurt 272, 280
Güssing 208, 214
 Gwalther, Rudolph 45, 302
 Gyenis Vilmos 130—132, 135, 304, 305
 Gyergyai Albert 250
Gyöngyös 103
Győr 95, 101, 198
 György Lajos 130
Gyula 95
Gyulafehérvár (Alba Julia) 45, 49, 55—56, 168,
 295

 Haan cs. 223
 Halabori Bertalan 164
 — Péter 164
Halle 31, 255, 273
 Halm, K. 262
 Halmy Ferenc 137, 143, 153
Hamburg 92, 262
 Hanau (Hanovia) 23, 30, 38, 46, 59—60, 78,
 124, 253, 258, 264, 271—272, 278—282, 299,
 308
 Hányoki Losonczy Mihály 240
 Hartlib, Samuel 55, 56
 Hartmann, Johann 276—278, 283—284, 286
Hatvan 93
 Havas László 249
 Hazard, Paul 121
 Hegedüs József 48, 285—286
 Hegendorphinus, Christophorus 249
 Hegyi Ferenc 113, 117
Heidelberg 13, 16, 20, 26, 29—35, 38—39, 45, 47,
 49, 51—54, 56, 59, 78, 116, 124, 127, 133, 191,
 199, 216, 245, 249—252, 256, 271—274, 284,
 303, 308, 311
 Heidfeld, Johannes 130, 252, 264, 298
 Heister 114
 Helbling, E. C. 102
 Hellopoeus I. Szikszai
Helmstedt 51, 257
Helsinki 188, 189
 Heltai Gáspár 19, 77, 139, 150, 167, 215
 Henkel, Lazarus 262, 263

- Henrik, IV., francia király 29
Herborn 13, 45—46, 55, 216, 248, 256, 263—265, 271, 275—277
 Herepei János 54—56, 135, 252, 289, 295, 300, 304, 306, 308
 Hermann, I., Móric fia 272
 Hermann Antal 248
 Hermányi Dienes József 125, 127, 130, 132, 133
 — — Péter 125
 Hermclink, H. 50, 51, 57
Hersfeld 272, 274
 Hessels, Wilhelm Friedrich 285
Hessen 29, 45, 50, 52—53, 271, 274, 276, 278
Héthárs (Lipiany) 295
 Hevesi Simon 189
 Hieroklész 250
 Hyeronimus 38, 163
Hippo 14
 Hlohovský I. Frastacký
 Hobsbawm, E. J. 92
 Hodászi Lukács 293—294
Hódmezővásárhely 289
 Hoeltzlin (Ligellus), Jeremias 256
 Hoffhalter, Rafael 38, 212, 310
Hollandia 29, 198, 269
 Holtmann, W. 32, 33
 Holzschuher, Katharina 257
 Homérosz 184, 248
Hont m. 97
 Hopil, Claude 156, 161
 Hopp Lajos, 133—134
 Horányi Elek 304
 Horatius 37
 Hornyik János 169
 Horváth I. Pálóczi Horváth
 — Cyrill 169
 — Iván 186, 188
 — János 90, 124, 167, 181, 184—185, 188, 203, 239, 240
 — Károly 164
 — Vladimir 212
Horvátország 93, 101
Hradistye 103
 Hruškovič, Samuel 225
 Hulsius, Levinus 284
 Humboldt, Wilhelm v. 15
 Huszár Gál 181
 Hutten, Ulrich von 249, 265
 Hutter, Elias 257, 285
 Hübner, Johann 272
Hülsten 29
Híbe (Hyby) 223

 Iconius I. Eglinus, Raphael
 Illésházy cs. 98
 — Gáspár 218, 223
 — István 91, 97, 98, 105
 Illyés István 171, 179, 180
 Imre hg. 129
 Imre Mihály 301—315
 Incze Gábor 130, 262
 Ingolstetter, Johannes 275—276
 Intzédi József 304—305

 Ironside, Edward 300
Isenburg 30
 István, I., magyar király 19, 20, 124, 129, 246
 Istvánffy Miklós 129
 Izabella magyar királyné 168

 Jakab apostol 40, 246
 Jakab, skót király 52, 53, 299
 Jákob 202
 Jakobson, Roman 183, 188
 Jancsó Elemér 123—125, 132
 János, Aranyszájú szt. 297
 — VI., nassau gróf 30
 — Kázmér, pfalzi gróf 29
 — Zsigmond, brandenburgi választó 30
 — — erdélyi fejedelem 45
 Jansonius, Janson 297
 Janus Pannonius 23, 39, 70, 152, 167
 Jásze Dezső 22
Jena 264—265
 Jenatsch, Jürg 269
Jenke (Jenkovec) 229
 Jeremiás próféta 265
 Jessenius György 229—232
 Jeszenszky Károly 219—220
 Joachim apát 272
 Jób 189, 199
 Jókai Mór 241
 Jolsvai János 179
 Jonas (bázeli gondnok) 276
Jordán folyó 202, 203
 Jovius, Paulus 250
 József Attila 185, 241, 243
 Józsué 280
 Jöcher, Christian Gottlieb 207—208, 210, 270, 272—273, 275—276, 279, 281
 Judaicus, Leo 301—302
Jugoszlávia 210
 Juhász Gyula 85
 Julow Viktor 142, 153, 252
 Junius, Franciscus 264
 — Melchior 14, 17, 64, 68
 Juno 40, 246
 Jupiter 40, 246

 Kachler, S. A. 50—51, 57
 Kájoni János 180
 Kállai Gergely 231
Kallmünz 273
 Kálvin 14, 25—27, 29—35, 38, 43, 45, 47, 59, 60, 64—65, 76, 111, 114, 163, 169, 192, 198, 228, 241, 245, 248, 253, 256, 259, 264, 303, 310
 Kanizsai Pálfi János 153
Karcag 93
Karinthia 102—103
 Kármán József 204
 Károly, Nagy 124, 247, 274
 — főhg., (I. Ferdinánd fia) 102
 — Emánuel savoyai hg. 25
 Károlyi Árpád 99
 — Gáspár 19, 38, 77, 124, 138—140, 145, 148, 150, 153, 167, 171—177, 178, 192—194, 196—

- 197, 231, 233—234, 242, 263—264, 284, 299, 314
 Károlyi Katalin 224
 — Mihály 89
 Kašpar 225
 Kassa (Košice) 10, 13, 38, 46, 76, 93—95, 97, 117, 191, 198, 204, 295, 308
 Kassai István 106
 Kassák Lajos 185
 Kassel 274
 Kátay Mihály 105
 Katona I. Geleji Katona
 — Lajos 164—165, 168
 Kazinczy Ferenc 124, 204
 Keckermann, Bartholomaeus 256, 285
 Kecskemét 95, 100, 168, 169
 Kecskeméti Végh Mihály 168—169
 Kelecsényi Akos 305
 Kelemen Lajos 125
 Kenéz Győző 270
 Kepler 22, 195
 Kerecsényi Dezső 315
 Kerékgyártó Elemér 137, 153
 Kerényi Károly 246
 Keresztély, I., szász választó 29, 31
 — anhalti hg. 52, 53, 249
 Keresztési József 241
 Keresztury család 103
 Kerstein, Günther 276
 Kertész I. Szenci Kertész
 Kesorű Bálint 48, 56, 246, 293, 304
 Keresűi Dajka János 44
 Késmárk (Kežmarok) 94, 211, 218—219
 Kilian, Cornel 249, 250
 Kinizsiné I. Magyar Benigna
 Király Péter 227—231, 237
 Kis Gergely 305
 Kisbíró Márton 130
Kiskomárom 311
Kismarton 99
 Kiss Sándor 293—294
Kisszeben (Sabinov) 94, 295
 Klaniczay Tibor 7, 17, 52, 92, 105, 122, 123, 178, 188, 203, 245, 247, 253, 293
 Klein, Theodor 281, 282
 Kleych 219
 Klopstock 186
 Kluge, E. 252
 Knieszsa István 77
 Koch, Max 15
 Kochanowski 144, 169, 170
 Kohler, P. 155
 Kollár Jan 225
Kolozsvár (Cluj) 54—56, 85, 91, 94—95, 123, 125, 128, 179, 308
 Kolozsvári testvérek 19
Komárom m. 231
Komárom (Komárno) 83—84, 95, 192
 Komenský I. Comenius
 Komlovszki Tibor 20
 Konstantin, Nagy 252
 Kónya Kristóf 117
Konstantinápoly (Isztambul) 26, 38, 250, 257
 Kont Ignác 28
 Kopernikusz 22
 Kopp, Richard 246
 Kosáry Domokos 92
 Kosztolányi Dezső 184
 Kovács Boldizsár 84
 — József 305
 — József László 253
 — Sándor Iván 54, 57, 303, 307, 309, 312
 Kovacsics József 93, 96
 Kovacsóczy Farkas 170
 Kozak, Ondrej 219
 Kölcsey Ferenc 9, 247
Köln 261
Körmöcbánya (Kremnica) 94
Körös 93, 100
Kőszeg 95
Köthen 269
Krajna 102—103
Krakkó 38, 167—168, 212
Kralice 233
 Krauss, Werner 128
Kréta 18
 Kretschmayr, H. 101—102
 Kristen, Zdenek 103
 Kriza János 86, 87
 Krman 219
 Kruciberger, Adam Gdaciuc 225
 Kulcsár Péter 54, 57, 303
 Kulin Katalin 11
 Kulischer, Josef 94
 Kunrad, Caspar 258, 262
 Kunstmann, Heinrich 261
 Kunszery Gyula 144, 153
 Kurtzbach, Heinrich 290
 Kügler, Dávid 39
 Kvacsa János 52, 55—57, 308
 Labenwolf cs. 256
 La Ceppède, Jean de 160
 Lactantius 247
 Laczkó Ambrus 117
 — I. még Szepsi Laczkó
 Ladislaus, Johann 38, 256, 262, 273—274, 276, 279, 282
La Rochelle 22, 153
 Lajos, II., m. király 116, 217, 248
 Lajos, VI. szász választó 30
 Lam (Ambrosius), Sebastian 191, 211
 Láni, Eliáš 220, 222, 224—225
 Lansius, Thomas 249—250
 Laskai György 280
 — István, Vízkeleti 280, 281, 312
 — János 65
 László, I., magyar király 19
 Lator, Vilím (z Skorsu) 225
 Laugier de Porcheres 160
Lausanne 25
Lausitz 93, 103
 Lavater, Rudolf 279
 Le Long, Jacob 302
 Leblanc, Paulette 162
 Leibniz 73

- Leibic* (Lubica) 218
Leiden 46, 266, 299, 300, 305
Leipzig (Lipcse) 27, 209, 270
Léman 25
 Lengyel Imre 124, 130—131
 — József 241
Lengyelország 25—26, 33, 68, 92, 96, 105
 Leodius 41, 308
 Leonardo da Vinci 16, 197
 Lessing 253
 Liffort, Charles 25
 Lingelsheim, Friedrich 18, 22
 — Georg Michael 23, 51, 272, 274
 Lipót, I., császár 116
 — főhg. 102
Lippe 30
 Lipsius, Justus 65, 105
Liptó-m. 97, 219
Liptószentmiklós (Liptovský Sv. Mikuláš) 218, 220, 225
Liptovská Teplá 223
Liptovský Hrád 224
 Liscovianus, Rehor 223
Liszka 95
 Liszkay Sámuel 229—231
 Litératus Nemes I. Nemes
Litvánia 68
Ljubljana 207—208, 210
 Lobwasser, Ambrosius 9, 139, 140, 144, 148, 151, 153, 167, 168, 171—177, 193—194, 196, 203—204, 218, 225, 234, 265
 Loeb, A. H. 101, 104
Lommatzsch (Meissen) 31
 London 55, 94, 210
 Lorántfi Mihály 84
 Lord, A. B. 184
 Lorhard (Lothard), Jakob 275—276
Losonc (Lučenec) 204
 Losonczi I. Hányoki Losonczi
 Lotz János 183, 188
Louvain 70
 Lőrse (Levoča) 38, 94, 224, 295
 Löffel 271, 274
 Lubelczyk, Jakub 172
 Lucius (Lutz), Ludwig 9, 23, 269—282
 Lucretius 37, 39
 Lukač, Emil Boleslav 230
 Lukácsy Sándor 247
 Lukianosz 249
 Lullus, Raymundus 55
 Lupichius, Georg 273—274, 276, 279, 282
 — Joachim 273
 Luther, Martin 30, 34, 47, 163, 167—169, 198, 216, 218, 248, 255, 261, 273, 295
Lyon 25, 159
 Madách Imre 204
 Madarasi János 299, 300
 Magyar Benigna, Kinizsiné 165
 Magyari István 247
 Magyarossy Antal 117
 Maier, Michael 53
 Maillet, Jean 25
 Mainz 51
 Makkai László 56—57, 92, 100, 104, 122, 125
 Maksai Öse Péter 55, 300
Málca (Malčice) 216, 229, 231
 Mandl, Christoph 214
 Manlius, (Manuel, Mannel) Georgius 208
 — Jacobus 208
 — Jan 207—214
 Mansell, John 299—300
 Maniskovit Bálint 213
 Mapletoft, John 298—299
 — Susanna 298
Máramaros m. 94
 Marbeuf, Pierre de 155
Marburg 13, 15, 19, 46, 49—51, 57, 252, 256, 258, 265, 270, 272—277, 279—280, 282—284, 286, 289, 292
 Marcilius 265
 Margit, navarrai királynő 169
 Margitai János 227, 229
 Mária Terézia 116, 118, 230
Marianské-Lázne 86
 Marillac, Michel de 155
 Markusovszky Sámuel 95
Marosvásárhely (Tirgu Mures) 95, 123, 124, 252
 Marot, Clément 9, 140—141, 147—149, 151, 153, 155, 169—170, 193—194, 200, 203—204, 216—218, 225
 Marót Károly 184, 189
 Mars 40, 246, 248
 Martial de Brives 159
Martin 217, 219—220
 Matašik, Andrej 228
 Matiašoviec 223
 Matunák Mihály 99
 Mátyás, I., magyar király 20—21, 38, 93, 99, 114, 124, 129, 130, 247, 248
 Mátyás, II. magyar király 101—102, 105, 259
 Mauritius, Georg 258—259
 May István 261
 Mecenseffy, Grete 103
 Medgyesi Pál 300
 Megander, Casper 302
Meissen 273
 Melanchthon, Philip 14, 16, 30, 33—34, 45—46, 68, 207—210, 216, 251, 255, 265
 Melich János 10, 70, 78, 126, 164
 Melik, S. 221
 Méliusz Juhász Péter 26, 28, 111
 Mell, A. 97
 Meltzer, Rehor 223
 Menéndez Pidal, Ramon 184, 189
 Merényi Varga László 65
 Mesnard, Pierre 105
 Mészáros Mihály 85
 Mészöly Gedeon 164, 165, 247
 Meyer, G. 15
 Mezei Márta 130
 Mezey László 168
 Michelangelo Buonarroti 195—196
Miglész (Milhost') 230
 Mihály vajda 100
 Mikes Kelemen 132, 134

Miklós Dezső 50
 — Ödön 305
 Mikó Imre 91, 305
 Miksa császár 102, 116
 Mikszáth Kálmán 204
Milano 72
 Milotai Nyilas István 294
 Milton, John 45
 Minczinger Sándor 113, 118
 Minerva 40, 246
 Mingue, Philippe 123
 Mišianik, Ján 221
Miskolc 95
 Miskolczi Csulyak István 153, 191—192
 Misztótfalusi I. Tótfalusi
 Mocko, Ján 219
 Módis László 306
Modor (Modra) 94—95
 Moeckli 28
Mogersdorf 98
Mohács 103, 108, 186, 242, 248
 Molanus, Johannes 45
Moldova 103
 Molinaeus (Du Moulin), Petrus 46
 Molnár Erik 17
 Molnár I. még Szenci Molnár
 Moltmann, Jürgen 45, 47
 Monter, William 28
Monyorókerék (Eberau) 208, 211—213
 Moore, E. 166
 More, Thomas, Sir 253
Morgersdorf 98
 Móric, hesseni tartománygróf 29, 37, 45, 50,
 52—53, 271—272, 277—278, 283
 — ifj., a hesseni gróf fia 272, 274
 — orániai prinzb 29
 Móricz Zsigmond 241, 243
 Mornet, Daniel 128
 Morus Tamás I. More
Morvaország 68, 93, 103
 Morvay cs. 114
 Mosellanus 265
 Motin, Pierre 155—156, 158, 161
 Mourgues, Odette de 162
Mörs 30
 Mráz Vera 100
 Muller, Armand 162
Murány 217
München 246, 250, 258, 262
 Münster, Sebastian 301
Muraköz 102
 Nádasdy cs. 98—99
 Nagy Barna 28
 — Géza 305
 — István 241
Nagybánya (Baia Mare) 93, 294
Nagynyed (Aiud) 126, 130, 132, 308
Nagymagyar 311—312
Nagymihály (Mihalovce) 231
Nagyszeben (Sibin) 94, 123
Nagyszombat (Trnava) 59, 104, 108, 115—116,
 171, 180, 191, 212, 248

Nagyvárad (Oradea) 19, 247, 294, 296
Nantes 155
 Napoleon, I. 119
 Napragyi Demeter 105
 Naso 45
Nassau 30
 Navarrai Margit I. Margit, navarrai királynő
 Nebrija 69
 Négyesy László 8
 Némédi Lajos 124
 Nemes Sámuel, Literátus 305
 — Nagy Ágnes 185, 189
 Nemesnépi Dániel 85
Németalföld 23, 25—26, 43, 94, 163
 Németh Gyula 247
 — János 89
 — László 84, 137, 144, 153, 193, 239, 243
Németország 10, 22, 25—26, 29, 37, 43, 51, 54,
 68, 78, 102, 192, 198, 245, 246, 252, 256, 269,
 270, 274, 292
Németújvár (Güssing) 72, 99, 208, 289—292
 Neptunus 40
Neuenburg 273, 275, 276, 279
Neumark 273
 Neuser, W. H. 33
Nimwegen 29
Nilus 251
Nógrád m. 97
 Nolde, Ernestus 266
Nürnberg 25, 37—39, 78, 124, 252, 255—259,
 261—262, 271—272, 274, 278—280
 Nyári Pál 97, 105
Nyitra (Nitra) 204, 222
Nyitra m. 96—97, 99
 Obergesell cs. 114
 Oecolampadius, Johannes 34, 265, 301
 Oláh Miklós 215
 Olasz Sándor 169
Olaszország 13, 23, 39, 51, 198, 258, 298
 Olevianus, Gaspar 45
 Ong, Walter 45
 Opachowsky, Martinus 284
 Opitz, Martin 18, 245
Oppeln 258
Oppenheim 38, 47, 49, 53—54, 150, 252, 308,
 310—311
 Opsimathes, Jan 256
 Orbilius 37
 Orosz László 183, 189
Oroszország 297
Ostrožičov 224
 Otto, I. Móric fia 272, 274
 Ovidius 38, 246
Oxford 51, 70
 Pach Zsigmond Pál 92
 Pais Dezső 124
 Paksi (Paxius) Cormaeus Mihály 26—28
 Pál, V., pápa 103
 Pálfi I. Kanizsai Pálfi
 Pálóczi Horváth Adám 241
 Palthenius, Zacharias 271

- Pandtl, Jan 214
Pannonhalm 163
 Pap Ferenc 191
Pápa 169
 Pápai Páriz Ferenc 46, 123—130, 132—135, 252,
 304—305, 308, 311
 Papp Benedek 167
 — Géza 137, 153, 179
 — László 77
 Paracelsus 52, 54
 Pardo, Jichák 284, 286
 — Moses I. Vietor, Conrad
 Pareus, David 30, 33—34, 47
 Páriz I. Pápai Páriz
Párizs 14, 23, 45, 147
 Parry, M. 184
 Paserati, Johannes 265
 Pataki Máté 84
 Paulinyi Oszkár 94
 Paxius I. Paksi
Payerne 272
 Pázmány Péter 22, 103, 105, 114, 180
 Péch Antal 100
 Péchi Simon 179
 Peck Leopold 99
 Peckardt, P. 299
 Pécseli Király Imre 153
 Pellican, Conrad 302
 Perkins, William 45
 Pesti Gábor 12
 Péterffy Károly 171
 Petőfi S. János 183
 — Sándor 76, 181, 200, 242
 Petrarca 11, 38, 164, 165, 168, 170
 Petri András 180, 181
 Petrman, Juraj 215
 Petró Sándor 166
 Peucer, Caspar 27—28, 209, 251, 313
 Pezel, Christoph 30
Pfalz 18, 23, 29, 30—32, 51—52, 56, 59, 95,
 252, 255, 272, 276
 Philibert, Emmanuel 25
 Piccart, Michael 252, 255, 258, 259, 261
 Piccolomini, Enea Silvio 246—247
Piemont 25
 Pirckheimer, Willibald 264—265
 Pirnát Antal 22, 245
 Piscator, Johannes 45, 56, 263—265
 — Petrus 264, 308
 Placht, O. 93
 Plato, Matthias 281—282
 Platon 37, 50
 Plautus 14, 39, 40
 Plinius 40, 246
 Pocz János 168
 Polanus von Polansdorf, Amandus 45, 280—282
 Pollucius, Tobiáš 224
 Pollux, Julius 37
Pomeránia 68
 Pósa Lajos 85
 Possevino, Antonio 103
Pozsony (Bratislava) 94—95, 99—100, 108—109,
 113—114, 116, 117, 119, 153, 207, 211—214,
 220
Pozsony m. 94, 96—97, 99, 108, 110—112, 164
Prága 30, 48, 53, 93, 94, 102, 103, 197, 209, 256,
 281
 Prágai András 20, 54, 252
Prandorf 219
 Přech z Hodějova, ifj. 290, 292, 293
 Pribiš, Daniel 218—220, 223—225
 Prickler, Harald 92, 97
 Pruzsinszky Pál 169
 Pseudo-Ausonius 250—251

 Quintilianus 64
 Queccius, Georg 258—259

 Rab, Christoph 271, 275
 Racan, Honorat de Bueil 155—157, 160
 Rácz László 28
 Ráday Gedeon 128
 Ráday Pál 240
 Ragor, Huldreich 209—210
Rajna-vidék 13, 16, 20—21
Rákóc 230
 Rákóczi cs. 56
 — András 230, 232
 — Benedek 85
 — Ferenc, II. 114
 — György 55, 59
 — László 230
 — Zsigmond 246
 Ramus, Petrus 10, 14, 15, 21, 43—46, 48, 55, 73
Ransbach 273
 Raymond, Marcel 162
 Rédei Ferenc 84
Regensburg 198, 265, 274
 Rehm (Remus), Georg 257—259, 262, 270—272,
 274, 278, 280—281, 285
 Rehm, Joachim 257
 Reinhard, Marcel 94
 Renanus, Johannes 250
 Révay Péter 14, 17, 68
 Révész Imre 122
 — Kálmán 270, 278
 Rihelius, Theodosius 70—71
Rimaszombat (Rimavská Sobota) 204, 229
 Rimay János 12, 17, 22, 105, 137—138, 141, 143,
 152—153, 178, 181, 187, 204, 239, 246
 Risse, Wilhelm 46
 Ritoók Zsigmond 250
 Ritter, Georg 259
 — Mátyás 116
 Rittershausen, Georg 262
 — Konrad 48, 253, 256—259, 262, 265—267
 — Nicolaus 262
 Rittershausenné I. Stander Helene
Rodostó 133—134
Rohonc 90, 192, 292
 Róka Lajos 124
Róma 19, 20, 69, 209, 246—248, 251
 Rónay György 169
 Rosanes, S. A. 284
 Rosenfeld, Hellmut 252

Rostock 45
Rotenburg 274
 Rotermund, Wilhelm 270
 Roth, F. 285
 Rousset, Jean 157
 Rožemberk, Peter Wok 52
 Rozgonyi György 114
 Ruchat, Abraham 302
 Ruchon, François 162
 Rudolf, I. 247
 — II., német-római császár 53, 92—94, 102, 104, 197, 246, 257
 Russell 73
Ruszt 95
 Rüsch, Ernst Gerhard 269, 272

Saint-Quentin 25
 Salm cs. 111
 — Julius 108
 Salmut, Johann 256
Samarja 83
 Samarjai János 257
 Samuel Aladár 123
Sankt Gallen 276
Sáros m. 230, 295
Sárospatak 59, 76, 95, 229—231, 251, 253, 289, 313
 Sarpi, Paolo 52
Sárvár (-Újsziget) 99, 208
Saumur 45
 Saussure 71
 Sayous, Edouard 28
Schaffhausen 269—270, 272
 Scheffer, Christian 210
 Schesaeus Keresztély 168
 Schickard 257
 Schlegl István 28
Schmalkalden 274
 Schmidt, Jan Jiří 219
 — K. J. 95
 Schnetzler, Barbara 269
 Schöne, A. 262
 Schönhof, Johann 10, 275—277, 289
 Schudt, Johann Jacob 283—284
 Scultetus, Abraham 19, 29, 34—35, 47—48, 54, 88, 248, 253, 256
Sedan 272
 Seelhoff, Paul 15
Segesvár (Șighișoara) 100, 289
 Sehling, E. 30
Selmecbánya (Banská Štiavnica) 94, 117
 Semmelweis, Karl 210
Sempte (Šintava) 108, 112, 204
Sendomir 33
 Senensis, Jan 219
 Shakespeare 16
Sicz (Német-Lövő, Deutsch Schützen) 208, 214
 Sidérius János 191
Siegen 271, 274
 Sieghardt, August 261
 Siklósi Mihály 167
 Silván, Ján 216—219, 223, 225

Sinai-félsziget 248
 Sinapius, D. 216
Sion-hegy 150, 233
Skócia 29, 30
 Skopnik, G. 15
 Skrzetusky I. Hoffhalter Rafael
 Smetius, Heinrich 39, 250, 252
 Snell, Bruno 250
Solms 30
 Solyom Jenő 293, 295—296
 Sommer, Georg (Summer) 273
 Somody Dömötör 168
Somorja 108, 280
Sopron 94, 99
Sopron-Keresztúr 208
 Sötér István 121
 Spáczay András 228—232
 Spanheim, Wigand 273—274, 276, 279—280, 282
Spanyolország 94, 102, 104, 105
 Speccius, Christoph 259
 Sponde, Jean de 155, 161, 162
 Spooner, Fr. 92
 Stählin 250
Stájerország 102, 265
 Stänzing cs. 259, 265, 271
 — Sebald id. 263, 265
 — — ifj. 271
 — Peter 271
 Starobinski, Jean 121
 Stauder, Helene, Rittershausenné 257
Steinfurt 30
 Steinitz, Wolfgang 183, 189
 Steinmeyer, Elias v. 261
 Steinwenter, A. 101
 Steitz, H. 273
 Stenius, Simon 31, 251
 Stephanus I. Estienne
 Stieve, Felix 101
Stockholm 183
 Stoll Béla 19, 37, 57, 63, 128, 133, 152—153, 245, 253, 284, 286
Strasbourg 10, 13—18, 20—21, 30, 45, 64, 68, 127, 147, 198, 245, 252, 256, 265
 Strejc (Georgius Vetterus) 215—216, 218, 225
 Strieder, Friedrich Wilhelm 283
 Strobel 262
 Studion, Simon 53
 Sturm, Johannes 14—17, 45, 68, 69, 70, 72, 250, 255, 265
 Suidas 248
 Suri Jánosné 117
 Süpek Ottó 11
Svájc 13, 23, 25, 43, 50, 54, 123, 124, 198, 269, 273
 Sylvester János 12, 64, 186, 249, 286
 Szabó András 11
 — Géza 31
 — Magda 242
Szabolcs m. 94, 96, 98—99
Szokolca (Skalica) 103
Szaloniki 283—284, 286—287
 Szana Máté 85
 Szántó (Arator) István 103

- Szászország* 27, 95
 Szathmári István 78, 124
 Szathmáry László 53, 57
Szatmár m. 94, 96, 99
 Szauder József 96, 124, 247
Szavója 25, 28
Szeben l. Nagyszeben
 Szegedi Gergely 167, 170—177
 — József 305
 — Kis István 180, 310
 Szegi Pál 250
 Székely l. Bencédi Székely
 — Magdolna 114
Székelyföld 94
Székelyudvarhely (Odorhei) 305
 Szél Tivadar 94
 Szemere Pál 188
Szenc 13, 85, 95, 107—119, 191, 198, 204, 215
 Szenci A. Pál 113
 — Csene Péter 280
 — Kertész Ábrahám 113
 — Molnár cs. 115
 — — Albert, id. 110
 — — Benedek 85—87, 110, 115—116
 — — György 292
 — — Lukács 115
 — — Mária Erzsébet 307
 — Nögéri János 38
 — Szijgyártó Lukács 115
 Szenczy Imre 64
Szepes (Spiš) 224
 Szentgyörgyi József 241
Szentpétervár 297
 Szépe György 183, 189
 Szepsi Csombor Márton 257, 262, 297
 — Laczkó Máté 91
 Szijgyártó l. Szenci Szijgyártó
 Szikszai Hellopoeus Bálint 27—28
Szikszó 40, 246
 Szilády Áron 168, 170
 Szilágyi Benjámin István 300
 — János György 265
Szilézia 93, 95, 103, 258, 225
 Szilvásújfalvi l. Újfalvi
 Szily Kálmán 70, 164
 Szkhárosi Horváth András 19
Szkitia (Scythia) 18, 246
Szklabonya 204
 Szolimán szultán 27
 Szophoklész 16
 Szöcs Máté 84
 Szőnyi Benjamin 241
 Szörényi László 49, 52, 54,
 Sztárai Mihály 169, 171—178, 180, 205
 Szűcs Jenő 12

 Tabernigg, Theodor 289
 Tablic, Bohuslav 217—219, 223
 Tacitus 18, 37
 Takács Péter 247
 Takáts Sándor 91—93
Tallós 118
Tállya 95

 Tamás Orbán 168
 Tanczos Dezső 124
 Tar Benedek 150
Tarcal 191
 Tarnai Andor 96, 247, 252
 Tarnós Márton 65, 153
Tata 117
Tecklenburg 30
 Telegdi Miklós 180, 248
 Telegdy cs. 103
 — Kata 187
 — Miklós 26—28
 Telek József 103
 Teleki József 133
 Tengerdy Ferenc 117, 118
 Terentius 14, 39
 Thalesz 250
 Thienemann Tivadar 137, 153, 253
 Thirion 297
 Thirring Lajos 96
 Tholdy cs. 103
 Thomas, Keith 56—57
 Thordai János 65, 138, 144, 146, 153, 179
 Thorndike, Lynn 55
 Thököly cs. 224
 — Imre 114
 — István 218, 224, 251
 Thökölyné Thurzó Katalin l. Thurzó Katalin,
 Thökölyné
 Thuri Pál Paulus 37—38, 152
 Thuróczy János 15, 19, 129
 Thury Etele 127
 — György 284, 285
 — Mátyás 26—27
 Thurzó cs. 99, 114, 224
 — Elek 114
 — György 98, 105, 218
 — Ilona 218
 — Katalin, Thökölyné 218, 224—225
 — Mihály 108
 — Szaniszló 111
 Tillich, Paul 43—44
 Tilly 303
 Tinódi Lantos Sebestyén 184, 186—187
Tirol 102
Tokaji-Hegyvidék 95
 Tolnai Fabricius Tamás 191
 Tolnai Gábor 49—50, 67, 121—124, 133, 137,
 147, 153
 Tolnai János 231
 Tomka Mihály 117
 Tompa Mihály 204
 Tordai Benedek 168, 171
 Tordai Zádor 125
Torino 25, 92, 168, 250
 Toscanella, Horatius 39
 Tótfalusi Kis Miklós 130, 132, 133, 293
 Tóth l. Csomasz Tóth
 Török Károly 306
Törökország 98, 276
 Tranovský, Juraj 218, 219, 223, 225
 Tremmelius, Immanuel 45, 264, 265
Trencsén (Trenčian) 222

- Trenio, Simone 251
 Trócsányi Zoltán 133
 Tronchin cs. 26, 28
 Tullianus, 59, 66
 Turin 25
 Turka, Jan 225
 Turóc m. 97
 Turóczi-Trostler József 16, 18, 21, 39, 49, 51, 57, 67, 121, 122—128, 130, 132, 245—247, 249, 253
 Tübingen 46, 51, 256, 272, 273, 280

Udvarhely-szék 96
 Újfalvi (Szilvásújfalvi Anderko) Imre 188, 246, 293—296
 Ullrich, Heinrich 314
 Ulm 25
 Ung m. 94, 230
 Ungnad 210
 Ungnád András 68
 — János 14
 Unverzagt, Wolf 256
 Urbanovics József 117
 Ursinus, Zakarias 30

Vác 93
 Valesius 231
Varasd (Varaždin) 93, 208
 Varga Bálint 137, 153
 — Imre 153
 — József 19
 Varjas Béla 170, 186, 189
Vas m. 94
 Vásárhelyi Judit 23, 54, 306, 311
 Vasoli Cesare 15—16, 68, 72
Vatikán 104, 105
 Vay Ábrahám 229
 Végh I. Kecskméti Végh
 Velecki István 257
Velence 52, 69, 72, 94
 Vencel I., cseh király 93
 Verancsics Faustus 69, 72, 103
 Veres Péter 87, 90
 Veresmarti Mihály 311
 Veress Endre 103
 — Miklós 99
 Vergilius, Publius Maro 37, 64, 264
Verona 69
 Vietor, Conrad (alias Moses Pardo) 276, 277, 283—287
 — Heinrich 283
 — Hieronym 212
 Vigenére, Blaise de 155, 156, 158, 159
 Vilikovski cs. 223
 Villon 250
 Vilmos, V., hesseni tartománygróf 29, 272, 274
 Vilmos, orániai 30
 Vipper G. 121, 135
 Vita Zsigmond 130, 131
 Vitéz János 12
 Vives, Luis 10, 68—70, 133—134
 Vízkeleti Laskai I. Laskai
Vízoly 95, 124, 172, 213

 Vlasky, Pavel 217
 Vodňanský 225
 Vogt, Friedrich 15
 Volckamer, Georgius 257
 Vorličný 225
 Vörösmarty Mihály 8, 76
 Vulcanus 40, 246
 Vultejus, Hermann 276
Wachenfels 249
 Wack(h)er, Johannes Matthaeus 249, 264—265
 Wackernagel, Hans Georg 270
 Waddington, Charles 45—46
 Waldapfel József 124, 128
 Waldung, Wolfgang 258—260
 Walo, Johannes 213—214
 Wartberg I. Szenc
 Webster, Charles 56—57
 Weigel, M. 273
 Weissmann, Stephan 286
 Wellhammer, Christoph 256—260
 Wentey Ferenc 87—88
 Werbőczy István 38
 Wesel-Roth, R. 30
 Whitakerus 313
 Whitman, Walt 185
 Wibmer, Caspar 276—277
Wied 30
Wiesbaden 51, 271
 Will, 259, 262
 Willer (de Villier), Thomas 281—282
 Wimsatt, W. K. 189
Winchester 299
Wittenberg, 13—14, 26, 29, 31, 34, 51, 68, 115, 209, 216, 251, 256, 284
Wittgenstein 30
 Wittman Tibor 92
 Wittnyédi István 255
 — János 255
 Wolf, Hieronymus 70
 — Johann Christian 283—284
 — — Rudolf 290
 Wopper, J. 273
 Wrenn, Christopher 297
 Wuhrmann, Willy 275
Württemberg 52
 Würtz, Felix 51, 246
Würzburg 262

 Xenophon 246

 Yates, Frances A. 52—57, 249, 252

 Zabeler Péter 295
Zágráb 93
Zala m. 94, 98
 Zallár Pál 117
 Zanserius Mihály 295
 Zápolya János 114
 Zeidler 262
 Zempcz I. Szenc
Zemplén m. 94, 96, 98—99, 228, 230, 232, 295
 Zepper, Wilhelm 46
 Zichy 97

Ziegler, Georg 47
Zimányi Vera 92, 97, 101
Zincgreff 53
Zolnai Béla 133—134
Zólyom (Zwolen) 96, 204
Zoványi Jenő 168
Zrínyi cs. 98—99
— Miklós 102, 137, 239
Zsámboki János 38
Zsindely Endre 10, 23

Zsitva (Žitave) 219
Zsitvatorok 101
Zsoldos Jenő 183, 189
Zsolna (Žilina) 223
Zürich 26, 34, 45, 275, 276, 279, 302
Zütphen 29
Zweibrücken 30
Zwinger, Theodor 45—46
Zwingli, Andreas 273—274
— Ulrich 30, 32, 34, 45, 248, 256, 265, 302

TARTALOM

<i>Tolnai Gábor</i> : Molnár Albert személyisége	7
<i>Henri Meylan</i> : La Genève de Théodore de Bèze et les étudiants hongrois dans la seconde moitié du XVI ^e siècle	25
<i>W. H. Neuser</i> : Der Calvinismus in Heidelberg zu Beginn des 17. Jahrhunderts	29
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A humanista Szenci Molnár Albert	37
<i>Czegle Imre</i> : Rámista volt-e Szenci Molnár Albert	43
<i>Szőnyi György Endre</i> : Molnár Albert és a „titkos tudományok”	49
<i>Téglási Imre</i> : Adalékok Szenci Molnár Albert fordítás-stílusához	59
<i>Balázs János</i> : Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány	67
<i>Szathmári István</i> : Irodalmi nyelvünk Szenci Molnár Albert szótárainak a tükrében	75
<i>Benkő László</i> : Mondatszerkesztési sajátosságok Szenci Molnár Albert naplójában	83
<i>Benda Kálmán</i> : A késő-reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői Magyarországon	91
<i>Maksay Ferenc</i> : Szenc mezőváros a XVI—XVII. század fordulóján	107
<i>Párkány Antal</i> : Szenc múltjából	113
<i>Gyenis Vilmos</i> : Szenci Molnár Albert a XVIII. századi hagyományban	121
<i>Bán Imre</i> : Szenci Molnár Albert, a költő	137
<i>André Stegmann</i> : L'apport des traductions des psaumes à l'esthétique du baroque poétique français (1590—1630)	155
<i>Bóta László</i> : A magyar zsoltár Szenci Molnár Albert előtt	163
<i>Holl Béla</i> : Adalékok Szenci Molnár Albert zsoltárainak történetéhez	179
<i>Horváth Iván</i> : „Számptalan az sok vala vala vala”	183
<i>Tözsér Árpád</i> : Szenci Molnár Albert	191
<i>Boris Bálint</i> : Problémák okolo knihtlačiara Jána Manlia	207
<i>Rudo Brtnář</i> : Slovenská duchovná pieseň v období tvorivej činnosti Alberta Molnára Szenciho	215
<i>Csanda Sándor</i> : Szenci Molnár Albert zsoltárainak szlovák fordításai	227
<i>Varga Erzsébet</i> : Molnár Albert költészetének utóélete	239
<i>Szörényi László</i> : Szenci Molnár Albert latin versei	245

Kisebb közlemények

<i>Kovács József László</i> : Szenci Molnár Albert Altdorfban	255
<i>Stoll Béla</i> : Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája	263
<i>Zsindely Endre</i> : Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz (1607—1610)	269
<i>Dán Róbert</i> : Szenci Molnár Albert és Conrad Viator	283
<i>Borsa Gedeon</i> : Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron	289
<i>Schulek Tibor</i> : Még néhány szó és egy új adat Szilvásújfalvi Imréről	293
<i>Gömöri György</i> : Szenci Molnár Albert művei és bibliakiadásai cambridgei könyvtárakban	297
<i>Imre Mihály</i> : Molnár Albert Biblia Tigrurinája	301
Hely és névmutató	317

Felelős kiadó: Dr. Csukás István
Készült: monó szedéssel, íves magasnyomással, 29 A/5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint Példányszám: 1500
77—384 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

SZEGED
1978